

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

В. В. МЕНДЕРЕЦЬКИЙ
І. П. КАСІЯНИК
В. В. ГАРБАР
О. В. МАТУЗ

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2025

УДК 373.5.016:91](075.8)

ББК 74.58+26.8я73

М54

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол № 2 від 27.02.2025 р.

Рецензенти:

Л. П. Царик, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геоєкології та гідрології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

О. М. Бахмат, доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри екології та загальнобіологічних дисциплін Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»;

Н. В. Гудима, керівник навчально-методичного відділу Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат філологічних наук, доцент;

О. П. Шинкарчук, вчитель географії Кам'янець-Подільського ліцею "Славутинка" Хмельницької обласної ради.

Методика навчання географії: навчально-методичний посібник
М54 [Електронний ресурс] / Мендерецький В. В., Касіяник І. П., Гарбар В. В., Матуз О. В. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. 432 с.

У посібнику розглядаються теоретичні та методологічні питання методики навчання географії. Висвітлена методика вивчення загальних проблем, змісту, форм і методів навчання та проведення уроків, практичних занять та позашкільних заходів. Посібник написаний згідно оновленої навчальної програми і підготовлений з метою допомоги студентам-географам, вчителям та викладачам географії опанувати основними методиками і технологіями організації освітнього процесу в закладах освіти. Дана навчально-методична публікація призначена для здобувачів освіти денної та заочної форм навчання закладів вищої освіти, вчителів закладів загальної середньої освіти.

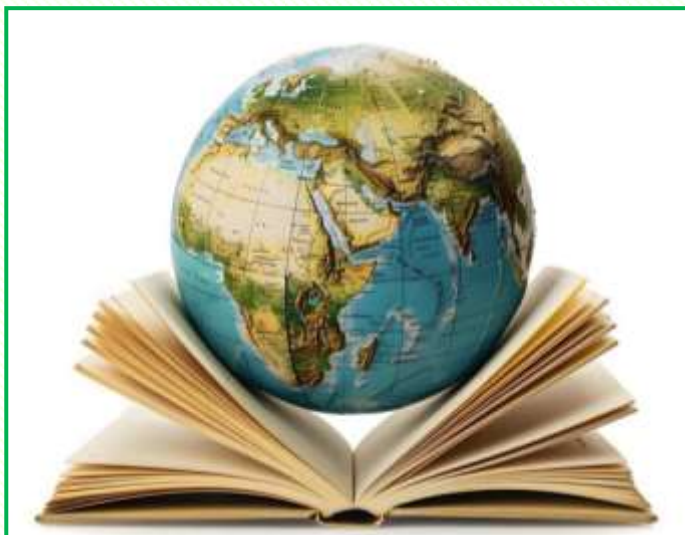
УДК 373.5.016:91](075.8)

ББК 74.58+26.8я73

**Електронна версія навчально-методичного посібника
доступна за покликанням:**

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9127>

© Мендерецький В. В., Касіяник І. П., Гарбар В. В., Матуз О. В., 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6

Розділ 1. Теоретико-методологічні аспекти вивчення географії	8

1.1. Методичні засади географічної освіти в закладах загальної середньої освіти	8
1.2. Історія розвитку шкільної географії та методики її навчання	19
1.3. Психолого-педагогічні основи навчання географії	33
1.4. Географічна картина світу	43
1.5. Зміст географічної освіти в школі	51
1.6. Принципи навчання географії	66
1.7. Методи та прийоми навчання географії	75
1.8. Технології навчання в сучасній школі	91
1.9. Засоби навчання географії і методика їх використання	102
1.10. Методичні особливості використання технічних засобів навчання на уроках географії	114
1.11. Картографічні джерела знань та методика їх використання на уроках географії	126
1.12. Форми організації навчання географії	138
1.13. Позаурочні і позакласні форми освітнього процесу з географії	150
1.14. Реалізація міжпредметних зв'язків під час вивчення географії в школі	159
1.15. Методика роботи з шкільним підручником в освітньому процесі географії	169

1.16.	Формування географічної компетентності учнів	179
1.17.	Діагностика процесу навчання географії	189
1.18.	Шкільна документація з географії	200
1.19.	Пропедевтика природничо-географічної підготовки в 5-6 класах закладів загальної середньої освіти	212
1.20.	Програмні вимоги та методичні рекомендації щодо викладання предмета „Географія” у 6-9 класах	225
1.21.	Методика вивчення навчального курсу «Загальна географія» (6 клас)	237
1.22.	Методика вивчення навчального курсу «Материки та океани» (7 клас)	248
1.23.	Методика вивчення навчального курсу «Україна у світі: природа, населення» (8 клас)	260
1.24.	Методика вивчення навчального курсу «Україна і світове господарство» (9 клас)	272

Розділ 2. Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи

282

2.1.	Практичне заняття «Ознайомлення з теоретико- методологічними основами методики навчання географії»	282
2.2.	Практичне заняття «Ознайомлення з історією розвитку шкільної географії та методики її навчання»	286
2.3.	Практичне заняття «Опанування психолого-педагогічними основами навчання географії»	292
2.4.	Практичне заняття «Дослідження географічної картини світу»	298
2.5.	Практичне заняття «Ознайомлення із змістом географічної освіти в школі»	305
2.6.	Практичне заняття «Встановлення принципів навчання географії»	312
2.7.	Практичне заняття «Використання методів та прийомів при навчанні географії»	317
2.8.	Практичне заняття «Використання технології навчання в сучасній школі при навчанні географії»	325
2.9.	Практичне заняття «Методика використання засобів навчання на заняттях з географії»	330

2.10.	Практичне заняття «Методичні особливості використання технічних засобів навчання на уроках географії»	335
2.11.	Практичне заняття «Використання картографічних джерел знань на уроках географії»	341
2.12.	Практичне заняття «Використання різних форм навчання в освітньому процесі з географії»	347
2.13.	Практичне заняття «Застосовування позаурочних і позакласних форм організації освітнього процесу з географії»	355
2.14.	Практичне заняття «Здійснення міжпредметних зв'язків під час вивчення географії в школі»	360
2.15.	Практичне заняття «Методика роботи з шкільним підручником в освітньому процесі географії»	367
2.16.	Практичне заняття «Методика формування географічної компетентності учнів»	372
2.17.	Практичне заняття «Діагностика процесу навчання географії»	376
2.18.	Практичне заняття «Ведення шкільної документації з географії»	381
2.19.	Практичне заняття «Природничо-географічна підготовка в 5-6 класах закладів загальної середньої освіти»	387
2.20.	Практичне заняття «Програмні вимоги та методичні рекомендації щодо викладання предмета «Географія» у 6-9 класах»	392
2.21.	Методика вивчення навчального курсу «Загальна географія» (6 клас)	397
2.22.	Методика вивчення навчального курсу «Материки та океани» (7 клас)	404
2.23.	Методика вивчення навчального курсу «Україна у світі: природа, населення» (8 клас)	412
2.24.	Методика вивчення навчального курсу «Україна і світове господарство» (9 клас)	418
	Рекомендовані джерела та література	426

ПЕРЕДМОВА

Географія є однією з ключових дисциплін у системі загальної середньої освіти, що має величезне значення для формування всебічно розвиненої особистості учня. Вона допомагає розвивати у школярів не тільки знання про Землю та її природні ресурси, але й навички аналізу, критичного мислення та практичного використання отриманих знань у повсякденному житті. Вивчення географії сприяє вихованню свідомих громадян, які усвідомлюють свою роль у збереженні навколишнього середовища, розвитку сталого економічного й соціального прогресу.

Методика навчання географії є важливою складовою педагогічної науки, яка забезпечує ефективну організацію процесу навчання, сприяє розвитку творчих здібностей учнів та удосконаленню навчальних підходів. Застосування методичних прийомів, які враховують індивідуальні особливості учнів, а також інтеграція новітніх інформаційних технологій, дозволяє зробити навчання географії цікавим і продуктивним. Дана дисципліна також є важливою складовою сучасної педагогічної практики, адже географія не тільки сприяє розвитку пізнавальних здібностей учнів, але й формує у них навички критичного мислення, а також розширює кругозір, допомагаючи зрозуміти взаємозв'язки між природними і соціально-економічними процесами на планеті.

Цей навчально-методичний посібник має на меті ознайомити педагогів з сучасними методами й підходами до викладання географії в школі. У ньому розглядаються основні етапи навчального процесу, педагогічні технології, що сприяють розвитку аналітичних і творчих здібностей учнів, а також методи ефективного використання наочності, мультимедійних засобів і практичних завдань. У посібнику особлива увага приділяється інтерактивним методам навчання, що дають можливість активізувати навчальну діяльність учнів, а також сприяють глибшому засвоєнню матеріалу. Пояснюються принципи побудови уроків, які забезпечують

розвиток критичного мислення, умінь самостійно працювати з інформацією та ефективно працювати в команді.

Даний посібник створено з метою допомогти викладачам і студентам закладів вищої освіти, а також вчителям загальноосвітніх шкіл у процесі викладання географії. Враховуючи сучасні вимоги до освіти, автори акцентують увагу на інтерактивних формах навчання, використанні сучасних інформаційних технологій та інтеграції різних дисциплін для розвитку всебічних навичок учнів.

У посібнику розглядаються як традиційні методи викладання, так і новітні підходи, що дозволяють створювати динамічне й цікаве середовище для вивчення географії. Він містить основи методики викладання географії, дає практичні поради щодо застосування різноманітних методів та прийомів навчання, а також пропонує інноваційні технології для підвищення ефективності навчального процесу.

Сподіваємося, що цей посібник стане корисним інструментом для вчителів географії, студентів педагогічних факультетів і всіх, хто прагне вдосконалити свої професійні навички у галузі методики навчання географії. Ми віримо, що він стане цінним ресурсом для тих, хто бажає глибше осмислити методику навчання географії та надихне на нові ідеї для вдосконалення педагогічної практики.

Бажаємо успіхів у використанні цього посібника та на шляху до вдосконалення методики навчання географії!

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ

1.1. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Методика – це сукупність способів доцільного проведення будь-якої роботи. В основі мето-

дики лежить *метод*. Слово «метод» означає спосіб дослідження, шлях вирішення поставленого завдання. Р. Декарт методом вважав точні і прості правила, за допомогою яких розум досягає пізнання того, що йому доступно. У методі прихована та база на основі якої може бути вирішена будь-яка проблема. Тому **методика навчання** (рис. 1.1) виступає основою всього дидактичного процесу.

Входження людини в світ культури і цивілізації здійснюється за допомогою передачі накопичених знань і досвіду життя від одного покоління до іншого.

Система освіти є механізмом наступності поколінь і практикою соціалізації людини.

Освіта – це цілеспрямований процес формування і розвитку особистості, здатної зберігати та збагачувати культурні цінності суспільства. Освіта як процес складається з *навчання* і *виховання*.

Навчання є фундаментальною дидактичною категорією, яка розкриває теорію, методику і практику організації освітнього (навчально-виховного) процесу як необхідну умову підготовки людини до життя і праці. В основі будь-якого типу навчання закладено *викладання* і *учіння*.

Викладання – це професійна діяльність *вчителя* (викладача) з цілеспрямованої передачі здобувачам освіти наукових знань, життєвого досвіду і людської культури.

Рис. 1.1. Структура процесу навчання географії

Учіння – це діяльність здобувача освіти із засвоєння, закріплення і застосування отриманих знань, а також усвідомлення значення навчання і виховання. Результатом навчання стає розвиток особистості в інтересах суспільства і держави. Тому навчання повинно супроводжуватися виховним впливом на учня.

Виховання – це, по суті, одна з форм соціалізації особистості, а саме керований процес соціалізації. Тому найважливішим в процесі навчання є належне виховання.

Навчання і виховання здійснюється за допомогою методики, що відображає характер відбору способів, методів і механізмів педагогічної діяльності. Шлях до оволодіння методичною майстерністю довгий, складний і важкий, але він завжди повинен починатися з теорії методичної науки.

Процес навчання географії базується на загальних педагогічних законах і закономірностях, що відображають системний характер освітньої практики, спрямованої на формування і розвиток особистості. Дидактична діяльність і її ефективність становлять головний *предмет методики навчання географії*.

Предметом дослідження методики навчання географії виступають структура і зміст шкільної географічної освіти, закономірності, принципи, методи, засоби, форми організації та технології навчання географії в школі, а також його місце і значення в системі загальної середньої освіти. Паралельно досліджується й виховне значення шкільного курсу географії.

Особливе значення для сприйняття будь-якої науки мають її вихідні поняття – *об'єкт, метод, мета*. У сукупності вони складають *предмет*, або те, що міститься в понятті знання. Питання про предмет – це основне питання конкретної науки, бо воно пояснює, на що спрямовані її дослідження і де пролягають їхні межі, які завдання вирішуються наукою.

Об'єктом дослідження методики навчання географії в широкому розумінні є *система шкільної географічної освіти*, у більш вузькому розумінні – *процес формування географічних знань, умінь і навичок у загальноосвітній школі*. Об'єктом методики навчання географії виступають всі змістовні компоненти географічної освіти, які створюють цілісний педагогічний процес, що спрямований на розвиток особистості. Об'єктом методики навчання географії також є процес **формування географічної компетентності** у загальноосвітній школі.

Методика навчання географії відповідає на традиційні педагогічні питання: *з якою метою, чому і яким чином навчати, які при цьому передбачаються результати?* Сучасна методика географії розглядає викладання географії як єдиний навчально-виховний процес, який відзначається динамічністю і перебуває у безперервному розвитку.

У системі загальної географічної освіти **головними учасниками педагогічного процесу виступають учитель, учень, освітнє середовище**, які забезпечені необхідними *ресурсами і умовами*, і наукові знання у вигляді *географічної картини світу*.

Географічна картина світу як система найбільш загальних понять, що подається навчальною дисципліною і яка має певний зміст і структуру. Таким чином, **шкільна географія** – це переміщена в шкільне освітнє середовище географічна наука.

На думку основоположників наукової педагогіки для будь-якої науки стати предметом навчання дітей – це велика честь. Виконанням цієї складної та відповідальної місії покликані займатися предметні методики. *Методика навчання географії повинна пристосувати наукову географію до потреб шкільного навчання*, зробити з наукової географії шкільний предмет.

Процес становлення шкільної дисципліни передбачає взаємообумовлений **відбір наукового і методичного матеріалу, наявність навчальних засобів і організаційних форм навчання**, які відповідають психолого-педагогічним та професійним якостям суб'єктів і об'єктів навчання. В результаті зазначеної взаємодії здійснюється навчальний процес, в якому відбувається передача вчителем знань учням з метою їх засвоєння і практичного застосування. Цей процес супроводжується постановкою навчальних завдань, відбором дидактичного матеріалу, визначенням раціональних методів навчання, необхідних засобів і діагностичних процедур, які з'ясовують результативність педагогічної діяльності.

Повне уявлення про географічну картину світу може бути досягнуто не окремими діями, а на основі **системи методів**. Вони повинні будуватися на основі визначених логічних принципів, завдяки яким встановлюються межі та умови застосування кожного з цих методів. Тому потреби в навчанні географії, які передбачаються в соціальному замовленні, виступають об'єктивною категорією, яка пов'язана з динамікою культурного і соціально-економічного розвитку суспільства.

Головне завдання методики навчання географії – забезпечення ефективності процесу навчання на всіх його стадіях. Методика навчання географії, яка виходить із сукупності цілей і розв'язуваних завдань, основну увагу приділяє особистісному чиннику – вчителю і учням.

Складові завдань методики навчання географії:

1. *Визначення мети та цілей навчання географії, розкриття освітньої та виховної ролі шкільної географії.* Методика географії повинна давати відповідь на питання «Для чого вивчати географію в школі?». Глобальною метою навчання географії в школі є формування географічної картини світу в учнів. Свою мету і завдання має кожен курс географії, кожен розділ і кожна тема. Мета ставиться перед кожним уроком географії (триєдина мета).

2. *Приведення змісту, структури й обсягу шкільної географії у відповідність до вимог часу.* Методика навчання має відповісти на питання

«Чому вчити на уроках географії?». Перед методикою географії стоїть завдання здійснити відбір з великого обсягу наукового матеріалу той, який складає підґрунтя географічних знань і необхідний кожній людині в житті. Перетворення науки географії в шкільний предмет – це завдання, які вирішується ученими-педагогами за сприяння вчителів.

Необхідний для вивчення в школі матеріал необхідно привести в певну послідовність, розподілити за класами і розділами, узгодивши його з віковими особливостями учнів та навчальними програмами з інших дисциплін. Ця послідовність у розподілі навчального матеріалу за класами може дуже розходитися з логікою самої науки. З часом, зміст шкільної географії змінюється і вдосконалюється. Об'єктивним процесом є вдосконалення шкільних підручників і методичних посібників з географії.

3. Розробка ефективних методів, технологій, прийомів, засобів навчання географії. Вдосконалення методики застосування інноваційних технологій та сучасних ТЗН. На сьогодні урок географії не можна вкласти в просту схему, за якою вчитель спочатку опитує учнів, потім викладає сам матеріал та проводить його закріплення. Впровадження і поширення нетрадиційних методик навчання, розроблених творчо працюючими вчителями.

Реалізація цього завдання потребує адекватної методики викладання, в основі якої лежать активна самостійна пізнавальна діяльність учнів, розвиток умінь здобувати та використовувати інформацію, використовувати знання на практиці. Важливо підготувати учнів до життя в мінливих реаліях сучасності.

4. Визначення й обґрунтування різних форм організації навчання географії.

5. Забезпечення результативності дидактичної освітньої системи, функціональною частиною якої є вчитель, тобто формування загальнокультурної і професійної компетентності вчителя, здатного ефективно здійснювати навчально-виховний процес.

6. З'ясування особливостей формування географічної компетентності здобувачами освіти та розробка шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку навичок самостійного здобуття знань. Забезпечення результативності дидактичної освітньої системи, функціональною частиною якої є учень, тобто формування географічної культури учнів, пов'язаної з механізмом і принципами практичного життя людини, виховання патріотизму та громадянської ідентичності.

7. *Удосконалення змісту і організації позакласної роботи з географії.* Сучасні учні потребують позитивних стимулів (мотивації) навчання, активної пізнавальної діяльності на уроці. Крім того, змінилося й основне завдання всієї системи освіти. На сьогодні головне завдання навчання – всебічний розвиток особистості учня.

Тобто *методика географії* озброює майбутнього вчителя знанням методів, форм, технологій навчання географії, умінням організувати процес навчання географії, який буде забезпечувати досягнення *триєдиної мети* – навчальної (освітньої), розвивальної та виховної. Таким чином, вона відповідає на питання «Як навчати географії в школі?».

Методика навчання географії виконує такі **функції**, як *світоглядна, пізнавальна, методологічна, ціннісна, гуманітарна, естетична, комунікативна*, які пов'язані із загальним змістом шкільної географічної освіти і необхідністю вирішення практичних завдань і проблем у сфері навчання і виховання.

Методика навчання географії (за С. Г. Коберником) – це наука про закономірності й особливості процесу навчання географії в школі. Вона розробляє і встановлює раціональні методи і прийоми, засоби і форми організації навчальної діяльності, під час якої відбувається свідоме оволодіння учнями системою знань із шкільного курсу географії та формуються відповідні уміння і навички щодо застосування цих знань.

Знання теоретичних засад методики озброює вчителя необхідним методичним апаратом для самостійної творчої роботи, сприяє зростанню методичної майстерності та підвищенню професійного рівня. Тому методику навчання не можна розглядати як сукупність рекомендацій і порад щодо використання певних методів та прийомів навчання.

Вивчення методики навчання географії передбачає використання *міжпредметних зв'язків* з іншими науками. Вона, як одна з педагогічних наук, найтісніше пов'язана з *педагогікою*. Як відомо, основними складовими педагогіки є дидактика (теорія навчання) та теорія виховання. Дидактика вивчає те, що є спільним в процесі навчання будь-якому предмету (тобто загальні принципи і закономірності навчання); обґрунтовує і розкриває методи, прийоми, засоби і форми організації навчання.

Дидактика є основою будь-якої методики викладання, оскільки розкриває, як саме загальні закономірності, принципи і правила навчання можна застосовувати. Дидактика розробляє для методики загальні методологічні положення. Методика ж показує як їх застосовувати при ви-

кладанні конкретного предмету. З іншого боку, дидактика спирається на методику викладання предметів, тому що будь-яке теоретичне дослідження повинно бути перевірене на практиці, під час викладання конкретного предмету. Тобто методика дає дидактиці емпіричний матеріал для теоретичного аналізу й узагальнення. Нерозривність процесів навчання і виховання зумовлює зв'язки методики географії з *теорією виховання*.

Дуже тісні зв'язки методика географії має також з *психологією*, яка вивчає вікові та індивідуальні психологічні особливості дітей, закономірності їх психічної діяльності, які треба враховувати в процесі навчання. При розробці методів та прийомів навчання географії використовуються дані педагогічної психології про закономірності мислення, пам'яті, уваги, формування умінь і навичок у дітей різного віку. Психофізіологічні особливості учнів враховуються також при відборі змісту і виборі методів навчання. Особлива роль психології полягає у розробці мотивів навчання, розвитку пізнавального інтересу до предмету. Кожен вчитель має володіти вміннями визначати індивідуальні психологічні особливості учнів і враховувати їх в процесі навчання.

Методика викладання географії пов'язана також з усіма складовими географічної науки, які складають зміст шкільної географії (*фізична та соціально-економічна географія, геологія, кліматологія, картографія, гідрологія, географія ґрунтів, землезнавство*).

Специфіка географічних наук впливає на вибір методів і засобів навчання. На уроках застосовуються такі специфічні для географії методи, як картографічний та метод спостережень. Серед засобів навчання на уроках географії провідне місце належить картам як основному джерелу знань та засобу операційної діяльності учнів. Серед засобів навчання на уроках географії ведуче місце належить картам як основному джерелу знань та засобу операційної діяльності учнів.

Велике значення мають зв'язки методики географії з *логікою*. Це пов'язано зі зростанням у змісті шкільної географії ролі теоретичних питань. Географічні поняття є категорією мислення. Для успішного засвоєння учнями географічних понять і закономірностей вчитель повинен сформувати в учнів прийоми логічного мислення: аналіз, синтез, абстрагування, порівняння, узагальнення.

Простежуються також зв'язки методики географії з *історією, біологією, фізикою, математикою, хімією, астрономією*. Ці зв'язки зумовлені необхідністю встановлювати міжпредметні зв'язки в процесі навчання географії задля забезпечення системності знань учнів та їх всебічного розвитку.

Методика викладання географії як дидактика шкільної географії вміщує в собі *теоретичні і прикладні аспекти*. Тому *структуру методики навчання географії* умовно можна поділити на загальну та окремі (часткові) методики.

Загальна методика розглядає весь процес навчання географії у школі в цілому. Це не що інше як дидактика шкільної географії, оскільки вивчає те, що є спільним для всіх курсів. Тому загальну методику можна ще назвати дидактикою шкільної географії, оскільки вона розглядає *теоретичні і методологічні питання*. До них відносять:

- цілі та завдання навчання предмету в цілому та окремих курсі географії;
- об'єкт, предмет науково-педагогічних досліджень;
- закономірності, принципи, методи, засоби, форми організації та технології навчання географії;
- структуру шкільної географічної освіти, принципи відбору її змісту та послідовність вивчення курсів, її міжпредметні зв'язки;
- забезпечення єдності навчання, розвитку та виховання учнів, формування у них наукового світогляду;
- психолого-педагогічні основи навчання географії, тобто принципи і закономірності процесу навчання географії;
- історія розвитку шкільних курсів географії та методика викладання географії в нашій країні та за кордоном.

Знання теоретичних засад методики навчання географії озброює вчителя необхідним методичним апаратом для творчої педагогічної діяльності, сприяє зростанню методичної майстерності та підвищенню професійного рівня вчителя.

Прикладні аспекти методики навчання географії включають:

- розробку методик, які відображають діяльність вчителя та учнів в процесі навчання;
- розробку шляхів реалізації завдань розвитку та виховання школярів на уроках географії;
- розробку методики проведення різноманітних форм організації навчання географії (уроки, екскурсії, консультації);
- розробку методики застосування різноманітних методів та засобів навчання географії.

Окремі (часткові) методики конкретизують методики вивчення окремих курсів шкільної географії і стосуються основних географічних курсів в школі: 6-й клас – Загальна географія; 7-й клас – Материки та океани; 8-й клас – Україна у світі: природа, населення; 9-й клас – Україна і світове господарство; 10-й клас – Регіони та країни; 11-й клас – Географічний простір Землі.

Структура і зміст сучасної програми з географії базуються на принципах неперервності й наступності шкільної географічної освіти, її інтеграції на основі внутрішньо предметних і міжпредметних зв'язків, гуманізації, урахування вікових можливостей учнів, практичної спрямованості.

Концепція навчання географії в школі ґрунтується на таких дидактичних принципах:

1. Шкільна географія не є механічною проекцією науки на школу, її зміст і структуру, а розглядається як особлива дидактична конструкція, яка створюється з урахуванням вікових особливостей учнів.

2. Основою предмета є принцип особисто зорієнтованого навчання, який розглядається як головний об'єкт навчально-виховного процесу учня.

3. Забезпечення єдності змістової і процесуальної складових навчання, Передбачає не лише передачу учням знань і вмінь, а й навчання їх способам навчальної діяльності із застосуванням новітніх технологій і форм організації освітнього процесу, формування предметних компетенцій.

4. Кінцевий результат навчання географії визначається не лише сумою знань, а й умінням застосовувати їх на практиці, в повсякденному житті, використовувати для розвитку людини.

Розробляючи теоретичні та прикладні питання, методисти постійно звертаються до практики навчання, здійснюють конкретну допомогу вчителям, узагальнюють педагогічний досвід навчання географії, визначають закономірності засвоєння географічних знань і вмінь школярами.

Вони знаходять своє вираження в творчому використанні концепцій і методів, термінів і понять, фактичних даних суміжних наукових дисциплін. Ці взаємозв'язки об'єктивно відповідають основному призначенню методики навчання географії – пошуку і впровадження в практику нових ідей, моделей, систем і варіантів освітнього процесу, які оптимально забезпечують розвиток географічної культури учнів, а також сприяють становленню особистості в просторі реальної життєдіяльності.

Науково-методичні знання мають специфічні особливості. Вони багатовимірні і поліфункціональні, носять перетворювальний характер що-

до педагогічної дійсності і спрямовані до майбутнього. Здобуття науково-методичних знань завжди відбувається в процесі творчої дослідницької педагога. У зв'язку з цим існує можливість визначити структуру і склад науково-методичного знання, виділити його функції, зміст і призначення, способи вимірювання якості.

Розв'язання поставлених в дидактиці географії завдань здійснюється за допомогою двох груп методів – теоретичних і емпіричних. Група *теоретичних методів включає*: системно-структурний підхід, що охоплює всі елементи навчально-виховного процесу; типологічний, заснований на виділенні істотних ознак досліджуваних об'єктів; історичний; математичний та моделювання.

Логіка наукового пошуку розгортається в напрямку від педагогічної ідеї, до теорії, експериментально перевіреної в умовах реальної навчальної практики. З цих позицій методика навчання географії є сукупністю знань, що лежать в основі опису, аналізу, організації, проектування і прогнозування шляхів вдосконалення та розвитку навчально-виховного процесу.

Емпіричні методи застосовуються для реєстрації існуючої педагогічної практики. До них відносяться спостереження на уроках і письмові перевірки, анкетування вчителів, співбесіди з учнями, вивчення шкільної документації.

Виключно важливу роль у створенні нового дидактичного досвіду відіграє *педагогічний експеримент*. Він повинен бути націлений на виявлення доступності та ефективності пропонуваніх дослідних результатів.

Здатність вчителя до науково-методичної творчості залежить від його *методологічної та науко-дослідницької підготовки*. Учитель повинен володіти методами розробки педагогічної концепції, навичками порівняльного і системного аналізу обраної проблеми. Науково-методичні дослідження є результатом складного процесу усвідомлення, пояснення і конструювання шляхів і способів перетворення педагогічної дійсності.

В реальності теоретичні та емпіричні методи носять взаємообумовлених характер. Тому будь-яке смислове узагальнення повинно спиратися на факти, а вивчення досвіду школи. Всі методи дослідження здійснюються за допомогою логічних операцій, таких як аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення, порівняння та ін.

Кожна науково-методична проблема специфічна і тому має свою логіку вирішення, вимагаючи від вчителя не тільки творчості, але також ін-

туїції. Формами представлення результатів науково-методичних досліджень в залежності від їх рівня можуть бути методичні рекомендації та пропозиції, стаття, наукова доповідь, дисертація, проект, програма, навчальний посібник, монографія.

Становлення вчителя-дослідника починається в період його навчання у закладі вищої освіти. Теоретичні заняття (*лекції*) сприяють накопиченню загальнонаукових та методологічних знань. *Практичні і лабораторні* – навчають самостійно вирішувати емпіричні завдання, з якими вчитель буде зустрічатися в процесі професійної діяльності. Особливе місце тут займає *виробнича (педагогічна) практика*. Вона створює необхідні умови для реального застосування отриманих знань, розвитку творчих і дослідницьких здібностей майбутнього педагога.

Науково-дослідницька робота під час практики включає вивчення досвіду вчителів школи, розробку і проведення уроків, екскурсій, інших навчальних заходів, їх аналіз та оцінку. Застосовується також групова дослідницька робота студентів в школі. Вибір теми визначається школою або науковими інтересами кафедри, відповідальної за педагогічну практику. Результати наукових досліджень оформляються у вигляді письмового звіту, доповіді, реферату, курсової або кваліфікаційної роботи.

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте мету, об'єкт та предмет методики навчання географії.
2. Опишіть завдання та функції методики навчання географії.
3. Яка структура методики навчання географії?
4. Охарактеризуйте використання міжпредметних зв'язків з іншими науками під час вивчення географії.
5. Проаналізуйте Концепцію навчання географії в школі.
6. Розгляньте теоретичні і емпіричні методи розв'язання поставлених в дидактиці географії завдань.
7. Перерахуйте особливості процесу формування географічної компетентності випускника ЗЗСО.
8. Опишіть напрямки вдосконалення методики географічної освіти.

1.2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

До середини XVII ст. географії як окремого навчального предмету в європейських школах не було. Географічні відомості подавалися в курсах державознавства разом з історією. Викладання географії було введено в західноєвропейських школах в другій половині XVII ст., а в першій половині XVIII ст. стало обов'язковим (*рис. 1.2*).

В першому десятиріччі XVIII ст. почалось викладання географії в навчальних закладах російської імперії, до складу якої входили території сучасної України. Друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – це період великих економічних змін у світі, в ці роки активно розвивалася світова торгівля, покращувалися шляхи та засоби зв'язку, розгорнулася боротьба за колоніальні володіння. В нових умовах чиновникам, купцям та промисловцям знадобилися географічні знання. Саме цим частково пояснюється необхідність введення такого шкільного предмету як географія.

Рис. 1.2. З історії розвитку шкільної географії та методики її навчання

Введенню викладання географії в школах сприяли також успіхи у вивченні Землі в цілому та окремих країн. Після Великих географічних відкриттів, які закінчилися в середині XVII ст. надзвичайно зріс географічний кругозір людства. Дослідження Землі стали спиратися на природничі науки, що дозволило пояснити багато географічних явищ і процесів. Точнішими стали вимірювання Землі та географічні карти. Розвиток геог-

рафічної науки також опосередковано впливав на появу географії як шкільного предмету.

В цей час розгорнулися широкомасштабні географічні дослідження. Вчені-географи ініціювали збір статистичних даних про різні місцевості своїх держав, були складені географічні карти, організовувались експедиції.

Ще на початку XVIII ст. з'явилися перші наукові видання з географії. В 30-40-х рр. XVIII ст. вийшли в світ перші географічні атласи. Географи приділяли підвищену увагу вивченню своїх країн. В кінці XVIII ст. почали публікуватися статистичні дані про населення й господарство. Географи та вчителі географії мали змогу користуватися більш точними відомостями про економіку своїх країн.

У 1742 р. вийшов перший підручник «Керівництво до географії» (невідомого автора). Але тодішні підручники були перенасичені номенклатурою, цифрами, фактами; був відсутній пояснювальний та цікавий матеріал. В губернських народних училищах, відкритих у 80-ті рр.. XVIII ст. географія почала вивчатися у двох класах: в 3-му – загальна географія, в 4-му – географія своєї країни. Фахових географів в цей час не готував жоден вищий навчальний заклад. Тому географію в школі читали не фахівці, найчастіше історики.

На початку XIX ст. географія як навчальний предмет була введена у всіх середніх навчальних закладах. В семінарських гімназіях географія вивчалася з III по VII кл. (14 тижневих уроків). Курс починався математичною та загальною географією, яка включала відомості про Землю. В IV класі продовжувалося вивчення загальної географії вивченням описів окремих країн світу. В V класі вивчалася вітчизняна географія, в VI-VII класах – загальна та державна статистика (так в ті часи називали економічну географію).

В ті часи користувалися підручниками, складеними на основі праць дослідника географії Є.Ф. Зябловського, де були подані більш-менш достовірні дані, але також було дуже багато фактичного матеріалу, географічної номенклатури, але мало пояснювального матеріалу. Користувалися і підручником К. П. Арсеньєва «Збирання статистики», в якому вперше виконано поділ країни за географічними та економічними ознаками. Але, починаючи з 1828 р. погіршився стан викладання географії в школах, її вивчення перенесли в 1 клас. Основна маса пояснень і описів були вилучені з курсу, а залишилися переважно географічна номенклатура та цифри. Підручники стали складними та нецікавими. Географія стала другорядним предметом і викладалася лише в початкових класах.

Недооцінка ролі географії в шкільній освіті викликала різку критику з боку вчених, мислителів, вчителів. Так, М. В. Гоголь, який деякий час викладав географію в школі, висловив своє незадоволення таким станом речей у своїй праці «Думки про географію», де він писав: «Де знайдуться предмети, які сильніше говорять юній уяві? Яка інша наука може бути прекрасніше для дітей?... чи не боляче, коли показують їм, замість цього всього, якийсь неживий, сухий скелет?». Видатний педагог К. Д. Ушинський підкреслював велику роль географії у вихованні патріотизму та наполягав на посиленні уваги до вивчення своєї країни.

Ще в кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. педагоги шукали засоби для подолання труднощів у викладанні географії, пов'язані з надмірною кількістю номенклатурного матеріалу. Робота з картою розглядалася з точки зору засвоєння учнями номенклатури. Вчителям рекомендували пропонувати учням наносити по пам'яті географічні назви на так званій чорній («німій») карті, яка мала вигляд накреслених на дошці контурів тих чи інших територій.

В той час науковцями були розвинуті краєзнавчі ідеї Я.А. Коменського та І. Песталоцці, обґрунтовано значення і можливості географії у вихованні учнів, в розвитку їх мислення і уяви. Методисти-географи пропонували починати шкільну географію з вивчення своєї місцевості. Під впливом цих ідей з'являються підручники з географії, засновані на таких принципах. Зокрема це праця Д.Д. Семенова «Уроки географії», де паралельно з вивченням своєї місцевості пояснюється і зміст основних термінів. Краєзнавчий принцип початкового викладання географії був використаний Д.Д. Семеновим і в праці «Педагогічні замітки для вчителів» (1864 р.) – одній з перших робіт з методики географії. Краєзнавчі ідеї зустріли з розумінням і вчителі географії. Але керівництво органів освіти не підтримало цих починань і в програмі та підручниках краєзнавство не було відображено.

Велику увагу прогресивні педагоги другої половини XIX ст. приділяли наочності та формуванню пізнавального інтересу до географії. Ідея наочності відобразилася у використанні атласів та карт. В 60-х рр. XIX ст. з'явилися перші хрестоматії з географії, які містили розповіді та нариси, написані мандрівниками та письменниками про природу та життя людей різних країн. Основною метою їх використання було зацікавлення учнів у вивченні географії.

Друга половина XIX ст. – період бурхливого розвитку географічної науки. В цей час починають засновуватись географічні товариства в різних великих містах, вони часто виступали ініціаторами експедицій в різні

куточки планети. До кінця XIX ст. було завершено картографічне вивчення всіх територій країни. Активно розгорнулися геологічні, кліматологічні та ґрунтознавчі, дослідження. Працями В. В. Докучаєва створене вчення про природні зони, яке є основою сучасної фізичної географії.

До початку XX ст. з'явилася метеорологічна мережа, за даними якої було видано кліматичний атлас (1900 р.). Значно розширилися етнографічні та економіко-географічні дослідження, частіше стали публікуватися статистичні дані. З середини XIX століття відкриваються перші кафедри географії у відомих університетах. З цього часу з'являються фахові географи, частина з яких починає викладати в школах, що позитивно впливає на якість викладання географії.

На початку XX століття географія викладалася в середніх навчальних закладах в п'яти класах (10 тижневих уроків). Матеріал розподілявся за класами наступним чином: 1-й клас – початкова географія (елементи математичної і загальної географії); 2-й клас – географія позаєвропейських країн; 3-й клас – географія Європи; 4-й клас – географія своєї країни; 5-й клас (в деяких навчальних закладах – 6-й клас) – краєзнавство або порівняльна географія. Але географія посідала дуже незначне місце серед інших предметів. Видатні педагоги вимагали розширити курс географії і ввести його в старших класах.

У 1915 р. відбувся перший з'їзд викладачів географії. Багато з них вимагали перебудови шкільної географії. Після з'їзду комісія з реформи середньої школи розробила план нової сітки годин і нових програм з географії для гімназій. За цим планом географія вводилася в усіх класах з 1-го до 8-го.

В 5 класі почали вводити загальне землезнавство. Географією своєї країни починався і закінчувався весь курс. В методичній літературі підкреслювалася необхідність посилення ролі картинних описів та пояснень. Пропонувалося також приділяти увагу порівнянню, встановленню причинно-наслідкових зв'язків. У розподілі матеріалу з географії вже на початку XX ст. було закладено два підходи: аналітичний (спочатку розглядається Земля, а потім – окремі території); синтетичний (спочатку вивчається своя місцевість, потім – інші частини світу і Земля в цілому). Були випущені підручники Е. Лесгафта, Г. Іванова, А. Крубера. Ці підручники були більш досконалими, була скорочена номенклатура, були вміщені описи природи, населення, господарства, додані ілюстрації, карти, запитання.

Значна увага приділялася використанню наочності, особливо карт, географічних картин. Вчителі наполягали, що головне при роботі з кар-

тою – навчити учнів читати карту. Було видано хрестоматії, географічні картини, настінні карти. Проблеми в якості географічної освіти в той час були пов'язані з тим, що часто географію виклали не фахівці.

Після жовтневого перевороту в школах не було запроваджено загальноприйнятих програм з географії. Вони розроблялися місцевими органами освіти. Перший проект загальнодержавної програми був розроблений у 1921 р. Курс розпочинався в III-IV класах краєзнавством. В V кл. вивчалася географія частин світу, в VI-VII кл. – географія своєї країни, у VIII кл. – економічна географія світу, у IX класі – астрономія та метеорологія. Підручники з географії в ті часи були відсутні, тому використовувалися старі підручники.

У 1924 р. в школах були введені нові навчальні програми, які були затверджені державною вченою радою. В 1-4 класах вивчення окремих дисциплін замінювалося комплексними курсами, які включали і географічні питання. На першому році навчання учні знайомилися з порами року; на другому – з водою, повітрям, рослинами, життям людей; на третьому – з відомостями про місцеву природу, господарство; на четвертому – з географією країни.

В середніх класах предмети зберігалися, але з географії програм не було, а географічний матеріал розподілявся між курсами природознавства та суспільствознавства. Як наслідок, знання учнів з географії були безсистемними. Через деякий час викладання географії було відновлене в молодших, а потім і в середніх класах.

Позитивним було те, що в цей час вийшла значна кількість літератури з шкільного краєзнавства. В практику увійшли навчальні екскурсії в природу та на виробництво. Широко застосовувалися моделювання, виготовлення наочності, практичні роботи. Учні вчилися читати карти, працювати зі статистичними даними, креслити графіки, вести спостереження.

В 30-х рр. XX ст. вийшло ряд державних постанов, де визначалися завдання і зміст шкільної географії, було визначено концентричну побудову шкільної географії відповідно до трьох ступенів школи (початкової, семирічної, середньої). В початковій школі курс географії включав елементарні відомості із фізичної географії на матеріалі своєї місцевості. В семирічній школі головна роль відводилася фізичній географії: 5-й клас – загальна фізична географія, 6-й клас – фізична географія частин світу, 7-й клас – фізична географія країни. Оскільки частина учнів закінчувала освіту після 7-го класу, в курси 6-7 класів були включені й основні відомості

мості про економіку закордонних країн та своєї країни. В старших класах вивчалися систематичні курси економічної географії: 8-й клас – економічна географія країни, 9-й клас – економічна географія зарубіжних країн.

Почалося видання нових підручників, хрестоматій, спеціальних журналів, карт, атласів. У 1934-35 н. р. було введено нові навчальні програми і нові підручники в усіх класах. З 1934 р. починає виходити в світ науково-методичний журнал «Географія в школі». В інститутах підвищення кваліфікації вчителів були створені кабінети географії.

Серед проблем методики навчання географії в ті часи слід виділити:

- недостатня розробленість системи типів уроків;
- методична необізнаність вчителів, яка часто призводила до повернення до старої форми викладання географічного матеріалу: у формі лекцій або методом загальних формулювань, переважання книжково-словесних методів навчання;
- авторитарна форма викладання, в умовах якої зростала роль вчителя як керівника навчального процесу, учні отримували регламентовані знання, активність учнів падала, знижувалась їх зацікавленість до вивчення географії;
- методична література не давала відповіді на питання «Що таке педагогічна майстерність?»

В той же час були і певні досягнення: методичні кабінети з географії почали турбуватися про глибоке вивчення окремих актуальних питань географії, збирали і систематизували методичну літературу, порушували питання про забезпеченість шкіл друкованими матеріалами з географії та методики її викладання; учителі прагнули досягти педагогічної майстерності; зросло видання географічної літератури; видані географічні хрестоматії для деяких шкільних курсів географії; відновились діяльність географічних товариств, що дало змогу вчителям обмінюватись думками.

Але все це було перервано Другою Світовою війною, яка внесла певні зміни в зміст і методи роботи вчителів та висунула на порядок денний нові завдання. Географія виявилася навчальним предметом, який найтісніше пов'язаний із питаннями оборони країни. Питання економічної географії теж мали певний стосунок до оборони країни. Наявність заводів і фабрик, добре обладнаних доріг, стану сільськогосподарських угідь – все це військовою мовою називалося «засобами оборони».

Неабияке значення мало питання чисельності населення. Від нього залежала забезпеченість армії, її тилу, резерву країн щодо поповнення

армії людськими ресурсами. Країні були потрібні мільйони солдат, які б добре орієнтувалися за картою та на місцевості, вміли б використовувати рельєф місцевості в бою, знали особливості розміщення населених пунктів та господарчих об'єктів.

Після закінчення війни відбувся перехід до обов'язкової середньої освіти. В 1947 р. були розроблені нові програми, за якими змінилася структура шкільної географії, концентрична побудова навчальної програми змінилася лінійно-ступеневою. Географія була виключена з початкової школи і замінена на курси природознавства, які містили й деякі географічні відомості. В 5-9-х класах вивчалися послідовно загальна географія, географія материків та океанів, фізична географія країни, економічна географія своєї країни та зарубіжних країн.

Новим було те, що географію стали вивчати і в 10 класі, куди перемістили курс економічної географії. Впровадження нових програм вимагало і перегляду і перевидання підручників. Основними недоліками підручників з економічної географії було їх перевантаження статистично-економічним матеріалом, застарілі фактичні дані, мала кількість навчальних карт. Протягом 1948-50 рр. були перевидані всі підручники.

Серед проблем викладання географії того часу залишалися проблема забезпечення шкіл кваліфікованими кадрами, наочністю, організація кабінетів географії. Головним завданням методики був відбір навчального матеріалу для шкільної географії і розподіл його за класами.

В цей же час починається активне впровадження в процес викладання практичних робіт. Значну роль в подальшому розвитку методики навчання мали методичні журнали «Географія в школі» та «Краєзнавство в школі», які почали виходити з ініціативи НДІ педагогіки з 1948 р.

В цей час почався новий період в розвитку методики викладання географії. Характерними рисами викладання шкільної географії були пропаганда активних методів викладання, підвищення науково-теоретичного і методичного рівня вчителів, виховання патріотизму в процесі навчання. На уроках географії вчителі використовували приклади з життя країн і народів, знайомили учнів з новими досягненнями географічної науки. В цей період приділялась увага господарським проблемам, набувало актуальності питання перетворення природи в інтересах людини та суспільства.

У 1966 р. була проведена реформа змісту освіти. Зміст навчальних програм та підручників географії був доповнений новими досягненнями географічної науки. Був введений в зміст окремих курсів розділ «Наша область», а в школах введено спецкурс з географії своїх республік.

Покращилося матеріально-технічне забезпечення процесу навчання географії. Були видані нові атласи, підручники, настінні карти, кінофільми, опубліковані нові хрестоматії та книги для позакласного читання. В школах створені та оснащені кабінети географії. Методичні дослідження охопили всі проблеми шкільної географії – її зміст, організацію навчання, позакласну роботу.

У 1981-82 н. р. було введено нові програми та підручники з географії. Серед недоліків тодішнього викладання географії були: перевага інформаційної діяльності вчителя; недостатня увага організації самостійної пізнавальної діяльності учнів; одноманітність форм контролю знань учнів. Тому питання реформування освіти, в тому числі й географічної, залишалось актуальним.

Історія України нерозривно пов'язана з історією тих імперій, до складу яких вона входила. Тому і розвиток шкільного курсу географії та методики її викладання в Україні до початку 90-х років підкорявся загальним закономірностям їх розвитку в цих країнах. Можна лише деталізувати окремі моменти в історії розвитку шкільної географії в Україні, зокрема періоду Київської Русі та незалежної України.

Достеменно невідомо, яких географічних знань набували діти в школах Київської Русі. У братських школах Києва, Львова, Луцька, в козацьких школах викладалися лише елементи географії. Як самостійний предмет в школах вона була введена лише на початку XVIII ст.

Становлення шкільної географії сучасного типу в Україні почалося з ХХ ст. За досить короткий час існування самостійної держави (1917-1921 рр.) були створені організаційні структури й елементи національної концепції освіти. Значне місце в ній належало географії. Так у 1919 році вийшла «Коротка географія України» В.О. Кістяківського (1865-1952 рр.). Вона постійно доопрацьовувалась автором і витримала дев'ять видань. Значний внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання зробив український географ і економіст К.Г. Воблий (1876-1947 рр.) – автор навчального посібника для учнів середньої школи з економічної географії України (1919 р.).

В період після утворення СРСР (1922 р.) в Україна були організовані трудові школи. Вони мали дев'ятирічний термін навчання і складалася з двох ступенів: перший – 1-5 класи, другий – 6-9 класи. У початкових класах значна увага приділялась вивченню рідного краю. Географії, як навчального предмета тут не було. Окремих елементів географічних знань учні набували під час вивчення природознавства.

Для становлення науково-методичних засад вивчення економічної географії України після другої світової війни велике значення мав підручник К. Г. Воблого «Економічна географія УРСР». Він витримав п'ять видань і досі не втратив своєї актуальності як за змістом, так і за методикою викладу.

Найбільший внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання в Україні зробили: А. Роман, С.Л. Рудницький, В.О. Геринович, В.М. Кубійович.

Якщо до 1934 р. в географічній освіті перевага надавалася вивченню комплексних напрямків «Природа», «Суспільство», то після прийняття 15 травня 1934 р. державної постанови «Про викладання географії в початкових і середній школі» географію знову почали викладати як окремий предмет і було збільшено кількість годин на її викладання.

Після Другої Світової війни значну роль у справі впровадження розвитку методики викладання географії відіграли методичні збірники «Географія в школі» та «Краєзнавство в школі», які почали виходити у 1948 р. З 1967 р. почав виходити збірник «Методика викладання географії». Він був присвячений проблемам не лише методики викладання географії в середній школі, а й підготовки вчителів географії у закладах вищої освіти. До цього часу не втратили свого значення роботи В. П. Замкового «Поради вчителю географії» та «Майстерність вчителя географії».

На початку 90-х років почалася напружена робота з якнайшвидшого забезпечення шкіл українськими підручниками. З'явилися нові підручники і посібники. Одними з перших були підручники П.Г. Шищенка і П.О. Масляка «Географія України» (1992 р.), підручник для 9 класу «Географія України» А.Й. Сиротенка, Б.О. Чернова і В.Я. Плахути, «Загальна географія» для 6-го класу авторів О.Я. Скуратович та ін. 7 і 8 клас – В.Ю. Пестушко та ін. В 1997 р. за ред. Б.П. Яценка – підручник з економічної і соціальної географії світу.

Протягом 90-х років минулого століття усі курси географії були забезпечені не лише підручниками, а й робочими зошитами, атласами, контурними картами. Видано хрестоматію з географії України (П.О. Масляк), посібники для контролю за рівнем засвоєння знань учнями. Почав регулярно виходити журнал «Географія та основи економіки в школі», газета «Географія. Краєзнавство. Туризм».

Темпи розвитку науки та освіти в Україні зумовив деяку відмінність між її досягненнями і засадами шкільної географії. Виникла необхідність

привести у відповідність наукові засади шкільної географії з теоретичними і практичними досягненнями науки. Географічні з'їзди України (Львів, Харків, Київ) спеціально розглядали питання про зміст і методику її викладання і у своїх висновках підкреслювали зв'язок географічної науки і шкільної географії.

Викладачі-науковці І. Левицький, П. Шищенко, О. Топчієв, О. Шаблій, М. Пістун, І. Половина, Я. Олійник, Д. Заставний зробили вагомий внесок у розвиток географічної освіти в школі. Вони створили багато підручників і посібників для вчителів і учнів, а також розробили навчальні програми.

Рекомендації вчених-методистів з удосконалення навчальних програм і підручників мали на меті: привести зміст і характер освіти на трьох ступенях загальноосвітньої школи у відповідність із сучасним рівнем розвитку науки та техніки; створити сприятливі умови для розвитку пізнавальних інтересів учнів; розширити можливості для самостійної роботи.

Були створені стандарти шкільної географічної освіти авторів А. Сиротенка, Й. Гілецького, учених Харківського та Дніпропетровського, університетів. Ще на початку 90-х років наукові працівники лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки АПН України обґрунтували мету і завдання концепції географічної освіти, яка мала такі напрями: розвинути творчу особистість, сформувати в учнів уміння і навички здобувати знання самостійно, розвивати пізнавальні інтереси учнів. У 2003 році вчені і вчителі (П. Шищенко, Я. Олійник та ін.) запропонували новий варіант концепції змісту географічної освіти при переході на 12-річний термін навчання.

В сучасній концепції змісту географічної освіти актуальним залишається розвиток географічної освіти у зв'язку з переходом на 12-річний термін навчання в загальноосвітніх навчальних закладах. Новий зміст географічної концепції відобразив зміни у світі, показав що змінилися діти, змінилася сама географія; враховано тут і рекомендації світового співтовариства.

За цією концепцією сучасна освітня галузь «Географія» в основній і старшій школі має такий вигляд: 6 клас – «Загальна географія» (2 год.); 7 клас – «Материки та океани» (2 год.); 8 клас – «Україна у світі: природа, населення» (2 год.); 9 клас – «Україна і світове господарство» (1,5 год.); 10-й клас – Регіони та країни; 11-й клас – Географічний простір Землі.

Сучасна концепція відрізняється від змісту попередніх концепцій. Вона враховує сучасні реалії життя і відкидає негативну тенденцію скорочення змісту географічної освіти в суспільстві.

Основні закономірності в розвитку географії:

- в географії впродовж майже 5 тис. років в основному тривав період накопичення, збору матеріалу; географія залишалась описовою наукою до того часу, поки в загальних рисах не були вивчені океани і материки, потім вона перейшла до аналізу і синтезу зібраного матеріалу;
- картографічний метод фіксування матеріалу поступово набував самостійного значення, сформувався в особливу методичну дисципліну;
- особливі взаємозв'язки з іншими суміжними предметами і науками; географи та мандрівники «працювали» не тільки на свою науку, а й на ботаніку, зоологію, геологію, етнографію, економіку, збираючи для них фактичний матеріал.

Сучасна географія має розповісти про багатогранність світу, розвинути просторове мислення і правильне сприйняття навколишньої дійсності. Вона має дати знання про територіальні відмінності навколишнього середовища, пояснити їхню об'єктивність і на цій основі сформувати пізнавальний інтерес до природи, до географії, до вивчення рідного краю і України, формувати риси патріотизму, широкий погляд на світ.

В школі потрібно закласти фундамент цілісного бачення світу, розвивати географічну культуру, виховувати повагу до історії та культури; сприяти вихованню екологічної свідомості, комплексного сприйняття природних і соціальних процесів в їхніх взаємозв'язках і взаємообумовленості.

На уроках потрібно розвивати просторове мислення, що передбачає осмислення територіальної взаємообумовленості явищ; мають навчитись розумінню образно-знакової мови географічної карти; озброїти учнів спеціальними і загальнонауковими вміннями, що дозволять їм самостійно здобувати інформацію географічного характеру.

Освіта має сприяти оволодінню системою знань про глобальні проблеми сучасності, що надзвичайно важливо для цілісного осмислення планетарного співтовариства людей, єдності природи і суспільства. Ці завдання, безумовно, пов'язані із необхідністю розв'язувати назрілі проблеми суспільства. У сучасний період основними принципами в галузі географії вважаються: гуманізація, екологізація, диференціація, розвиток, історизм, системність, варіативність, різнорівненість.

Вказані завдання, принципи і напрями вимагають оновлення змісту і методів у географічній освіті, а також зміни чинних навчальних програм, підручників і навчально-методичних посібників, у тому числі і з проблем методичного забезпечення кожного курсу.

Принциповою відмінністю нового змісту географічної освіти стає варіативність, що визначається альтернативними навчальними програмами і підручниками, різноманітність, що дає змогу розвивати індивідуальні здібності учня, формувати творчу, активну особистість.

На завершальному етапі географічної освіти найбільший розвиток одержить диференціація, регіоналізація і поряд з вивченням базових (обов'язкових) предметів вільний вибір учнями дисциплін, що буде сприяти розвитку їхніх пізнавальних інтересів і здібностей. Ідеться не тільки про підтягування відстаючих, а насамперед: про розвиток саме здібностей, про навчання, виховання і розвиток зокрема обдарованих дітей. Саме розвивальне навчання дозволить забезпечити розумовий розвиток учнів. У цьому контексті процес навчання учнів географії слід розглядати як процес формування в них певної системи знань, умінь і навичок.

В сучасних умовах географія з науки, що займалася описом Землі, перетворилася на науку, яка значною мірою інтегрує в собі природничі, соціальні та економічні закономірності, розглядаючи їх у часовому і просторовому вимірах. Ці закономірності забезпечують формування політичної, економічної, екологічної культури школярів.

Сьогодні шкільний курс географії покликаний закладати в учнів систему поглядів на світ, формувати мислення, а тому має бути світоглядне спрямованим предметом. Нові підручники мають відповідати сучасному рівню географічної науки, бути методично-забезпеченими і дидактично вивіреними. Вони повинні підняти на новий рівень викладання географії, пробудити пізнавальний інтерес в учнів, бажання вивчати рідний край.

У Міжнародній хартії географічної освіти, прийнятій Міжнародною географічною спілкою у 1992 році, зазначено, що географія має вивчатись у всіх класах навчальних закладів і що «право на освіту включає право на високий рівень географічної освіти Міжнародна географічна спілка рекомендує дану хартію всім народам світу і визнає принципи діяльності, представлені в ній, основою, що забезпечує достатній рівень географічної освіти в усіх країнах світу».

Прискорення темпів розвитку цивілізації вимагає від освіти всіх країн відповідних і постійних змін. Вони відбуваються в напрямку підвищення ролі окремих шкільних дисциплін у навчанні дітей – майбутніх громадян. Крім того, вдосконалюється і методика викладання навчальних предметів. Вона стає адекватною часу. Нині відбувається щорічна, іноді доволі значна корекція змісту навчальних програм з конкретних дисциплін.

У різних країнах існують свої підходи до організації системи освіти. Різні природні умови, рівні розвитку економіки, культурні традиції, вимагають реалізації різних навчально-виховних концепцій. Ці концепції у великих країнах мають і певне регіональне забарвлення. У Франції, Україні, Польщі географія є окремим предметом і займає чільне місце поряд з математикою, хімією і фізикою. В США, Японії географія входить до складу інтегрованих дисциплін. У деяких країнах її розглядають як елемент комплексних суспільних наук, в інших – як елемент природничих знань.

Третій напрямок можна назвати проміжним. Він фактично використовує ідеї двох попередніх систем навчання географії і є спробою використати сильні сторони обох напрямків і уникнути слабких. До країн, що його дотримуються, належать Бельгія, Нідерланди, ФРН, Велика Британія. В них на різних вікових рівнях, а також у різних школах поєднуються окремі курси географії з певними елементами географічних знань в інтегрованих курсах.

По-різному підходять в зарубіжних країнах і до створення навчальних програм. Так, країни, які взяли на озброєння французьку систему, мають поряд із курсами загальної географії ще й регіональні курси. В більшості розвинених країн значна увага приділяється вивченню географії своєї країни. Інша група країн будує програми вивчення географії на принципах вибірконості, вводячи в програми розгляд лише типових територій. Так, Іспанію, Італію чи Грецію вивчають як приклад «країн туризму», а Велику Британію чи Японію – як острівні країни.

Набувають значного поширення загальні огляди певних регіонів з більш детальним вивченням окремих типових країн чи територій. Цей компромісний варіант у багатьох випадках є досить продуктивним. У деяких розвинених країнах схиляються до думки, що нині вивчення географії повинно будуватися на розгляді окремих найважливіших географічних проблем. При цьому для їх усвідомлення і розкриття використовується конкретний географічний матеріал.

По-різному в світі складаються і реалізуються програми з географії. В країнах, що використовують французький принцип освітньої системи (Франція, Україна, Латвія), зміст географічної освіти розробляється централізовано. В федеративних державах, програми з географії розробляються органами освіти федеральних земель. А у Великій Британії програми складають безпосередньо вчителі географії школи.

Наприкінці ХХ ст. в світі почалося реформування системи освіти, в тому числі й географічної. США одними з перших усвідомили необхід-

ність удосконалення географічної грамотності нації для майбутнього країни. Низький рівень географічної освіти прямо пов'язаний із віднесенням географії до другорядних предметів. Нині в цій країні географію включили до складу п'яти так званих критичних предметів, їх поглиблене вивчення визнано суттєвим для майбутнього держави.

Серед країн Латинської Америки, враховуючи всю сукупність природно-історичних і соціально-економічних особливостей, великого значення надається географічній освіті в Бразилії. Без певного рівня географічних знань не можна ефективно реалізувати грандіозні плани освоєння території цієї великої країни. Своєрідність методики викладання цієї дисципліни полягає в написанні учнями географічних творів. Для цього використовуються довідники, фотографії. Кожен учень повинен раз на тиждень зробити перед класом доповідь на основі написаного твору.

Сучасна географічна освіта в різних країнах відрізняється від української більшою її практичною спрямованістю. Кожна країна має свої уподобання щодо структури, змісту і методів викладання. Впроваджувати закордонні методи необхідно лише після проведення експериментальних досліджень. Їх результати і є критерієм відповідності концептуальних положень зарубіжних систем географічної освіти чи їх елементів українським реаліям.

Запитання для самоперевірки

1. *Проведіть історичний аналіз розвитку географічної освіти.*
2. *Опишіть різні підходи до навчання у закладах освіти XVII-XVIII століть.*
3. *Оцініть шкільну географічну освіту та методичні думки у XIX ст.*
4. *Опишіть становлення шкільної географії в першій та другій половині XX ст.*
5. *Проаналізуйте організацію навчання в закладах освіти на території України в різні часи.*
6. *Оцініть розвиток методики навчання географії на сучасному етапі.*
7. *Опишіть особливості розвитку шкільної географії та методики її навчання в Україні.*
8. *Опишіть досвід організації вивчення географії в зарубіжних країнах.*

1.3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Поточний століття прогнозується як час розвитку гуманітарних наук про людину. До лю-

динознавчих відносяться такі науки як психологію і педагогіку – науки, що розкривають закономірності, принципи організації і механізми навчально-виховної діяльності на різних етапах життя людини. Психолого-педагогічна підготовка є обов'язковою умовою будь-якого виду соціальної діяльності, але, перш за все, професійної діяльності вчителя.

Психологія – це певний упорядкований погляд на події, які стосуються внутрішнього, ментального, психічного, душевного життя людини, а також до поведінки окремих людей, груп і колективів. Людська психіка є дуже тонким інструментом пристосування індивіда до навколишнього середовища і самого життя. Тому розуміння сутності психічних явищ дає можливість не тільки керувати ними, а й використовувати ці знання в будь-якій професійній сфері і галузевій практиці.

Для успішного вирішення навчально-виховних завдань вчителю географії необхідно володіти основами як загальної, так і прикладної психології (перш за все вікової та педагогічної).

Психологічна наука включає такі предметні напрямки: *пізнавальні психічні процеси* і їх регулювання; *свідомість і мова*; *емоції*, їх форми і функції; *особистість* і *особистісно орієнтоване навчання*; *мотивацію* в структурі особистості; *характер*; *діяльність* і *здатності* особистості; *спілкування*.

Психічні процеси, за допомогою яких формуються образи зовнішнього середовища, а також внутрішній світ особистості, називаються *пізнавальними психічними процесами*. Саме вони забезпечують отримання людиною знань про навколишній світ і про себе самого. Ці знання в свою чергу є тим фактором, який визначає поступальний розвиток особистості. При цьому діяльність людини набуває упорядкованого, цілеспрямованого характеру. Феноменальним тут є те, що світ, що вивчається геогра-

фією є безмежним в просторі і часі, повністю вміщується в людській свідомості. А образ світу створюється на основі вражень, одержуваних тільки за допомогою почуттів і відчуттів, які виникають від знаходження людини в навколишньому середовищі. Сенсорні здібності учнів є тим екраном, на який проектується весь світ, тобто єдиним засобом і джерелом, за допомогою якого сприймається і будується свідомий образ навколишньої географічної реальності.

Сенсорні здібності – це функціональні можливості організму, які забезпечують відчуття і сприйняття людиною навколишнього світу і самої себе.

Основними пізнавальними психічними процесами є відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять, які мають певне емоційне забарвлення. Підсумком пізнавальної психічної діяльності виступає розуміння досліджуваного. Отже, до тих пір поки відносини і зв'язки в будь-яких географічних об'єктах не будуть зрозумілі учнем, їх відображення в його психіці розміщується лише на сенсорному рівні. Сенсорний рівень розвитку психіки пов'язаний з перетворенням спочатку недиференційованої чутливості в диференційовані відчуття.

Вихідною умовою для досягнення *усвідомлення* є навчальна діяльність учнів (спільні дії з предметом) і спілкування. Розуміння досягається не простим спогляданням, а діяльністю, яка, за висловом видатного психолога і філософа С.Л. Рубінштейна, «несе на своєму вістрі мислення, яке проникає в об'єктивну дійсність». Ознакою початку мислення учня стає «розуміння незрозумілого». Отже, мислення є єдина тканина раціональної психології, з якої розвивається людський розум. Звідси випливає, що *навчання має бути спрямоване на розвиток людського мислення*.

Очевидною і незаперечною особливістю людини є її *свідомість*. Свідомість – це своєрідна сцена, на якій розгортається людське життя. Свідомість людини виражається системою знаків – *мовою*. Тому повне розуміння будь-якого явища, його усвідомлення настає тільки тоді, коли воно виражається в словесній формі мовою. Мова, як говорив психолог Л.С. Виготський, – це корелят свідомості, тобто мова не є свідомістю, але відповідає її змісту. Отже, чим багатша людська мова, тим набагато змістовніша є її свідомість. Звідси випливає необхідність постійного усного діалогу вчителя з учнями.

Невід'ємною частиною людської (і, перш за все, дитячої) психіки є *емоції* як упереджені переживання життєвого сенсу або ситуації. Учень

може послідовно переживати емоційні реакції, емоційний стан і емоційні відносини. Реакції мають швидкість, якість і знак (позитивний або негативний). Звідси у школяра виникає настрій, пов'язаний з поточними успіхами або невдачами. При цьому почуття, які відчуються учнем, висловлюють його емоційні стосунки. Емоції виконують дуже важливі функції, які активізують або, навпаки, здійснюють депресивний вплив, тим самим підвищуючи або знижуючи ефективність пізнавальних психічних процесів. При цьому вчителю необхідно завжди пам'ятати, що емоції – це індивідуальна сфера людини.

Людина одночасно є *індивідом* і *особистістю*. При цьому індивідом людина народжується, а особистістю – стає. Тому найважливіше завдання педагога – формування людської особистості за допомогою засвоєння і відтворення учнем соціального досвіду. При цьому вчитель, на основі психології особистості, повинен керуватися парадигмою «від соціального до індивідуального». Цей рух обумовлений багатьма факторами внутрішнього і зовнішнього порядку. В результаті особистісно орієнтованого навчання у школяра формуються необхідні соціальні якості, що гарантують позитивне мислення і позитивне ставлення до навколишнього світу.

Психічні явища можуть бути спонуканням до дії. У цьому випадку вони стають *мотивом* як певною потребою. Однак в якості мотиву виступає не сама потреба, а предмет потреби, що передбачає здійснення майбутнього. Він пов'язаний з опредмеченою потребою, причому мотиваційний предмет може бути як речовим, так і ідеальним. У підсумку мотив визначає стійкість і напрям поведінки індивіда, забезпечує досягнення мети.

Найбільш важливими мотивами з педагогічної точки зору вважають потреби учня в пізнанні, самоактуалізації, любові і інші естетичні потреби. Основоположник наукової педагогіки Я.А. Коменський надавав мотивації дуже велике значення. Він вважав, що, на початку будь-якого заняття, потрібно перш за все викликати в учнів серйозний інтерес до його теми, показавши користь від досліджуваного предмета, його необхідність та цікавість.

У процесі навчання, в поведінці і спілкуванні школярів виявляються їхні стійкі *індивідуальні психічні особливості*. Вони складають *характер особистості*. Характер – це форма конкретного буття, адаптація потреб людини до певного способу існування суспільства. Характер визначає мислення, емоції і дії індивідів. При цьому властивості характеру виявляються в схильності індивіда до певного «типу» поведінки, яка відпові-

дає його характеру. Саме тут проявляється значна єдність людського характеру з науковою картиною світу і навчально-виховними завданнями. Тому виокремлення педагогічної діяльності від людського характеру є неприпустимим.

Психічна природа визначає *діяльність і здатність учнів*. Однак дії в навчальному процесі, які породжують знання, необхідно певним чином організувати, щоб управляти ними. Тому навчальна діяльність школяра повинна бути усвідомленою, цілеспрямованою і активною, пов'язаною з досягненням поставлених завдань. Успішне виконання тієї чи іншої навчальної діяльності визначається здатністю учня. Розумові здібності розвивають інтелект школяра, впливають на його *здатність до навчання* і ефективність навчальної діяльності. Здатність тісно пов'язана з поняттям «обдарованість». Обдарованість крім здатності до зосередженої уваги і швидкості розумового процесу відрізняється також енергійною допитливістю і особливою налаштованістю на розумову роботу.

З процесом діяльності безпосередньо межує *спілкування*. При цьому спілкування в психолого-педагогічному сенсі представляється у вигляді контактів між учнями, які породжуються потребою у спільній діяльності. У спілкуванні жоден з партнерів не може розглядатися в якості об'єкта, але кожен є активним суб'єктом цього процесу. У спілкуванні має місце максимальний прояв суб'єктивної сутності учня. Процес спілкування може набувати відносної самостійності. Тому вчитель повинен знати правила і техніку спілкування.

Психологічна наука забезпечує вчителя різними теоретичними концепціями, які охоплюють всі сторони навчально-виховного процесу. Психологами творені надійні механізми стимулювання розумового розвитку учнів, засвоєння знань і умінь, прийомів роботи з навчальними матеріалами. Сформульовані в їх роботах вимоги лягли в основу проектування діючих *навчально-методичних комплексів шкільної географії* (рис. 1.3).

Базуючись на досягненнях педагогічної психології, сучасна дидактика виділяє також головні *принципи предметного навчання*.

Об'єктом впливу педагога є учень, який має індивідуальні психологічні особливості сприйняття та осмислення знань і умінь. Тому основу навчально-виховного процесу становить *принцип особистісно орієнтованого навчання*. Тут основна мета – максимальне виявлення і грамотне «окультурення» індивідуального досвіду школяра.

Особистісно орієнтоване навчання тісно пов'язане з проблемою *розвитку учня*. Необхідно, щоб школярі не тільки навчалися, але також розвивали людські якості – розум, волю, позитивні почуття, честь, совість. Зараз в дидактиці як базове прийнято положення Виготського про те, що навчання має спиратися на досягнутий рівень розвитку. При цьому навчання має бути націлене на «зону найближчого розвитку», де виникають внутрішні процеси психічних новоутворень.

Рис. 1.3. Склад сучасного навчально-методичного комплексу шкільної географії

Розвивальне навчання (Д.Б. Ельконін і В.В. Давидов) здійснюється як цілеспрямована навчальна діяльність, в якій учень свідомо ставить цілі і творчо їх досягає. Основою такої технології є вирішення навчальних завдань. Принцип розвиваючого навчання був доповнений ідеєю саморозвиваючого навчання (Г.К. Селевко). Тут навчання виражається не тільки в задоволенні пізнавальних потреб, але в самоствердженні і самоактуалізації школяра в контексті самовдосконалення особистості.

Для обґрунтування процесу навчання важливим є *принцип єдності свідомості і діяльності* (А.Н. Леонтьєв і С.П. Рубінштейн). Він полягає в тому, що будь-які природні задатки, що є у людини з народження, отримують розвиток лише в процесі діяльності. При цьому продуктивність

мислення найяскравіше проявляється при вирішенні учнем різних проблем. Тому *проблемність* є важливою і невід'ємною рисою пізнання. Психологічний принцип єдності свідомості і діяльності в дидактиці реалізується в *єдності змістовної і процесуальної сторін навчання*.

Зазначені принципи стали платформою для розробки і реалізації *психологічних моделей навчально-виховного процесу*.

Основна мета розроблених моделей – підвищити рівень пізнавальної діяльності учнів. Провідний засіб тут – *проблемний підхід*. Формування моделі – це поетапне навчання розумовим діям за допомогою певних правил. Призначення розвиваючої моделі – створення за допомогою організаційних форм навчання особливих умов, що сприяють розвитку особистості школяра.

Педагогіка є сукупністю знань і умінь щодо навчання та виховання людини. В сучасних умовах педагогіка розглядається в якості теорії і практики навчання і виховання людини на всіх вікових щаблях її особистісного і професійного розвитку. Педагогіка в наш час носить яскраво виражений діяльнісний характер.

Сутність і структура педагогічної діяльності, а також її продуктивність залишаються найважливішим науково-практичним завданням сучасної школи. Для того щоб професійно навчати і виховувати, необхідно володіти педагогічною теорією і органічно поєднувати теоретичні знання з постійною особистісною творчістю при виконанні благородної і відповідальної навчально-виховної місії.

Незважаючи на предметні відмінності, в кожному виді навчання і виховання є загальні педагогічні основи, які оптимальним чином забезпечують становлення людини як зрілого діяльнісного суб'єкта. Виділяються зовнішні і внутрішні закономірності навчання. До *зовнішніх закономірностей навчання* відноситься залежність навчання від соціальних процесів і умов, в яких знаходиться людина. *Внутрішні закономірності навчання* відображають зв'язки між компонентами навчально-виховного процесу.

Соціальні процеси і умови диктують *мету, зміст і методи навчання*. Вони також визначають виховний і розвиваючий характер навчання. Внутрішні закономірності регулюють педагогічні дії, визначають їх темп і етапи.

Сучасна *теорія навчання* створена педагогами М.Н. Скаткіним, І.Я. Лернером, а також відображена в роботах інших вчених, які отримали визнання науково-педагогічної громадськості. Відповідно до цієї теорії *процес навчання* є цілеспрямованою педагогічною діяльністю, зумовле-

ною єдністю розв'язуваних навчально-виховних завдань і досягнутим соціальним досвідом.

Мета всієї системи навчання – різнобічний розвиток особистості, що володіє досвідом пізнавальної діяльності (*знаннями*), необхідними *вміннями* і *навичками*, здатної до *творчості*, співпереживання і здійснення емоційно-ціннісних відносин. Відповідно, структура навчання включає до свого змістового складу цільовий, мотиваційний, процесуальний і результативний компоненти. У свою чергу зазначені змістовні частини навчальної системи слугують предметом подальшого пошуку педагогічних ідей щодо вдосконалення навчально-виховної роботи.

Розроблені педагогічною наукою закони, закономірності та принципи навчання є теоретичною основою конструювання всієї дидактики географії. Вони визначають зміст навчальної дисципліни, характер і технології навчальної діяльності вчителя, цільові завдання школярів. При цьому орієнтиром для різних видів навчання виступають *систематичність, наочність, ініціативність і творчість викладача, активність і самостійність учнів*.

У центрі уваги педагогічної науки завжди знаходився також *процес виховання людини*. Він залишається основною категорією педагогіки і в наші дні. Зміст цієї галузі розширюється в міру розвитку практичного досвіду і виникнення нових наукових доктрин. Разом з тим *виховання* у своїй незмінній основі залишається практико-перетворювальною діяльністю, спрямованою на зміну психічного і розумового стану, світогляду і свідомості, ціннісних і особистісних орієнтацій вихованця. Свою специфіку процес виховання виявляє в кваліфікації і диспозиціях вчителя у відношенні до вихованців.

Таким чином, сукупність педагогічних знань і умінь забезпечує формування методичної культури вчителя і його професійної майстерності. Робота вчителя в сучасних умовах визначається дуже широким діапазоном дій, спрямованих на вирішення навчально-виховних завдань.

Виділяються наступні *види професійно-педагогічної діяльності вчителя*:

- практична діяльність з навчання і виховання учнів;
- методична діяльність і обмін досягнутим позитивним досвідом;
- управлінська (адміністративна) діяльність керівних педагогічних кадрів;
- науково-дослідна діяльність.

Виходячи з цього, педагог повинен мати цілу низку *професійних умінь*. До числа найбільш важливих з них відносяться вміння педагогічного цілепокладання, педагогічного планування, діагностичне вміння, педагогічна спостережливість та ін.

В галузі *цілепокладання* передбачається бачення ситуаційних проблем і постановка загальних педагогічних завдань, що вимагають для свого вирішення серйозних мотиваційних стимулів.

Педагогічне планування включає в себе ряд обов'язкових послідовних елементів, серед яких виділяється перш за все *діяльнісно-технологічний*. Сюди необхідно віднести і здатність вчителя планувати свою особисту працю, намічати заходи щодо підвищення її результативності.

Діагностичне вміння і спостережливість виражаються в здатності вчителя визначати поточний стан навчально-виховного процесу та його окремих компонентів, бачити особливості ситуації педагогічної реальності.

Відомо, що навчально-виховна діяльність носить *творчий характер*. У будь-якій ситуації педагог спирається на *професійні знання, вміння і досвід*, формулює установки, а також керується педагогічної інтуїцією.

Який же взаємозв'язок професіоналізму і творчості в діяльності вчителя?

Творчість визначається як процес, результатом якого є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Критерій новизни може мати об'єктивний суб'єктивний зміст. Однак при будь-якому розумінні новизни творчість є мисленням в його вищій формі, що виходить за межі стандартних рішень тих чи інших завдань відомими способами. Однак професіоналізм не може бути абсолютною творчістю. Рівень професіоналізму визначається знаннями, вміннями і компетентністю, а також ступенем розвитку педагогічного мислення. Тому педагогічна творчість ефективна, якщо вона заснована на професійній компетентності. Справжня творчість відповідає об'єктивним критерієм новизни в оцінці результативності.

Необхідно відзначити, що *педагогічна діяльність вчителя* в повному обсязі є не індивідуальною, а колективною. Вона носить солідарний характер хоча б тому, що в педагогічному процесі обов'язково присутні дві активні сторони – вчитель і учень, за якими, в свою чергу, стоять інші численні учасники цієї діяльності. Отже, на практиці навчально-виховний процес виглядає своєрідною «симфонією», виконання якої вимагає тематичної винахідливості і оригінального «інструментування».

У реальному освітньому процесі, як правило, задіяні різні групи учасників, між якими складаються певні педагогічні відносини. Їх продуктивність полягає насамперед у створенні сприятливих міжособистісних контактів і позитивного психологічного клімату. У зв'язку з цим особливу роль відіграє пізнання педагогом характеру і внутрішнього світу учня. Тому, *вищим критерієм педагогічної майстерності* виступає *особистість учня – її розвиток, навчання та виховання*.

Сучасна школа існує у вигляді складного функціонального комплексу. Системний зміст навчально-виховного процесу призвів до виникнення педагогічної конструкторології, педагогічного *моделювання* і проектування.

Педагогічний конструкт (продукт) – це всебічне бачення педагогічної реальності, оформлене належним чином. Результатами конструювання є *педагогічні технології, освітні програми, навчальний план* або інші творіння.

Узагальнення інформації та формалізація досліджуваних педагогічних проблем здійснюється за допомогою моделювання. *Моделювання* встановлює суттєві властивості педагогічних явищ і процесів, сприяє їх апробації та поширенню.

Педагогічне проектування – це процедура, яка полягає в інформаційній підготовці тих чи інших змін педагогічної реальності, в попередньому осмисленні та описі таких змін в формі конкретних дій учасників педагогічного процесу.

Сучасна педагогічна наука робить акцент на активні і творчі форми здійснення освітнього процесу. Разом з тим школа як суспільний інститут покликана готувати учнів до реального життя і постійного соціального діалогу. У міру дорослішання людина засвоює уроки буття і знаходить певний суб'єктивний досвід громадянського співіснування. Даний «багаж» стає невід'ємною частиною особистості.

Накопичення і відтворення індивідом соціального досвіду нерозривно пов'язано з його соціалізацією. При цьому соціалізація ніколи не завершується і ніколи не буває повною і остаточною. Вона триває безперервно протягом усього життєвого шляху людини. У цій суб'єктивності полягає безмежність і нескінченність педагогічних знань, що сприяють саморозкриттю особистості. Значення педагогічної підготовки в сучасних умовах стає універсальним і абсолютним.

Тому зрозуміло, що психолого-педагогічний цикл дисциплін відіграє важливу роль у формуванні особистості вчителя. *Психолого-педагогічна*

підготовка виступає однією з основ професійної компетентності вчителя-предметника.

Педагогічна праця як вид професійної діяльності відрізняється складним характером і багатогранністю. Тут активно взаємодіють суб'єкти та об'єкти навчально-виховного процесу, а також правові, фінансові, матеріальні та духовні засоби, що забезпечують нормативні умови виконання вчителем своїх посадових обов'язків. Тому педагогічна професія немислима без *наукової організації праці вчителя*.

Під цією організацією розуміється система науково-обґрунтованих заходів і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення педагогічної праці з метою забезпечення її максимальної ефективності. *Наукова організація праці вчителя* охоплює такі проблеми, як економія і раціональне використання часу, створення сприятливих умов праці і відпочинку, максимальна турбота про здоров'я та ін. Така організація праці вчителя спрямована на використання всіх резервів для підвищення результативності професійної діяльності педагога.

Запитання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте психологічні принципи, які використовують в навчанні географії.
2. Опишіть педагогічні аспекти навчання географії.
3. Значення наукової організації особистої праці вчителя географії.

1.4. ГЕОГРАФІЧНА КАРТИНА СВІТУ

Географічна картина світу втілює вищий рівень наукового і практичного узагальнення. За-

своєння предметних знань, умінь, навичок, розвиток творчих сил і потенційних можливостей учнів починається з формування загальних уявлень про розвиток географічної думки. Спочатку географія була *описовим знанням, набором топографічної та статистичної інформації*. У Новий час географія переступила грань описовості і стала *аналітичною наукою*.

Як дослідницька галузь сучасна географія здатна не тільки пояснювати сутність того, що відбувається і розширювати наукову картину світу, але пропонувати оригінальні рішення і конкретні розумні шляхи з облаштування багатовимірного життєвого простору.

Отже, **навчання географії** – це становлення *географічної культури* людини, яка допомагає їй орієнтуватися в світі, вміло використовувати наявні ресурси і приймати ефективні рішення.

Географія відкриває влаштування світу, і показує, що оточуюча людину дійсність складається з нескінченного числа взаємно розташованих матеріальних об'єктів. Географія малює портрети земної поверхні і пояснює закони, за якими живе навколишня дійсність. Вона також виступає ареною послідовних і одночасних змін в результаті різноманітних подій, явищ та процесів.

За сучасними уявленнями, вищий рівень наукового узагальнення утворює **наукову картину світу**. Тому комплекс всіх географічних знань, отриманих і перевірених в ході дослідницької та практичної роботи, становить наукову **географічну картину світу**. Єдність наукової географічної картини світу передбачає також існування самостійних *природно-географічної та суспільно-географічної картин світу*.

Багато хто вважає, що земна реальність до теперішнього часу досконально вивчена географією, тому тепер за нею залишаються лише *інформаційно-дидактичні функції*. Однак світ задуманий як нескінченна вічність, яка підлягає безперервному пізнанню. Тому сила географії поля-

гає також в смисловій галузі, яка пропорційна прагненням, переживанням і почуттям життя. Така спрямованість погляду на простір яскраво відрізняє сучасну географію від колишньої класичної науки.

Передумови становлення географії на новий науковий рівень намітились давно. Уже в кінці XIX ст. на це вказав географ В. В. Докучаєв, який стверджував, що до цих пір вивчалися головним чином окремі тіла і явища, окремі стихії, але не їх співвідношення, не той генетичний, віковий і закономірний зв'язок, який існує між силами, тілами і явищами, між мертвою і живою природою, між рослинними, тваринними і мінеральними ресурсами, з одного боку, і людиною, її побутом і навіть духовним світом – з іншого. А саме ці співвідношення, ці закономірні взаємодії і складають сутність пізнання дійсності. Так і в центрі уваги сучасної географічної науки повинні знаходитися *співвідношення і взаємодії визначальних компонентів земного простору*.

Предметом сучасної географії виступають зв'язки, взаємодії, потоки, циркуляції, кругообіг, системи, які причетні до простору. Така дослідницька проекція є *головним змістом сучасного географічного пізнання планети*.

Основні напрямки розвитку географічної науки (рис. 1.4) в даний час зосереджені на вивченні багатовимірної просторової дійсності за допомогою *географічного фактологічного моделювання, концептології і прaksiології* (вивчає людську діяльність в аспекті її ефективності).

Фактологічна географія – це галузь наукових знань про способи опису і аналізу географічних об'єктів, явищ і процесів з метою їх систематизації. Географічний факт є усвідомленим явищем, подією або процесом, достовірність якого відповідає об'єктивній реальності і встановлена дослідним шляхом.

Встановлення географічного факту здійснюється за допомогою фактологічного пошуку і пояснення досліджуваного об'єкта. Це означає, що фактичні дані в географії представляють для науки і практики особливу цінність. На їх основі систематизованих фактів формуються загальні твердження, що мають пояснювальну силу.

Географічні факти мають характеристики, в яких фіксуються закономірності просторової реальності. Інтерпретація географічних фактів здійснюється різними способами. Розвиток географічної фактології призвів до формування нової науки – *геоінформатики*, яка займається збором, обробкою і представленням інформації про властивості процесів і

явищ, що відбуваються на Землі. Бази даних ГІС використовуються для отримання нових знань і для вирішення практичних завдань. ГІС в географії – це одночасно телескоп, мікроскоп і комп'ютер.

Рис. 1.4. Основні напрямки розвитку географічної науки

Географічне моделювання як спосіб пізнання виступає проміжною ланкою, що з'єднує об'єкт дослідження з суб'єктом. Разом з тим моделювання – це складова частина наукової концепції, своєрідний скелет теорії. В цілому можна стверджувати, що географічне моделювання є процесом побудови і дослідження стандартного образу просторового об'єкта, на який орієнтується наукова теорія і практика.

Вся процедура географічного моделювання базується на структурному обмеженні якісного змісту об'єкта, що підлягає пізнанню. В результаті виходить строга конструкція, що охоплює лише елементи і відносини певного складу і характеру. Звідси випливає, що для великих географічних комплексів запас моделей практично необмежений.

Підсумковий етап моделювання є розумовою або матеріальною реалізованою конструкцією, що відображає об'єкт дослідження. *Модель* дозволяє формалізувати аналізовану проблему і інтегрувати спосіб розуміння і пояснення сутності географічного явища чи процесу. При цьому модель виконує функцію наукового передбачення, має евристичну цінність і забезпечує отримання нових, прихованих від емпіричних вимірювань, даних про об'єкт.

Основним інструментом географічного моделювання і пошуку критеріїв оптимізації просторових структур зараз виступають *ГІС технології*. З їх допомогою вдається забезпечувати відповідність головних компонентів географічного простору. Зусилля в цьому напрямку орієнтовані на створення *універсальної моделі світу*. Особливо широку популярність в географії набули *інформаційні моделі природних комплексів і світових систем*.

Географічна концептологія – це система поглядів і суджень, що відображають наукову точку зору в формі задумів, ідей і конструктивних принципів в поясненні і перетворенні дослідного предмета.

Головними атрибутами *географічної концептології* є соціальна обумовленість і науково-практична необхідність в нових ідеях, а також глибина предметного охоплення і адресність рекомендацій. Ступінь і рівень концептуальності можуть бути різними. Тому існує велика кількість варіанти *географічних концептів* – від наукових обґрунтувань і декларацій до прикладного проектування і експериментальних дій.

Прикладами географічної концептології вважаються теоретичні конструкти класиків географічної науки і сучасних дослідників. Незважаючи на високий рівень абстрагування багатьох географічних концептів, вони, як правило, орієнтовані на вирішення практичних завдань. Підтвердженням цьому слугують теорії і концепції географічного детермінізму, географічних оцінок, розміщення продуктивних сил, районування та регіоналізації, концепція природокористування та моніторингу навколишнього середовища, енерговиробничих циклів, комплексного країнознавства і ін.

Географічна праксіологія ідентифікує спеціальний структурний ряд наукових дисциплін, які здійснюють ефективну предметну рефлексію (метод самоаналізу досягнутого рівня знань). *Значення географічної праксіології* полягає в дослідницькій специфіці і практичних рекомендаціях щодо облаштування географічного простору. Прикладами географічної праксіології в даний час виступають *геополітика, геоекономіка і геоекологія*.

Географічна наука в даний час під *предметом* розуміє судження, уявлення і відчуття просторової дійсності через ступені самосвідомості, культури, моральності, мистецтва, науки, філософії. Зазначена логічна проекція є *головним змістом сучасного географічного пізнання*. Втілення світу тепер відбувається в багатозначній асоціації символів і образів, тісно пов'язаних зі смисловим досвідом його пізнання. Інакше кажучи, сфера сучасної географії передбачає вивчення не тільки земної природи, вибудованої за принципом детермінізму, але досліджує всі особливості гуманітарного буття, що володіє феноменом сенсу і вибору.

Географічна освіта – це питання про *географічну культуру* людини. Сьогодні рівень цієї культури в сучасному суспільстві недостатньо високий. Коріння такої несприятливої ситуації лежать насамперед в галузі географічної освіти. Тому необхідні серйозні і солідарні зусилля щодо вдосконалення географічної освіти і формування географічної культури населення.

Географічна культура – це ступінь досконалості, досягнутий в оволодінні географічними знаннями та досвідом діяльності. У структурному відношенні географічна культура включає такі компоненти, як *географічна картина світу*, *географічне мислення* і *мова географії*.

Географічна картина світу – сама об'ємна категорія географічної науки, складова фундаментальної основи географічної культури. Її розглядають як єдність трьох складових. Перша частина включає географічну картину земної природи. Друга частина охоплює географічну картину населення Землі та його склад. Третя частина це географічна картина світового господарства (його сектори, транспорт, зв'язки, невиробнича сфера, політична карта світу). Формуванням географічної картини світу займається вся географічна наука. В основі *інтерпретації географічної картини світу* лежать наукові знання, які відображають уявлення людини про природу і суспільство, а також її відносини з ними. Географічна картина світу – сама об'ємна категорія географічної науки, складова фундаментальної основи географічної культури.

Географічна культура це особливий тип відображення географічної реальності за допомогою *географічного мислення*.

Географічне мислення – це мислення, яке прив'язане до території та карти. Воно має бути чітким та комплексним і не замикається в рамках одного елемента або однієї галузі.

Географічно мислить той, хто в достатній мірі звик звертати увагу на відмінності від місця до місця за природними та суспільно-політичними умовами, положенням та господарством, хто звик ставити питання про причини, що обумовлюють відмінність від місця до місця, пов'язувати ці відмінності між собою, складати цілісні уявлення про місцевість, давати цілісні характеристики країн і районів.

Ознаки географічного мислення: територіальність, комплексність, конкретність і глобальність. Сучасне географічне мислення є своєрідним інтелектуальним поєднанням пізнання земного простору способом асоціацій, які демонструють багатоголосся смислів земної природи і людського суспільства.

Загальнонаукові підходи, які розкривають сутність географічного мислення та формують специфіку географічної науки: традиційні (*історичний, територіальний, комплексний*) і нові (*геопросторовий, системний, проблемний, екологічний та конструктивний*).

Оволодіння географічної культурою і географічним мисленням передбачає також використання *методів географічної науки*. Метод науки розглядається як спосіб досягнення дослідницької мети. Як і підходи, методи носять динамічний характер, тому можуть бути традиційними, новими і новітніми. За змістом їх можна розділити на *емпіричні та теоретичні*.

До числа емпіричних методів слід віднести перш за все *метод польових досліджень*, який є першоджерелом практично всіх географічних знань. В його основі лежать *спостереження і вимірювання*. Вони можуть здійснюватися *стаціонарним, напівстаціонарним або маршрутним способами*. Оскільки суцільне польове вивчення території є важко здійснюваним, то географією застосовується вибіркове вивчення, яке отримало назву «*метод ключа*». Він означає глибоке і всебічне дослідження окремих об'єктів і явищ з подальшою екстраполяцією висновків на більш великі ареали. Цей метод цілком порівнянний з глибокими свердловинами в геології. До емпіричних методів відносяться також різноманітні *камеральні та лабораторні дослідження*.

Велику роль у вивченні поверхні Землі відіграє *метод дистанційного зондування*. Він полягає в спостереженні поверхні планети авіаційними і космічними засобами, оснащеними різними видами знімальної апаратури. За характером покриття земної поверхні космічними знімками шукані відомості можуть бути представлені *одиначним фотографуванням*, а також *маршрутною, прицільною і глобальною зйомкою*.

Теоретичні методи передбачають володіння логічними формами розумових висновків. В їх основі лежать *дедуктивний і індуктивний методи*.

Дедуція – означає перехід від загального до конкретного, *індукція* – рух думки від одиничних випадків і окремих фактів до загального висновку.

До теоретичних відноситься також *метод аналогій*, що дозволяє виявляти подібності предметів і явищ в тих чи інших властивостях, ознаках або відносинах досліджуваних об'єктів. За теоретичними методами зберігаються основні функції пізнання багатовимірної географічної реальності.

Географічна культура передбачає також добре володіння мовою географії, що відображає всі характерні особливості науки. *Наукову мову* слід розглядати як своєрідну систему, якій властива цілісність і одночасно відкритість у відношенні до процесів загальнонаукової інтеграції.

Мова географії відрізняється великою різноманітністю. Вона є однією з найскладніших, так як географії доводиться мати справу з явищами природного та суспільного характеру. В основі географічної мови лежать професійна компетентність і навички грамотної, бездоганної мови в формі пояснення і розповіді, міркування і оповідання, асоціації, аналогії та ін.

Мова географії включає поняття і терміни, факти, цифри, дати. Велике місце в змісті географічної мови належить назвам. Топоніми є великим пластом особливих слів, які визначають специфіку географічної мови. Топонімісти стверджують, що Земля це книга, де історія людства записується в географічній номенклатурі. Географічні назви переважно відображають ознаки і властивості об'єкта: фізичні, господарські, побутові.

Важливою є також мова образів. Образ предмета, відтворений за допомогою мови, формує уявлення про предмет. Без образного сприйняття неможливо домогтися розуміння наукової географічної картини світу. Мова географії обов'язково супроводжується мовою карти, інформаційне наповнення якої велике. До функцій мови карти відносяться комунікативна, модельна і пізнавальна.

Провідною організаційною формою, яка об'єднує вчених-географів усього світу, є *Міжнародний географічний союз*. Його головним завданням є підтримка географічних досліджень, освіти та пропаганда географічних знань.

Цілі МГС: сприяння вивченню географічних питань; ініціювання та координування географічних досліджень; забезпечення участі географів в роботі міжнародних організацій; сприяння поліпшенню збору і поширення географічних даних; сприяння проведенню міжнародних географічних конгресів, конференцій та симпозіумів; участь в інших формах міжнародного співробітництва з метою застосування їх результатів на практиці; сприяння міжнародній стандартизації та уніфікації методів, що використовуються в географії.

Величезну роль у розвитку і пропаганді географічних знань відіграють також *географічні товариства*. Їх головним завданням є вивчення рідної землі і людей, які на ній мешкають, та збір і поширення географічних відомостей про країну. Товариства об'єднують передових і освічених людей і займають чільне місце в науковому та громадському житті країни.

Географічними товариствами в свій час керували такі відомі науковці як І.І. Вавилов та Л.С. Берг. Географічні товариства внесли великий вклад у вивчення території України. Такі дослідження пов'язані з іменами

відомих мандрівників, таких як Н.М. Пржевальський, П.П. Семенов-Тянь-Шанський, Н.Н. Миклухо-Маклай і багатьох інших.

Географічне товариство сьогодні – це всеукраїнська організація, яка об'єднує тисячі членів, на території всіх регіонів України. Його пріоритетним завданням є поширення географічних знань, пропаганда досягнень вітчизняної та світової географії, виховання географічної культури, сприяння у поліпшенні якості географічної освіти.

Напрямки співпраці з освітніми структурами: вивчення географії та популяризація знань про природу і визначні пам'ятки України; вивчення території України шляхом реалізації наукових, освітніх, культурних програм і проектів; сприяння професійному та особистісному зростанні; сприяння молоді, яка бажає розширювати знання в галузі географії та суміжних наук. Товариство взяло участь в розробці нової Концепції географічної освіти в Україні.

З академічних установ провідним центром залишається *Інститут географії Національної академії наук України*. Він є провідною науково-дослідною установою з природничо-географічних, суспільно-географічних та картографічних досліджень в Україні.

Головними інформаційними джерелами знань в галузі географії та географічної освіти в Україні є реферативні журнали наукової інформації, науково-методичні журнали МОН України, а також періодичні, монографічні наукові видання академічних центрів, провідних університетів країни. Серед них варто виділити журнал «*Географія та економіка в рідній школі*». У ньому друкуються актуальні матеріали з питань географічної освіти: навчальні програми, методичні розробки уроків та позаурочних заходів.

Запитання для самоперевірки

1. *Опишіть динаміку формування географічних знань.*
2. *Проведіть історичний екскурс представлення географічної картини світу.*
3. *Окреслити основні напрямки розвитку сучасної географічної науки.*
4. *Яка роль географічної культури і мови географії?*
5. *Як ефективно здійснювати пропаганду географічних знань.*

1.5. ЗМІСТ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ШКОЛІ

Загальна географічна освіта наразі сконцентрована в кількох

блоках: «Географія Землі» і «Географія України». Систематичне вивчення географії починається з 6-го класу. У курсі «Загальна географія» формуються початкові загально землезнавчі знання (6-й клас). Базові країнознавчі уявлення про материки і океани формуються у 7-му класі. Блок «Географія України» (8-9-й класи) – центральний в системі шкільної географічної освіти. Він несе величезне смислове і ідеологічне навантаження. У 8-му класі з цього блоку вивчається «Україна у світі: природа, населення», а 9-му класі вивчається «Україна і світове господарство».

Така конструкція загальної географічної освіти представляється найбільш оптимальною в сучасних умовах української школи. В цілому загальна географічна освіта покликана не тільки пояснювати сутність процесів і явищ, що відбуваються на Землі, а й формувати комплексне уявлення про географічне середовище як життєвий простір людини.

Цілі географічної освіти в школі пов'язані перш за все з оволодінням основами географічної науки, а також передбачають вирішення педагогічних (виховних) завдань. Цілі і завдання географічної освіти визначаються *Державним стандартом базової середньої освіти (2020 рік)*.

Державний стандарт визначає мету та принципи освітнього процесу в закладах базової середньої освіти, дає загальну характеристику змісту навчання, пояснює вимоги до обов'язкових результатів навчання та орієнтири для їхнього оцінювання. Документ було затверджено 30.09.2020 р. Державний стандарт базової середньої освіти оприлюднено на сайті Кабінету Міністрів.

Перелік ключових компетентностей та наскрізних умінь, закладений в Державний стандарт, базується на «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя». Завдяки підтримці Європейського фонду освіти, за безпосередньої участі провідних європейських експертів, ці рекомендації та пов'язані з ними європейські документи («Рамки компетентностей») ретельно опрацьовувала команда авторів докуме-

нта. До розробки Державного стандарту були залучені міжнародні експерти з Польщі, Норвегії (Європейський Центр ім. Вергеланда), Фінляндії.

У Державному стандарті немає поділу на предмети, натомість є освітні галузі – це означає, що розробники освітніх та навчальних програм зможуть як втілювати певну навчальну галузь через окремий предмет, так і комбінувати їх для інтеграції.

Документ містить опис компетентнісного потенціалу та вимоги до обов'язкового навчання учнів у 9-ти галузях освіти: мовно-літературній, математичній, природничій, технологічній, інформатичній, соціальній і здоров'язбережувальній, громадянській та історичній, мистецькій, фізичній культурі. Для кожної галузі Державний стандарт описує мету і групи загальних результатів, які уточнюються через обов'язкові результати для кожного з циклів. Тому кожна освітня галузь має потенціал для розвитку кожної компетентності.

У документі окреслено *ключові компетентності*, якими мають оволодіти учні після закінчення кожного з двох циклів – адаптаційного (5-6 класи) і базового предметного навчання (7-9 класи) та наскрізні вміння. Перелік основних компетентностей виглядає так: вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною та іноземними мовами, математична компетентність, компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, екологічна компетентність, інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність, підприємливість і фінансова грамотність.

Наскрізні вміння формуються під час вивчення всіх інтегрованих курсів або предметів. Вони є спільними для всіх компетентностей.

Перелік наскрізних умінь: читати з розумінням, висловлювати власну думку усно і письмово, критично та системно мислити, діяти творчо, виявляти ініціативність, здатність логічно обґрунтувати позицію, конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми.

З метою забезпечення впровадження Державного стандарту базової середньої освіти МОН України організовано розроблення *Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти*.

Типова освітня програма – документ, що містить комплекс освітніх компонентів, які забезпечують досягнення учнями результатів навчання,

визначених державним стандартом для відповідного рівня повної загальної середньої освіти, що затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Типова освітня програма окреслює обов'язкові та рекомендовані підходи до розроблення закладами загальної середньої освіти та використання ними в освітній діяльності освітніх програм на кожному циклі (адаптаційний цикл та цикл базового предметного навчання) базової середньої освіти.

Відповідно до Закону України «Про освіту» метою повної загальної середньої освіти є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. Досягнення цієї мети забезпечується через формування ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності.

Для реалізації мети повної загальної середньої освіти, а також належної організації освітнього процесу кожен заклад освіти розробляє та використовує в освітній діяльності *освітню програму*. Вона може бути розроблена окремо для кожного рівня (циклу) повної загальної середньої освіти, або ж бути наскрізною, розробленою для декількох рівнів освіти. Відповідне рішення приймає педагогічна рада закладу освіти.

Поданий у Типовій освітній програмі перелік *модельних навчальних програм* є базовим і може бути доповнений іншими модельними навчальними програмами, які у встановленому законодавством порядку отримують гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України».

Спираючись на модельні навчальні програми заклад освіти може розробляти *навчальні програми предметів, інтегрованих курсів*, що мають містити опис результатів навчання в обсязі не меншому, ніж визначено Державним стандартом базової середньої освіти або відповідними модельними навчальними програмами. Навчальні програми, що розроблені на основі модельних навчальних програм, затверджуються педагогічною радою закладу освіти.

Найважливішою частиною освітньої програми є *базовий навчальний план*. Державний стандарт містить 7 варіантів базових навчальних планів, відповідно до освітніх потреб здобувачів освіти. Базовий навчальний план описує загальний обсяг навчального навантаження, розподілений

за освітніми галузями: рекомендовану, мінімальну та максимальну кількість навчальних годин за кожною з галузей та загалом.

У структурі базового навчального плану в галузі загальної середньої освіти є два складника: *інваріантний і варіативний*. *Інваріантний* формують на державному рівні, він є обов'язковим для всіх ЗЗСО. *Варіативний складник* передбачає години, які можна використати додатково на вивчення освітніх галузей інваріантного складника.

Варіативний складник змісту освіти формують заклади освіти з урахуванням інтересів, здібностей, життєвих планів учнів. Він є суттєвим засобом забезпечення повноцінного розвитку особистості кожного здобувача освіти. Саме варіативний складник дозволяє відобразити в змісті освіти регіональні етнічні, історичні, соціокультурні особливості.

Базовий навчальний план закладу загальної середньої освіти складається з трьох частин: загальна, освітні галузі, кількість годин на тиждень за предметами й курсами. Документ окреслює освітні галузі й розподіл годин між ними за роками навчання, визначає тижневе навантаження учнів.

Відповідно до чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти предмет „*Географія*” є складовою *освітньої галузі „Природознавство”*. Її мета – формування в учнів природничо-наукової компетентності як базової та відповідних предметних компетентностей як обов'язкової складової загальної культури особистості і розвитку її творчого потенціалу. Географія у баченні Нової української школи – це знання природничої освітньої галузі, метою якої є формування особистості учня, який знає та розуміє основні закономірності живої і неживої природи, володіє певними вміннями її дослідження, виявляє допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлює цілісність природничо-наукової картини світу, здатний оцінити вплив природничих наук, техніки і технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності у природі, відповідально взаємодіє з навколишнім природним середовищем.

Географічний складник передбачає формування базових знань із таких питань: географія як наука; роль географічної освіти у життєдіяльності людини; Земля на географічній карті; географічні інформаційні системи; Земля як геосистема, рівні геосистем; географічні наслідки параметрів і рухів Землі; географічна оболонка; антропосфера; взаємозв'язок

процесів у літосфері, гідросфері, атмосфері, біосфері, антропосфері; природні комплекси; ресурсний потенціал оболонок Землі, сучасні аспекти його використання; глобальні проблеми людства.

Вивчення географії у 6 класі може відбуватися за двома *модельними навчальними програмами* (рис. 1.5), які обирає вчитель.

Модельна навчальна програма „Географія. 6-9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.)	Модельна навчальна програма „Географія. 6-9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Кoberнік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)
У 6 класі курс „Географія” охоплює ВСТУП та два розділи	У 6 класі курс „Географія” охоплює три розділи
ВСТУП Розділ І. „Земля на глобусі й карті” Тема 1. „Глобус – модель Землі” Тема 2. „Зображення Землі на карті” Розділу ІІ. „Оболонки Землі” Тема 1. „Літосфера” Тема 2. „Атмосфера” Тема 3. „Гідросфера” Тема 4. „Біосфера та ґрунти” Тема 5. „Природні комплекси” Тема 6. „Антропосфера”	Розділ І. Вступ до географії Тема 1. Що вивчає географія Тема 2. Як розвивалися знання про Землю Розділ ІІ. Способи зображення Землі Тема 1. Як можна зобразити Землю Тема 2. План – надійний помічник орієнтування на місцевості Тема 3. Географічна карта – унікальний спосіб пізнання планети Розділ ІІІ. Оболонки Землі Тема 1. Літосфера – кам’яний панцир планети Тема 2. Атмосфера – повітряна ковдра Землі Тема 3. Гідросфера – водне намисто планети Тема 4. Біосфера – простір існування живих організмів Тема 5. Природні комплекси – різні обличчя планети Тема 6. Антропосфера – середовище життя людини

Рис. 1.5. Модельні програми для вивчення географії у 6 класі

У модельних навчальних програмах відсутній розподіл навчальних годин для розділів, тем. Кількість годин, необхідна для вивчення теми (розділу, модуля тощо), визначається вчителем у навчальній програмі в межах загальнорічної кількості годин, передбаченої навчальним планом закладу освіти а вивчення цього предмета/інтегрованого курсу, та з ура-

хуванням очікуваних результатів навчання, визначених навчальною програмою.

Розробляючи навчальну програму педагоги можуть вносити зміни у запропонований модельною навчальною програмою зміст навчального предмета, відповідно до підготовленості класу, регіональних особливостей, робочого навчального плану школи, необхідності своєчасного реагування на конкретні умови, в яких відбувається освітній процес, зокрема: доповнювати зміст програми, включаючи регіональний компонент; розширювати/ поглиблювати або ущільнювати зміст окремих елементів (розділів, тем, модулів тощо) програми, зважаючи на потреби учнів, матеріально-технічне забезпечення закладу освіти, запити батьків, громади тощо; доповнювати тематику практичних/творчих робіт; вилучати окремі питання, з метою уникнення надмірної деталізації змісту навчального матеріалу. Загальний обсяг таких змін може досягати 20%.

Також учитель може змінювати послідовність вивчення тем, не порушуючи логічної послідовності досягнення результатів навчання.

На основі навчальної програми предмета вчитель складає календарно-тематичний план, який має орієнтувати в послідовності розгортання програмового змісту і формування очікуваних результатів навчання, забезпечуючи при цьому цілісність і системність навчання. Головним завданням для вчителя є врахування обов'язкових результатів навчання, визначених Держаним стандартом для адаптаційного циклу (5-6 класи), і надання змоги досягти запланованих результатів.

Обов'язкові результати навчання описуються у Державному стандарті (Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів у природничій освітній галузі Додаток 10 до Державного стандарту ст. 225) через конкретні результати та відповідні орієнтири для оцінювання і мають бути досягнуті протягом двох років опанування навчального предмета чи інтегрованого курсу освітньої галузі.

У обох модельних програмах визначені орієнтири для оцінювання очікуваних результатів навчання, запропоновано зміст кожного розділу/теми, окреслено види діяльності, які може використати вчитель на уроках або поза ними, щоб допомогти учнями досягти визначених програмою результатів. Види діяльності запропоновані у модельних програмах є орієнтовні. Вчитель може їх змінювати, підбирати ті форми і методи навчання, якими добре володіє, які є ефективними, та зрозумілими і цікавими для його учнів.

У 2023/2024 навчальному році учні 7-9 класів продовжать вивчати географію за *навчальною програмою, затвердженою наказом МОН від 03.08.2022 №698*, та навчальною програмою для 8-9 класів з поглибленим вивченням географії, рекомендованою Міністерством освіти і науки України (лист МОН від 25.08.2020 №1/11-5718).

Одним із актуальних напрямів сучасної шкільної природничої освіти є якісне оновлення її змісту з урахуванням тенденцій європейського освітнього простору. Відповідно до чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти «Географія» є складовою освітньої галузі «Природознавство». Її мета – формування в учнів природничо-наукової компетентності як базової та відповідних предметних компетентностей як обов’язкової складової загальної культури особистості і розвитку її творчого потенціалу.

Географія у баченні Нової української школи – це знання природничої освітньої галузі, метою якої є формування особистості учня, який знає та розуміє основні закономірності живої і неживої природи, володіє певними вміннями її дослідження, виявляє допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлює цілісність природничо-наукової картини світу, здатний оцінити вплив природничих наук, техніки і технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності у природі, відповідально взаємодіє з навколишнім природним середовищем.

Географічний складник передбачає формування базових знань із таких питань: географія як наука; роль географічної освіти у життєдіяльності людини; Земля на географічній карті; географічні інформаційні системи; Земля як геосистема, рівні геосистем; географічні наслідки параметрів і рухів Землі; географічна оболонка; антропосфера; взаємозв’язок процесів у літосфері, гідросфері, атмосфері, біосфері, антропосфері; природні комплекси; ресурсний потенціал оболонок Землі, сучасні аспекти його використання; глобальні проблеми людства.

Організовуючи освітній процес з географії необхідно звертати увагу на такі особливості. Навчання географії має бути спрямоване на формування цілісної картини світу, встановлення причинно-наслідкових зв’язків між географічними явищами та процесами. Провідним методичним принципом має стати формування практичних навичок використання географічної інформації, що реалізується в логіці системно-діяльнісного підходу в освіті, який передбачає: високу мотивацію до ви-

вчення географії; формування готовності учнів до саморозвитку та освіти впродовж життя; активну навчально-пізнавальну діяльність учнів; побудову освітньої діяльності з урахуванням індивідуальних, вікових, психологічних, фізіологічних особливостей та здоров'я учнів.

У курсі географії приділена увага діяльнісному підходу до навчання: дослідження, вирішення проблем, співробітництво, зв'язок із громадськістю, порівняння та аналіз, застосування, прогнозування, систематизація та класифікація, моделювання, представлення інформації про дослідження.

Програми з географії пропонують організацію і проведення проєктної діяльності. Проєкти передбачають самостійну (під керівництвом учителя) дослідницьку діяльність учнів. При виборі теми для проєкту потрібно враховувати інтереси учнів, вибирати конкретну проблему, яка знайома учням, або носить регіональний характер, спонукає учнів до пошуку та використання додаткової літератури. Проєкт може бути представлений у формі презентації, ілюстрації, фотографії, відеоматеріалів, альбомів, інсценування. Проєкт учні можуть виконати індивідуально, у парах і групах.

Виконання аналітичних завдань та досліджень, спрямованих на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації, розв'язання географічних, екологічних й соціально-економічних задач, здійснення порівняльного аналізу, що пропонуються під час виконання програмних практичних робіт, через які реалізується практична спрямованість курсу, стануть важливою формою і засобом перевірки та оцінювання результатів навчання, які є обов'язковими для всіх учнів класу. Обов'язковими для оцінювання у кожному семестрі є дві практичні роботи на вибір учителя.

Із запропонованої тематики досліджень учень за бажанням вибирає 1-2 дослідження (упродовж року) та виконує його індивідуально або в групі. Учитель оцінює таку роботу під час її захисту чи презентації.

Письмові роботи з географії у тому числі тематичні, що виконуються протягом семестру, після завершення вивчення теми, можуть виконуватися у різному форматі.

Підсумкова (контрольна) робота, одна на рік готується вчителем (рекомендовано тестовий формат з картографічним завданням), виконується письмово і є обов'язковою.

Для запобігання перевантаження учнів, час проведення підсумкових (контрольних) робіт визначається загальношкільним графіком, складеним заступником директора освітнього закладу за погодженням із вчителем.

Значну увагу в процесі навчання доцільно приділити роботі з картою, мета якої – навчити учнів розуміти та читати її. Кожне з цих завдань визначає різні напрямки роботи з картою. Розуміти карту означає мати картографічні знання: знати, що таке карта, які її властивості, зміст, призначення, умовні знаки на ній, як слід користуватися картами. Читати карту – це означає вміти за поєднанням умовних знаків робити висновки про географічні особливості територій, «бачити місцевість так, якою вона є насправді», вміти вивчати і розуміти за допомогою карти розміщення, стан та взаємозв'язок різних явищ природи та людського суспільства. Вміння читати карту – вищий рівень роботи з картою, ніж розуміння особливостей побудови карти. Для читання карти необхідні знання і картографічні, і географічні, і навіть багаторазові вправи з картами, оскільки читання карти – це вміння, яке формується у результаті виконання вправ. Отже, знати карту – значить уявляти взаємне розташування, форму та назви певних географічних об'єктів. Більшість цих видів діяльності проводяться на уроках-практикумах, практичних роботах, уроках-екскурсіях.

Наскрізними напрямками, що пронизують весь предметний цикл шкільної географічної освіти, виступають екологічна безпека та сталий розвиток, громадянська відповідальність, здоров'я і безпека, підприємливість та фінансова грамотність.

Метою вивчення наскрізної змістової лінії «Екологічна безпека та сталий розвиток» є формування в учнів соціальної активності, відповідальності й екологічної свідомості, щоб вони зберігали і захищали довкілля і усвідомлювали сталий розвиток, були готові брати участь у вирішенні питань довкілля і розвитку суспільства.

Учні 6 класів орієнтують на формування:

- готовності до оцінки наслідків діяльності людини щодо природного середовища; застосування знань у справі охорони природи; оцінку значення та впливу природних компонентів для життя та діяльності людини;
- безпечної поведінки в умовах несприятливих географічних явищ і процесів;
- різних форм діяльності екологічного змісту: підготовку повідомлень про антропогенні ландшафти і природоохоронні об'єкти свого краю, інформування про них населення своєї місцевості (створення листівок, екологічних знаків, брошур, розміщення інформації на сайті нав-

чального закладу тощо), участь у заходах з охорони довкілля, які проводять у школі, населеному пункті та регіоні, країні.

Учні 7 класів орієнтують на формування:

- розуміння про взаємозв'язки компонентів природи; вплив людини та її діяльності на планетарні природні комплекси;
- дотримання екологічної етики щодо поведінки людини в природі; значення природоохоронних територій для збереження унікальних ландшафтів Землі; значення Червоної книги;
- знань про небезпечні природні об'єкти та явища в різних частинах світу та правила безпечної поведінки.

Учні 8 класів орієнтують на формування:

- усвідомлення впливу життєдіяльності людини на природні комплекси України; дотримання правил поведінки людини в природі; значення природоохоронних територій для збереження унікальних ландшафтів України; значення Червоної та Зеленої книг України;
- стилю поведінки у зонах екстремальних природних явищ, екологічного лиха, техногенного забруднення, а також на території природоохоронних об'єктів.

Учні 9 класів орієнтують на формування:

- цілісної наукової картини світу, адекватного розуміння особливостей розвитку сучасного світу;
- розуміння єдності та гармонії між природним середовищем, розвитком матеріального виробництва та рівня зростання соціальних стандартів населення в умовах сталого розвитку;
- уміння застосовувати знання під час прогнозування наслідків впливу людини на природу, визначення правил своєї поведінки в сучасних умовах навколишнього середовища та територій техногенного забруднення;
- умінь робити висновки про місце України у розв'язанні глобальних проблем людства.

Метою вивчення наскрізної змістової лінії «Громадянська відповідальність» є формування відповідального члена суспільства, що розуміє механізми функціонування суспільства, важливість національної ініціативи; спирається у своїй діяльності на культурні традиції розвитку держави.

Учні 6 класів орієнтують на:

- виховання ставлення учня як громадянина до природи; уміння захищати природу;
- уміння працювати в групі над географічними дослідженнями та проектами на засадах співробітництва;
- використання способів діяльності та моделі поведінки, які задовольняють власні інтереси та не порушують права інших громадян;
- участь у активній природоохоронній роботі своєї місцевості.

Учні 7 класів орієнтують на:

- отримання і аналіз інформації щодо світових явищ і процесів, зв'язків України з іншими країнами із широкого кола джерел;
- уміння формулювати обґрунтовану думку щодо суспільних проблем, критично мислити;
- роботу в групі над географічними дослідженнями та проектами на засадах співробітництва;
- толерантне ставлення до культурних надбань і традицій народів світу.

Учні 8 класів орієнтують на:

- формування моделі полікультурної поведінки, що відповідає принципам моралі та чинному законодавству України громадянської позиції щодо збереження природи України;
- вміння працювати в групі над географічними дослідженнями та проектами на засадах співробітництва, розуміти сенс поставленого завдання, вибудовувати аргументацію;
- виховання поваги до національної історії, культури, мови, традицій, гордості за розвиток вітчизняної географічної науки.

Учні 9 класів орієнтують на:

- ухвалення індивідуальних і колективних рішень, зважаючи на інтереси й потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави;
- готовність брати участь у громадській природоохоронній діяльності й нести відповідальність за свої дії та вчинки;
- формування споживчої поведінки, орієнтованої на національного виробника; раціонального ресурсоспоживання на побутовому, регіональному національному і глобальному рівнях;

- усвідомлення глобальної взаємозалежності й особистої відповідальності під час вивчення світової економіки та національного господарства.

Вивченням наскрізної змістової лінії **«Здоров'я і безпека»** прагнуть сформувати учня духовно, емоційно, соціально і фізично повноцінним членом суспільства, який здатний вести здоровий спосіб життя, допомагати у формуванні безпечного здорового життєвого середовища.

Учні 6 класів орієнтують на:

- застосовування знань про лікарські рослини, отруйні рослини і тварини на прикладі природних комплексів своєї місцевості;
- формування установок на використання здорового та безпечного харчування й безпечної поведінки під час навчальних екскурсій і польових досліджень;
- виявлення і розуміння впливу метеорологічних чинників на стан здоров'я людини;
- розуміння значення для здоров'я людини мінеральних лікувальних і столових вод.

Учні 7 класів орієнтують на:

- усвідомлення значення санітарно-гігієнічних умов проживання і харчування для збереження життя і здоров'я людей (на прикладі країн, що розвиваються);
- розуміння важливості профілактичних заходів під час закордонних подорожей до країн з високою ймовірністю епідемій;
- формування знань про небезпечні природні об'єкти та явища та їхній вплив на життя людини.

Учні 8 класів орієнтують на:

- розуміння того, що здоров'я є найвищою цінністю для кожної людини та суспільною цінністю, свідому мотивацію щодо ведення здорового способу життя, відповідальності за власне життя і здоров'я;
- формування безпечної поведінки в навколишньому середовищі і в екстремальних (надзвичайних) ситуаціях (під час навчальних екскурсій і польових досліджень);
- організацію успішної навчальної роботи зі створення здоров'язберігаючих умов.

Учні 9 класів орієнтують на:

- формування знань про безпечність товарів та послуг, споживачами яких є школярі;
- застосування знань для оцінювання можливих позитивних і негативних наслідків сучасних біотехнологій у сільському господарстві;

Метою вивчення наскрізної змістової лінії «**Підприємливість та фінансова грамотність**» є забезпечення кращого розуміння молодим поколінням українців практичних аспектів фінансових питань (здійснення заощаджень, інвестування, запозичення, страхування, кредитування тощо); розвиток лідерських ініціатив, здатність успішно діяти в технологічному швидкозмінному середовищі.

Учні 6 класів орієнтують на:

- уміння представляти себе і свої досягнення; вести розрахунки, ухвалювати рішення;
- розроблення заходів щодо утилізації побутових відходів у своєму населеному пункті.

Учні 7 класів орієнтують на:

- формування умінь розв'язувати елементарні екологічні проблеми;
- командний стиль роботи під час виконання навчальних проектів і досліджень.

Учні 8 класів орієнтують на:

- використання ресурсів (навчальних, природних та інших) для створення цінностей;
- складання плану дій, що визначає пріоритети й етапи, важливі для досягнення їхніх цілей (на прикладі вивчення природи, населення у своєму регіоні);
- вміння оцінювати переваги й ризики альтернативних варіантів і зробити вибір, що виражає їхні преференції на прикладі досліджень проблем, пов'язаних з екологічною ситуацією у своїй місцевості.

Учні 9 класів орієнтують на:

- вміння генерувати ідеї й ініціативи щодо проектної діяльності, ефективного використання природних ресурсів;
- прогнозування впливу географії на розвиток технологій, нових напрямів підприємництва;

- оцінювання можливостей для організації підприємницької діяльності у своїй місцевості;
- планування своєї діяльності та групи щодо можливих нових видів бізнесу в регіоні.

Функції шкільної географії:

- науково-освітня, що формує дослідний погляд на навколишній світ, географічне мислення і географічну культуру учнів;
- світоглядна, що забезпечує виховну роль навчання і морально-вольову регуляцію особистості школяра;
- практична, що виявляється в сфері соціальної діяльності молоді.

У процесі реалізації цих функцій учні на основі особистісної, міжпредметної і предметної результативності знаходять ключові компетенції.

У структурі ключових компетенцій школяра представлені:

- компетентність в сфері самостійної пізнавальної діяльності, заснована на засвоєнні способів набуття знань з різних джерел інформації, в тому числі позашкільних;
- компетентність в сфері громадської та соціальної діяльності (виконання ролей громадянина, споживача, володіння навичками самоорганізації);
- компетентність у побутовій сфері (власне здоров'я, сімейний побут);
- компетентність в сфері культурно-дозвільної діяльності (включаючи вибір шляхів і способів використання вільного часу, культурного і духовного збагачення особистості).

В умовах сучасної України, де глибокі зміни суспільних відносин супроводжуються соціальними проблемами, особливого значення набуває **світоглядна функція освіти**. Світогляд є узагальненою системою поглядів на світ, які не прив'язані до певних явищ, але служать основою для розуміння загальних тенденцій гуманітарного розвитку.

Тому географічна освіта в школі в якості найважливішої мети впливає на становлення особистісних характеристик випускника. Цільовими функціями географічної освіти виступають також духовно-моральний розвиток і соціалізація учнів, професійна орієнтація і формування екологічної культури.

Можливості географічної освіти впливати на розвиток особистості дуже великі. Інтелектуальний і виховний потенціал географії – один з найз-

начніших в сучасній системі загальної освіти, і його необхідно використовувати в повному обсязі. При цьому головним критерієм ефективності навчально-виховного процесу стає кваліфікація педагогічних кадрів.

Вимоги до кадрових умов реалізації навчально-виховного процесу в школі включають перш за все укомплектованість освітньої установи кваліфікованими педагогічними, керівними та іншими кадрами, які безперервно вдосконалюють свій професійний рівень і педагогічну майстерність. Відповідність рівня кваліфікації педагогічного працівника займаній посаді встановлюється при його атестації. Атестація з метою підтвердження відповідності вчителя займаній посаді проводиться з певною періодичністю. Кваліфікація вчителя повинна відображати компетентність у відповідній предметній галузі знання і методах навчання, сформованість гуманістичної позиції, позитивних змін в педагогічній діяльності, загальну культуру, що визначає характер і стиль професійної діяльності, яка впливає на успішність педагогічного спілкування і позицію педагога, самоорганізованість, емоційну стійкість.

Запитання для самоперевірки

1. *Опишіть структуру і цілі навчання географії в школі*
2. *Окресліть вимоги до результатів географічної освіти в школі.*
3. *Розкрийте структуру і зміст модельних програм з географії.*
4. *Які передбачені компоненти змісту шкільної географії?*
5. *Опишіть наскрізні змістові лінії шкільної географічної освіти.*
6. *Подайте рекомендації щодо особливостей навчання географії.*
7. *Представте вимоги до підготовки сучасного вчителя географії.*

1.6. ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Дидактичні принципи (*принципи навчання*) – це основоположні ідеї, що пронизують усі рівні й компоненти освіти та засвідчують їх системну цілісність (рис. 1.6). Найбільш виразно вони виявляють себе в навчально-виховному процесі й *стосуються навчання всіх дисциплін*. Фахові методики пристосовують їх до своїх потреб, а часом виводять з них і свої – **принципи прикладного рівня**.

Рис. 1.6. Принципи навчання

Дидактичні принципи визначаються: а) соціальним замовленням, яке змінюється залежно від змін у соціально-економічному житті; б) станом загальнонаукових досліджень, зокрема, у сфері психології, філософії, соціології, змісту окремих навчальних предметів; в) самою практикою

процесу навчання та виховання, який не лише визначає важливість того чи іншого принципу, але й підказує напрями пошуків їх варіантів відповідно щодо часу.

Основні характеристики системи принципів навчання, відповідно до сучасних дидактичних концепцій: орієнтація на головну інтегративну властивість сучасної педагогіки – виховне і розвиваюче навчання, формування всебічно гармонійно розвиненої особистості учня – гідного громадянина держави; спрямованість на досягнення гармонійності педагогічних впливів; забезпечення ефективності дидактичного процесу в різних освітньо-виховних системах.

Основні групи принципів навчання:

✓ *принципи, що стосуються усіх компонентів дидактичного процесу* (принцип розвивального і виховного характеру навчання; принцип науковості змісту і методів навчання; принцип практичної спрямованості навчання, принцип системності й послідовності навчання, принцип гуманізації та гуманітаризації навчання, принцип оптимізації навчання);

✓ *принципи, що стосуються діяльності суб'єктів викладання та їхньої методики* (принцип демократизації в навчанні, принцип доступності й дохідливості викладання або поступового збільшення труднощів, принцип наочності в навчанні, принцип раціонального поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи);

✓ *принципи, що стосуються навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів учіння* (принцип мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів, принцип активності, свідомості та самостійності учнів);

✓ *принцип, що стосується контрольно-оцінювальних функцій дидактичного процесу* (принцип міцності засвоювання знань, формування навичок і вмінь).

Принцип розвивального і виховного характеру навчання спрямований на всебічний розвиток особистості учня та його індивідуальності. Необхідність цього принципу диктується сучасними концепціями навчання, що орієнтують навчальний процес на потенційні можливості людини та на повний їх розвиток. Безпосередньо цей принцип впливає з єдності навчання, виховання, розвитку, що є однією з основних внутрішніх закономірностей навчального процесу.

Принцип науковості змісту і методів навчання вимагає відповідності їх сучасному розвитку науки й техніки, що диктує введення до навчальних програм знань із різних галузей науки. Реалізація цього принципу забезпечується дотриманням таких педагогічних правил: добір навчального матеріалу з урахуванням останніх досягнень науки; розкриття наукових причинно-наслідкових зв'язків явищ, показ сьогоденних наукових здобутків; викладання навчального матеріалу з позицій останніх досягнень науки й техніки; тісний зв'язок викладу навчального матеріалу з життям; врахування та пропаганда останніх досягнень науки (медичної, фізіологічної та психологічної) та техніки під час визначення та обґрунтування основних складових дидактичного процесу; наукова організація та проведення навчальних заходів, використання наукових технологій.

Принцип практичної спрямованості навчання полягає в розумінні зв'язків і залежностей між пізнанням дійсності, наслідком якої є теорія, та практикою. Наголошуючи на важливості поєднання навчання з життям, Я.А. Коменський вважав, що учень легше засвоює навчальний матеріал, якщо показати, яку користь має цей матеріал у повсякденному житті. Цей принцип водночас виконує виховні, розвивальні функції і доводить обґрунтованість основних дидактичних закономірностей.

Принцип системності й послідовності навчання можна розглядати як похідний від принципу науковості, оскільки кожна наука, маючи свою систему, передбачає певну систему і послідовність викладу в дидактичному процесі. Цей принцип стосується як змістового, так і процесуального компонентів навчального процесу, тобто визначає його логіку і послідовність. Принцип послідовності, першою чергою, має враховуватися під час складання навчальних програм. Він передбачає розміщення за правилами лінійності та концентричності.

Принцип гуманізації та гуманітаризації навчання. Термін «гуманізм» означає «ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і прояв своїх здібностей». Поняття «гуманність» розуміється як повага до людей і до їхньої гідності, піклування про їхній добробут. *Гуманізація* системи освіти полягає в утвердженні особистості учня як найвищої соціальної цінності, в найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських і громадянських цінностей, гармонії стосунків людини і довкілля на основі засвоєння широкого кола гуманітарних знань.

Процес гуманізації навчання тісно пов'язаний з *гуманітаризацією* системи освіти, яка зумовлена не тільки новим її баченням, а також певними аспектами розвитку сучасного світу в цілому, покликана формувати в учнів цілісну картину світу, духовність та культуру особистості. Вона також передбачає глибоке вивчення історії, народних традицій та культури українського народу та їх усвідомлення та сприйняття.

Принцип оптимізації навчання полягає в свідомому виборі змісту, методів, форм і прийомів дидактичного впливу, які забезпечували б найкращий результат у навчанні. Оптимізація передбачає підвищення ефективності навчального процесу не будь-якими засобами, а найбільш доцільним, найбільш відповідним для конкретної ситуації їх комплексом.

Принцип демократизації в навчанні визначається змінами, що відбуваються в суспільному житті України, а також у системі освіти розвинених країн. Гуманістичний підхід у навчанні передбачає обов'язковість демократичних взаємин між педагогом і учнем. Тільки за таких умов можна формувати у молодих людей усвідомлену громадянську позицію, готовність до соціальної творчості, участі в демократичному суспільному управлінні, відповідальності за долю Батьківщини і світу. Демократизація суспільного життя в Україні детермінує демократизацію освітньої сфери, яка, своєю чергою, безпосередньо позитивно впливає на зміст і процедуру педагогічного процесу. Демократизація навчального процесу передбачає оновлення змісту освіти, її наповнення загальнолюдськими та громадянськими цінностями. Вона має ґрунтуватися на взаємопов'язаній діяльності педагогів і учнів, яка базується на демократичних принципах спілкування.

Принцип доступності (дохідливості) навчання за допомогою поступового збільшення складності навчального матеріалу та **врівноваження** виникаючих утруднень: складність змісту матеріалу повинна компенсуватися майстерністю педагога. Основна вимога цього принципу – не допустити непосильного навчання для даної категорії учнів, проводити його таким чином, щоб учні могли *свідомо* засвоювати загальнонаукові знання, практичні навички й уміння, повністю використовуючи свої інтелектуальні й фізичні можливості.

Принцип наочності визначають як сукупність норм, які впливають із закономірностей процесу навчання і стосуються пізнання дійсності на основі спостережень, мислення і практики на шляху від конкретного до

абстрактного, і навпаки. Він спирається на провідну роль зорових аналізаторів у сприйманні зовнішнього світу (з їхньою допомогою людина отримує до 90 відсотків інформації). Тому навчальний матеріал потрібно подавати в найбільш сприйнятливій формі. Під час навчання необхідно застосовувати різні види наочності – натуральну, образну, словесно-образну наочність (динамічну і статичну, плоску і об'ємну).

Принцип поєднання колективних та індивідуальних форм і способів навчальної роботи. Смысл цього принципу полягає в тому, що педагог відповідно до колективного характеру навчального процесу, враховуючи індивідуально-психічні особливості суб'єктів навчання, повинен застосовувати різноманітні методи й форми навчальної діяльності під час проведення як планових навчальних заходів, так і позапланових. Деякі педагоги цей принцип визначають як **принцип диференціації навчального процесу**.

Принцип мотивації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Найефективнішим напрямом підвищення якості будь-якого навчання є створення таких психолого-педагогічних умов, за яких учень спроможний зайняти активну особистісну позицію і найбільш повною мірою розкритися не тільки як об'єкт навчальної діяльності, а і як суб'єкт. Для того, щоб учень активно прилучався до навчально-пізнавальної діяльності, необхідно, щоб мотив навчання набув для нього особистісного смислу, викликав позитивні переживання, намагання і прагнення. За видом виокремлюють соціальні та пізнавальні мотиви.

Принцип активності, свідомості та самостійності учнів є похідним від принципу мотивації. Адже активність – це вияв учнівського ставлення до навчально-пізнавальної діяльності, яке характеризується прагненням досягти поставленої мети в межах заданого часу. Одним із головних показників активності та свідомості навчання є самостійні навчально-пізнавальні дії суб'єктів навчання.

Принцип міцності засвоювання знань, формування навичок і вмінь (принцип ефективності або принцип зв'язку між цілями і результатами навчання). Цей принцип завершальний у дидактичному процесі. Виокремлення спеціальної групи дидактичних принципів, яка надає завершеності всьому циклові процесу навчання, допомагає своєчасно вносити до нього відповідні корективи. Навчальний процес можна вважати ефективним тільки тоді, коли отримані результати відповідають його оцінково-результативному компоненту.

Ґрунтуючись на загальних дидактичних принципах, які розробили К. відомі педагоґи Ушинський, Ю. Бабанський, Б. Коротяєв, В. Онищук, та враховуючи **специфіку процесу навчання географії**, методистами з географії розроблена та подана характеристика **принципів прикладного рівня**, реалізація яких має визначальне значення для забезпечення ефективності саме процесу навчання географії в школі на сучасному етапі розвитку вітчизняної освіти. На основі таких принципів розробляється зміст, організаційні форми, методи та засоби навчального процесу з географії. Усі такі принципи вивчення географії взаємопов'язані, тому вони можуть бути представлені як система, що складається з *змістовних і процесуальних (організаційно-методичних) принципів*.

Змістовні принципи навчання географії відбивають закономірності, які пов'язані з відбором змісту освіти та її вдосконаленням. До них відносяться принципи: *науковості, принцип безперервності й наступності географічної освіти, принцип єдності теорії та практики, принцип комплексності, принцип виховного характеру навчання географії*.

Принцип науковості виявляється в закономірному зв'язку між змістом географічної науки й навчальним предметом географія. Вимагає, щоб зміст географічної освіти, зафіксований в навчальних програмах та підручниках, містив основні наукові факти, поняття, закони й закономірності географічної науки відповідно до вікових особливостей дітей.

Цей принцип реалізується шляхом: добросовісного виконання в ході навчання географії вимог навчальних програм; систематизації, теоретичного узагальнення й наукового обґрунтування фактичних даних отриманих учнями унаслідок спостережень, дослідницької роботи; упровадження в навчання елементів проблемності, навчання учнів умінню вести наукову дискусію, доводити свою точку зору, раціонально використовувати наукову літературу; використання додаткового матеріалу, що містить відомості про сучасні досягнення й перспективи розвитку географічної науки.

Принцип безперервності й наступності географічної освіти полягає в досягненні її цілісності, перетворенні навчання географії в процес, що триває впродовж усього життя дитини й зумовлений необхідністю побудови системи знань про навколишній світ. Реалізація принципу сприяє поглибленню й конкретизації теоретичних географічних знань, базуванню нових знань, умінь і навичок на раніше засвоєних, що досяга-

ється завдяки: цілеспрямованому плануванню навчальної роботи школярів; організації навчальної діяльності з урахуванням логіки пізнання навколишньої дійсності; реалізації внутрішньо предметних зв'язків.

Принцип єдності теорії та практики вимагає використання набутих школярами географічних знань, умінь і навичок у процесі навчання, повсякденному житті, суспільно-корисній та професійній діяльності. Реалізація принципу передбачає: підвищення практичної і прикладної спрямованості змісту географічної освіти і, як наслідок, формування функціональної грамотності учнів; активне виконання теоретичної та практичної складової навчальних програм з географії; включення учнів у різні види практично-предметної діяльності; орієнтацію учнів на дослідну, суспільно корисну діяльність за умов її інтеграції з наукою і місцевим виробництвом; вирішення в процесі навчання реальних проблемних ситуацій, пов'язаних з життям учнів.

Принцип комплексності полягає в сукупному використанні й логічному підпорядкуванні в процесі вивчення шкільної географії теоретичних знань і окремих методів дослідження різних природничих наук. Забезпечується шляхом активної реалізації міжпредметних зв'язків в навчальному процесі з географії.

Принцип виховного характеру навчання географії спрямований на виховання активного члена суспільства, свідомого громадянина, гуманіста, який володіє технологією прийняття глибоко обґрунтованих рішень, вільного вибору дій у різних сферах життя. Принцип виражає вимогу організації процесу навчання географії з метою забезпечення формування наукового світогляду учнів, суспільно-значимих мотивів та норм поведінки, емоційно-ціннісної сфери, що забезпечить гармонізацію стосунків особистості з навколишнім середовищем, сприятиме підготовці школярів до участі в житті країни з урахуванням національних традицій та ідеалів.

Реалізації принципу виховного характеру навчання географії сприяє: чітке визначення та планомірне здійснення виховної цілі обраної форми організації навчання; посилення виховного потенціалу уроку географії.

Процесуальні принципи регламентують організацію і визначають методичні особливості процесу навчання географії. До них відносяться: *принцип гуманістичності навчання географії, принцип самостійності й активності учнів, принцип доступності, принцип наочності, принцип*

оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм навчання географії.

Принцип гуманістичності в процесі вивчення географії обумовлює пріоритетну постановку завдань самореалізації особистості учня, створює умови для задоволення освітніх потреб школярів, розкриття їхніх творчих здібностей, розвитку високих громадянських, моральних, інтелектуальних якостей дітей, які забезпечували б їм соціальну захищеність, безпечне і комфортне існування.

Реалізація принципу передбачає створення сприятливих умов для саморозвитку й самовдосконалення особистості учнів шляхом: запровадження географічних знань у загальнокультурний контекст життя особистості, з метою розвитку в учнів самосвідомості та формування основ історико-глобалістських уявлень; формування мотивації навчання географії, розвиток емоційно-особистісного ставлення учнів до географії як складової частини культури людини; застосування й поєднання різноманітних активних форм і методів навчальної діяльності, які підвищують пізнавальну активність учнів, збуджують інтерес до загальнонаукових і професійних знань, озброюють учнів прийомами навчальної діяльності, розвивають творчі здібності, сприяють формуванню основних життєвих настанов; використання інтерактивних форм навчання, сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Принцип самостійності й активності учнів у процесі вивчення географії передбачає оволодіння учнями вміннями самостійно застосовувати знання з географії та шукати нові в процесі пізнання довкілля, спираючись на набуті знання й уміння. Реалізація принципу можлива за умови: перенесення акценту з репродуктивних форм навчальної діяльності на самостійні, пошуково-дослідницькі види роботи, аналітичну діяльність і, у зв'язку з цим, формування в школярів аналітичних здібностей, ключових і предметних компетентностей; впровадження в процес навчання географії сучасних педагогічних технологій; залучення учнів до самоосвіти.

Принцип доступності у вивченні географії вимагає, щоб навчання будувалося на рівні реальних навчальних можливостей учнів. Забезпечується шляхом: поступового розширення обсягу та збільшення складності навчального географічного матеріалу з урахуванням рівня пізнавальних можливостей учнів певного віку; урахування вчителем у процесі навчання географії загального розвитку, пізнавальних можливостей, рів-

ня підготовки та індивідуальних особливостей учнів шляхом оптимального добору методів і засобів навчання, які забезпечать ефективність засвоєння учнями певного класу навчального матеріалу в визначені програмою терміни; диференціації та індивідуалізації навчання.

Принцип наочності впливає із сутності процесу сприйняття, осмислення й узагальнення учнями досліджуваного матеріалу. Наочність забезпечує зв'язок сприйняття конкретного об'єкта й абстрактного мислення. Принцип обумовлює необхідність використання наочності як основи засвоєння емпіричних або теоретичних знань з географії. У процесі навчання географії принцип реалізується за допомогою: використання різних видів наочності; включення учнів у виконання завдань, спрямованих на розвиток сенсорної сприйнятливості учнів; використання різних форм організації навчальної роботи учнів на місцевості.

Принцип оптимального поєднання колективних, групових та індивідуальних форм навчання географії реалізується завдяки врахуванню інтелектуального, психічного, духовного, фізичного рівнів розвитку учнів, стимулюванні їхньої пізнавальної активності шляхом *диференціації* змісту, форм і методів навчання та їх раціонального використання в навчально-виховному процесі з географії.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть дидактичні принципи навчання географії.
2. Опишіть основні групи принципів навчання.
3. Охарактеризуйте принципи навчання, що враховують специфіку процесу вивчення географії (принципи прикладного рівня).
4. Опишіть сучасні процесуальні принципи навчання географії (краєзнавчий, екологічний та економічний принцип навчання географії).

1.7. МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Модернізація загальної освіти в першу чергу пов'язана з ви-

могами підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Виникла необхідність проектувати навчання з чітко заданими результатами, які можна піддавати контролю і корекції. Головну роль тут мають відігравати *методи навчання*.

Термін **«метод»** (шлях дослідження) означає спосіб досягнення мети, вирішення конкретного теоретичного чи практичного завдання, прийом або спосіб дії, механізм наукового пошуку. У кожній галузі людської діяльності існують *власні методи*. У сфері освіти головним інструментом, що забезпечує вирішення її завдань, виступають *методи навчання* (дидактичні методи).

Метод навчання – це послідовна цілеспрямована діяльність педагога і здобувачів освіти в процесі вивчення географії та визначається способом їх сумісної діяльності і спрямована на досягнення поставленої мети – одержання глибоких і міцних знань. Кожний метод спрямований на розв'язання певного дидактичного завдання і вважається носієм усіх *функцій освітнього процесу: навчальної, виховної і розвиваючої*.

Методи навчання (див. рис. 1.7) – це свого роду інструменти діяльності вчителя, які приводять в дію всі зовнішні і внутрішні ресурси навчального процесу (мета, зміст, засоби навчання). Методи навчання відображають способи пізнання, що діють в географічній науці. При цьому вони формалізовані за допомогою дидактичної обробки.

Методи навчання переводять теорію в способи практичних дій. Головна функція методу навчання полягає в тому, що з його допомогою *забезпечується результативність освітньої діяльності*. Зазначена діяльність проявляється у використанні джерел пізнання, логічних прийомів та видів навчальної діяльності, в стимулюванні творчої активності учнів, в управлінні процесом навчання і його контролі.

Рис. 1.7. Класифікація методів навчання

В процесі навчання метод розкривається на рівні **приймів** (рис. 1.8) – конкретних способів організації діяльності учнів та навчальних дій школярів. Прийом сприймається як складова частина або різновид методу. Наприклад, *метод розповіді* в залежності від цільового призначення і реалізації прийомів може втілюватися в *оповіданні, поясненні, доведенні, міркуванні*.

Рис. 1.8. Прийоми навчання

Різними прийомами характеризується також використання джерел знань та інших засобів навчання. Так, при *роботі з підручником* можна практикувати різні види *читання*, а *застосування технічних засобів* певними способами допомагає реалізації освітніх функцій. За допомогою прийомів метод перетворюється в «інструмент дотику до особистості», спосіб регулювання розвиваючої діяльності учнів. Число *прийомів навчання* велике. Їх вибір і реалізація залежать від постановки освітніх завдань, професійної майстерності педагога, змістовних особливостей навчального матеріалу і специфіки його пізнання. Всі методичні прийоми розділяють на три спеціалізовані групи: *логічні, організаційні та технічні*.

Логічні прийоми відображають закономірності правильного мислення, здатного вести до досягнення поставленої мети. Найпоширенішими логічними прийомами є *індукція* (міркування від часткового до загального) і *дедукція* (міркування від загального до конкретного), *аналіз* (розчленування) і *синтез* (об'єднання), *порівняння* (судження про подібність або відмінність об'єктів), *зіставлення* (прийом порівняльного судження), *аналогія* (судження про подібність предметів, явищ або понять) і *гомологія* (судження про подібність окремих елементів в предметах, явищах або поняттях).

Організаційні прийоми це певні дії, спрямовані на координацію навчального процесу. Вони передбачають заходи щодо стимулювання пізнавальної діяльності учнів, створення творчої атмосфери в процесі навчання. Володіння організаційними прийомами є невід'ємним показником професійного досвіду педагога.

Технічні прийоми пов'язані з умінням і майстерністю вчителя володіти всім арсеналом педагогічного впливу, включаючи сучасне обладнання та матеріали. Вони свідчать про досконалість і бездоганність виконавської майстерності вчителя.

За кількістю використовуваних методів географія перевершує багато шкільні дисципліни. У зв'язку з цим існує проблема вибору необхідного методу для вирішення конкретного педагогічного завдання. Тому потрібен певний смисловий порядок всього методичного апарату у вигляді *класифікації* – групування методів за їх ознаками. У сучасній дидактиці класифікація методів навчання будується на основі *врахування цілісного характеру всього освітнього процесу*.

При найбільш загальній класифікації методів навчання виділяють такі групи методів:

- *за джерелом знань* (словесні, наочні, практичні);
- *за характером пізнавальної діяльності* (пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький (навчально-дослідницький, науково-дослідний));
- *для використання на відповідних етапах навчання* (методи підготовки учнів до вивчення нового матеріалу, методи вивчення нового матеріалу; методи конкретизації і поглиблення знань, набуття практичних умінь і навичок; методи контролю та оцінки результатів навчання);
- *за способом управління навчальною діяльністю* (пояснення педагога, методи організації самостійної роботи учнів);
- *за логікою навчального процесу* (індуктивні, дедуктивні, аналітичні та синтетичні методи);
- *відповідно до дидактичних цілей* (методи організації і стимулювання навчальної діяльності школярів, методи релаксації).

Відповідно до джерела знань виділяють *словесні, наочні і практичні методи*.

Словесні методи є провідними в навчанні географії. Словом визначають об'єкти, явища, їх ознаки й властивості, дії, відносини. Географічні уявлення завжди усвідомлені й опосередковані словом. У співвідношеннях уявлення й слова проявляються розвиток особистості, її індивідуальні особливості. За допомогою мови усвідомлюються пізнавальні завдання, здійснюються розумові дії, необхідні для їх розв'язання, узагальнюється попередній досвід, фіксуються уявлення й поняття.

До словесних методів навчання відносяться: *усний виклад навчального матеріалу, бесіда, дискусія, диспут*.

Усний виклад навчального матеріалу це, насамперед, розповідь, пояснення, лекція.

Розповідь – переповідання навчального матеріалу в описовій чи пояснювальній формі. Використовується переважно під час вивчення фактологічного матеріалу (опис географічних об'єктів чи явищ, природних та суспільних процесів та ін.).

Пояснення – монологічна форма викладу навчального матеріалу з метою тлумачення сутності досліджуваного явища, розкриття істотних

властивостей об'єкта, обґрунтування певного закону чи принципу. Доцільно використовувати цей метод при розкритті причин і наслідків явищ природи та суспільного життя, аргументації основних географічних закономірностей, засвоєнні алгоритму розв'язування різних видів завдань.

Лекція – усне системне й послідовне викладення великого за обсягом та складного для засвоєння навчального матеріалу з розкриттям й деталізацією певних наукових положень. До лекції найчастіше вдаються при вивченні значного блоку теоретичного матеріалу.

Словесні методи є оптимальними методами навчання в умовах переважання програм навчальним матеріалом і обмеженому часі на його засвоєння. Недоліком даного методу є невисокий рівень розумової активності учнів.

З метою активізації навчально-пізнавальної діяльності школярів та підвищення ефективності дидактичного процесу під час усного викладання вчитель може використовувати такі методичні прийоми: ведення учнями коротких записів (план, тези); виконання схематичних рисунків, побудови діаграм, схем, таблиць; поєднання усного викладання з роботою по карті (пошук географічних об'єктів, показ географічних об'єктів, нанесення географічних об'єктів на контурну карту); проблемне викладання.

Бесіда – метод навчання, який є видом спілкування вчителя й учнів за допомогою питань і відповідей. Бесіди бувають індивідуальні, групові або фронтальні. Відповідно до рівня навчально-пізнавальної діяльності учнів бесіди бувають: репродуктивні, евристичні (наприклад: „Чому погода буває різною?“), бесіда-актуалізація опорних знань, бесіда-обговорення проблеми, бесіда-закріплення навчального матеріалу, бесіда-узагальнення, контрольна бесіда.

Дидактична цінність бесіди залежить від умінь педагога формулювати питання та керувати ходом бесіди. Питання під час бесіди повинні бути короткими, точними, послідовними, вимагати обґрунтованої відповіді. Учителю слід уникати питань, які передбачають відповіді „так” чи „ні”. Відповідь учня потрібно уважно вислухати, не перебиваючи, у разі помилок або неточностей доцільним буде звернутися до класу з пропозицією її доповнити або скорегувати. Тільки після цього (у разі необхідності) педагог може вказати на помилки та виправити їх.

До методичних прийомів ведення бесіди відносяться: прийом постановки питань (основних, додаткових, навідних, проблемних); прийом об-

говорення відповідей учнів; прийом аргументації власної думки; прийом коригування відповідей; прийом формулювання висновків.

Дискусія, як словесний метод навчання географії, спрямований на організацію спільної навчально-пізнавальної діяльності учнів для колективного вирішення означеної проблеми. Дискусія дозволяє в процесі безпосереднього спілкування здійснити обмін логічно обґрунтованими аргументами щодо спірного питання, з'ясувати позиції учасників дискусії, висвітлити проблему з різних сторін і реалізувати її вирішення. Такий метод використовується в процесі вивчення складних тем, теоретичної проблеми, розгляду спірних питань. Ефективність його використання досягається лише у випадку наявності в учнів значного ступеню зрілості й самостійності мислення, оволодіння вміннями презентувати, аргументувати й доводити свою точку зору.

Дискусія є методом, що активізує процес навчання географії, підвищує зацікавленість і пізнавальну активність учнів, сприяє більш глибокому розумінню географічного матеріалу, надає можливість учням проявити свою обізнаність, навчає відстоювати свою позицію й зважати на думку опонента.

Як відомо, людина мислить образами. Це означає, що процес формування знань про географічні об'єкти має забезпечуватися образними матеріалами. Навчання повинно бути максимально *наочним*. Зорові образи сприяють гостроті сприйняття, розвивають візуальну пам'ять, впливають на емоційну сферу особистості. Число каналів, по яких надходить матеріал для формування сучасної географічної картини світу, постійно збільшується. З'явилися зорові образи, які не існували для людського ока раніше: знімки земної поверхні, зроблені з літака або супутника; комп'ютерні або відео зображення; біоорганізми, вперше виявлені за допомогою потужних мікроскопів. Це дає можливість географії проникнути в ті сфери, які раніше були не доступні.

Наочні методи навчання географії тісно пов'язані із словесними. За допомогою наочних методів в учнів формуються яскраві цілісні географічні уявлення, розвиваються спостережливість, увага, зорова пам'ять, забезпечується зв'язок між сприйняттям й абстрактним мисленням.

Ілюстрація – використання наочності в процесі викладу основних теоретичних положень географії з метою їх конкретизації натуральним або образним матеріалом. Метод ілюстрації застосовують під час актуа-

лізації й корекції опорних знань, у процесі вивчення нового матеріалу, з метою закріплення, узагальнення та систематизації знань.

Основними методичними прийомами ілюстрації є: постановка питань за ілюстративним матеріалом; опис натурального об'єкта чи його зображення; схематичне зображення об'єкту з визначенням його структурних елементів; виявлення властивостей та ознак явищ; наведення прикладів використання в життєдіяльності людини об'єктів чи явищ; аргументація міркувань щодо змін досліджуваного об'єкта в різних умовах; формулювання висновків бесіди.

Демонстрація – використання наочності в процесі викладання основних теоретичних положень з метою показу зміни структури об'єктів, динаміки їх властивостей, особливостей природних процесів і явищ. Метод демонстрації вимагає використання реальних приладів або їх моделей, різних механізмів, технічних засобів, постановки дослідів, проведення експериментів. Прикладом служить використання телурію при вивченні зміни освітленості Землі під час її обертання навколо Сонця. Метод демонстрації відрізняється від методу ілюстрації тим, що забезпечує наочне сприйняття учнями умов, що породжують процеси чи явища, осмислення причин змін об'єктів, їх взаємозв'язків і відносин, розуміння сутності географічних закономірностей.

Демонстрацію застосовують: з метою мотивації навчання, створення проблемної ситуації, постановки пізнавального завдання, накопичення в пам'яті учнів фактів, необхідних для засвоєння нового матеріалу, утворення конкретних уявлень, під час пояснення нового матеріалу, наочне підтвердження науково-теоретичних положень, для виявлення ознак і властивостей об'єктів чи явищ; для осмислення учнями внутрішніх зв'язків і відносин, перенесення засвоєних знань у нові ситуації, для узагальнення і систематизації знань.

При застосуванні наочних методів навчання вчитель: демонструє засоби наочності, організовує їх сприйняття учнями, керує розумовою діяльністю школярів, навчає прийомам роботи з наочним засобом, ставить завдання, спостерігає за ходом їх виконання, контролює результати засвоєння матеріалу. Наочні методи є важливими для забезпечення продуктивного сприйняття навчального матеріалу, формування компонентів змісту географічної освіти, стимулювання розвитку уваги, пізнавальної активності, наочно-образного та абстрактно-логічного мислення учнів.

Практичні методи навчання географії спрямовані на засвоєння та вдосконалення навчальних та умінь учнів. Це відбувається в процесі практичної діяльності учнів з різними засобами навчання, тому ефективність цієї групи методів забезпечується наявністю необхідного обладнання (атласів, приладів і інструментів). Зміст цих методів пов'язаний з постановкою навчального завдання і практичною діяльністю учнів. Дані методи відіграють вирішальну роль у формуванні вмінь.

До практичних методів навчання географії відносяться:

Метод спостереження об'єктів і явищ – це цілеспрямоване сприйняття об'єктів та явищ у природі, на виробництві або в невиробничій сфері з метою збору фактів щодо їх властивостей, характеристик, змін у часі з подальшим аналізом й узагальненням отриманої інформації.

У процесі засвоєння учнями змісту фізичної географії вчитель може організувати наступні види спостережень у природі:

Метеорологічні спостереження: вимірювання температури повітря й ґрунту, кількості опадів, висоти снігового покриву й глибини промерзання ґрунту, визначення хмарності, напрямку й сили вітру, проведення місячних, річних і багаторічних спостережень. Учителю слід звернути увагу не лише на формування в учнів умінь користуватися приладами, фіксувати показники стану атмосфери, а й на необхідність створення умов для використання матеріалів спостережень на уроках з метою пояснення провідних географічних закономірностей.

Спостереження за Сонцем: фіксація змін полуденної висоти Сонця, орієнтування й визначення часу за Сонцем, спостереження за видимим рухом Сонця. Слід приділяти увагу практичному використанню отриманих результатів для визначення початку сезону сільськогосподарських робіт, врахування світлового й теплового режиму сонячної енергії в дослідницькій роботі.

Гідрологічні спостереження здійснюються під час вивчення відповідних тем в курсі географії або під час практики влітку: спостереження за режимом гідрологічних об'єктів своєї місцевості, вимірювання температури води водоймищ, швидкості течії річки, визначення витрат води, площі поперечного перерізу річки, можливості практичного застосування в господарстві місцевих водних об'єктів.

Фенологічні спостереження за сезонним розвитком природи передбачають вивчення учнями закономірних змін розвитку рослинного й тва-

ринного світу в різні пори року, підведення підсумків річних метеорологічних спостережень, пояснення залежності життєдіяльності організмів від чинників середовища. Вони здійснюють як під керівництвом педагога, так і самостійно за програмою вчителя. У процесі спостереження важливим дидактичним прийомом буде зображення спостережуваного об'єкту. Спостереження як метод навчання географії має широке загальноосвітнє значення, оскільки виступає джерелом формування географічних знань і практичних умінь дослідження своєї місцевості, сприяє встановленню взаємозв'язку природних компонентів, розумінню закономірностей явищ і процесів, що відбуваються в природі й на виробництві.

Картографічний метод є одним з провідних методів навчання географії, бо карта виступає важливим засобом навчання, джерелом географічних знань, об'єктом вивчення. Картографічний метод передбачає застосування географічних карт для пізнання просторового розміщення об'єктів, динаміки явищ, з'ясування їх взаємозв'язків, аналізу прояву основних географічних закономірностей. Формування образів територій, що вивчаються на уроках географії, відбувається в процесі застосування прийому читання карти, що складається з вивчення пояснювального апарату й аналізу змісту карти. Отримуючи за допомогою умовних знаків необхідну інформацію, учні виконують поставлені перед ними навчальні завдання.

Важливі складові картографічного методу: візуальний аналіз карти; визначення кількісних характеристик об'єктів, зображених на карті (географічних координат, відстаней, довжин, висот, площ); побудова за картами графіків, діаграм, профілів, таблиць; зіставлення карт різного змісту з метою визначення причинно-наслідкових зв'язків і залежностей; прогнозування розвитку процесів або явищ.

Метод роботи із статистичними матеріалами передбачає збір даних, їх узагальнення, аналіз та інтерпретацію. Шкільний курс географії містить численні кількісні дані, що характеризують географічні об'єкти, ілюструють природні та суспільні процеси та явища. Без аналізу статистичних показників утруднюється сприйняття і адекватна інтерпретація навчального матеріалу. Оволодіння прийомами роботи зі статистичними матеріалами є необхідною умовою успішного засвоєння шкільного курсу географії.

Прийоми роботи зі статистичними матеріалами: збір статистичних показників; статистичний аналіз конкретних даних; порівняння стати-

стичних характеристик; визначення узагальнених статистичних показників; побудова графіків, діаграм, складання таблиць на основі аналізу статистичних показників; складання завдань з використанням статистичних матеріалів; формулювання висновків і складання прогнозів на основі аналізу статистичних показників.

Використання різноманітних методичних прийомів роботи зі статистичними матеріалами на уроці географії сприяє засвоєнню школярами системи знань про особливості географічного простору, стимулює пізнавальну активність учнів, їх самостійність в оцінці географічних фактів і явищ, дає матеріал для обґрунтованих висновків, розвиває вміння правильно орієнтуватися в навколишньому середовищі, оцінювати його зміни й перетворення.

До практичних методів вивчення географії також відносять *розв'язування задач і вправ та виконання прикладних завдань*.

Вправи вимагають від учнів багаторазового та багатоваріантного застосування отриманих знань у різних умовах, повторення певних дій з метою засвоєння або вдосконалення учнями географічних умінь.

За своїм характером вправи з географії поділяють на: усні (вправи на відпрацювання умінь складати опис об'єкта по карті, на пояснення природних та суспільних явищ); письмові (вправи на різні види масштабу, на визначення географічних координат); графічні (вправи на складання схематичних рисунків об'єктів і явищ, побудова картосхем, таблиць, графіків та профілів).

Розв'язування задач – це практичний метод навчання, який передбачає визначення учнями шляху знаходження результату запропонованого завдання з використанням географічних знань і практичних умінь. Залежно від характеру пізнавальної діяльності задачі поділяють на: стандартні та творчі. Використання методу розв'язування задач на уроках географії дозволяє здійснити усвідомлення і засвоєння досліджуваних процесів, явищ і закономірностей, удосконалити вміння учнів використовувати теоретичні знання на практиці, забезпечити зв'язок курсу географії з життям. Розв'язування завдань виховує в учнів цілеспрямованість, самостійність та наполегливість.

Інформаційно-рецептивний метод використовується для організації засвоєння учнями інформації (рецепція – сприймання). Суть цього методу полягає в тому, що вчитель повідомляє учням готову інформацію. Це мо-

жуть бути розповідь, пояснення матеріалу, бесіда, переказ тексту підручника, читання карти, добір з таблиці статистичних даних. Учні слухають, дивляться, читають, спостерігають. Корисність цього методу перевірена практикою, він поширений у школах всіх країн, на всіх рівнях навчання.

Наприклад, вчитель розповідає учням VI класу цікаво про гідросферу. Учні дізнались про світовий кругообіг води, океани, моря, затоки, притоки. Учителем була дана пізнавальна характеристика островам і півостровам. Учні з цікавістю слухали, але сприймали це пасивно. Вони не здобували знання для себе, а брали те, що їм пропонували. Звичайно, вони запам'ятали цікаві відомості про океани, переказували те, що їм передавав учитель. Матеріал був поданий весь, учні закріпили його. Але ця діяльність була пасивною, учні відтворили те, що вони чули і зовсім не проявили творчості. Це є інформаційно-рецептивне навчання.

Пояснювально-ілюстративний метод призначений для передачі навчальної інформації з використанням засобів наочності. Учні отримують знання, слухаючи розповідь, лекцію, з навчальної або методичної літератури, або через екранний посібник у «готовому» вигляді. Сприймаючи і осмислюючи факти, оцінки, висновки, вони залишаються в рамках *репродуктивного (відтворювального) мислення*. На базі цього методу закладається основний обсяг знань, які будуть необхідними в подальшому для самостійної роботи.

Репродуктивний метод. Дидактична суть репродуктивного методу в тому, що вчитель як виразник колективної суспільної функції навчання конструє (з підручника або посібника) систему завдань на відтворення дій, уже відомих і усвідомлених учнями за допомогою інформаційно-рецептивного або пояснювально-ілюстративного методу, а учні, виконуючи ці завдання, відтворюють раніше одержану інформацію. Це є застосування вивченого на основі зразка або правила. Діяльність учнів носить алгоритмічний характер, тобто протікає за інструкціями, приписами, правилами, прийнятими в аналогічних, схожих із показаним зразком, ситуаціях. Головна ознака цього методу – *відтворення знань і повторення способу діяльності за зразками вчителя*.

Цим методом школярів навчають способів діяльності. Багаторазове повторення дає змогу не тільки застосовувати, а й поглибити знання, що лежать в основі способів діяльності, поширити їх і забезпечити міцне засвоєння. Від складності завдання та від здібностей учнів залежить, скільки часу йде на опанування відведених способів діяльності. Репродуктив-

ний метод діяльності учнів передбачає організацію і керування нею учителем. Така діяльність учнів може спрямовуватись на з'ясування простих запитань: «Що називається островом?», «Що таке літосфера?» та ін. Подібні приклади можуть бути і описового характеру.

Метод проблемного викладання навчального матеріалу. Суть цього методу полягає в тому, що вчитель не тільки повідомляє кінцеві результати знань, а й показує шлях їх відкриття. Інакше кажучи, учитель демонструє перед учнями шлях наукового мислення, змушує їх стежити за діалектичним рухом думки до істини, робить учнів наче співучасниками наукового пошуку.

Використовуючи найрізноманітніші джерела і засоби, педагог, перш ніж викладати матеріал, встановлює проблему (формулює пізнавальну задачу), а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб вирішення поставленого завдання. Школярі стають свідками і співучасниками наукового пошуку.

У проблемному навчанні головне розв'язати поставлену проблему. Вона передбачає наявність *проблемної ситуації*, яка відображає такий психічний стан учня, який можна схарактеризувати як інтелектуальне утруднення, спосіб подолання якого учень має шукати і може знайти тільки завдяки власній пізнавальній активності і самостійності. У сучасній методиці географії *під проблемою розуміють* таке навчальне завдання, результат якого або способи його здобуття учневі наперед невідомі. Протиріччя між наявними знаннями і новим завданням долаються учнями за допомогою *самостійних розумових і практичних дій творчого характеру*.

Мета цього методу – показати складний шлях пізнання. Проблемне вивчення географії – важливий засіб розвитку самостійної і пізнавальної діяльності учнів. Головна функція проблемного викладу навчального матеріалу – розвиток творчих можливостей особистості.

Візьмемо, для прикладу, урок «Атмосферний тиск» (6 клас). На столі в класі – склянка з водою. Накривши аркушем паперу, учитель перекидає її догори дном і спокійно тримає. Вода з перекинutoї склянки не виливається. Виникає запитання «чому?». Увага дітей загострюється, виник інтерес, з'являється бажання дізнатися про причину цього явища. Далі вчитель бере другу склянку з краником у дні. Повторивши перший дослід, він відкриває кран. Аркуш паперу відразу відстає, вода виливається. Перед дітьми знову постають запитання: «чому?», «від чого залежить?». Проблема ситуація ускладнюється. Думка учнів напружено працює в пошу-

ках відповіді. В результаті пошуків, приходять до висновку, що тиск повітря перевищує масу води в склянці, а в другому – аркуш паперу відпав тому, що тиск повітря і маса води зверху більша, ніж тиск повітря знизу.

Частково-пошуковий (евристичний) метод полягає в організації активного пошуку розв'язку пізнавальних завдань під керівництвом вчителя або на основі евристичних програм та вказівок. Процес мислення набуває продуктивного характеру, він при цьому поетапно спрямовується і контролюється педагогом або самими учнями на основі роботи з програмами (в тому числі комп'ютерними) і навчальними посібниками. Завдання цього методу – навчити школярів самостійно освоювати окремі порції знань.

Розв'язуючи проблемні завдання за допомогою вчителя, учні навчаються поетапно. Спочатку вчитель навчає учнів бачити проблему, пропонує поставити запитання до змісту матеріалу або висловити припущення на основі представлених фактів, а потім учні мають самостійно скласти план доведення та зробити висновки з одержаних фактів. Вчитель, виходячи з загальної підготовки учнів класу, складне завдання може розчленувати на кілька простіших і тоді розв'язування кожного з них полегшить наближення учнів до виконання всього завдання. Іноді вчитель, проводить евристичну бесіду, яка складається із серії взаємопов'язаних запитань, кожне з яких є кроком на шляху до розв'язування завдання. І в першому, і в другому випадках вчитель спрямовує учнів на пошуки способу розв'язування не цілісного завдання, а окремих його елементів, що в сукупності веде до розв'язання поставленої проблеми. Учні, розв'язуючи завдання поелементно, виявляють творчу діяльність і тим самим засвоюють правила здійснення пошуку. Такий вид проблемного навчання називається частково-пошуковим або евристичним.

Виходячи з головної дидактичної мети уроку, його структури, загальної підготовки учнів класу, вчитель може включити сконструйовані ним проблемні завдання в навчальний процес на будь-якому етапі уроку. Наприклад: у природних зонах тундри і степів випадає приблизно однакова кількість опадів, але рослинність цих зон різко відрізняється між собою. Крім того, у тундрі є велика кількість боліт, а в зоні степів не вистачає вологи. Користуючись картами атласу та ілюстраціями з підручника, обґрунтуйте цю суперечність. Такий метод, один із різновидів якого – *евристична бесіда*, є перевіреним способом активізації мислення, збудження інтересу до пізнання.

Дослідницький метод. Учні в процесі аналізу навчального матеріалу, постановки проблеми самостійно вивчають літературні джерела, ведуть спостереження і вимірювання і виконують інші дії пошукового характеру. Ініціатива, самостійність, творчий пошук проявляються в дослідницькій діяльності найбільш повно. Способи навчальної роботи безпосередньо переростають в методи, що імітують, а іноді і реалізують науковий пошук.

Навчально-дослідницький метод сприяє організації учителем на уроках і в позаурочний час самостійної творчої роботи учнів над розв'язанням проблем. Учні в ході такої навчальній діяльності під керівництвом учителя виконують роль дослідників. Наприклад, у 8 класі вивчається тема «Корисні копалини України». Вчитель говорить: «Уявіть, ви геологи, дослідіть: де треба будувати металургійні заводи, там, де ви знайшли мідну (залізну) руду, чи можливо окремо від місць залягання корисних копалин?» Учні замислюються, дивляться на карту, пригадують, які компоненти потрібні для розвитку чорної (кольорової) промисловості. Проходить час і учні відповідають: металургійні підприємства треба будувати там, де є вода. Легше до води довозити руду, ніж воду до руди.

Науково-дослідний метод в більшості реалізується в позакласній краєзнавчій роботі, коли учні працюють над розв'язанням проблеми тривалий час. Досвід роботи вчителів географії свідчить про те, що всебічно опанувати науково-дослідницький метод можуть далеко не всі учні, а лише найбільш здібні. Роль учителя при застосуванні цього методу досить вагома. Він консультує і є співучасником кожного дослідження. Наприклад, учні ведуть метеорологічні і фенологічні дослідження, а потім узагальнюють, роблять певні висновки.

Третя група методів виділяється у відповідності до *етапів навчання*. На кожному з них вирішуються специфічні завдання. Тут можна говорити про *методи підготовки учнів до вивчення нового матеріалу*, які передбачають збудження інтересу, пізнавальні потреби, актуалізацію базових знань, необхідних умінь і навичок; *методи вивчення нового матеріалу*; *методи конкретизації і поглиблення знань, набуття практичних умінь і навичок*; *методи контролю та оцінки результатів навчання*.

За способом *керівництва навчальною діяльністю* (безпосередньо чи опосередковано) методи включають *пояснення педагога і різноманітні методи організації самостійної роботи учнів*.

За логікою навчального процесу виділяють *індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні методи*.

Відповідно до *дидактичних цілей* виділяють *методи організації і стимулювання навчальної діяльності школярів* (конкурси, змагання, ігри, заохочення та інші способи перевірки і оцінки) та *методи релаксації* (в умовах інтенсивного навчання необхідний такий елемент, як розслаблення після активної роботи).

Вибір прийняттого методу навчання залежить від багатьох факторів і умов. Він визначається знаннями якісних властивостей кожного методу. При цьому метод, який використовується педагогом, стає композицією особистого досвіду вчителя. Вибір методів навчання обумовлений рядом факторів: метою освіти і виховання; особливостями навчального предмета; педагогічними цілями і завданнями уроку; особливостями змісту навчального матеріалу; рівнем загального розвитку учнів і їх готовністю до засвоєння цього матеріалу; станом навчального обладнання в географічному кабінеті; рівнем професійної майстерності вчителя.

Якщо готується заняття з використанням відеоматеріалів, то корисно почати з виявлення співвідношення наочних, словесних і практичних методів. Коли мова йде про підготовку вступного уроку з курсу або розділу, в основу доцільно покласти другий підхід. У будь-якому випадку необхідно оцінювати вибір методу на основі всіх наведених характеристик. Обраний метод навчання в підсумку буде сукупністю прийомів, в яких він знайде своє вираження. У цьому полягає *системний підхід до застосування методів навчання*.

Хоч вибір методів навчання вважається досить широким полем діяльності вчителя географії, але він не може бути повністю довільним, тому що залежить від багатьох факторів. Під час підготовки уроку вчитель здійснює вибір методів і прийомів навчання. Разом з тим, він повинен пам'ятати, що існують освітня, виховна, розвиваюча і мотиваційна функції методів навчання.

Поєднання на уроках усіх функцій методів істотно впливає на структуру методів навчання. В кінцевому рахунку, структура методів залежить від змісту, дидактичних цілей, функцій, підготовки учнів і вчителя, наявної матеріальної бази (географічний майданчик, кабінет географії, карти, наочне обладнання). Слід розуміти, що метод на уроці географії сприяє розв'язанню основних навчальних завдань, а прийом – часткових, одно-

бічних. У практиці вивчення географії поширені репродуктивні і творчі методи навчання.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть методи та прийоми навчання географії..
2. Проведіть класифікацію методів навчання географії.
3. Опишіть словесні, наочні і практичні методи навчання.
4. Охарактеризуйте пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький методи навчання.
5. Опишіть методи навчання, що використовують на певних етапах навчання, для управління навчальною діяльністю та які відповідають логіці протікання навчального процесу.
6. Назвіть фактори від яких залежить вибір методи та прийомів навчання географії.

1.8. ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Поняття «технологія навчання» увійшло в педагогічний лексикон на початку 90-х років ХХ ст. «Техно» означає «майстерність», а «логія» – «вчення». Тому технологію визначають як усвідомлену майстерність і вона вказує на конкретні способи і засоби здійснення професійної діяльності.

Освітні технології (рис. 1.9) описують впровадження та використання технологій в освіті. Це загальний термін, який охоплює широкий спектр інструментів: від онлайн-платформ для навчання до інструментів, які допомагають вчителям керувати класами. До них відносять електронні книги, цифрові підручники, онлайн-системи навчання, відео лекції та багато інших інструментів, що використовуються в навчальних закладах.

Рис. 1.9. Технології навчання в сучасній школі

Педагогічна технологія – це змістовна тактика реалізації навчально-виховного процесу, яка спрямована на досягнення освітньої мети за наявності певних умов. Вона в загально педагогічному розумінні характеризує навчально-виховний процес: діяльність учителя і учнів, його структуру, форми організації навчання і виховання, методи і засоби навчання і виховання. Вона функціонує і як наука, що досліджує найбільш раціональні шляхи навчання, і як система способів та принципів, які застосовуються у навчанні, і в якості реального процесу навчання.

Технологія навчання – це шлях освоєння конкретного навчального матеріалу в межах предмета, розділу, теми. Вона передбачає управління дидактичним процесом, що містить організацію діяльності здобувачів освіти і контроль за цією діяльністю.

У сучасній школі використовують як традиційні технології навчання (пояснювально-ілюстративна, проблемна, програмована, диференціації й індивідуалізації, розвивальна), так і нові технології навчання (особистісно-орієнтована, групова, формування творчої особистості, навчання як дослідження, модульно-рейтингова, інтерактивна, інформаційна, ігрова, дистанційного навчання). Поняття «**інноваційних технологій навчання**» на сучасному етапі торкається всіх аспектів розвитку освіти взагалі та окремих дисциплін зокрема. Саме за допомогою технологій нова система освіти в Україні входить у світовий простір.

Традиційні технології навчання. У різні епохи формувалися певні погляди на завдання і характер навчання, що визначали специфічну для кожного суспільства організацію навчального процесу, тенденції у теорії та практиці навчання. Від догматичної технології навчання, яка сформувалася ще у середні віки, подальший розвиток виробництва і суспільний прогрес зумовили перехід до пояснювального навчання та інших, більш ефективних технологій.

Пояснювально-ілюстративне навчання є такою технологією навчання, при якій пізнавальна діяльність має репродуктивний характер: учитель передає учням «готові» знання, використовуючи пояснення, доведення із застосуванням різноманітних ілюстрацій. Це унаочнює характер їх сприймання, сприяє свідомому запам'ятовуванню. Таке навчання орієнтує на репродуктивне відтворення знань, а також практичне застосування знань за зразком чи готовою інструкцією.

Таке навчання забезпечує швидке міцне засвоєння навчальної інформації й оволодіння способами практичної діяльності. Його викорис-

товують, коли зміст навчального матеріалу має переважно інформативний характер, є описом способів практичних дій і надто складний для того, щоб учні здійснювали самостійний пошук знань. Воно доречне тоді, коли учні не мають опорних знань для вирішення проблемних ситуацій. Колективний характер засвоєння знань дає змогу виявити типові помилки й орієнтує на їх усунення. Однак пояснювально-ілюстративне навчання не передбачає самостійного пошуку знань, не формує творчого мислення та здатності самостійно вирішувати пізнавальні проблеми.

Проблемне навчання є технологією навчання, істотною рисою якого є активний розвиток учнів. Воно дозволяє формувати творче мислення та прищеплювати навички наукового пошуку.

Проблемне навчання передбачає послідовні й цілеспрямовані пізнавальні завдання, які учні виконують під керівництвом учителя, активно засвоюючи нові знання. Завдання стає пізнавальною проблемою, якщо воно потребує роздумів, викликає пізнавальний інтерес, спирається на попередній досвід, входить до кола потреб людини, включає нові відомості до існуючої системи знань та уявлень.

Важливим компонентом проблемного навчання є **проблемна ситуація** – ситуація, для вирішення якої учень або колектив мають знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій.

Проблемні ситуації створюють різними шляхами: зустріч учнів із явищами, фактами, які потребують теоретичного обґрунтування; використанням навчальних і життєвих ситуацій; постановкою дослідницьких завдань (дослідна робота на географічному майданчику); спонуканням до аналізу звичних фактів і явищ (діти змалку знають, що Сонце «сходить» і «заходить», а в школі їм розповідають, що не Сонце обертається навколо Землі, а навпаки).

Процес проблемного навчання охоплює такі етапи: створення проблемної ситуації; аналіз і формулювання проблеми; висунення гіпотези; перевірка найважливіших гіпотез.

Проблемне навчання сприяє розвитку розумових сил учнів, студентів, їх активності, самостійності, творчого мислення. Воно забезпечує міцне засвоєння знань, робить навчальну діяльність захоплюючою, оскільки вчить долати труднощі. Разом із тим проблемне навчання вимагає багато часу на вивчення навчального матеріалу, а тому є недостатньо ефективним щодо формування практичних умінь і навичок.

Програмоване навчання є різновидом репродуктивного підходу до навчання, передбачає використання спеціальних програм управління процесом засвоєння знань, умінь та навичок. Під час програмованого навчання навчальний матеріал подають невеликими частинами, що легко засвоюються. Їх називають кроки інформації. Засвоєння кожної порції інформації можливе завдяки поділу пізнавальної діяльності учнів на елементарні дії. Кожну таку дію можна перевірити.

Підготовлений таким чином навчальний матеріал може бути оформлений як посібник (безмашинне програмоване навчання) або як програма (машинне програмоване навчання). Матеріал посібника оформляють як лінійну або розгалужену систему.

За *лінійної системи* передбачається поділ навчальної інформації на малі порції, кожна з яких розрахована на активне реагування учня, а програма містить підказки або вказівки, які полегшують пошук правильної відповіді. Лінійна програма унеможлиблює помилки і приносить задоволення від успіхів. Усі засвоюють той самий навчальний матеріал, але в різному темпі.

У підручниках, побудованих на основі *розгалуженої системи*, матеріал також поділений на порції. У кожній порції учневі повідомляється інформація та пропонується завдання. Відмінність розгалуженої системи від лінійної в тому, що в ній до кожного завдання дано кілька відповідей. Якщо відповідь правильна, можна переходити до засвоєння нової порції. Коли ж її вибрано неправильно, необхідно засвоїти частину інформації, яка пов'язана з допущеною помилкою. Такий підручник не дає змоги просуватися далі, не виконавши завдання правильно. Тут головну увагу приділено роз'ясненню та контролю за засвоєнням матеріалу.

Розгалужена система *програмування* передбачає вищий ступінь індивідуалізації, ніж лінійна. Обираючи певну гілку, учень сам встановлює для себе швидкість вивчення. Легко засвоюючи матеріал і правильно відповідаючи на всі запитання, він може йти коротшим шляхом, витрачаючи на вивчення теми мінімум часу. Якщо матеріал дається нелегко, часто виникає потреба в роз'ясненнях, то навчання забирає значно більше часу.

Позитивним у програмованому навчанні є те, що в навчальному матеріалі наголошується на головному, істотному. Крім того, забезпечується оперативний контроль за процесом засвоєння знань. Логічна послідовність у засвоєнні знань дає змогу учневі працювати в оптимальному темпі й здійснювати самоконтроль, а вчителю – *індивідуалізувати навчання*.

Групова технологія навчання передбачає організацію навчального процесу, за якої навчання здійснюється у процесі спілкування між учнями (взаємонавчання) у групах при вивченні різних тем. Таке навчання забезпечує можливості для співпраці, налагодження міжособистісних стосунків, спільного пізнання навколишнього світу. Реалізується ця технологія в малих групах учнів, об'єднаних загальною навчальною метою, і ґрунтується на опосередкованому керівництві вчителем і співпраці його з учнями. Група може складатися з двох і більше учнів, може бути однорідною або різнорідною за певними ознаками, може бути постійною і мобільною.

У процесі групової навчальної діяльності вчитель має змогу керувати роботою кожного учня опосередковано, через завдання, які він пропонує групі. Стосунки між педагогом і учнями мають характер співпраці, оскільки він, відповідаючи на запитання учнів, безпосередньо втручається в роботу груп. Під час групової діяльності учні спілкуються між собою, допомагають один одному, співпрацюють.

Застосування технології групової навчальної діяльності сприяє результативності навчання учнів; вихованню самостійності; формуванню культури ведення діалогу; відповідальності за результати своєї праці. Навчання в групі розвиває в учнів організаторські якості: вони навчаються розподіляти обов'язки. Під час групової навчальної діяльності підвищується результативність засвоєння знань і формування вмінь, розвиваються пізнавальні навички планування, самоконтролю, взаємоконтролю.

Групові форми навчання дозволяють *диференціювати та індивідуалізувати процес навчання*, формують внутрішню мотивацію до активного сприйняття, засвоєння та передачі інформації. Сприяють формуванню комунікативних якостей учнів, активізують розумову діяльність. Робота в групах дає позитивний ефект у засвоєнні знань при вивченні географії. Можна використовувати такі групові технології на уроках географії: «Коло ідей»; «Мозковий штурм»; «Міжпредметні зв'язки».

Наявність різних типів навчальних закладів дає змогу враховувати в навчально-виховному процесі типові індивідуальні особливості людей, які в них навчаються. Кожен вид диференціювання має свій зміст і методику навчання. Використання **технології диференційоване навчання** в загальноосвітній школі – це спеціально організована навчально-пізнавальна діяльність, яка враховує вікові та індивідуальні особливості учнів, їхній життєвий досвід і спрямована на оптимальний фізичний, духовний та психічний розвиток, засвоєння необхідного обсягу знань, практичних умінь та навичок, передбачених навчальними програмами.

У практичній діяльності вчителя воно може виражатися в тому, що всі учні отримують завдання однакової складності, але слабшим під час їх виконання надають індивідуальну допомогу або пропонують посильні для них завдання. Інколи дітям дають прості завдання, згодом їх ускладнюють додатковими, які вони виконують відповідно до своїх можливостей. Загалом *диференціювати завдання* можна за змістом, за кількістю завдань, за ступенем їх складності, за ступенем самостійності виконання.

Ефективніше диференційоване навчання здійснюється під час поділу класу на групи. Залежно від рівня навчальних можливостей дітей умовно поділяють на такі групи: учні з дуже високими навчальними можливостями (здатні швидко засвоювати матеріал і виконувати завдання, самостійно працювати, потребують завдань підвищеної складності); учні з високим рівнем навчальних можливостей (мають міцні знання, навички самостійної роботи, але не завжди старанно закріплюють вивчене, бо їм не властива висока працездатність, вони потребують коригування і періодичного контролю); учні із середніми навчальними можливостями (здатні нормально вчитися, деяким притаманна низька навчальна працездатність, потребують оперативної підтримки й допомоги педагога); учні з низькими навчальними можливостями (мають низький навчальної працездатності, потребують спеціального підходу педагога).

Для диференційованого навчання організовують групи кількістю 4-6 учнів. Група можуть складатися з учнів, що мають однаковий рівень навчальних можливостей або бути змішаною. Комплектацію групи змінюють залежно від поставленої мети. Під час занять педагог має домогтися усвідомлення кожним членом групи поставлених завдань і шляхів їх виконання; забезпечити можливість активної пізнавальної діяльності всіх членів групи, здійснювати індивідуальний підхід при оцінюванні результатів роботи. Позитивним у диференційованому навчанні є те, що воно дає змогу ставити навчальні завдання, які передбачають пошук; навчальні завдання члени групи виконують у процесі спілкування, що сприяє формуванню комунікативних якостей.

Нові (інноваційні) технології навчання. Сучасна педагогічна технологія є синтезом досягнень педагогічної науки і практики, поєднання традиційних елементів минулого досвіду і того, що породжено суспільним прогресом і демократизацією суспільства. Її джерело і складові: соціальні перетворення і нове педагогічне мислення, педагогічна і психологічна науки, передовий педагогічний досвід (український, зарубіжний та досвід минулого).

Одним зі стратегічних завдань реформування освіти в Україні є формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного і морального здоров'я. Це вимагає розроблення і наукового обґрунтування змісту і методики організації навчально-виховного процесу. Тому сучасна педагогічна наука і практика зосередили увагу на пошуку таких технологій навчання, які б забезпечували всебічний розвиток особистості школяра, сприяли його самовираженню. Наслідком таких пошуків є нові технології навчання.

Під час використання **особистісно орієнтованої технології** навчання зосереджене на особистості дитини, розвитку її самобутності, самоцінності. Мета його полягає в сприянні становленню індивідуальності, культурної ідентифікації дитини, її соціалізації та життєвому самовизначенню.

Головними завданнями цієї технології є розвиток пізнавальних здібностей кожної дитини, максимальний вияв, задіяння, збагачення її індивідуального досвіду, допомога особистості пізнати себе, самовизначитися та самореалізуватися, формування в неї культури життєдіяльності, яка є передумовою продуктивної організації повсякденного життя та поведінки.

Складовими особистісно-орієнтованої технології навчання є *особистісно орієнтовані ситуації*. Опинившись у такій ситуації, дитина повинна пристосувати її до своїх інтересів, вибудувати образ чи модель своєї поведінки, виявити у ній творчий момент, дати критичну оцінку. Для цього недостатньо наявних знань, потрібні пізнавальні пошуки. Особистісно орієнтована технологія навчання відрізняється від традиційної психолого-педагогічними підходами до підготовки учнів. Застосування особистісно-орієнтованої технології спонукає учня бути активним співрозмовником, суб'єктом навчально-виховної діяльності та продуктивної праці.

Основою **технології розвивального навчання** є ідея про розвиток дитини як суб'єкта особистої діяльності. Тому головна мета навчання полягає у забезпеченні розвитку пізнавальних можливостей школяра. Зміст, принципи, методи і прийоми розвивального навчання спрямовані на ефективний розвиток пізнавальних можливостей школярів. Він можливий за такої організації навчального процесу, коли учні самостійно осмислюють матеріал, запам'ятовують, творчо застосовують його в нестандартних умовах.

Технологію розвивального навчання можна реалізувати, використовуючи такі *типи уроків*: уроки, основою яких є виконання навчального завдання (вони складається з оцінювання можливостей учня, створення ситуації успіху через особистісну мотивацію, постановка практич-

ного завдання, аналіз способу дії, обговорення зробленого); уроки моделювання (сформульоване завдання на попередньому уроці є моделлю, що вимагає нових дій, які дитина повинна обрати); уроки контролю (передбачають усвідомлення учнями ролі перевірки й оцінювання знань для піднесення якості їх навчально-пізнавальної роботи); уроки оцінювання дій (урок сприяє виробленню в них уміння аналізувати свою роботу, критично оцінювати її результати, виховує почуття відповідальності).

Для ефективного здійснення розвивального навчання учитель повинен дати учневі змогу займатися тими видами діяльності, що викликають у нього інтерес, самостійно визначити інтенсивність та обсяг своєї діяльності. Він повинен на початку роботи з класом визначити типи завдань для різних груп учнів.

Ефективність розвивального навчання підвищується за умови використання на уроці проблемного викладу навчального матеріалу, частково-пошукового або дослідницького методів навчання. Сприяє розвитку учнів і застосування різних видів самостійної роботи. До реалізації технології розвивального навчання вчителю важливо враховувати особливості розвитку учнів різного віку, зацікавити їх навчальним предметом, формувати в них мотиви навчально-пізнавальної діяльності, культуру розумової праці, вміння самостійно регулювати свою діяльність.

Використання у освітній практиці **дослідницьких технологій** навчання сприяє глибокому засвоєнню учнями знань, суб'єктивному нових знань на основі вже наявних, формуванню умінь та навичок, інтересу до творчої діяльності. *У процесі дослідження* учні здійснюють самостійний пошук, на основі якого встановлюють зв'язки між предметами, явищами, процесами об'єктивної дійсності, роблять висновки, пізнають закономірності.

Суть технології навчання як дослідження полягає в забезпеченні освітньої підготовки, виховання учнів, цілеспрямованого формування їхніх особистісних якостей в умовах здійснення систематичних навчальних досліджень. Її метою є набуття учнями досвіду дослідницької роботи, розвиток їхніх інтелектуальних здібностей, творчого потенціалу, формування активної, компетентної, творчої особистості.

Застосування дослідницької технології навчання вимагає врахування пізнавальних інтересів, інтелектуальних здібностей, рівня знань, умінь і навичок учнів. Для її реалізації потрібно чітко визначити зміст завдань, які чекають свого вирішення і характер дослідницької діяльності учнів.

Щоб застосовувати *технологію навчання як дослідження*, вчитель повинен добре знати навчальний предмет, його потенційні можливості

щодо застосування дослідницьких методів, адаптувати методи науки до рівня навчально-дослідної діяльності учнів.

Інформаційні технології навчання. Останнім часом у навчальних закладах набули поширення технології навчально-виховного процесу, які ґрунтуються на використанні новітніх електронних засобів, насамперед комп'ютерів. Мета цих технологій полягає у підготовці учнів до повноцінної діяльності в умовах інформаційного суспільства.

Основними завданнями нових інформаційних технологій навчання є інтенсифікація всіх рівнів навчально-виховного процесу, підвищення його ефективності та якості; побудова відкритої системи освіти, яка забезпечує кожній дитині можливість самоосвіти; системна інтеграція галузей знань; розвиток творчого потенціалу учня, його здібностей до комунікативної діяльності; формування інформаційної культури учнів; розвиток експериментально-дослідницької діяльності та культури навчальної діяльності; реалізація соціального замовлення, обумовленого інформатизацією сучасного суспільства (підготовка фахівців у галузі інформатики та обчислювальної техніки, користувачів засобів нових інформант них технологій).

Для вирішення цих завдань необхідно забезпечити навчальні заклади комп'ютерною технікою локальними і глобальними навчальними мережами, електронним демонстраційним обладнанні. Реалізація інформаційних технологій потребує програмно-методичного (навчальні, контролюючі, імітаційно-моделювальні, інструментальні, службові програми) та навчально-методичного (навчальні та методичні посібники, нормативно-технічні документація, організаційно-інструктивні матеріали) забезпечення.

Інтерактивні технології – це організація засвоєння знань і формування вмінь та навичок через сукупність організованих навчально-пізнавальних дій, що полягають у активній взаємодії учнів між собою та учителем з метою досягнення запланованого результату. Застосування таких технологій – це порівняно новий, творчий, цікавий підхід до організації навчальної діяльності учнів. Слово "інтерактив" походить від англійських слів "inter" – взаємний, "act" – діяти. Інтерактивний – здатний взаємодіяти або перебувати в режимі бесіди, діалогу з комп'ютером або людиною.

Сутність інтерактивного навчання полягає в активному залученні всіх учнів до процесу пізнання. Це співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання в співпраці), де учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. Педагог виступає в ролі організатора процесу навчання, лідера групи. Організація інтерактивного навчання пе-

редбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблем. Воно ефективно сприяє формуванню цінностей, навичок і вмінь, створенню атмосфери доброзичливості та співпраці, зняття почуття страху, зробити здобувача освіти впевненим у своїх силах, налаштувати на успіх, виявити здібність до творчості.

Одним із напрямків модернізації системи географічної освіти є впровадження **проектної технології навчання**, яка спрямована на здобуття учнями знань у тісному зв'язку з реальною життєвою практикою, формування в них предметних компетентностей завдяки системній організації проблемно-орієнтованого навчального пошуку.

Метод проектів є *одним з активних методів проведення занять*, який активізує навчально-виховний процес за допомогою індивідуальної, парної чи групової діяльності учнів, забезпечуючи гарантоване досягнення запланованого результату. За допомогою проектної діяльності навчальний процес відбувається при постійній активній взаємодії учнів. При використанні цієї технології формуються предметні компетентності, створюється атмосфера співробітництва.

Існує певна методика розробки проекту: знайомство з прикладами роботи над проектом на занятті; визначення того, чого повинні навчитися учні в результаті роботи над проектом; ознайомлення з можливими способами представлення проектів; ознайомлення зі способами самостійного обговорення в групах методів дослідження, формулювання гіпотез, аргументування висновків, оформлення результатів проекту.

Зміст географічної освіти дає багато можливостей для *застосування проектної технології*. У навчальних програмах ставляться завдання навчати оцінювати та прогнозувати зміни природних об'єктів під впливом людини на прикладі річок, озер, боліт, підземних вод, зростання населення, зміни співвідношення міського й сільського населення, розвитку господарства окремих регіонів. Метод проектів може успішно застосовуватися *на різних етапах роботи*: під час вивчення нового матеріалу, закріплення отриманих знань, проведення практичних робіт, для здійснення тематичного контролю, а також у позакласній роботі.

Дистанційне навчання – це сукупність сучасних технологій, що забезпечують одержання інформації в інтерактивному режимі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Застосовується під час підготовки в усіх закладах освіти. Основну роль у здійсненні дистанційного навчання відіграють сучасні інформаційні технології. Основними принципами диста-

нційного навчання є інтерактивна взаємодія у процесі роботи, надання школярам можливості самостійного освоєння досліджуваного матеріалу, а також консультаційний супровід у процесі дослідницької діяльності.

Ключовим моментом такого навчання є опосередкована роль вчителя і самостійність учня у виборі індивідуального темпу навчання, кількості повторів під час використання навчальних продуктів, у виборі рівня засвоєння курсу. За умови використання можливостей Інтернету передбачає високий рівень інтерактивності, що відповідає вимогам сучасності. Переваги використання технологій дистанційне навчання – забезпечують широкий доступ до освітніх ресурсів, незважаючи на географічну віддаленість від них.

Жодна освітня технологія не може розглядатися як універсальна. Організація навчального процесу в сучасних умовах вимагає поєднання різних технологій, вироблення творчого підходу до використання кожної з них в конкретних ситуаціях.

У практиці роботи навчальних закладів існує безліч варіантів навчально-виховного процесу. Кожна технологія навчання розвиває певний елемент системи навчального процесу, приділяючи особливу увагу практичній його частині, методичному інструментарію, характеру діяльності учнів і вчителя, досягненню максимального результату. У всіх випадках кожна з інноваційних моделей змінює характеристику традиційного навчального процесу, розкриваючи не використаний потенціал. Кожен автор і виконавець привносить у педагогічних процес щось своє, індивідуальне, у зв'язку з чим можна говорити, що *кожна конкретна технологія є авторською*.

Уміння педагога застосовувати різні технології навчання дає йому змогу творчо підходити до організації освітньої діяльності учнів, обираючи в конкретних умовах саме ту технологію навчання, яка найкраще забезпечить засвоєння знань, формування умінь і навичок за мінімальних затрат зусиль і часу.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть освітні, педагогічні, навчальні технології навчання.
2. Проведіть класифікацію традиційних технологій навчання.
3. Опишіть нові (інноваційні) технології навчання.
4. Сформулюйте рекомендації щодо використання різних технологій навчання.

1.9. ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ І МЕТОДИКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Принцип наочності є одним з важливим для організації ефективного процесу навчання географії в школі. Адже без чутте-

вої основи засвоєні географічні знання будуть формальними. Вони, у кращому випадку, запам'ятаються учнями, але не будуть для них зрозумілими і осмисленими. *Суть принципу наочності* полягає у створенні образів, конкретних уявлень, на основі яких будується пізнавальна діяльність учнів, спрямована на оволодіння системою географічних знань.

При дослідженні методики реалізації принципу наочності у вивченні географії обов'язково враховують психолого-педагогічні закономірності, на яких він базується. Безпосереднє чуттєве сприймання об'єктів навколишнього світу обмежене різними причинами. У зв'язку з цим виникає необхідність в опосередкованому чуттєвому пізнанні. Засоби наочності сприяють утворенню конкретних уявлень і понять про природні й господарські об'єкти і явища.

Опосередковане чуттєве пізнання здійснюється за допомогою: відповідних приладів, які розширюють можливості відчуття людини (компас, термометр, барометр, гігрометр); відеофільмів, фотографій, картин (дозволяють сприймати об'єкти, що віддалені у часі і просторі); моделей (телурій).

Реалізувати принцип наочності у процесі навчання географії – означає створювати нові, доповнювати, збагачувати й розшифровувати існуючі у свідомості учнів чуттєві образи й уявлення об'єктів навколишнього світу шляхом цілеспрямованого безпосереднього і опосередкованого чуттєвого пізнання.

Засобами навчання географії (рис. 1.10) в широкому розумінні слід вважати сукупність економічних, правових, організаційних та інших заходів громадського характеру, що забезпечують функціонування всього навчально-виховного комплексу. У предметному аспекті **засобами нав-**

чання географії є джерела знань, а також прилади та інструменти, які безпосередньо включаються в навчальний процес з метою ефективного вирішення освітніх завдань. Розуміння сутності і вміння правильно застосовувати засоби навчання – необхідна умова ефективної професійної діяльності сучасного педагога.

Рис. 1.10. Засоби навчання географії

Класифікаційні групи засобів наочності:

- *натуральні об'єкти* (природні об'єкти і предмети господарської діяльності (колекції, гербарії);
- *природні об'єкти і предмети господарської діяльності* (їх властивості, зв'язки, відношення);
- *зображення натуральних географічних об'єктів і явищ* (об'ємні моделі земної поверхні, господарських об'єктів, рисунки, фотографії, портрети, слайди, відеофільми, комп'ютерні зображення);
- *для опису і відображення предметів і явищ умовними знаками* (слова, знаки, цифри): вербальні (підручники, довідники, зошити з друкованою основою, таблиці); картографічні посібники (настінні, настільні і контурні карти, карти-схеми); графічні схематичні посібники (структурні схеми, класифікаційні схеми, схеми взаємозв'язків природних і економічних об'єктів і явищ); графічні статистичні посібники (графіки, діаграми, таблиці);

- *предмети для відтворення і аналізу явищ природи* (прилади для проведення вимірювальних робіт; прилади для визначення кількісних і якісних показників явищ природи; прилади для картографічних робіт; прилад для відтворення річного і добового руху Землі).

Засоби навчання окремих груп наочності використовують для формування уявлень, з'ясування змісту і структури об'єктів і явищ, особливостей їх просторово-територіального розміщення; засвоєння теоретичних знань; формування вмінь і навичок користування приладами, фіксації і обробки матеріалів, аналізу явищ.

Засоби навчання географії – це різні види джерел знань і технічне обладнання, що забезпечують ефективну реалізацію педагогічного процесу.

До *джерел знань* відносяться навчальна і програмно-методична література, допоміжні видання, посібники різного призначення і характеру, в тому числі сучасні електронні освітні ресурси.

Навчальними засобами є також шкільні краєзнавчі музеї, географічні майданчики і спеціально виділені на місцевості ландшафти (майданчики, екологічні стежки), де проводяться уроки, спостереження за природою, самостійні та практичні роботи. Засобами навчання можуть бути господарські та інші об'єкти під час екскурсійних занять.

Засоби навчання створюються і застосовуються з урахуванням цілей і змісту географічної освіти, а також сучасних вимог до навчально-виховного процесу. Вони повинні відповідати специфіці навчання географії та сприяти ефективному вирішенню педагогічних завдань.

Кількість, обсяг і масштабність засобів, використовуваних в навчанні географії, значні. Виходячи з функціональних особливостей, *навчальні засоби поділяються на наочні, друковано-інформаційні, технічні та інструментальні*.

Наочні засоби – це натуральні об'єкти (природні об'єкти і предмети господарської діяльності, що вивчаються в природному середовищі або в умовах класу), зображення натуральних географічних об'єктів і явищ, моделі земної поверхні, господарських та інших об'єктів, ілюстровані посібники (настінні картини, рисунки, фотографії, портрети, слайди та ін.).

Друковано-інформаційні засоби представлені навчально-методичною літературою, довідниками, словниками, хрестоматіями і т. д. До них також відносяться картографічні посібники, графіки і схеми, які використовуються з метою формування географічних знань і уявлень.

Технічні засоби включають численні прилади та пристрої для відтворення та аналізу природної і соціальної картини світу. Домінуючу роль серед них у даний час відіграє комп'ютерна та телекомунікаційна техніка.

Інструментальні засоби представлені різноманітними приладами для проведення вимірювальних робіт на місцевості, для визначення кількісних і якісних показників тих чи інших явищ, для картографічних робіт і ін.

Значну роль в навчанні географії відіграють сучасні *мобільні інформаційні матеріали*. Вони містяться в різноманітних джерелах інформації і відображають поточні процеси і явища, що відбуваються в природі і суспільстві. До них відносяться відомості періодичної преси, довідкових видань, документи нормативного характеру, інтернет-матеріали, телепередачі, відеофільми та ін. Отже, найважливішою рисою навчальних засобів – їх *багатовидовий та комплексний характер*.

Використання засобів навчання в процесі вивчення географії дозволяє: конкретизувати обсяг, глибину, логіку й організацію викладу навчального матеріалу; забезпечувати навчальний процес джерелами знань і засобами виконання практичних робіт (навчально-методичні комплекти, довідники, технічні предмети, прилади, інструменти); робити навчання образним, яскравим, незабутнім, засвоювати необхідні знання, формувати практичні вміння, навички, стимулювати пізнавальну діяльність; учням глибше проникати в світ географічної культури та мислення; вчителю ефективніше керувати пізнавальною, розумовою і практичною діяльністю учнів; посилювати виховний вплив навчання на формування особистості школяра, сприяти їх творчому та емоційному розвитку.

Засоби навчання географії служать однією з найважливіших і необхідних умов реалізації змісту освіти, виховання і розвитку школярів. *Ефективність використання засобів навчання* залежить від того, наскільки вони відповідають вимогам шкільної практики.

Найважливішим вимогою, що ставиться до засобів навчання, є їх відповідність цілям і завданням загальної географічної освіти. Засоби навчання повинні також відповідати сучасним науковим уявленням, враховувати предметну специфіку, бути ергономічними і технічно безпечними. Звідси випливає, що найважливішим фактором, що впливає на ефективність навчально-виховного процесу, виступає *якість засобів навчання*. Тому відбір педагогом навчальних засобів повинен здійснюватися з урахуванням цих та інших супутніх обставин.

Засоби навчання географії можуть бути успішно використані в навчальному процесі за умови їх утримання в порядку, що забезпечує їх ефективне застосування. Такі умови створюються в спеціально обладнаному шкільному приміщенні – *кабінеті географії*. Специфіка навчального предмета вимагає, щоб поряд з кабінетом географії в школі були також створені краєзнавчий музей (куточок) і географічний майданчик.

За кількістю і різноманітністю використовуваних засобів навчання географія значно перевищує всі інші шкільні предмети. Це пояснюється складністю досліджуваних об'єктів, явищ і процесів, а також широким спектром освітніх та виховних завдань, що вирішуються шкільною географією. Правильній організації роботи з різними засобами навчання допомагає знайомство вчителя з дидактичними особливостями і прийомами використання кожного з них.

Підручник – це засіб (друкований або електронний), в якому систематично викладаються основи знань в галузі географії на сучасному рівні досягнень науки і культури. Це головний і провідний вид навчальних засобів. Для кожного рівня і напрямку освіти створюються спеціальні підручники, що відповідають цілям і завданням навчання і виховання.

Знання в підручнику подаються в спеціальній методичній обробці і побудові, які обумовлюють прийоми їх засвоєння учнями і сприяють розвитку мислення і емоцій. Сучасний підручник географії зобов'язаний відповідати державному стандарту загальної освіти і доповнюватися програмно-методичним супроводом (в тому числі електронним). В результаті підручник і супутні матеріали перетворюються в **навчально-методичний комплекс** (НМК), що забезпечує ефективне здійснення педагогічного процесу. Особливе місце в НМК займають методичні посібники, призначені для вчителя.

Перелік підручників, рекомендованих (допущених) до використання в освітньому процесі в загальноосвітніх установах щорічно затверджує Міністерство освіти і науки України.

Географічна карта – це зображення земної поверхні в зменшеному вигляді на площині, що містить координатну сітку з умовними знаками. Географічна карта є математично визначеним способом відображення поверхні Землі у вигляді просторової моделі. На ній можуть демонструватися стани, відносини і диспозиції різних природних і суспільних явищ, а також їх розвиток у часі.

Географічна карта, яка призначена для навчання в якості наочного посібника або матеріалу для самостійної роботи, називається *навчальною географічною картою*. Зміст навчальних карт, їх навантаження і способи виконання узгоджені з відповідними навчальними програмами. До навчальних відносять також одноколірні *контурні карти*, призначені для виконання географічних вправ. Карти можуть об'єднуватися в атлас.

Карта поряд з підручником є найважливішим і обов'язковим засобом навчання географії. Карта є альфа і омега (тобто початок і кінець) географії. Від карти всяке географічне дослідження виходить і до карти приходить, з карти починається і картою закінчується. Географічну карту, яка відображає велике різноманіття фактів, предметів і явищ, які наповнюють собою земний простір, не можуть замінити ніякі інші способи зображення, а тим більше ніякий, хоча б найдокладніший, опис.

Карта є найважливішим засобом наочності в навчанні географії. Головним напрямком роботи з географічною картою є використання її в якості *джерела знань*. Характер роботи з картою істотно змінюється в залежності від того, використовується вона як засіб наочності чи як джерело знань. У першому випадку карта через уявлення трансформується в образи, у другому – піддається ретельному аналізу, результатом якого стають нові теоретичні або емпіричні знання. У процесі використання географічної карти як *джерела знань* винятково важливу роль відіграє їх зіставлення і накладення.

Навчання школярів роботі з географічною картою вимагає використання різних *допоміжних картографічних засобів навчання*. Первинні картографічні уявлення формуються за допомогою **глобуса** – тривимірної моделі Землі. На відміну від карти, на глобусі немає спотворень і розривів, на ньому правильно, з однаковим зменшенням передані обриси, розміри і взаємне розташування земних об'єктів. Тому він зручний для отримання загального уявлення про розташування материків і океанів. Глобус незамінний при формуванні поняття про градусну сітку карти як її математичної основи. Він істотно полегшує відпрацювання умінь визначати географічні координати.

У розумінні географічної карти і набутті умінь користуватися нею значну допомогу школярам надають *контурні карти*. Вони сприяють сприйняттю і закріпленню картографічної символіки, уявлень, розвитку спостережливості, уваги, активізації географічного мислення. На основі контурних карт складаються *картограми*, що демонструють інтенсив-

ність тих чи інших географічних явищ, *картодіаграми*, що відображають сумарні відмінності явищ, і *картосхеми*, що містять певний аспект об'єктивного пізнання.

У навчанні географії широко використовують і інші види картографічних творів і технологій – *профілі, рельєфні (об'ємні) карти, цифрові та електронні карти, космічні світлини земної поверхні*.

Електронна карта є картографічним зображенням, яке отримане на основі даних цифрових карт і візуалізоване на моніторі комп'ютера або іншому технічному пристрої. *Навчальна електронна карта* – це спеціальна цифрова картографічна модель, підготовлена до візуалізації на екрані для цілей навчання.

Використання навчальних електронних карт вимагає наявності в класному приміщенні **інтерактивної дошки**. Вона має вигляд екрану, що працює як частина системи, в яку також входять комп'ютер, а деколи й проектор. Зображення робочого столу комп'ютера проектується на поверхню інтерактивної дошки. В цьому випадку дошка виступає як екран. З проєктованими на дошку зображеннями можна працювати, вносити зміни. Всі зміни записуються в відповідні файли на комп'ютері, які можуть бути і відредаговані і збережені.

Електронні навчальні засоби та цифрові освітні ресурси здатні генерувати створення *шкільної геоінформаційної системи*.

Шкільна геоінформаційна система – це навчально-методичний комплекс, що включає програмну оболонку і інструментарій для роботи з інформацією, комплекти цифрових карт, набір космічних знімків і методичні рекомендації для вчителя. Цифрові карти крім загально географічної довідкової інформації містять відомості про рельєф і внутрішню будову надр, клімату, внутрішніх вод, рослинність і тваринний світ, ґрунтах, населенні і господарської діяльності. Цифрові карти також дозволяють відслідковувати динаміку процесів суспільного розвитку.

Шкільна ГІС може використовуватися як в демонстраційному режимі при вивченні нового матеріалу, повторенні та узагальненні пройденого, так і для виконання практичних робіт учнями в комп'ютерному класі.

Розвиток інформаційної сфери в даний час тісно пов'язане з функціонуванням всесвітньої **мережі Інтернет**. Зараз ця система дає можливість здійснення масового та індивідуального прямого і дистанційного навчання, а також самонавчання. Глобальна мережа надає вихід у зов-

нішній світ і породжує сильну мотивацію до самостійної пізнавальної діяльності, сприяє розвитку комунікативних навичок та інших атрибутів особистості. Освітні ресурси Інтернету в навчанні географії забезпечують інформаційне насичення навчального процесу, а також розширюють його комунікативні можливості.

Сучасні електронні засоби навчання забезпечують прямий доступ до багатофункціональних інформаційних ресурсів, збільшують комунікаційні можливості навчального процесу, стимулюють пізнавальну діяльність учнів, роблять навчання більш динамічним та ефективним. Використання можливостей сучасних засобів в процесі навчання географії вимагає від вчителя спеціальної технічної і методичної підготовки.

Відповідно до вимог державних стандартів в загальноосвітніх школах повинні бути обладнані **навчальні кабінети**. Сучасний кабінет географії є невід'ємною частиною *інформаційно-освітнього середовища* школи, і до його оснащення та обладнання ставляться як загальні вимоги, обов'язкові для всіх навчальних кабінетів, так і специфічні, пов'язані з особливостями вивчення шкільного курсу географії. У просторі кабінету виділяються кілька зон: *зона робочого місця вчителя, зона робочих місць учнів, демонстраційна зона і зона зберігання засобів навчання*.

Оснащення кабінету географії включає: комплект навчальних посібників, дидактичні матеріали (зразки мінералів, корисних копалин і гірських порід); друковані посібники (таблиці, портрети, карти, рельєфні фізичні, демонстраційні та роздаткові); цифрові освітні ресурси (інтерактивні посібники та карти, мультимедіа-підручники); технічні засоби навчання (комп'ютер, сканер, відео- і фотокамера, проектор, екран); екранно-звукові посібники; навчально-практичне і навчально-лабораторне обладнання (прилади та інструменти для демонстрацій і практичних занять, моделі); натуральні об'єкти (колекції мінералів, корисних копалин і гірських порід), гербарії (рослин природних зон і сільськогосподарських культур).

Сучасний кабінет географії є не тільки місцем організації навчального процесу і зберігання засобів навчання, а й своєрідною творчою лабораторією вчителя і учнів, він дозволяє вчителю швидко підготуватися до уроку. У ньому проходять як уроки, так і позаурочні заняття (гуртки, факультативи, конкурси, дослідницька робота).

Досвід передових педагогів свідчить, що частина навчальних занять з географії може бути проведена на *географічній майданчику, в шкільному краєзнавчому музеї або на шкільній екологічній стежці*. Це – своє-

рідні філії шкільного кабінету географії, і їх функціонування безпосередньо відповідає вимогам державних стандартів.

Устаткування **географічного майданчики** дозволяє проводити практичні роботи з формування умінь і навичок орієнтування в просторі, проведення найпростіших метеорологічних спостережень та ін.

Шкільні краєзнавчі музеї дозволяють реалізувати краєзнавчий принцип навчання, ефективно вирішувати завдання виховання школярів при вивченні рідного краю. При відсутності шкільного музею доцільно організувати «*Краєзнавчий куточок*» в кабінеті географії.

Навчальна екологічна стежка сприяє комплексному підходу до екологічного виховання школярів, так як дозволяє врахувати різні компоненти навчально-виховного процесу (пізнавальний, естетичний, виховний, практичний, здоров'язберігаючий). Досвід організації екологічних стежок в різних регіонах України представлений в методичних розробках вчителів географії та інших природничих предметів та широко опублікований.

Розглядаючи *методичні особливості використання засобів наочності у процесі навчання географії*, необхідно насамперед звернути увагу на використання в освітньому процесі *натуральних засобів наочності*. Ця група об'єднує об'єкти живої і неживої природи. До натуральних об'єктів неживої природи, які вивчаються за програмою географії належать: ґрунти (чорнозем, глинистий, піщаний), корисні копалини (торф, кам'яне вугілля, нафта, граніт, вапняк, пісок, глина, руди металів).

Вони оформляються в тематичні колекції: «Види ґрунтів», «Горючі корисні копалини», «Рудні корисні копалини», «Будівельні корисні копалини», «Магматичні корисні копалини», «Уламкові осадові породи». Цих колекцій потрібно стільки, щоб вистачило для роботи учнів парами під час засвоєння змісту відповідних тем. Також потрібно мати кілька таких колекцій без надписів. Їх використовують для розпізнавання окремих видів корисних копалин і ґрунтів.

У кабінеті географії повинна бути необхідна кількість окремих зразків таких об'єктів для проведення індивідуальних практичних робіт і дослідів.

При вивченні різних природних зон окремих областей і районів, розповідаючи про рослинність слід широко використовувати гербарії, живі рослини, що є в географічному кабінеті. Під час роботи із гербарним матеріалом необхідно враховувати те, що він дає далеко не повне уявлен-

ня про натуральний об'єкт. Тому доцільно використовувати гербарій у комплексі з іншими засобами наочності (аудіовізуальними, образними).

На уроках географії використовують і образотворчі засоби наочності, які бувають об'ємні і плоскі. До об'ємних належать муляжі – точна копія натурального об'єкта, в якій відображаються не тільки основні, але й другорядні, незначні, зовнішні ознаки (плоди, овочі, технічні рослини). Муляжі використовують як джерело знань, засіб ілюстрації, матеріал для виконання практичних завдань на різних етапах уроку.

До плоских образотворчих засобів наочності належать: навчальні картини, таблиці, фото. Особливість картин: їхня велика інформативність; мають емоційний вплив, що сприяє підсиленню гостроти сприймання, яскравості і чіткості образів та уявлень, які створюються у свідомості учнів.

Під час навчання *за допомогою навчальних картин* учні описують географічні об'єкти, відповідно до поставлених цілей; порівнюють їх між собою та з власними спостереженнями; встановлюють зв'язки, складають тематичну розповідь за картиною.

Навчальні таблиці – це засоби наочності на яких інформація про цілісні об'єкти природи або їх частини подається у певній логічній послідовності з допомогою фрагментарних малюнків, текстів, цифрової інформації. Навчальні таблиці класифікуються за різними ознаками: *за формою передачі інформації* (художньо оформлені, цифрові, графічні, текстові, комбіновані), *за змістом і дидактичною метою* (порівняльні, інструктивні, запитальні, контрольні, довідкові).

Зміст таблиць показує їхнє головне призначення у процесі навчання. Одні з них використовуються для здобування нових знань, інші – як джерело додаткової інформації для уточнення, розширення засвоєних знань, окремі як основа встановлення зв'язків і залежностей, як матеріал для організації практичних робіт, виконання пізнавальних завдань. Окрім статичних є динамічні таблиці. Навчальні таблиці використовуються на всіх етапах уроку. Крім демонстраційних, виготовляються невеликі за розміром таблиці, які є роздавальним матеріалом і учні з ним працюють індивідуально.

Вимоги до використання навчальних таблиць: демонстраційні таблиці повинні мати відповідні розміри; об'єкти, які зображені на таблицях, повинні бути достатньої величини; таблиці повинні представляти монографічні зображення, тобто бажано, щоб на них був зображений один

об'єкт або однорідні об'єкти, які пов'язані між собою певними зв'язками; рисунки, тексти, цифровий матеріал слід розміщувати в певній системі дидактичної послідовності, щоб учні могли легко його прочитати. Навчальні таблиці не замінюють натуральних об'єктів, а доповнюють їх та використовуються як основа актуалізації уявлень, сформованих під час спостережень за природою.

В навчальному процесі як засоби наочності корисно використовувати моделі. *Моделі* розглядаються як матеріальний чи матеріалізований об'єкт або система об'єктів. За засобами побудови вони поділяються на матеріальні та ідеальні. *Матеріальні* бувають динамічні (діючі, розбірні) і статичні (недіючі, рельєфні, нерозбірні). *Динамічні* дозволяють вивчати як зовнішній, так і внутрішній зміст об'єктів природи. *Статичні* використовуються демонстраційно, як джерело нових знань чи для ілюстрацій пояснень учителя. Не менш ефективні вони при узагальненні, закріпленні й перевірці засвоєних знань, умінь і навичок.

Ідеальні моделі бувають *образні* (передають загальну структуру, істотні зв'язки та інші особливості реальних об'єктів в образній формі. До них належать: схематичні малюнки, схеми, карти, плани, діаграми, графіки. Ідеальними є також *знаково-символічні моделі* (відображають особливості та закономірності навколишнього світу за допомогою штучної знаково-символьної мови) та *розумові моделі* (предмети та процеси, що створюються в уяві людини).

Навчальні моделі у процесі формування географічних знань, умінь і навичок є зовнішньою опорою для використання розумових операцій з метою осмислення внутрішньої суті явищ, предметів природи, тобто теоретичної інтерпретації результатів дослідів, практичних робіт, спостережень та фактів, отриманих з підручника або повідомлених вчителем. Застосування моделей і моделювання сприяє переходу учнів від конкретно – образного до абстрактного мислення, дозволяє підвищити науково-теоретичний рівень знань.

Загальні вимоги до використання засобів наочності на уроках географії:

✓ зміст засобу наочності повинен відповідати освітній, розвиваючій та виховній цілям. В засобах наочності не повинно бути нічого зайвого. що відволікало б увагу учнів від необхідного;

✓ усі засоби наочності демонструються під час уроку тільки в момент необхідності, а не раніше. Після цього вони можуть залишатися на видних місцях, але у тій послідовності, у якій вивчалися. Надалі вони використовуються для розв'язання інших дидактичних завдань (усвідомлення, осмислення, запам'ятовування, закріплення);

✓ застосування засобів наочності не слід перетворювати у самоціль., якщо засіб наочності не відповідає поставленим цілям і завданням, то на уроці краще ним не користуватися.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть принцип наочності, які використовують у процесі навчання географії.
2. Опишіть систему засобів навчання географії.
3. Назвіть класифікаційні групи засобів наочності.
4. Опишіть особливості використання підручника географії, навчальних географічних карт, ТЗН як засобів наочності.
5. Опишіть можливості використання шкільної геоінформаційної системи в якості засобу наочності.
6. Значення сучасного кабінету географії в системі використання засобів наочності.
7. Опишіть методичні особливості використання засобів наочності у процесі навчання географії в школі.
8. Які загальні вимоги до методики використання засобів наочності на уроках географії?
9. Перерахуйте засоби для формування складових географічної компетентності.

1.10. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Ще донедавна навчальну інформацію учні отримували з підручника, довідкової літератури або розповідей вчителя. Сьогодні потужний потік нової навчальної інформації учень одержує із сучасних технічних джерел інформації, що суттєво вплинуло на їх сприйняття навколишнього світу. З огляду на сучасні реалії, вчитель має використовувати в навчальному процесі нові методи подання інформації.

Нинішній етап розвитку освітньої системи в Україні характеризується широким використанням нових технологій навчання, що базуються на використанні нетрадиційних методів та засобів навчання. Ефективність впровадження нових розробок, інтенсифікація навчального процесу, активізація діяльності учнів в значній мірі залежить від оволодіння учителями навичками роботи з технічними засобами навчання, умінні визначити місце цих засобів на уроці, уміння досягати з їх допомогою дидактичної, розвиваючої та пізнавальної мети процесу навчання.

Технічні засоби навчання (ТЗН) – це прилади та обладнання, що використовуються в навчально-виховному процесі для підвищення його ефективності (див. *рис. 1.11*). *Основна мета застосування технічних засобів* навчання – більш повна практична реалізація основних дидактичних принципів навчання, інтенсифікація та раціоналізація діяльності вчителя та учнів. Досягти цієї мети можна на основі чіткого визначення змісту системи ТЗН, їх інформаційних функцій, ролі та призначення, побудови ефективних технологій та методик використанням ТЗН у комплексі з іншими засобами навчання.

Застосування ТЗН пов'язане з засобами на яких фотографічним, магнітним або іншим способами зафіксована навчальна інформація. До складу ТЗН також входить апаратура і технічні пристосування, що виконують функції апаратної передачі її учням. Тому система ТЗН умовно

складається з двох частин: технічні пристрої (апаратура) та дидактичні засоби навчання (носії інформації).

Рис. 1.11. Засоби навчання географії

До технічних пристроїв відносять: звуковідтворювальну апаратуру (магнітофони, програвачі), візуально-проекційну апаратуру для статичної проекції (слайдопроектори, епіпроектори), відеоапаратуру (телевізори, відео-проектори, відео-магнітофони, відеокамери), мультимедійну апаратуру (комп'ютерна техніка).

Класифікувати ТЗН складно через різноманітність їх будови, функціональних можливостей, способів передачі інформації. Сама назва «ТЗН» є умовною, бо вони самостійно не діють і не навчають, навчає викладач за допомогою навчально-інформаційних матеріалів, які втілюють педагогічний задум у досягнення мети поставлених завдань. У навчанні географії використовуються як традиційні (аудіовізуальні і екранно-звукові), так і сучасні (комунікаційні) мультимедійні технічні засоби.

В освітньому процесі застосовують різноманітні ТЗН у залежності від їхнього призначення і дидактичної цінності, а також від мети і типу занять. За призначенням ТЗН поділяють на технічні засоби широкого та спеціального призначення. До ТЗН широкого призначення відносяться універсальні засоби навчання. Їх використовують для усіх форм навчання, при вивченні всіх навчальних дисциплін не лише з метою подання

інформації, а й для інших дидактичних цілей. Це такі ТЗН: телевізійна передача, відеозапис, звукозапис, пристрої для контролю знань, а також комп'ютерні засоби навчання.

До спеціальних ТЗН належать демонстраційні стенди, прилади, макети, тренажери, моделі. Тренажери (інформаційно-контролюючі технічні засоби) різних типів займають важливе місце серед інших ТЗН, бо вони сприяють формуванню системи певних дій і операцій у відповідній їх послідовності. В силу своєї універсальності деякі ТЗН можуть одночасно відноситись до обох груп.

За способом впливу на учнів технічні засоби навчання традиційно поділяють на звукові, візуальні та мультимедійні.

До *звукових носіїв інформації* відносяться: фонозаписи навчальної інформації, виконані механічним, магнітним, оптичним способами, а також радіопередачі прямої трансляції на урок, чи у позаурочний час. Функції адитивних (звукових) засобів полягають у звуковому наближенні дійсності до школяра, подачі зразків правильної мови.

До *візуальних засобів належать*: слайди, діафільми, епіпроекції, незвучені відео-фрагменти, носії інформації для комп'ютерної техніки, на яких зафіксовані зображення об'єктивно існуючих явищ та процесів або їх моделей, рисунків, схем, графіків, текстів без звукового супроводу. Головною функцією цих засобів є візуальне наближення до учня навколишньої дійсності, збудження пізнавального інтересу до об'єкту чи предмету вивчення.

За своїми специфічними особливостями екранні засоби можна поділити на *статичні екранні засоби* і *динамічні екранні засоби* навчання. Статичні і рухомі зображення на екрані можуть використовуватись для постановкою проблеми, закріплення навчального матеріалу. Візуальні статичні зображення (слайди, епіпроекція) мають переваги перед відеофільмом, коли потрібно, щоб проєктований об'єкт учні переглядали протягом тривалого часу, необхідного для його детального аналізу.

Мультимедійними засобами навчання є відеофільми, відеофрагменти, комп'ютерні навчальні програми. Вони поєднують у собі візуальні і звукові засоби, активізують розумову діяльність учня. Ці засоби навчання сприяють розвитку мислення, закріпленню знань. Навчальні фільми та комп'ютерні мультимедійні програми можуть складатися з однієї або декількох частин, що розраховані на унаочнення і пояснення цілої теми, яка вивчається на протязі одного, або кількох занять.

Педагоги постійно розробляють і удосконалюють педагогічні вимоги до навчально-інформаційних матеріалів та поліпшують методику їх використання. Саме навчально-інформаційні матеріали впливають на якість засвоєння запланованого матеріалу на уроках тобто їх використання у навчально-виховному процесі має два аспекти: психолого-педагогічний і технічний.

Психолого-педагогічний аспект охоплює питання створення засобів навчання (слайдів, фонограм, відеоматеріалів, програмного забезпечення), а також методику їх застосування у навчально-виховному процесі. Засоби навчання повинні відповідати педагогічним вимогам, зокрема, внаслідок використання створених навчально-інформаційних матеріалів повинна вдосконалюватися сенсомоторна сфера учнів, розвиватися зорова і слухова чутливість, формуватися вміння сприймати відповідну інформацію.

Технічний аспект охоплює питання експлуатації потрібної для заняття апаратури. ТЗН класифікують за такими ознаками: за призначенням; за виконуваними функціями; за способом впливу на учнів; за роллю, яку відіграють навчально-інформаційні матеріали.

Метою застосування ТЗН є зацікавленість предметом, створення сприятливого емоційного фону для розуміння основ географічних процесів. Естетичне оформлення уроку також важливе для створення відповідного емоційного фону, який допомагатиме учневі швидше засвоїти навчальну інформацію.

ТЗН полегшують і поглиблюють процес пізнання, одержання знань про дійсність, формування принципів емоційного впливу, забезпечують розвиток особистості. Із появою нових видів ТЗН їхня класифікація може змінюватися у зв'язку із тим, що розвивається техніка на нових засадах (сучасні навчальні комплекси з комп'ютерним управлінням). Вони поєднують і розширюють функції нинішніх ТЗН, що дозволяє вирішити більший обсяг педагогічних завдань.

Із використанням ТЗН освітяни отримали можливість подавати нову інформацію таким чином, щоб задовольнити індивідуальний запит кожного учня. Дуже важливо організувати процес навчання так, щоб учень активно, із захопленням працював на уроці, бачив плоди своєї праці та бачив практичне їх застосування.

Впровадження ТЗН вимагає перебудови психолого-педагогічної структури педагогічної діяльності вчителя та навчальної діяльності учня,

що виступає суб'єктом в навчальному процесі. Використовувати сучасні технології на уроках географії потрібно з урахуванням психологічних особливостей учнів. Дослідження психологів показали, що засвоєння матеріалу відбувається ефективніше при комбінованому впливі на органи чуття. Враховуючи психологічні особливості уваги та сприйняття матеріалу, при чергуванні дії подразника на органи чуття, потрібно так змодельовувати урок, щоб поєднання ТЗН із словесними методами забезпечувало ефективність протікання навчально-пізнавальної діяльності.

Географія це – предмет, де ТЗН можна використовувати практично на кожному уроці. На уроках можна застосовувати різні форми роботи з використанням ТЗН. Це може бути і короткий фільм про природу та ландшафти, чи загальне дослідження явища чи процесу.

ТЗН є невід'ємним компонентом практично будь-якої сучасного уроку географії. Їх впровадження сприяє: індивідуалізації навчального процесу; високому ступені наочності під час викладання географії; пошуку необхідних ресурсів для занять; можливість моделювання природних процесів і явищ; організації групової роботи; забезпеченню зворотного зв'язку в процесі навчання; контролю і перевірці засвоєння навчального матеріалу.

Для вивчення багатьох об'єктів і явищ, недоступних для безпосереднього сприймання їх у природі, вчитель має можливість використати ТЗН. Наприклад для пояснення понять «атмосферний фронт», «циклон», «антициклон» або при порівнянні особливостей зволоження в різних частинах України, кліматичні умови своєї місцевості з іншими регіонами учитель може продемонструвати коротким відеофільмом. За допомогою інтерактивної дошки або комп'ютера підключеного до великого монітору, вчитель має можливість демонструвати учням картини, таблиці, схеми, кінофільми навчальні передачі.

Потреба у демонструванні графічних наочних посібників зумовлена тим, що уявлення, які дістають діти з розповіді вчителя або читання підручника можуть виявитись спотвореними. Демонстрування явищ за допомогою ТЗН, супроводжувані поясненнями, допомагають створити в учнів образні уявлення про предмети і явища навколишнього середовища.

Великий навчальний і виховний ефект дає демонстрування на уроках географії навчальних фільмів, методичне значення яких полягає в тому, що вони не лише дають натуральне зображення предметів, а й показують їх у русі. За допомогою кінофільму учні дістають реальне уяв-

лення про предмети і явища, яких вони не можуть спостерігати безпосередньо.

Мережа Інтернет дає можливість провести віртуальну екскурсію в будь-яку точку нашої планети, познайомитися з природою, людьми, їх побутом, культурою. Всі знають, що наші сільські школи не відрізняються багатим книжковим фондом, а з появою Інтернету у дітей з'явилася можливість підготувати до уроку доповідь, повідомлення, реферат на будь-яку тему.

Застосовуючи ТЗН, можна у будь-якій послідовності перейти від одних об'єктів до інших, виділити головні фрагменти, скомпонувати кілька сюжетів, що дає змогу порівнювати, робити логічні висновки, узагальнювати та синтезувати, прогнозувати кінцевий результат.

Використання ТЗН на уроці дає змогу учителю складати тести нового покоління, тренувальні вправи, головоломки, діаграми, графіки, супроводжувати лекційні заняття слайдами, виконувати практичні роботи та презентації. На сучасному етапі розвитку суспільства, вивчення географії вимагає застосування комп'ютерних технологій для ефективнішого розуміння предмету. Використання комп'ютерів на уроках географії дає можливість активізувати діяльність кожного учня, створити передумови для переходу від пасивного сприйняття до активного мислення, розвивати творчі здібності.

Виконання зазначених завдань сприятиме вдосконаленню навчально-виховного процесу в навчальних закладах, якісній організації навчального процесу та формування в учнів морально-вольових та особистісних якостей.

Застосування ТЗН у процесі навчання дозволяє використовувати передові інформаційні технології; змінювати форми навчання та види діяльності в межах одного уроку; полегшувати підготовку вчителя до уроку та залучати до цього процесу учнів; розширювати можливості ілюстративного супроводу уроку, подавати історичні відомості про видатних вчених; реалізувати ігрові методи на уроках; здійснювати роботу в малих групах або індивідуальну роботу; проводити інтегровані уроки, забезпечуючи посилення міжпредметних зв'язків; організовувати інтерактивні форми контролю знань; організовувати самостійні, дослідницькі, творчі роботи, проекти на якісно новому рівні з можливістю виходу в глобальний інформаційний простір.

Застосування комп'ютерних технологій в навчальному процесі в школі – важлива дидактична умова формування особистісних якостей

учнів. Це дозволяє вчителю отримати ефективний інструмент педагогічної праці, що підсилює реалізацію її функцій, дозволяє підготувати учнів до майбутнього навчання у ЗВО, сформувати в учнів ділові якості, активізації інтересу до навчання.

Мультимедіа (багатоваріантне середовище) є *новою інформаційною технологією*, тобто сукупністю прийомів, методів, способів зберігання і передавання аудіовізуальної інформації. Це надає змогу поєднати в одному програмному продукті текст, графіку, аудіо- та відеоінформацію, анімацію, 3D-графіку.

Кожен урок (етап навчання) вимагає свого типу навчальних комп'ютерних програм. Залежно від дидактичних цілей, виділяють наступні види мультимедійних програм: *демонстраційні, тренажерні, довідково-інформаційні, навчальні, імітаційні, контролюючі*.

✓ *Демонстраційні* – призначені для наочної демонстрації навчального матеріалу описового характеру (картини, фотографії, відеофрагменти). Ці засоби якісно можуть доповнювати викладення вчителем нової теми.

✓ *Тренажерні* – призначені для формування і закріплення умінь і навиків, а також для самопідготовки учнів. Використання цих засобів корисне після засвоєння теоретичного матеріалу.

✓ *Довідково-інформаційні* – призначені для демонстрування необхідної інформації, яка є обов'язковою для засвоєння. Навчальна програма такого типу є розробка з використанням довідкових даних про рослинний і тваринний світ різних природних зон на планеті Земля.

✓ *Навчальні* – орієнтовані переважно на засвоєння нових знань. Вони можуть працювати в режимі, близькому до програмованого навчання. У цю ж групу можна включити навчальні програми для проблемного навчання.

✓ *Імітаційні* – призначені для «симуляції» об'єктів і явищ. Ці дидактичні засоби особливо важливі коли матеріал важкий для сприймання або носить абстрактний характер. Наприклад, при поясненні тем «Внутрішні сили Землі», «Кліматотвірні чинники», «Клімат і кліматичні пояси світу».

✓ *Контролюючі* – призначені для контролю певного рівня знань. Цей тип навчальних програм представлений різноманітними перевірочними завданнями, у тому числі і в тестовій формі.

Наприклад, при вивченні навчального курсу «Загальна географія» комп'ютери, оснащені мультимедіа, можуть одночасно відтворювати кілька видів інформації різноманітного характеру, що впливає на ефективність засвоєння навчальної інформації. Важливою властивістю мультимедіа є інтерактивність, що створює можливість користувачеві отримати зворотний зв'язок.

На уроках географії на відміну від звичайних ТЗН мультимедіа дозволяють не тільки надати учням велику кількість готових, чітко відібраних і відповідним чином організованих знань, але й розвивати інтелектуальні, творчі здібності. Спостерігається підвищення ефективності засвоєння навчального матеріалу, так як задіяні всі канали сприйняття учнів – зоровий, механічний, слуховий і емоційний.

Географія є одним з тих навчальних предметів, що дає багатий матеріал для відпрацювання найрізноманітніших методів і прийомів роботи з інформацією. При вивченні навчального курсу географії дана технологія дозволяє представити навчальний матеріал як систему яскравих опорних образів, що дозволяє полегшити процес запам'ятовування та засвоєння знань. Подача навчального матеріалу у вигляді мультимедійної програми скорочує час засвоєння. Подібні технології допомагають вирішити низку дидактичних завдань: сформувати навички самоконтролю, сформувати мотивацію до засвоєння знань, надавати навчально-методичну допомогу учням в самостійній роботі над навчальним матеріалом, систематизувати та засвоїти базові знання з географії.

Викладання географії постійно пов'язане із використанням великого обсягу різноманітної інформації, що робить застосування комп'ютерної техніки особливо ефективним, оскільки дозволяє дуже швидко опрацювати цю інформацію і представити її у вигляді таблиць, схем, діаграм, визначити залежність між різними об'єктами і явищами, їх будовою та функціями. Ефективність такого навчання пояснюється значним унаочненням програмного матеріалу навчальних курсів географії, що дозволяє краще зрозуміти та засвоїти абстрактні поняття, сформувати практичні вміння та навички.

Застосування мультимедійних технологій дозволяє задіяти всі органи чуття учня для досягнення нового, формує об'ємний образ об'єкта, що вивчається, створює асоціативні зв'язки, сприяючи кращому засвоєнню матеріалу. Мультимедійні навчальні посібники активізують отримані раніше знання, розвивають логічне мислення, дозволяють посилити творчу

складову навчальної діяльності. Використання проекційної апаратури дає можливість суміщати на уроці таку роботу з іншими формами діяльності: роботу з картою, глобусом, текстом підручника; виконання вправ на контурних картах; роботу з моделями.

При вивченні географії включення в навчально-контролюючу програму завдань, тестів, запитань, дидактичних ігор дозволить актуалізувати знання, закріпити і узагальнити отримані в ході уроку відомості, здійснюючи індивідуальний підхід до учнів. При виникненні проблемної ситуації є можливість неодноразового повернення до потрібного слайду для уточнення та отримання підказки або вибору варіанту відповіді. Мультимедійні засоби навчання звільняють учителя географії від процедури контролю за якістю знань учнів шляхом перевірки великої кількості письмових робіт. Вивільняється час для творчої діяльності.

Головна перевага *застосування мультимедійних засобів навчання* у тому, що вони надають додаткових можливостей для підтримки й спрямовування розвитку особистості учнів, творчого пошуку й організації їхньої самостійної роботи. Орієнтуючи учнів на самостійну роботу, мультимедійна техніка ініціює процес їхньої пізнавальної активності, підвищує мотивацію навчання.

Прикладом є анімовані карти, на яких учень може побачити процес розгортання природного явища, прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки. Інший приклад – інтерактивні карти, що містять певну кількість заздалегідь запрограмованих активних елементів. Показуючи той чи інший об'єкт на карті за завданням вчителя, учень отримує при вірному виборі додаткову інформацію про об'єкт, що перетворює процес навчання чи перевірки знань на своєрідну гру.

Використання мультимедійних засобів у освітньому просторі з географії є головною передумовою підготовки школярів до активного життя в інформаційному суспільстві. Дидактично обґрунтоване застосування сучасних ТЗН можливе тільки тоді, коли учитель знає особливості засобу навчання, має навички управління ним. При використанні мультимедійних засобів навчання безумовно потрібно дотримуватись санітарних норм використання комп'ютерної техніки.

Однією з можливостей покращення ефективності освітнього процесу є використання вчителем на уроках географії *комп'ютерних презентацій*. Мультимедійні презентації на уроках географії спрямовані не лише на формування знань і вмінь, але і на вироблення досвіду творчої роботи.

Презентація підсилює динаміку уроку, дозволяє загострювати увагу учнів. Учитель має можливість, багато разів прокрутивши створений ілюстрований фрагмент уроку, подивитися на нього з боку, внести зміни, доповнити. Перевага такого уроку полягає в тому, що демонстрація забезпечує стійку увагу учнів, готує до образного засвоєння знань.

При цьому значно поліпшується сприйняття матеріалу, що вивчається, його запам'ятовування. Інформаційна функція презентації полягає в тому, що за допомогою її демонстрації за короткий проміжок часу передається такий обсяг відомостей, який неможливо представити при словесному викладі з використанням інших засобів навчання.

Мультимедійна презентація при поясненні вчителя виконує ілюстративну функцію. Використання великих живописних зображень, географічних карт, фрагментів навчальних відеофільмів та телепередач має позитивний вплив на формування чіткіших уявлень про географічні об'єкти і явища.

Презентація може використовуватися у різних навчальних ситуаціях: у процесі розповіді вчителя, при узагальненні і закріпленні матеріалу. Намагаючись ретельно підходити до використання демонстраційного матеріалу, використовують кольорові гамми, композиції і анімаційні ефекти, які покращують образне сприйняття, запам'ятовуються, а згодом допоможуть учневі засвоїти навчальний матеріал. Поряд із образним запам'ятовуванням в учня формується і логічне мислення.

Зараз комп'ютер та ТЗН стали буденним інструментом учителя, джерелом дидактично-методичної діяльності, яка з легкістю відкриває шлях до знань його учням. Сучасний темп життя вимагає поєднання традиційних методів навчання географії з новими, заснованими на більшій інформативності, наочності та використанні ТЗН. Застосування ТЗН для ілюстрації навчального матеріалу на уроках географії викликає зацікавленість в учнів. Технології використання ТЗН на уроках географії стали незамінним фактором оптимізації навчального процесу.

Досить продуктивним напрямком використання сучасних комунікаційних засобів є впровадження в процес навчання географії *навчальних електронних карт*. Саме використання навчальних електронних карт обов'язково вимагає наявності в класному приміщенні *інтерактивної (мультимедійної) дошки*. Вона має вигляд екрану, що працює як частина системи, в яку також входить комп'ютер, а деколи й проектор. Зображення з комп'ютера проектується на поверхню інтерактивної дошки. В цьому

випадку дошка виступає як екран. З проєктованими на дошку зображеннями можна працювати, вносити зміни. Всі зміни записуються в відповідні файли на комп'ютері, які можуть бути відредаговані і збережені.

Кольорові електронні географічні карти, графіки, таблиці, рисунки аналізуються здебільшого від загального до окремого. Наприклад, у процесі вивчення теми «Форми рельєфу Землі» учитель, використовуючи такі зображення на *мультимедійній дошці*, може порівняти окремі форми рельєфу, загальну будову території держави у різних її частинах окремо та в загальному вигляді, що дозволяє детально розглядати ландшафтні особливості території. Щоб доповнити образне уявлення про умови формування природних зон, демонструють такі натуральні об'єкти.

Електронні географічні карти, графіки, таблиці, рисунки, представлені за допомогою *інтерактивної (мультимедійної) дошки* дозволяють учням одержувати необхідну інформацію навіть з останньої партії. Роботу з такими зображеннями проводять на різних етапах уроку. Пасивний поверхневий їх розгляд учнями не дає позитивних наслідків у навчанні. Щоб підвищити активність роботи, викликати емоції та інтерес, недоцільно відкривати їх заздалегідь. Під час бесіди тільки в певний момент учитель відкриває такі зображення й аналізує її.

Дошкою можна управляти як за допомогою спеціального стилуса (комп'ютерного пера), так і за допомогою дотиків пальцем. В процесі навчання інтерактивна дошка дозволяє задіяти візуальну, слухову і кінестетичну (рухову) системи школяра, завдяки цьому нова навчальна інформація засвоюється глибше.

Електронні навчальні засоби та цифрові освітні ресурси здатні генерувати створення *шкільної геоінформаційної системи*.

Шкільна геоінформаційна система – це навчально-методичний комплекс, що включає програмну оболонку і інструментарій для роботи з інформацією, комплекти цифрових карт, набір космічних знімків і методичні рекомендації для вчителя.

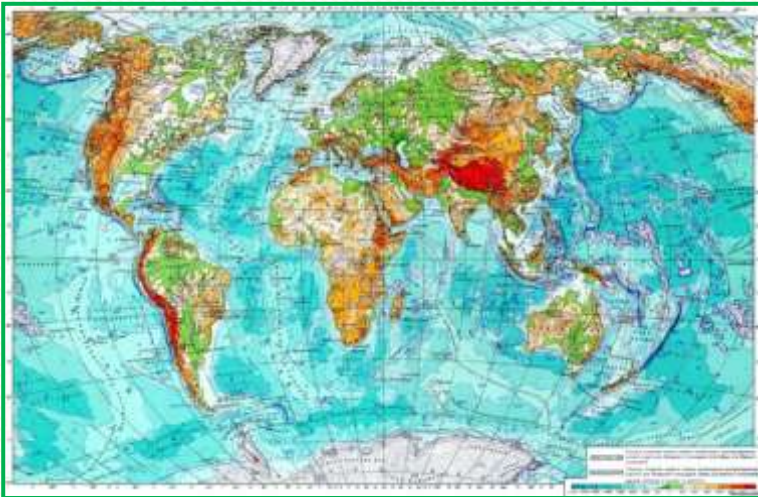
Шкільна ГІС може використовуватися як в демонстраційному режимі при вивченні нового матеріалу, повторенні та узагальненні пройденого, так і для виконання практичних робіт учнями в комп'ютерному класі. ГІС дозволяє реалізувати такі види діяльності учнів і вчителя, як інтерактивний аналіз карт, створення власних досліджень з описом об'єктів, процесів, явищ та ін. Одним з ефективних напрямків навчальної діяльності при цьому є робота з контурними картами.

Розвиток інформаційної сфери в даний час тісно пов'язане з функціонуванням всесвітньої **комп'ютерної мережі Інтернет**. Зараз ця система дає можливість здійснення масового та індивідуального прямого і дистанційного навчання, а також самонавчання. Глобальна мережа надає вихід у зовнішній світ і породжує сильну мотивацію до самостійної пізнавальної діяльності, сприяє розвитку комунікативних навичок особистості. Сьогодні Інтернет відіграє визначну роль у в системі *комплексного використання електронних навчальних засобів*. Освітні ресурси Інтернету в навчанні географії забезпечують інформаційне насичення навчального процесу, а також розширюють його комунікативні можливості.

Сучасні електронні засоби навчання забезпечують прямий доступ до багатофункціональних інформаційних ресурсів, збільшують комунікаційні можливості навчального процесу, стимулюють пізнавальну діяльність учнів, роблять навчання більш динамічним і ефективним. Використання можливостей сучасних ТЗН в процесі навчання географії вимагає від вчителя спеціальної технічної і методичної підготовки.

Запитання для самоконтролю

1. *Проведіть класифікацію технічних засобів навчання. Назвіть їх складові компоненти.*
2. *Опишіть психолого-педагогічні передумови застосування ТЗН.*
3. *Обґрунтуйте необхідність впровадження в навчальний процес ТЗН.*
4. *Опишіть можливості використання технічних засобів в освітньому процесі з географії.*
5. *Оцініть можливості мультимедіа в системі технічних засобів навчання на уроках географії.*
6. *Наведіть приклади використання вчителем на уроках географії інтерактивної (мультимедійної) дошки, шкільної геоінформаційної система та комп'ютерної мережі Інтернет.*

1.11. КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЗНАНЬ ТА МЕТОДИКА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ

Географічна карта – це зображення земної поверхні в зменшеному вигляді на площині, що містить координатну сітку з умовними знаками. Вона є математично визначеним способом відображення поверхні Землі у вигляді просторової моделі. На ній можуть демонструватися стани, відносини і диспозиції різних природних і суспільних явищ, а також їх розвиток у часі.

Географічна карта, яка призначена для навчання в якості наочного посібника або матеріалу для самостійної роботи, називається **навчальною географічною картою**. Навчальні карти розрізняють (рис. 1.12): за тематикою – топографічні та тематичні; призначенням – для загальноосвітніх і професійних навчальних закладів; техніці використання – настінні (демонстраційні для колективного огляду) і настільні (окремі, додані до підручника або зброшуровані з ним, для індивідуального використання).

Рис. 1.12. Класифікація географічних карт

Зміст навчальних карт, їх наповнення і способи виконання узгоджені з відповідними навчальними програмами. Чим менше вік школярів, тим простіша карта, більше її генералізація і вища наочність. Серед навчальних шкільних карт переважають дрібномасштабні карти світу, півкуль, материків, країн, свого регіону. До навчальних відносять також одноколірні контурні карти, призначені для виконання географічних вправ. Карти можуть об'єднуватися в атлас. Атлас як системне об'єднання географічних карт, виконують за загальною програмою, мають певне призначення і відрізняється особливостями використання.

Робота із географічними картами заміняє учням безпосереднє вивчення країн та інших територій на поверхні Землі, допомагає їм відтворити образ територій, з їх основними характерними рисами. Природно, що при цьому розвивається так звана просторова уява школярів. Робота з навчальними картами готує їх до використання картографічного методу вивчення явищ і після закінчення школи.

Карта поряд з підручником є найважливішим і обов'язковим засобом навчання географії. Від карти всяке географічне дослідження виходить і до карти приходить, з карти починається і картою закінчується. Географічну карту, яка відображає велике різноманіття фактів, предметів і явищ, які наповнюють собою земний простір, не можуть замінити ніякі інші способи зображення, а тим більше ніякий, хоча б найдокладніший, опис.

Аналізуючи зміст карт і зіставляючи їх, учні використовують і розвивають прийоми логічного мислення: вони встановлюють зв'язки між природними і суспільними явищами, здійснюють порівняння, виявляють причинно-наслідкові зв'язки, підводять одиничні поняття під загальні, проводять узагальнення. Більшість самостійних робіт учнів у процесі навчання географії, у тому числі і творчих, опирається на географічні карти.

Окрім класифікації навчальних географічних карт за масштабом, охоптом зображеної території та змістом, їх можна поділяти також за функціями в навчальному процесі. Ця класифікаційна ознака є специфічною для навчальних карт. За цією ознакою навчальні географічні карти поділяють на настінні і настільні. Останні представлені по-різному: видають окремо, додають до підручника або вдруковують безпосередньо на сторінках підручників (текстові карти), карти в шкільних атласах. Особливе місце в шкільній практиці займають контурні карти.

Настінні карти, як показує їх назва, – це карти, які вивішуються в класі для одночасного огляду їх всіма учнями. Ці карти будують із враху-

ванням сприйняття їх змісту з відстані в декілька метрів. Тому умовні позначення настінних карт крупніші, ніж карт, які призначені для індивідуальної роботи. Відповідно у них вищий ступінь генералізації у відображенні явищ. Великі розміри настінних карт дозволяють розміщувати на них багато позначень. Кожною з них користуються не на одному уроці, а при вивченні цілої теми або навіть декількох тем. Тому серед них немало карт із досить складним змістом: загально географічних, фізичних, загальноекономічних.

Настінні карти вчитель використовує під час фронтальної роботи зі всім класом як допомогу під час бесіди, пояснення або шкільної лекції. На настінній карті вчитель може також демонструвати прийоми роботи, які використовують школярі при виконанні індивідуальних завдань за допомогою карт в підручнику або атласі, тому важлива узгодженість цих типів навчальних картографічних посібників відносно змісту і оформлення.

Настільні навчальні карти призначені для індивідуальної роботи школяра, тому при їх використанні у кожного учня повинен бути свій екземпляр такої карти. Для школи випущено комплект навчальних топографічних карт однієї і тієї ж місцевості, зображеної в трьох масштабах: 1:50 000, 1:25 000 і 1:10 000. Вони слугують необхідним посібником з курсу «Україна у світі: природа, населення» у 8 класі в темі «Кarti і роботи з ними».

Більшість навчальних настільних карт є картами в підручниках або зброшуровані в навчальних атласах. Сучасні підручники географії містять багато текстових тематичних карт.

Текстові карти надруковані на сторінках шкільного підручника. Вони мають, як правило, вузьку тему («Яри», «Морські порти») і характеризують особливості явища, описуваного в даному параграфі (водоносність річок, висота снігового покриву, розміщення зрошуваних площ, сільськогосподарська спеціалізація району). Не дивлячись на відносну простоту текстових карт, вони завжди містять інформацію, відсутню в тексті підручника, тому слід при розробці уроків обов'язково передбачити роботу з текстовими картами. Всі шкільні види карт мають деякі загальні особливості. Тематика і зміст їх визначаються програмою шкільного курсу географії.

На відміну від інших видів навчальних карт шкільні контурні карти призначені не для вивчення по них географічних явищ. Їх використовують як картографічну основу при виконанні практичних вправ, а також з контрольною метою. У підручниках вміщено багато завдань для роботи із контурними картами. У 6-7 класах вони направлені на закріплення в

пам'яті учнів розташування географічних об'єктів і правильного написання їх назв. У 8-9 класах на їх основі будують, зокрема, карти-схеми, що дозволяють встановлювати зв'язки між явищами.

У викладанні географії використовують і такі типи картографічних посібників, як географічні глобуси, рельєфні (об'ємні) карти і блок-діаграми. В Україні випускають фізичні глобуси трьох розмірів: великі демонстраційні глобуси – в масштабі 1:30000000, глобуси для індивідуальної роботи на уроці в масштабі 1:50000000 і глобуси невеликі – в масштабі 1:83000000. Виготовляються також глобуси чорного кольору, так звані *індукційні*, призначені для вивчення елементів градусної сітки та географічних координат.

Географічна карта має дуже важливі навчально-виховні функції:

- карта виступає основою, на яку накладаються всі географічні знання (карта розвиває географічне мислення, образне сприйняття простору, розкриває асоціативний характер об'єктивного світу);
- географічна карта дозволяє відчувати природну реальність і соціальну картину досліджуваної дійсності (карта має необмежені можливості для широкого застосування в практичному житті, вона дає можливість моделювати явища, які недоступні для безпосереднього спостереження);
- карта є засобом виховання (ідентифікує унікальні властивості простору, розвиває почуття відповідальності, патріотизму і громадянськості).

Такі обставини зробили карту найбільш ефективним засобом для підвищення ефективності навчання географії. Карта є друга мова географії, і до того ж мова набагато більш наочна і набагато більш доступна сприйняттю учнів, ніж текст. Карта є незамінним засобом навчання географії.

Дидактичне значення карти має потрійний характер: вона слугує об'єктом вивчення, засобом наочності та джерелом знань про досліджувані явища. Всі три функціональних рівня взаємопов'язані і взаємозумовлені, тому що не знаючи карти неможливо використовувати її як засіб наочності і як джерело знань.

Карта є найважливішим засобом наочності в навчанні географії. Сприйняття карти формує просторові уявлення про розташування і метрику досліджуваних об'єктів. На цій основі в подальшому виникає образ географічного простору. Для того щоб учні змогли відтворювати по карті географічну дійсність, необхідно навчити їх *читати карту*.

У методиці викладання географії виділяють три мети, що досягаються при вивченні географічних карт і роботою з ними: навчити школярів *розуміти, читати і знати карту*.

Вихідним елементом картографічної підготовки є знання про саму карту. Вони передбачають вивчення способів відображення земної поверхні на площині, про вимірювальні можливості проєкцій, особливості пояснення змісту в залежності від типології карт. Знання про карту необхідні школярам протягом всіх років вивчення географії. Тільки усвідомивши сутність і специфіку карт, учні можуть успішно використовувати їх як засіб наочності і як джерело нової інформації.

Розуміти карту – означає засвоїти головні властивості складного витвору науки і техніки, якими є в наш час географічні карти. Для досягнення цієї мети в курсі географії виділені спеціальні картографічні теми: у 6 класі – «Зображення Землі на глобусі і картах»; у 7 – «Кarti материків»; у 8 класі – «Картографічні проєкції». У цих темах школярі знайомляться із суттю і властивостями географічних карт, з їх різновидами. При цьому формуються уміння користуватися картами.

Читати карту – означає вміти розпізнавати географічну дійсність за її зображенням на карті. Читання карти не можна ототожнювати з відтворенням написаних на ній назв тих чи інших об'єктів. Сутність читання карти полягає в розумінні сенсу картографічних позначень. Колір, лінії, значки, слова, цифри і інша символіка на мапі говорять про те, яка скривається за ними реальність.

Читання карти означає вміння аналізувати зміст і комбінації умовних позначень і представляти географічний простір в реальних контурах і дійсному структурному стані. Так, вивчаючи за картою населений пункт, учень дізнається за формою і розміром пунсона про чисельність населення в ньому; за розміром літер та іншими особливостями шрифту назви – про тип і політико-адміністративне значення населеного пункту.

Є великі відмінності в «читанні» карти і читанні буквеного тексту. Написи і умовні позначення на карті просторово визначені, тобто саме розміщення їх несе певну інформацію про географічне положення об'єктів і їх розміри. Написи лінійних і площинних об'єктів характеризують протяжність і форму ділянки земної поверхні, зайнятої об'єктом, а іноді і особливі властивості (суднохідність річок).

Читання карти може здійснюватися у формі з'ясування особливостей території і створення її розумового образу. Але воно може виража-

тись також у формі усної або письмової її характеристики (описи). Цій же меті служить побудова профілю за топографічною або дрібномасштабною картою.

Глибина читання карти школярами може бути різною. Читання карти може бути простим (елементарним), складним і творчим в залежності від рівня підготовки учнів і розв'язуваних педагогічних завдань. Читання карти – це поєднання знаків картографічної азбуки в слова і вирази, за допомогою яких відбувається «пожвавлення» географічного простору, його уявне наповнення барвистими картинами природи, складними візерунками людської практики, потенційною енергією і різноманітним рухом.

Коли учень, побачивши на карті умовне позначення озера, міста або місця видобутку корисних копалин, встановлює: «Тут знаходиться озеро, таке-то місто, видобувають такі корисні копалини» – і характеризує виражені на карті властивості цих об'єктів, то таке читання називають *елементарним*.

Складне читання полягає в умінні:

а) за поєднанням умовних позначень на карті встановлювати зв'язки між явищами;

б) робити висновки про особливості явищ, які безпосередньо на карті не позначені (учень встановлює по зображенню пересихаючих річок, солоних озер і солончаків, що клімат території, який показаний на загально географічній карті, посушливий).

Знати карту – значить пам'ятати, ясно представляти по пам'яті розташування, відносні розміри і форму об'єктів. Хорошому знанню карти повинно передувати її розуміння, а потім і багаторазові вправи в читанні.

Головним напрямком роботи з географічною картою є використання її в якості джерела знань. До розряду знань, які одержують за допомогою карт, відносяться численні метричні характеристики геопросторових об'єктів, географічна фактура і номенклатура, причинно-наслідкові зв'язки і закономірності, географічні *феномени*.

Характер роботи з картою істотно змінюється в залежності від того, використовується вона як засіб наочності чи як джерело знань. У першому випадку карта через уявлення трансформується в образи, у другому – піддається ретельному аналізу, результатом якого стають нові теоретичні або емпіричні знання. В залежності від мети при роботі з картою можуть домінувати конкретно-образні або абстрактно-логічні форми географічного мислення.

У процесі використання географічної карти як *джерела знань* винятково важливу роль відіграє їх зіставлення і накладення. При зіставленні кожна карта «поставляє» відповідну, специфічну для її змісту інформацію, а їх накладання (синтез) дозволяє отримати більш глибокі похідні знання і модельні уявлення.

Успішна робота з картою вимагає вміння не тільки читати, але також розуміти карту. Розуміння карти – це тлумачення географічних взаємовідносин об'єктів і явищ, зафіксованих на ній, за допомогою висновків, що спираються на предметні і міжпредметні знання. Розуміння карти є вищою формою картографічної підготовки, яка досягається шляхом тривалих тренувань. В результаті розуміння карти досягається її *пізнання*. Щоб досягти *розуміння географічної карти*, учню доводиться опановувати значну кількість картографічних понять, що визначаються програмою курсу географії і містяться в підручниках і шкільних атласах.

Оволодіння розумінням карти триває впродовж всіх років навчання географії в школі. Фундамент розуміння географічної карти закладається у 5-6 класах. Тут вивчають окремі властивості карти. Учні знайомляться з масштабом і його формами, дізнаються про географічні координати. Умовність карти видно при вивченні умовних знаків планів місцевості і фізичної карти. Елементом класифікації карт є порівняння планів місцевості і дрібномасштабної фізичної карти. Програма вимагає проведення в 6 класі зйомки місцевості і оволодіння потрібними при зйомці вміннями.

В курсі географії материків (7 клас) уявлення про суть карти розширюється відносно всіх складових цього поняття. Під час розгляду математичної основи карт семикласники знайомляться з поняттям їх різномасштабності, яка включає знання головного масштабу карти. Вони дізнаються про залежність ступеня узагальнення від масштабу. На картах в 7 класі використовують багато способів картографування рельєфу та інших природних явищ.

В цьому ж курсі учні освоюють поняття про класифікацію карт за обсягом території і за масштабом. В цей час доводиться працювати не тільки з фізичними, але і з іншими тематичними картами (кліматичною, природного районування) і соціально-економічними.

В курсі «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) формуються поняття: про математичну основу карт – масштаб, картографічні спотворення, картографічні проекції та їх види; про узагальненість; про топографічну карту, розширюється поняття про умовність шляхом вивчення декількох картографічних способів зображень.

У навчальному курсі 9 класу нові картографічні поняття практично не формуються, але розуміння карти поглиблюється в процесі роботи з новими для них типами соціально-економічних карт і представленими на цих картах способами картографування (точковим, значковим, картограмою, картодіаграмою).

При вивченні багатьох картографічних понять, необхідних для розуміння географічних карт, доречне застосування *частково-пошукового і дослідницького методів навчання*.

Дуже важливо для подолання формального заучування визначень підкріплювати їх вправами і завданнями. Так, засвоївши поняття «масштаб» у 6 класі, слід поставити перед учнями таке завдання, яке вони можуть розв'язати лише шляхом усвідомленого застосування цього поняття, наприклад вибрати масштаб для зображення в зошиті відстані між двома предметами, розташованими на місцевості на відстані в 2 км один від одного. Вчитель може переконатися, що учні правильно розуміють поняття «ізотерма», коли вони самостійно накреслять на контурній карті ізотерму певного значення через безліч пунктів із вказаною температурою повітря.

При *формуванні картографічних понять* велику роль відіграють схеми, рисунки на дошці та ілюстративний матеріал підручників. Формування деяких понять (план місцевості, зйомка місцевості, орієнтування, вимірювання відстаней на місцевості) вимагає організації *польових робіт* у дворі школи або в її найближчих околицях.

Складні картографічні поняття, які відносяться до математичної основи, вимагають встановлення міжпредметних зв'язків із математикою (поняття масштабу, прямокутних координат) і кресленням (картографічні проекції).

Будь-якому виду використання карт повинно передувати знайомство із нею, спочатку загальне, а потім і більш поглиблене. Перше логічно назвати *представленням карти*, друге – її *аналізом*.

Представити нову карту учням – означає ознайомити їх із заголовком і легендою, розміщенням на карті додаткових даних і вказати, на що потрібно звернути головну увагу при роботі із картою. Вивчення умовних позначень слід проводити уважно, особливо при роботі з тематичними картами. Згодом переходять до освоєння масштабу карти і засвоєння на ній звичних орієнтирів. Корисно для цього запропонувати учням знайти на новій карті місце свого проживання, Київ, річку Дніпро.

У 8 класі слід виробляти у учнів уміння виконувати аналіз карти за приблизним планом:

1. До якої групи відноситься карта за охопленням території, за масштабом, за змістом?
2. Які спотворення дає карта і чи великі вони?
3. Які елементи змісту розкривають тему карти, яким способом кожен елемент відображений?
4. Які елементи загально географічної карти слугують для цілей орієнтування в розміщенні об'єктів на даній карті?

У підручниках з географії вміщено багато завдань для роботи з картами – на читання однієї карти, на накладення двох і зіставлення декількох географічних карт, на вимірювання за картами і на побудову карт.

В курсі географії материків учням можна запропонувати задачу: «З'ясувати за картою фізико-географічне положення території (острів Мадагаскар)». Таке завдання є прикладом елементарного читання однієї фізичної карти. Вчитель пропонує відкрити в атласі фізичну карту півкуль, знайти на ній острів Мадагаскар і визначити його географічне положення і розміри, відповівши на ряд послідовних запитань:

1. Яка широта середньої точки острова?
2. Яка довгота цієї точки?
3. У якому тепловому поясі знаходиться більша частина острова? У якому – його невелика південна частина?
4. У якій стороні горизонту знаходиться острів по відношенню до центру Африки?
5. Які частини Світового океану оточують острів?
6. Чи далеко розташований острів від материка?
7. Які довжина і найбільша ширина острова?

Прикладом типового завдання на зіставлення декількох карт може слугувати наступне: «Користуючись картами, складіть опис природи острова Тасманія».

Описане завдання має в основному характер простого читання декількох карт. Складним читанням є виконання проблемного завдання, зокрема, на встановлення за картами впливу природних і соціально-географічних умов на розміщення галузей господарства. Приклади подібних завдань є в підручнику економічної і соціальної географії світу.

Картографічна діяльність в сучасній методиці навчання географії характеризується трьома рівнями:

- ✓ перший є пропедевтичним, коли учні, спираючись на найпростіші знання і життєвий досвід, опановують читання плану і генералізованих карт (властивості об'єктів пізнаються способом візуалізації);

- ✓ на другому рівні школярі навчаються співвідносити наявні у них географічні знання та уявлення з картою, відтворювати просторові уявлення про розміщення і взаємне розташування об'єктів, складати найпростіші характеристики місцевості та окремих об'єктів (на цьому рівні карта використовується головним чином як засіб наочності);

- ✓ третій рівень включає розуміння карти, вміння користуватися нею як джерелом знань, активно застосовуючи накопичений навчально-теоретичний багаж (учні на цьому рівні повинні вільно орієнтуватися в картографічній інформації, володіти методом зіставлення і накладення карт, складати розгорнуті характеристики різних геопросторових сегментів.

Навчання школярів роботі з географічною картою вимагає використання різних *допоміжні картографічні засоби навчання*. Первинні картографічні уявлення формуються за допомогою **глобуса** – тривимірної моделі Землі. *Модель Землі – глобус* є поряд із картами основним посібником при вивченні географії. Він має ту неоціниму перевагу перед картами, що, зберігаючи подібність, форми Землі, передає контури її поверхні в неспотвореному вигляді. На ньому правильно, з однаковим зменшенням передані обриси, розміри і взаємне розташування земних об'єктів. Тому він зручний для отримання загального уявлення про розташування материків і океанів.

Також неспотвореною показана на глобусі градусна сітка – меридіани і паралелі, тому він є незамінним при формуванні цих понять. Він істотно полегшує відпрацювання умінь визначати географічні координати. Ці важливі властивості і визначають широке використання глобуса в різних географічних курсах.

У початкових курсах фізичної географії глобус застосовують майже на всіх уроках. На ввідному уроці показують частини суходолу, відомі європейцям в різні історичні епохи, маршрути мандрівників.

Під час вивчення тем «Способи зображення Землі» та «Географічні координати» розділу програми «Земля на плані і карті» за допомогою глобуса вдається наглядно розкрити складні поняття про форму і розмі-

ри Землі, про карту півкуль і карту України, про градусну сітку, географічні координати.

Поняття «меридіан», «паралель», «полюс», «екватор», «широта», «довгота», «градусна сітка», «географічні координати» формують шляхом вправ із *індукційним глобусом*, що має чорну поверхню. На такий глобус учні наносять крейдою потрібні позначення.

У подальших темах глобус використовують при вивченні таких питань, як розміщення вулканів на земній поверхні, світовий океан і його частини, місцезнаходження певних географічних об'єктів, островів і півостровів. Незамінний глобус при вивченні теплових поясів Землі, відмінностей в нагріванні та освітленні поверхні Землі протягом року. При вивченні цієї теми в школі, окрім глобусів, використовують такий наочний посібник, як *телурій*, складовою частиною якого служить маленький глобус.

До якої б теми глобус не застосовувався в якості наочного посібника, важливо вправи з ним поєднувати із використанням географічних карт. Це потрібно для подолання неминучих методичних недоліків карт, обумовлених їх плоскою формою і наявністю картографічних спотворень в зображенні земної поверхні.

В курсі 7 класу «Географія материків і океанів» глобус необхідний при вивченні таких загально-планетарних явищ, як пасати, природні зони, кліматичні пояси. Корисно застосовувати глобус і при вивченні учнями географічного положення материків та океанів.

В курсі 8 класу глобус використовують при вивченні географічного положення України, при поясненні поясного часу, картографічних проєкцій і в тих випадках, коли при характеристиці природи нашої країни співставляють умови і особливості її території з іншими європейськими регіонами.

У курсі 9 класу «Україна і світове господарство» до глобуса звертаються епізодично, коли розглядають питання міжнародних зв'язків між окремими країнами або при вивченні географічного положення держав із великою площею.

У розумінні географічної карти і набутті умінь користуватися нею значну допомогу школярам надають *контурні карти*. Вони допомагають сприйняттю і закріпленню картографічної символіки, уявлень, розвитку спостережливості, уваги, активізації географічного мислення. На основі контурних карт складаються *картограми*, що демонструють інтенсивність тих чи інших географічних явищ, *картодіаграми*, що відображають

сумарні відмінності явищ, і *картосхеми*, що містять певний аспект об'єктивного пізнання.

У навчанні географії широко використовують і інші види картографічних витворів і технологій – профілі, рельєфні (об'ємні) карти, цифрові та електронні карти, космічні світлини земної поверхні.

Запитання для самоконтролю

1. *Проведіть класифікацію навчальних географічних карт за функцією в навчальному процесі.*
2. *Опишіть навчально-виховні функції та дидактичне значення карти.*
3. *Означте мету вивчення географічних карт.*
4. *Опишіть роботу з географічними картами в шкільному курсі географії.*
5. *Охарактеризуйте зміст і прийоми навчання розумінню і читанню географічних карт.*
6. *Опишіть методику використання глобуса на уроках географії.*

1.12. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

Зміст шкільної географічної освіти і засоби навчання обумовлюють форми організації навчального процесу. Вони є упорядкованою структурою, яка багато в чому визначається нормативними актами, але головним чином характером взаємодії вчителя і учня при роботі над навчальним матеріалом.

Форми організації навчання географії (рис. 1.13) – це способи вираження узгодженої діяльності учасників навчального процесу, що здійснюється в установленому порядку і в певному режимі. Поняття форми завжди пов'язане зі змістом і охоплює систему стійких відносин об'єктів. Форма є способом існування будь-яких структурних конструкцій. При цьому категорія «форма» має багатозначне використання. У дидактиці формою організації навчання вважається той чи інший спосіб логічної взаємодії учасників педагогічного процесу.

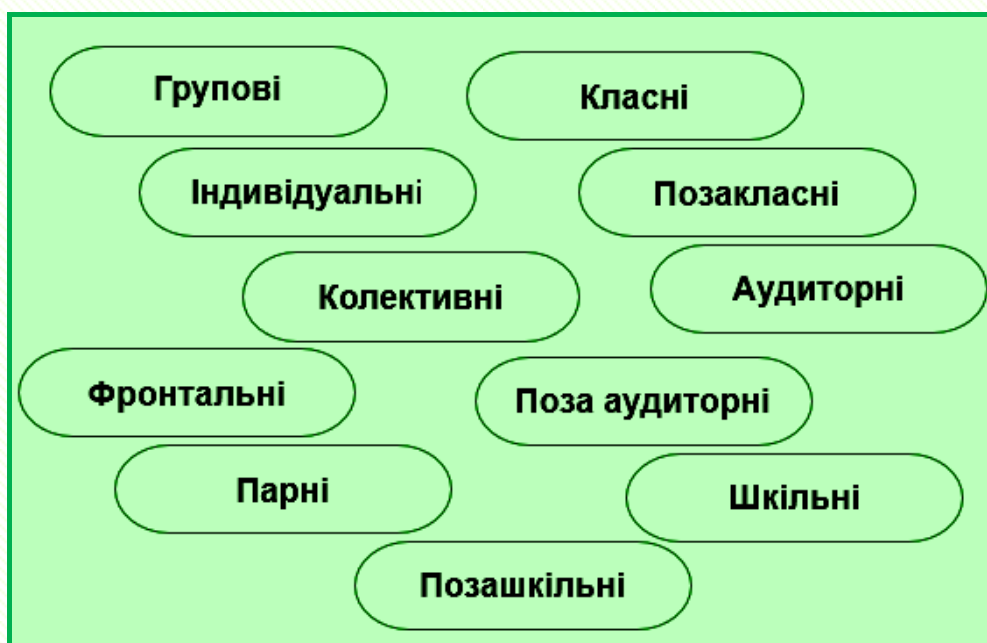

Рис. 1.13. Основні форми організації навчання з географії

Форми організації навчальної роботи з географії містять цілий ряд ознак. Серед них виділяються: види педагогічного зв'язку між учителем і учнями на заняттях; види групування учнів в процесі навчання; види діяль-

ності учнів між собою в процесі навчання; режим проведення навчального заняття. Зрозуміло, що форми організації навчальної роботи з географії відображають внутрішню структуру і зовнішні зв'язки процесу навчання.

Маючи закінчений характер, *форми організації виражаються в упорядкованості навчального процесу* щодо ролі його суб'єктів і об'єктів, а також завершеності циклів, відрізків і одиниць навчання з урахуванням структури всієї дидактичної діяльності. Форми організації навчальної діяльності роблять безпосередній вплив на її результативність. Поряд із засобами і методами навчання форми найбільш доступні для зміни, регулювання та вдосконалення з боку вчителя.

У сучасній педагогічній науці існує кілька *класифікацій форм організації навчального процесу*: емпіричні, комунікативні та базові форми навчання.

Емпіричні (кількісні) форми навчання представляють фронтальні, групові та індивідуальні способи організації навчального процесу. В їх основі лежить кількісний показник. Наприклад, якщо акт навчання охоплює всіх учнів класу, така форма називається фронтальною. Якщо клас ділиться на відносно автономні частини (групи), то це групові форми. У разі відокремленої роботи учнів діють індивідуальні форми навчання. Дана класифікація обумовлена практикою навчання, де в кожен часовий період на навчальному занятті спостерігається однотипна педагогічна ситуація.

Комунікативні форми організації навчання засновані на можливих способах взаємодії учнів і педагога. Їх перелік вичерпується наступними ситуаціями: *опосередковане спілкування, спілкування в парі і спілкування в групі*. У свою чергу, в групі можуть спостерігатися також різні форми взаємодії її учасників. У зв'язку з цим виділяються *індивідуально-опосередковану* форму організації навчання, *парну* (взаємодія у відокремленій парі), *групову* (спілкування в групі) і *колективну* (взаємодія в групі, коли спілкування відбувається в парах змінного складу). При цьому колективне навчання тут не є окремим випадком парної форми, якій властива автономія. У колективній формі спілкування здійснюється в групі, при цьому учні в парах функціонально і змістовно залежать один від одного, і завдяки зміні їх складу результати навчальної взаємодії використовуються іншими учасниками групи.

Базові форми організації навчання характеризують повноту подієвих зв'язків учасників педагогічного процесу. Базові форми можна вважа-

ти загальними, вони є неподільними і мають універсальний характер. Ці форми з'явилися завдяки практиці нелінійних навчальних занять, для яких характерна одночасна наявність різнотипних за структурою ситуацій.

Зазначені форми організації навчання складають єдину картину навчально-виховного процесу. Їх поєднання створюють широкий діапазон різноманітних педагогічних конструкцій. Роль кожної з організаційних форм залежить від того, як вони пов'язані одна з одною, і від рівня їх домінування.

Розглядаючи *види організації навчальної роботи з географії*, стає очевидним, що формалізація навчальної діяльності пов'язана з широким розповсюдженням в умовах сучасного навчання колективної **класно-урочної системи навчання**. Вона виявилася стійкою, гнучкою і тому зберігається до наших днів. Переваги цієї системи полягають в *організованості і впорядкованості навчання*. Це забезпечує можливість максимальної реалізації педагогічної ролі вчителя.

В рамках класно-урочних занять виділяють такі **види навчальної роботи з географії**: урок, спостереження за природою, практична робота на місцевості, навчальна екскурсія, домашня робота учнів, консультації вчителя, додаткові заняття, підсумкова атестація. Основною формою організації процесу навчання учнів географії є урок. Урок як сонце, навколо якого, як планети, обертаються всі інші форми навчальних занять. З уроку починається навчально-виховний процес, уроком він і закінчується. Все інше в школі відіграє хоча і важливу, але допоміжну роль, доповнюючи і розвиваючи все те, що закладається в ході уроків. Найхарактернішими ознаками його є те, що він проводиться при постійному складі учнів і під безпосереднім керівництвом вчителя, за сталим розкладом. Ознакою уроку як форми навчання є те, що він має початок і кінець.

Урок проводиться з класом і, як правило, присвячується одній навчальній темі. Всі учні під час уроку працюють під керівництвом вчителя. Провідна роль учителя на уроці є абсолютною. Ефективність уроку залежить від поглибленого розуміння його цільових функцій, можливостей вдосконалення засобів і способів організації навчальної діяльності, але також від пошуку *варіативності структури уроку*. Тому *найважливіша особливість уроку* полягає в єдності його нормативного та творчого характеру. Урок має гнучку структуру з нескінченним числом відтінків, що досягається різними педагогічними способами.

Кожен урок має свою структуру, *структура уроку географії* визначається його цільовими завданнями із засвоєння знань, формування умінь, стимулювання інтелектуальних здібностей учнів, виховними функціями. Зовнішні постійні елементи (етапи) складають макроструктуру уроку. Сукупність методів і прийомів на кожному етапі уроку складає мікроструктуру уроку. Вона є дуже мобільною. Розробка її з позиції досягнення найбільшої адекватності у кожній конкретній ситуації дозволяє гнучкіше використовувати всю структуру того чи іншого типу уроку.

У макроструктурі кожного уроку початок виділяється в самостійний етап – «Організація класу до уроку», а кінець – «Підсумки уроку». Ці етапи створюють рамки, в яких відбувається процес навчання або його частина.

Окрім цих, розрізняють наступні етапи уроку: «Мотивація навчальної діяльності» та «Повідомлення теми уроку», «Формування нових знань, умінь і навичок», «Узагальнення і систематизація засвоєних знань, умінь і навичок», «Підсумки уроку», «Організація домашньої роботи». Кожен із етапів має свою дидактичну мету.

Макроструктура уроку характеризується тим, що в ній жорсткість і гнучкість, постійність і змінюваність діалектично взаємозв'язані і перебувають у протиріччі. Окремі етапи можуть здійснюватися у згорнутому вигляді, а інколи випадати зовсім.

Урок має пластичний характер, націлений на залучення школярів до самостійної розвиваючої діяльності. Тому показником якості уроку географії є не стільки наукова ерудиція вчителя, як різноманітність прийомів, за допомогою яких активізується пізнавальна та творча діяльність учнів, формуються їхні особистісні якості.

Залежно від *змісту і дидактичних цілей* уроки географії можна розділити на кілька основних *типів*: вивчення нового матеріалу, закріплення знань і формування умінь, повторювально-узагальнюючий, контрольноперевірочний, комбінований. Найбільшого поширення в педагогічній практиці має комбінований урок. Зазвичай він несе в собі кілька дидактичних цілей і відрізняється структурною різноманітністю. Але не втрачають своєї важливої ролі і інші типи уроків.

Залежно від провідного методу урок географії можна перетворити в урок-лекцію, урок-конференцію, урок-диспут, урок-вікторину, урок-подорож, ігровий урок і т.д. У практиці навчання географії апробований також інтегрований (міжпредметний) урок. Широке поширення в даний час отримав проблемний урок. Він має структуру, що відповідає етапам по-

шукової діяльності: постановка навчальної проблеми, актуалізація необхідних знань, висунення гіпотези, варіанти вирішення, перевірка отриманих результатів. В умовах проблемного уроку імітується ситуація наукового або практичного пошуку, розвиваючи творчі здібності особистості.

В ході навчального процесу на уроці географії може використовуватися *фронтальна, групова або індивідуальна організація діяльності учнів*. Кожна з них має особливості і залежить від цілей і характеру уроку.

У структуру класно-урочної системи відповідно до програмами з географії входять також *спостереження за природою, практичні роботи на місцевості, навчальні екскурсії*.

Спостереження за природою виконуються учнями вже при вивченні початкового курсу географії. Тут школярі проводять метеорологічні і фенологічні спостереження, ведуть календарі погоди. Потім ці матеріали піддаються різній обробці, використовуються в інших дидактичних цілях.

Практичні роботи на місцевості передбачають закріплення теоретичних знань і формування умінь з орієнтування в просторі, вимірювання відстаней, зйомці плану території, руху по заданому азимуту і ін. Активною формою практичної роботи на місцевості може бути обладнання *екологічної стежки*.

Екскурсія – обов'язкова форма організації вивчення форм рельєфу і природної структури місцевості. Можна проводити екскурсії на виробничі підприємства, в музеї. При цьому важливо, що зміст будь-якої навчальної екскурсії має бути пов'язаним з пройденою або досліджуваною предметною темою. Екскурсії мають велике пізнавальне і виховне значення. Тому методика підготовки і проведення екскурсії супроводжується спеціальними розробками і вимагає значних організаційних зусиль педагога.

Домашня робота учнів – невід'ємна частина класно-урочної системи навчання. Вона здійснюється в позаурочний час, але її зміст, характер і функції не можна розглядати у відриві від структури уроку, де створюються умови для успішної реалізації цієї роботи. Домашня робота виконується учнями самостійна без безпосереднього керівництва і допомоги вчителя. Формування самостійності в освітній діяльності є однією з провідних функцій цього виду роботи. Особливо важливо, що самостійність в пізнавальній діяльності є умовою формування самостійності як риси особистості.

Тільки в домашніх умовах можна випробувати різні види самоконтролю і вибрати найбільш ефективний, виявити особливості пам'яті та в

залежності від них вивчати домашнє завдання «про себе», вголос або одночасно роблячи записи, замальовки та схеми. Таким чином домашня робота сприяє вихованню ініціативи та активності та інших якостей, без яких неможлива творча праця.

Домашня робота повинна бути також засобом зближення навчання та самоосвіти. У шкільній практиці використовують такі види домашньої навчальної роботи: загальна для всього класу, групова, індивідуальна. Зазначена диференціація залежить від багатьох педагогічних умов. Наприклад, індивідуальні завдання зазвичай розраховані або для відстаючих у навчанні школярів для подолання прогалин в їх предметній підготовці, або для успішних учнів з метою розвитку їх творчих здібностей і нахилів. *За змістом домашні завдання* можуть включати в себе роботу з додатковою літературою, виконання творчих проєктів, проведення спостережень, практичні завдання.

Консультації вчителя і додаткові заняття – часто практикуюча форма навчальної діяльності в сучасній школі. Вони можуть носити різну спрямованість, але зазвичай їх метою є підготовка учнів до *підсумкової атестації*.

Підсумкова атестація в сучасній школі є засобом діагностики успішності засвоєння учнями загальноосвітніх програм.

Урок географії в даний час необхідно розглядати в контексті особистісно орієнтованого навчання. Тут потрібно враховувати, що в педагогічному процесі пріоритетним стає самостійна пізнавальна діяльність учнів, що вимагає індивідуалізації навчання. Обов'язковим стає диференційоване (рівневе) навчання, орієнтоване на конкретну особистість учня.

Інтенсивний пошук нових форм організації навчальної діяльності породив спеціальний термін в теорії і методиці навчання географії – *«сучасний урок»*. У чому відмінність сучасного уроку від традиційного?

Першим показником тут виступають цілі уроку. В умовах традиційного уроку вони пов'язані головним чином з засвоєнням знань і формуванням умінь. Основна мета сучасного уроку – *розвиток особистості школяра з опорою на знання і вміння*. Отже, мета сучасного уроку простягається від статичних компонентів дидактики до універсальної ідеї всебічного розвитку особистості. В цьому випадку відбувається необхідний психологічний перехід учня «від світу сигналу до світу сенсу». Тим самим учень і його *свідомість стають предметною частиною сучасного уроку*.

Другий показник полягає в зміні ролі вчителя в процесі навчання. На традиційному уроці основна функція педагога полягає в передачі навчальної інформації і створенні умов для її засвоєння. Тут активний лише вчитель. На сучасному уроці його обов'язок полягає в організації навчальної діяльності школярів. Учитель визначає і мотивує мету уроку, формулює завдання, консультує і допомагає в оволодінні способами навчальної роботи. Тому *головною ознакою сучасного уроку є самостійна діяльність учнів у вирішенні навчальних завдань і проблем.*

Третя відмінність – зміна характеру відносин між учителем і учнями в освітньому процесі. На традиційному уроці переважає авторитарний стиль спілкування. Сучасний урок характеризується *атмосферою педагогічного співробітництва і співтворчості.* Це може бути виражено у виборі різних форм навчальної діяльності на уроці, а також у передачі деяких функцій вчителя учням.

Четверта ознака – логіка побудови навчального процесу і розподіл часу. У цьому сенсі сучасний урок має композиційну структуру, яка демонструє злиття його елементів і етапів. Застосування знань із заключного етапу уроку перетворюється в початкове, а самостійна робота учнів організовується на всіх етапах. Тому сучасний урок відрізняється *інтегрованим змістом* і часто носить *міжпредметний характер.*

П'ята ознака пов'язана з особливостями спілкування учнів на уроці. В сучасних умовах колективної навчальної діяльності акцент повинен ставитися на розвиток індивідуальних особливостей школярів. Тому *спілкування учнів на уроці повинно бути інтерактивним.* Суттєвою ознакою сучасного уроку при цьому стає *оперативний зв'язок з поточними подіями.*

Таким чином, традиційний і сучасний уроки мають глибокі структурні відмінності (табл. 1.1).

Сучасний урок – це відкрита, динамічна система, що має безпосереднє відношення до інтересів і особистості учня. Він повинен бути творчим, що сприяє самореалізації вчителя і учня.

Урок в сучасних умовах орієнтований на залучення учнів до систематичної самостійної роботи творчого характеру. Такий урок вимагає створення особливого психологічного клімату солідарної взаємодії вчителя і учнів, спрямованої на формування універсальних навчальних дій і особистісних якостей школяра. У зв'язку з цим необхідно приділяти особливу увагу аналізу сучасного уроку з позиції формування універсальних навчальних дій (табл. 1.2).

Таблиця 1.1

Структура традиційного та сучасного уроку

Традиційний урок	Сучасний урок
1. Організаційний момент. 2. Перевірка домашнього завдання. 3. Повідомлення учителем теми і завдань уроку. 4. Пояснення нового матеріалу. 5. Практична робота (закріплення). 6. Підведення підсумків уроку. 7. Домашнє завдання	1. Організаційно-мотиваційний етап (створення мотиваційної установки, визначення мети діяльності). 2. Процесуально-змістовний етап (вирішення пізнавальних завдань в процесі набуття та застосування навчальних дій). 3. Рефлексивно-оцінювальний етап (співвідношення результатів власної та колективної діяльності з цілями і завданнями уроку)

Таблиця 1.2

Аналіз уроку з позиції формування універсальних навчальних дій

Етап уроку	Діяльність учнів на сучасному уроці	Формуються УНД
Оголошення теми уроку	Формулюють самі учні (вчитель підводить учнів до визначення теми)	Пізнавальні, комунікативні
Визначення цілей і завдань	Визначають межі знання і незнання і формулюють самі учні (вчитель створює проблемну ситуацію)	Регулятивні (цілеспрямовані), комунікативні
Проектування результатів	Проектування учнями способів досягнення намічених цілей (вчитель допомагає, радить)	Регулятивні (проектування)
Відбір змісту навчального матеріалу	Використання різних джерел інформації, наданих учителем, в тому числі і суб'єктного досвіду учня	Пізнавальні, особистісні
Практична діяльність учнів	Учні здійснюють навчальні дії за наміченим планом (застосовуються колективні, групові, індивідуальні форми організації діяльності)	Комунікативні, пізнавальні, регулятивні (алгоритм роботи в парах, групах)
Здійснення контролю	Учні здійснюють контроль (застосовуються форми самоконтролю, взаємоконтролю)	Регулятивні (контроль і самоконтроль), комунікативні
Корекція	Учні помічають труднощі, проблеми і здійснюють корекцію самостійно (вчитель допомагає, консультує, радить)	Комунікативні, регулятивні (корекція)
Оцінювальна діяльність	Учні дають оцінку діяльності за її результатами (самооцінювання, оцінювання результатів діяльності товаришів) за певними нормами і критеріями	Регулятивні (оцінювання, самооцінювання), комунікативні

Підсумок уроку	Рефлексія (метод самоаналізу знань і вчинків, їх значень та меж)	Регулятивні (саморегуляція), комунікативні
Домашнє завдання	Учні можуть вибирати завдання із запропонованих учителем з урахуванням індивідуальних можливостей	Пізнавальні, регулятивні

Урок – цілісна частина освітнього простору, де представлені всі *елементи навчально-виховного процесу*: зміст, засоби, методи, організаційні та інші аспекти. Від здатності вчителя правильно визначити раціональне поєднання цих компонентів залежить результативність уроку. Зміни системи освіти, поява нових підходів до подачі навчального матеріалу і розвиток інформаційних технологій вимагає від вчителів вміння комбінувати традиційні і інноваційні методики.

Підготовка до уроку є найбільш складним і багатоаспектним напрямком професійної діяльності вчителя. Справжній урок починається не з дзвінка, а задовго до нього. Результативність навчання і виховання учнів залежить від знань, професійної майстерності та загальної культури вчителя.

Система підготовки вчителя до уроку включає в себе:

- складання робочої програми для конкретного курсу;
- розробку плану-конспекту (технологічної карти) уроку.

Процес підготовки вчителя до уроку можна представити таким чином (*табл. 1.3*).

Складання календарно-тематичного плану і конспекту (технологічної карти) уроку залишається найбільш складним і досить трудомістким етапом в роботі не тільки початківця, але і досвідченого вчителя.

Підготовка вчителя до уроку є професійною функцією педагога, що входить в його професійний стандарт. Функціональні карти професійної педагогічної діяльності включають проектування і реалізацію освітнього процесу, в якому виділяються функції з навчання, виховання і розвитку. Характеристика цих функцій передбачає пізнавальні *дії*, необхідні *знання* і необхідні *вміння*.

В *освітній діяльності вчителя* передбачається розробка і реалізація програм навчальних дисциплін в рамках освітньої програми для закладу загальної середньої освіти. Учитель зобов'язаний планувати свої заняття і систематично проводити аналіз їх ефективності за всіма складовими. В якості основної функції передбачено також *здійснення контролю і оцінки навчальних досягнень школярів*. Важливе місце в профе-

сійній діяльності педагога займають навички використання *інформаційно-комунікативних технологій*.

Таблиця 1.3

Орієнтовна схема підготовки уроку географії

Етап підготовки уроку	Приблизний зміст роботи
1. Складання робочої програми	В ході підготовки до нового навчального року вчителем складається робоча програма з конкретного курсу шкільної географії (на основі програм, виданих МОН України). Особлива увага звертається на цілі і завдання навчального предмета в цілому і кожної навчальної теми окремо. Протягом року вчитель звертається до програми, щоб планувати навчальний процес для конкретної теми і уроку
2. Вивчення методичної літератури	Учитель співвідносить вимоги програми і вивчає відповідні розділи підручника, методичних посібників і статей в методичних журналах, на сайтах професійних співтовариств вчителів і відбирає матеріал для тематичного планування. У тематичному плані передбачається: розбивка навчального матеріалу за уроками, взаємозв'язок матеріалу, календарні терміни проведення уроків.
3. Вивчення матеріалу в підручнику	Учитель подумки співвідносить характер і логіку викладу навчального матеріалу з досягнутим рівнем підготовки і рівнем розвитку учнів конкретного класу. Особлива увага приділяється доступності викладу навчального матеріалу (прості і доступні питання можна доручити учням для самостійного вивчення). Ретельно продумується методика вивчення більш складних питань
4. Відбір засобів навчання	Учитель вивчає наявні в кабінеті засоби навчання, підбирає відповідні електронні освітні ресурси. Для формування предметних і міжпредметних результатів навчання продумується система питань і завдань під час роботи із засобами навчання
5. Розробка конспекту (технологічної карти) уроку	При розробці конспектів уроків особлива увага звертається на постановку цілей навчального заняття. Сумісні із цілями слід підбирати форми навчання, вправи та творчі завдання. Необхідно враховувати ступінь підготовленості учнів конкретного класу до засвоєння наміченого змісту, до виконання проєктованих навчальних дій. Важливо передбачити можливі труднощі, які можуть виникнути в учнів, особливо у слабовстигаючих, і намітити шляхи їх подолання

У характеристиці освітньої діяльності педагога на перше місце виноситься знання предмета, його місця і значення у світовій науці і культурі. Поряд з ними потрібні знання теорії і методики навчання, сучасних педагогічних технологій і способів реалізації системно-діяльнісного підходу в

викладанні дисципліни. Необхідно знати також нормативні документи, що регламентують освітню діяльність, і пріоритетні напрямки розвитку системи освіти в країні.

До необхідних умінь, якими повинен володіти вчитель, відноситься використання сучасних форм і методів навчання, включаючи проектну діяльність, лабораторні експерименти, польову практику. Передбачається володіння сучасними психолого-педагогічними технологіями, інформаційно-комунікаційними *компетенціями* (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Загально-педагогічні функції навчання

Трудові дії	Необхідні знання	Необхідні вміння
Розробка і реалізація навчальних програм	Навчального предмету, історія його розвитку, місце в науці і культурі	Опанування формами і методами навчання
Планування і проведення занять	Психолого-педагогічні основи та технології навчання і виховання	Об'єктивна оцінка знань учнів відповідно до їх реальних можливостей і здібностей
Аналіз ефективності навчальних завдань і підходів до навчання	Основи психодидактики і полікультурної освіти	Застосування сучасних психолого-педагогічних технологій
Контроль і оцінка навчальних досягнень, поточних і підсумкових результатів освоєння освітньої програми для закладів загальної середньої освіти	Принципи компетентного підходу і сучасні педагогічні технології	Опанування інформаційно-комунікаційною компетентністю
Формування освітніх компетентностей і інформаційно-комунікаційної компетенції	Нормативні документи з питань освіти	Організація пізнавальної діяльності учнів на уроках та в позаурочний час

В *діях з виховання* потрібен розвиток пізнавальної активності учнів, самостійності та ініціативи, здібностей до соціальної діяльності, формування навичок поведінки в полікультурному світі. При цьому вчитель зобов'язаний знати основи законодавства про права дитини, закони в сфері освіти і державні освітні стандарти. Необхідними умінням тут є управління навчальними групами з метою залучення учнів до пізнавальної діяльності, володіння методами організації екскурсій, походів, експедицій, співпраця з педагогами та фахівцями у вирішенні виховних завдань.

Дії розвиваючого характеру передбачають розробку і виконання програми індивідуального розвитку школяра, формування та реалізацію програм універсальних навчальних дій, навичок поведінки в реальному світі і соціальних мережах. Тут вчителю необхідно знати закони розвитку особистості і прояви особистісних властивостей, основи психодіагностики. Учитель повинен уміти складати психолого-педагогічну характеристику (портрет) особистості учня, розробляти і застосовувати індивідуальні освітні програми розвитку з урахуванням особистісних і вікових особливостей учнів. Таким чином, підготовка вчителя до уроку безпосередньо пов'язана з процесом його професійного розвитку та перетворенням в висококваліфікованого педагога.

Запитання для самоконтролю

- 1. Назвіть основні форми організації навчальної роботи з географії.*
- 2. Проведіть класифікацію форм організації навчального процесу.*
- 3. Опишіть види організації навчальної роботи з географії.*
- 4. Які основні вимоги до сучасного уроку географії?*
- 5. Опишіть процес підготовки вчителя до уроку географії.*

1.13. ПОЗАУРОЧНІ І ПОЗАКЛАСНІ ФОРМИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З ГЕОГРАФІЇ

Поряд з класно-урочними заняттями в загальноос-

вітніх установах використовуються різноманітні форми навчальної роботи поза рамками предметного розкладу. Ці форми добровільних навчальних занять називаються **позакласними та позаурочними**. Поняття «позакласні» і «позаурочні» вказує на те, що для проведення цих занять не потрібно повний склад класу, що в них можуть брати участь учні різних класів, що вони проводяться поза розкладом обов'язкових навчальних занять.

Позаурочна навчально-пізнавальна діяльність школярів спрямована на оволодіння учнями фактичним матеріалом, який використовують на наступних уроках, а також на закріплення, розширення, поглиблення і застосування певної частини змісту після його вивчення. Позаурочна навчально-пізнавальна діяльність школярів здійснюється в позаурочний час. Вона визначається програмою з географії і є **обов'язковою** для кожного учня.

Позакласна навчально-пізнавальна діяльність школярів здійснюється в позаурочний час, **базується на добровільності**, інтересі та бажанні дітей її виконувати, тому вона необов'язкова для всіх учнів класу. Позакласна робота дає можливість розвивати індивідуальні інтереси дітей, їхні здібності, нахили, розширювати кругозір з географії, формувати стійкі потреби самостійно пізнавати, охороняти і примножувати навколишню природу.

Урочна, позаурочна та позакласна робота учнів тісно взаємопов'язані. Лише в їх нерозривній єдності досягається увесь комплекс освітніх, розвивальних і виховних цілей з географії.

Ефективність процесу формування знань про об'єкти і явища навколишньої дійсності буде значно вище, якщо пізнавальна діяльність вчителя і учнів в цьому напрямі, буде продовжена і в позаурочний час. Позаурочна та позакласна роботи є невід'ємною частиною навчально-пізна-

вального процесу в школі і виступає як логічне продовження уроків географії, забезпечуючи безперервність навчально-виховного процесу.

Існують такі види **позаурочної роботи з географії**:

➤ **ведення загально класного календаря природи** (Форма класного календаря буває різна. Для його оформлення використовуються записи. сюжетні і фрагментарні малюнки та умовні позначення. Матеріали календаря природи можуть використовуватися не тільки на уроках географії, а й на інших предметах. Записи здійснюють черговий учень або група учнів, яких призначає вчитель на певний термін);

➤ **цілеспрямоване спостереження за змінами в живій і неживій природі** (Географія, як навчальний предмет, має великі можливості для проведення позакласної роботи, оскільки її зміст тісно пов'язаний з навколишнім світом, з господарською діяльністю людини, з міжнародними та внутрідержавними подіями).

Позаурочна робота не повинна дублювала шкільну програму, а розширювати її, стимулювати інтерес до науки, сприяти вихованню учнів. Зміст позакласної роботи має розширювати і поглиблювати зміст навчальної програми з географії.

На позаурочних заняттях учні удосконалюють вміння самостійно поповнювати свої знання з різних джерел інформації. Складаючи анотації, реферати, доповіді за допомогою науково-популярної літератури, періодичної преси, документів, учні удосконалюють вміння працювати з літературою: виділяти основне, підбирати факти для підтвердження теоретичних положень, складати плани і конспекти.

На **екскурсіях і в походах** вони закріплюють деякі дослідницькі методи географічної науки: навчаються спостерігати, збирати та оформляти колекції гірських порід і мінералів, графічно відображати статистичні дані, складати плани і карти-схеми походів, орієнтуватися на карті.

Під час підготовки і проведення **конкурсів, вікторин, вечорів і зустрічей** формується в учнів самостійність, творчість, географічне мислення, пізнавальний інтерес, відбувається виховання різноманітних рис особистості та здійснюється профорієнтаційна робота.

Позаурочна робота відрізняється від позакласної різноманітністю форм: гуртки, позакласні читання, географічні конференції, ранки і вечори, конкурси, вікторини, екскурсії, походи, олімпіади, випуск рукописних видань (газет, альбомів, календарів знаменних дат).

За способом організації діяльності учнів у дидактико-методичній літературі розрізняють такі **види позаурочної і позакласної роботи**: індивідуальну, групову та масову.

Індивідуальна робота проводиться з тими учнями, які виявляють особливий інтерес до об'єктів і явищ природи. Цей пізнавальний інтерес зароджується на уроках географії. Він спочатку нестійкий, ситуативний і проявляється у збиранні марок, листівок на яких зображено об'єкти природи; читанні літератури на природничу тематику; перегляді телепередач і т. п. Однак все це учні роблять безсистемно, нецілеспрямовано.

Завдання учителя – вчасно помітити, виявити і перетворити це захоплення в стійкий довготривалий інтерес до змісту навчального предмету, процесу пізнання природи. Відповідно до цього, індивідуальна позакласна робота повинна бути цілеспрямована і планомірна. Розпочинається вона з побудови завдань на тому змісті і тих видах діяльності, якими цікавиться дитина. Наприклад, у 5-6 класах, якщо учень збирає листівки. То йому пропонується зробити з них тематичні підбірки, знайти до кожної з них загадки, прислів'я, або просто цікаву інформацію.

Важливим видом індивідуальної роботи є позакласне читання. Необхідно навчити кожного учня самостійно підбирати літературу з урахуванням інтересу до природи, а потім працювати над нею.

Виявлення і розвиток індивідуальних інтересів дозволяє за їх спільністю об'єднувати та залучати дітей до групової та масової роботи.

Найпоширенішою формою групової роботи з географії є **гурток** (*географічний, краєзнавчий, гідрологічний, туристичний*).

Географічний гурток – це самодіяльний колектив, зацікавлених географією учнів молодших і старших класів, що пов'язано із поглибленням знань з цього предмета в школі.

Географічні гуртки є широко поширеною формою позакласного навчання. За змістом вони можуть бути цікавими (прищеплювати інтерес до предмету), навчальними (вдосконалюють знання і вміння, отримані на уроці) і тематичними (пов'язаними з великим навчальним модулем і спеціалізованим напрямком географії). При організації гуртка обов'язковою умовою є врахування спільних інтересів учнів, їх підготовку, вік. Неодмінною умовою успішної роботи географічного гуртка є його суспільна значущість. Суспільне значення може мати організація краєзнавчого куточка, музею, виставки, озеленення ділянки, створення екологічної стежки.

Гурткові заняття сприяють розвитку творчого потенціалу школярів, активізують їх пізнавальні здібності, розвивають особисті якості і соціалізують учнів. Кількісний склад гуртка не повинен перевищувати 12-15 чоловік. Гурток зобов'язаний мати назву, статут і план роботи, в якому необхідно фіксувати поточні та перспективні види діяльності членів гуртка. План зазвичай складає актив гуртка разом з керівником, далі цей документ обговорюється і затверджується на першому засіданні гуртка. Заняття гуртка, як правило, проводяться один-два рази на місяць у встановлені адміністрацією школи дні та години. Звітно-виборні збори гуртка організовуються в кінці навчального року.

Особливістю методики проведення занять географічного гуртка є поєднання колективних та індивідуальних форм роботи, теоретичних і практичних видів діяльності. Заняття в географічному гуртку привабливі також тим, що вони розвивають стилі спілкування і поведінки, розширюють комунікативні можливості школярів, займають дозвілля учнів.

Дидактичними цілями роботи гуртка є розширення природничих знань, засвоєння елементарних умінь дослідницької діяльності, поглиблення пізнавального інтересу до вивчення природи, розвиток індивідуальних здібностей, оволодіння практичними вміннями природоохоронної роботи.

Робота гуртка спрямована на поглиблення вивчення окремих тем навчальної програми, до яких школярі виявили інтерес. Вчитель планує роботу гуртка не менше двох занять на місяць. Індивідуальні інтереси дітей впливають на відбір об'єктів поглибленого вивчення, найбільш доцільних методів роботи, поєднання теоретичних і практичних, репродуктивних і творчих завдань, групових та індивідуальних видів діяльності.

Вчитель повинен ретельно готуватися до заняття в гуртку. Воно повинно бути цікавим і мало подібним на урок. Робота в гуртку передбачає активну роботу самих учнів, їх ініціативу і вільне спілкування з вчителем.

Для якісної організації роботи гуртка та допомоги учителю на першому організаційному занятті обирають голову, заступників, секретаря, редколегію гуртка. Якщо гурток має секції, то обирають голів секцій. Секції можуть бути таких напрямків: історія географічних відкриттів, вивчення окремих країн світу, моря і океани, цікава географія, туристсько-краєзнавча.

Важливими формами роботи гуртка є проведення *позакласних читань, перегляд відеофільмів, телепередач, конференцій на географічні теми.*

До форм позакласного і позаурочний навчання географії відносяться також масові заходи з географії: конкурси, тематичні вечори, вікторини, науково-практичні конференції, експедиції, зустрічі з вченими, мандрівниками, шкільні географічні видання і т. д. В основі їх підготовки лежить ретельне планування, спеціальна організація і методика.

Такі заходи можуть бути приурочені до певної події географічного чи екологічного змісту та відбуватись в межах одного чи кількох навчальних закладів. До такої масової діяльності можна залучати учнів в рамках *Міжнародного Дня туриста (27 вересня), Міжнародного метеорологічного дня (23 березня), Дня Землі (22 квітня), Міжнародного Дня енергозбереження (11 листопада).*

Однією із найпоширеніших форм масової роботи з географії є **тиждень географії в школі**. Тиждень географії в школі є комплексним заходом, що поєднує в собі різноманітні форми позакласної роботи: вечори, конференції, огляди-конкурси географічних знань, конкурси газет, рефератів.

Тиждень географії в школі відрізняється комплексним характером. Він поєднує в собі практично всі форми позакласної роботи. У тиждень географії включаються такі заходи: підготовка і оформлення плану проведення тижня, конкурс рефератів з географії, випуск стінних газет, організація навчальних екскурсій, демонстрація відеоматеріалів, проведення географічної конференції, вечори, ігри, зустрічі з цікавими людьми. Програма тижня географії залежить від конкретних можливостей школи. Тиждень географії слід максимально використовувати для пропаганди науково-популярної, художньої літератури, яка впливає на формування світогляду, пізнавальних інтересів учнів, поглиблення інтересу до географічної науки, допомоги у виборі майбутньої професії.

Своєрідність тижня географії полягає в тому, що він включає в себе індивідуальну, групову, масову роботу з предмета, зацікавлює школярів пізнавальною стороною, емоційністю, можливістю проявити себе. Основне завдання проведення тижня географії – розвиток інтересу в учнів до географії, професійна орієнтація на географічні професії.

Програма тижня географії залежить від конкретних можливостей школи і може включати в себе різні форми. Це може бути лекторій для учнів різного віку, де вчителі або самі учні читають лекції і проводять бесіди. Тиждень географії в школі слід максимально використовувати для пропаганди науково-популярної літератури, збудження інтересу до науки, профорієнтаційної роботи.

Конкурси рефератів з різних проблем географії сприяють підвищенню якості знань учнів, знайомству з науково-дослідницькою роботою, вибору професії, пов'язаної із географією. Кожен школяр, який готує реферат з географії, повинен мати наукового консультанта.

У число заходів, що проводяться в рамках тижня географії, входять вечори, конференції, диспути, олімпіади. Важливо з усього різноманіття позакласних заходів вибрати найцікавіші для учнів школи.

Серед основних форм позаурочної роботи виділяють: факультативи, гуртки, товариства, клуби, асоціації самодіяльних об'єднань, географічні вечори.

Факультативні заняття – це допоміжна форма організації навчально-виховної роботи, здійснюваної в позаурочний час. *Факультативне заняття* (можливість) – це форма організації освітнього процесу в позаурочний час, яка спрямована на розширення і поглиблення знань школярів на уроках у відповідності до їх вимог, можливостей і покликань. Факультативи сприяють підвищенню пізнавальної активності учнів, допомагають підготуватися до підсумкової атестації, олімпіад, дослідницької діяльності, виконують профорієнтаційну функцію, вирішують виховні завдання. Факультативні заняття не є обов'язковими, але включаються в навчальний план загальноосвітнього закладу і проводяться паралельно з вивченням обов'язкового предмета. Це впливає на зміст і форми факультативних занять.

Головними принципами організації факультативних занять виступають добровільність і самовизначеність учнів, врахування вікових особливостей і пізнавальних інтересів школярів, варіативність форм факультативів та їх доступність, цікавість і безоцінковість навчання. Факультативні заняття можуть проходити у формі уроку, лекції, семінару, диспуту, дослідницького заходу, екскурсії та ін. Факультативні заняття в цілому повинні істотно відрізнятися від звичайних уроків (див. *табл. 1.5*).

Проведення факультативу вимагає ретельної підготовки його керівника і учнів. Слід заздалегідь розробити програму, плани занять, навчальні завдання, призначити виконавців, підібрати літературу та інформаційні ресурси. Великий інтерес в учнів викликає залучення до проведення факультативних занять різних фахівців, що працюють в місцевих організаціях. Їх лекції та бесіди оживляють хід занять, а також мають величезний виховний та профорієнтаційний вплив.

Порівняльні показники уроку географії та факультативного заняття

Порівняльний показник	Урок	Факультативне заняття
<i>Статус в навчальному плані</i>	<i>Обов'язкове заняття</i>	<i>Додаткове зайняття</i>
Цільовий орієнтир	Загальноосвітня підготовка учнів	Підготовка з предмету на підвищеному рівні
Зміст навчання	Визначається програмою базового рівня	Визначається програмою факультативних занять
Рівень навчальної мотивації учнів	Не завжди високий	Як правило, високий, відповідний вибору учня
Програми, підручники та навчальні посібники	Державні програми і підручники, рекомендовані МОН України до використання в освітньому процесі в ЗЗСО	Можливе використання авторських програм, навчальних посібників, популярної літератури
Оцінка навчальних досягнень учнів	Виставляються оцінки	Безоцінкове навчання, використовуються процедури самооцінки
Час проведення	За розкладом в основній сітці навчальних годин	За межами розкладу навчальних занять
Кількісний склад учнів	Постійний колектив нормативної чисельності	Щонайменше п'ять учнів

Активізувати пізнавальну діяльність учасників факультативу можна за допомогою спеціальних методів і прийомів навчання: складання плану доповіді, конспектів і тез, постановки проблемних завдань і логічних завдань, аналізу доповідей і повідомлень і т. д. Велику роль відіграють узагальнюючі бесіди вчителя, що сприяють подальшому поглибленню знань, засвоєнню навчальних і наукових понять.

Дослідницька діяльність школярів на факультативних заняттях, як правило, вимагає попередньої підготовки учнів.

При цьому проектні теми повинні виконуватися поетапно під керівництвом вчителя. Успіх факультативних занять залежить багато в чому від творчого підходу керівника до роботи, від його професійної компетентності. Головне завдання педагога тут полягає в цілеспрямованій роботі по формуванню у школярів стійкого інтересу до досліджуваної дисципліни. Тому проведення факультативних занять вимагає від учителя постій-

ного вдосконалення знань, професійних умінь і навичок, систематичної самоосвіти.

На факультативах підвищеного рівня поглиблено вивчається зміст основного курсу; мета прикладних факультативів – розвиток в учнів інтересів до виробництва; на спецкурсах поглиблено вивчаються лише окремі розділи основного курсу; міжпредметні факультативи присвячені розглядові відомостей двох-трьох предметів.

На факультативних заняттях широко використовуються такі форми навчання як лекції, семінари, практикуми. Підсумкова оцінка за факультатив виставляється на основі захисту рефератів, виступів на семінарах, постановки експерименту, виготовлення приладів, проведення досліджень. Оцінювання заноситься в атестат про середню освіту і на його основі учням видаються рекомендації для вступу до вищих навчальних закладів.

Зараз діють програми факультативів і спецкурсів з географії, рекомендовані Міністерством освіти ще: «Основи географічної теорії», «Історія географічних відкриттів та досліджень», «Геоінформаційні технології в географії», «Географічне краєзнавство», «Медична географія», «Географія населення», «Основи геології», «Географія світового господарства», «Економічна та соціальна географія світу».

Олімпіада є однією з важливих форм позакласної роботи, що сприяє розвитку пізнавального інтересу учнів до географії. Шкільні олімпіади з географії не тільки стимулюють інтерес учнів до знань, але також розвивають самостійність, вдосконалюють загально навчальні і предметні вміння. Поряд з розвитком пізнавального інтересу олімпіади дозволяють також вирішувати завдання профорієнтаційної роботи з учнями. Крім цього, олімпіада завдяки масовій участі в ній школярів допомагає діагностувати стан географічної освіти на місцях. Підготовка до олімпіади вимагає тривалої роботи і спеціальної методики.

Учнівські вечори з географічною тематикою поділяються на такі види:

1. Вечори теоретичного спрямування (цікавої географії, запитань і відповідей, тематичні, зустрічей з науковцями для ознайомлення з історією розвитку географічної науки).

2. Вечори-звіти про екскурсії в природу, походи, подорожі, експедиції.

3. Святкові (ювілейні вечори, присвячені видатним ученим-географам, почесним членам шкільного клубу, визначним датам, географічним подіям).

4. Краєзнавчі вечори (природа населення і його господарська діяльність рідної місцевості, окремого регіону – району чи області).

5. Міжпредметні вечори (географічно-біологічні, історико-географічні, географічно-екологічні).

Проводяться вони один раз на рік. Часто їх організовують разом з учителями біології, історії та іншими. Це так звані інтегровані вечори на міжпредметній основі. Назви можуть бути різними: «Люби, і знай свій рідний край», «Історія і географія своєї місцевості», «Видатні вчені-географи України» та ін. Тематику підбирають згідно навчальної програми.

Організація географічних вечорів має на меті сформувати і розвинути пізнавальний інтерес до предмету, тому географічний вечір повинен бути цікавим і захоплюючим. Підготовка, до його проведення справа відповідальна і досить складна.

З великим інтересом проходять *вечори цікавої географії*. Мета таких вечорів – прищепити учням любов до географічної науки. Тематика таких вечорів досить різноманітна «Великі катастрофи, їх причини і наслідки», «Світовий океан, його пізнавальна характеристика», «Вулкани і землетруси, причини і наслідки».

Запитання для самоконтролю

1. *Опишіть цілі і завдання позаурочної і позакласної роботи з географії.*
2. *Означте основні види позаурочної і позакласної роботи.*
3. *Назвіть основні форми позаурочної і позакласної роботи.*
4. *В чому особливості методика організації і проведення географічного гуртка в школі.*
5. *Опишіть факультативні форми організації навчально-виховної роботи.*
6. *Як організувати та провести олімпіаду з географії?*
7. *В чому переваги проведення тижнів та шкільних вечорів з географічною тематикою перед іншими формами позаурочної і позакласної роботи?*

1.14. РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ

На теперішньому етапі реформування освітньої галузі основна увага приділяється її якісному поліпшенню для створення максимально сприятливих умов для розвитку особистості, що передбачає найповніше розкриття її здібностей, Особистісне спрямування освіти зумовлює необхідність інтегровано оцінювати якість освіти в єдності індивідуальних характеристик особистості, педагогічних показників організації освітнього середовища і соціальних параметрів функціонування освітніх систем.

Для усунення недоліків традиційних форм організації навчально-пізнавальної діяльності необхідно забезпечити чітку скоординованість, наступність і єдність вивчення всіх природничих дисциплін на особистісно орієнтованій основі. За таких умов особливої ваги набуває проблема реалізації можливостей міжпредметних зв'язків для формування предметних компетентностей школярів.

Міжпредметні зв'язки складають необхідну умову організації освітнього процесу як цілеспрямованої системи. Вони виступають як засіб комплексного підходу до навчання. У навчальній діяльності учнів реалізація міжпредметних зв'язків є дидактичною умовою її реалізації, систематизації знань, формування самостійного мислення і пізнавального інтересу.

У педагогіці ідея використання міжпредметних зв'язків виникла в ході пошуку шляхів відображення цілісності природи в змісті навчального матеріалу. Так, навчальний процес є відображенням об'єктивно існуючих зв'язків між явищами і процесами, що вивчаються на уроках з різних предметів, і зв'язків, які встановлені між галузями наук. Вказівки про доцільність використання міжпредметних зв'язків знаходимо вже в працях прогресивних педагогів ранніх епох (І.Г. Песталоцці, Я.А. Коменського, Д. Локка, К.Д. Ушинського та ін.). «Усе, що знаходиться у взаємозв'язку, повинно викладатись у такому ж зв'язку», – писав Я.А. Коменський, оскі-

льки вважав, що без цього неможливе пізнання причинно-наслідкових зв'язків, відношень явищ і предметів об'єктивного світу.

Педагоги підходили до проблеми міжпредметних зв'язків з різних точок зору, але для кожного з них було суттєвим прагненням забезпечити систему знань учнів про світ. Ідея узагальненого пізнання як «методика знаходження істини» повинна бути зіставлена, на думку Д. Локка, з певним змістом навчання, в якому один предмет повинен наповнюватися елементами і фактами іншого, а загальне навчання зіставляється з прикладним.

У книзі «Людина як предмет виховання» К. Д. Ушинський дає психолого-педагогічне обґрунтування міжпредметних зв'язків, виходячи з різних асоціативних зв'язків, що відображають об'єктивні взаємозв'язки предметів і явищ. У структурі кожної науки він виділяв, «окрім спеціальних понять, які належать кожній науці зокрема», поняття «загальні багатом, а деякі і всім наукам належні».

У подальшому проблема міжпредметних зв'язків отримала розвиток і принципово новий зміст. Міжпредметні зв'язки як дидактична категорія є багатовимірним системним об'єктом дослідження, що потребує вивчення складу, структури, функції, взаємовідношень з іншими системними об'єктами дидактики. Структура навчального предмету – основне джерело міжпредметних зв'язків, багатогранності їх видів у змісті процесу навчання. Міжпредметні зв'язки, в свою чергу, впливають на формування структури навчальних предметів, на виділення міжсистемних компонентів знань та узагальнених способів навчально-пізнавальної діяльності.

Наприкінці минулого століття було досліджено зміст міжпредметних зв'язків дисциплін природничо-наукового циклу, зроблено спробу комплексного розв'язання цієї проблеми. Дослідниками було запропоновано трактувати міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, що сприяє підвищенню науковості і доступності навчання, значному підсиленню пізнавальної діяльності школярів, підвищенню якості знань і, що дозволяє розвивати наукові погляди і переконання учнів.

Українські освітяни досліджуючи процес встановлення міжпредметних зв'язків, встановили, що їх сутність полягає не стільки у взаємному використанні одними предметами навчальної інформації інших, скільки у встановленні таких зв'язків між навчальними дисциплінами, які забезпечують формування в учнів загальних синтезованих знань.

Географія за своїм змістом і сутністю є наукою *інтеграційною*. Інтеграційність шкільних курсів географії полягає в тому, що в них сфоку-

совано знання з інших шкільних предметів про конкретну теорію Землі як планети, сукупність ознак і властивостей географічних об'єктів і явищ, способів діяльності в процесі їх пізнання, сукупності методичних аспектів у формуванні змісту географічної освіти.

В сучасних умовах наукової інтеграції особливо важливим фактором системного формування змісту навчального предмета, який засвоюється у формі фактів, уявлень, понять, закономірностей і теорій, а також структури предмета є міжпредметні зв'язки. Проблема їх встановлення не втратила актуальності і на сьогоднішній час. Без біологічних, фізичних, хімічних, астрономічних знань, учень не зможе пояснити причинно-наслідкові, функціональні, видові, логічно-змістові, просторові зв'язки і закономірності між географічними об'єктами і явищами, не зможе проаналізувати їх сутність, порівняти ознак, зробити узагальнення та висновки.

Проблемі міжпредметних зв'язків досліджували багато вітчизняних і зарубіжних учених (О.В. Сергєєв, В.М. Максимова, О.Я. Савченко, В.М. Федорова). Однак у методичній літературі з географії міжпредметним зв'язкам і досі приділяється ще не достатньо уваги.

З точки зору філософського аналізу міжпредметні зв'язки виступають як дидактична форма загального принципу системності. Філософський аналіз включає в себе педагогічний, психологічний і методичний аспекти:

- загальнопедагогічні аспекти вбачають в міжпредметних зв'язках умову і засіб комплексного підходу до навчання і виховання;
- психологічний – вбачає в них узагальнення (розумової операції) знань і способів навчально-пізнавальної діяльності;
- методичний аспект – міжпредметні зв'язки розглядає як умову і засіб удосконалення форм, методів, прийомів і способів діяльності при формування змісту окремих навчальних предметів.

Виходячи з позицій філософського аналізу, вітчизняні та зарубіжні психологи та дидакти трактують поняття «міжпредметні зв'язки» по різному.

Одні з них (В. М. Максимова) вважають, що міжпредметні зв'язки – це дидактична форма гносеологічного принципу системності, яка є необхідною і суттєвою ланкою сучасних методологічних основ процесу навчання, оскільки започатковує створення системи.

Інші (Ю.І. Дик, Г.І. Щукіна) трактують міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, яка орієнтує вчителя географії на засвоєння учнями знань з різних предметів для формування складових географічної компетентності та переносу їх у нові ситуації, розвиток їх пізнавальних здібностей, активнос-

ті та інтересу. Міжпредметні зв'язки як дидактична умова координують навчальну інформацію з різних предметів і надають їй узагальнену спрямованість у процесі формування змісту географічної освіти. При цьому основна сутність міжпредметних зв'язків полягає не стільки у взаємному використанні одними предметами навчальної інформації інших, скільки у встановленні таких зв'язків між навчальними дисциплінами, які забезпечують формування в учнів загальних синтезованих знань та вмінь.

Враховуючи різноманітність дидактичних функцій міжпредметних зв'язків, низка педагогів-дослідників провела їх класифікацію. Так, існує класифікація міжпредметних зв'язків за об'єктом, на основі якого встановлюються наступні види зв'язків: за змістом навчальних дисциплін, за методом навчання, за формуванням умінь. М.Я. Лернер запропонував інший оригінальний підхід до класифікації міжпредметних зв'язків. Автор виділяє такі види: фактичні, понятійні та теоретичні.

Широкого розповсюдження серед дослідників набув тематико-часовий підхід класифікації зв'язків між предметами. Так, академік М.Н. Скаткін розглядав три їх види: попередні, коли потрібно відновити в пам'яті учнів вже вивчений матеріал; супутні, коли пов'язуються одночасно, або майже одночасно, поняття, що вивчаються; перспективні, коли для вивчення понять потрібне залучення і осмислення матеріалу суміжних предметів, які будуть вивчатися в майбутньому. П.Г. Кулагін, узявши за основу часовий фактор, розглядав два види зв'язків (назвав їх хронологічними): синхронні та асинхронні. Поряд з хронологічними зв'язками розглядаються також інформаційні зв'язки, які забезпечують поглиблене сприйняття фактичних даних, ефективне формування наукових понять і свідоме засвоєння наукових теорій.

Н.М. Черкес-Заде, крім часового фактору, для класифікації міжпредметних зв'язків запропонувала використовувати логічний фактор, який залежить від розумових операцій, що стимулюються міжпредметними зв'язками. До логічних зв'язків вона відносить наступні: порівняльні, причинно-наслідкові, індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні, узагальнюючі.

Досить детальною є класифікація міжпредметних зв'язків запропонована І. Д. Зверевим і В. Н. Максимовою (*таблиця 1.6*). Така класифікація базується на основі системного підходу. Міжпредметні зв'язки на основі змісту зв'язків автори відносять до типу змістовно-інформаційних, зв'язки в способах навчально-пізнавальної діяльності до типу операційно-діяльнісних. Розглядаються також організаційно-методичні зв'язки, які

хоча і мають самостійне значення, але все ж таки підпорядковані першим двом типам зв'язків.

Таблиця 1.6

Класифікація міжпредметних зв'язків

№ з/п	Типи зв'язків	Види зв'язків
I	Змістово-інформаційні	1. Наукові (фактичні, понятійні, теоретичні) – за складом знань.
		2. Філософські (гносеологічні, логічні) – за знаннями про пізнання).
		3. Ідейні – за знаннями про духовні цінності.
II	Операційно-діяльнісні	1. Практичні – за способами практичної діяльності під час застосування теоретичних знань.
		2. Пізнавальні – за способами навчально-пізнавальної діяльності.
		3. Ціннісно-орієнтаційні – за способом ціннісно-орієнтаційної діяльності.
III	Організаційно-методичні	1. Репродуктивні, пошукові, творчі – за способом засвоєння зв'язків з різних видів знань.
		2. Міжкурсів, внутрішньоциклічні, перспективні – за широтою здійснення зв'язків.
		3. Наступні, супутні, перспективні – за часом здійснення зв'язків.
		4. Односторонні, багатосторонні – за способом взаємозв'язку предметів.
		5. Епізодичні, постійні, систематичні – за постійністю реалізації.
		6. Поурочні, тематичні – за рівнем організації навчально-виховного процесу.
		7. Індивідуальні, групові, колективні – за формою організації роботи учителя та школярів.

Наведені приклади різних підходів класифікації міжпредметних зв'язків показують, що це питання не має однозначного розв'язку в методичній літературі. Це пояснюється відсутністю єдиного підходу до розгляду видів міжпредметних зв'язків з характерними для них ознаками, що значно ускладнює їх реалізацію за умов реального освітнього процесу.

Міжпредметні зв'язки різноманітні за своїми функціями, тому в педагогічній науці існує певна їх класифікація. Поклавши в основу класифікації загальні ознаки структури навчальних предметів і структури процесу навчання, виділяють такі міжпредметні зв'язки: змістово-інформаційні, операційно-діяльнісні, організаційно-методичні.

Змістово-інформаційні міжпредметні зв'язки встановлюються під час формування змісту елементів знань (фактів, уявлень, понять, теорій); в процесі осмислення їх ознак і властивостей.

Операційно-діяльнісні міжпредметні зв'язки пов'язані зі способами пізнавальної діяльності (використання загально-навчальних вмінь, мислительних, творчих, мовних, оціночних).

Організаційно-методичні міжпредметні зв'язки узагальнюють методи, прийоми та форми організації навчання. Вони забезпечують ефективні шляхи засвоєння учнями загально предметних знань і вмінь.

У різних формах навчальної урочної і позаурочної роботи з географії реалізуються всі види міжпредметних зв'язків, тому що географія перебуває у тісних зв'язках із різними предметами навчання.

Зв'язок географії з українською мовою. Під час вивчення географії учні знайомляться з новими термінами, географічною номенклатурою. Вчитель географії повинен стежити за правильністю написання географічних назв, за зв'язним мовленням під час опису географічного об'єкта; розвивати вміння складати план за прочитаним географічним текстом підручника, формулювати запитання до прочитаного, формулювати визначення понять.

Зв'язок географії із іноземними мовами. У практиці роботи вчителя часто виникає потреба посилатися на граматичні правила іноземних мов. Особливо це стосується географічних назв, оскільки багато з них мають іноземне походження. Дослідження історії походження географічних назв учні можуть проводити самостійно.

Користуючись знаннями з англійської мови учні самі можуть проводити топонімічні дослідження. Так, у 7 класі, під час вивчення Північної Америки учням пропонується провести дослідження щодо походження географічних назв материка. Острів Гренландія в перекладі з англійської означає «зелена країна»; півострів Флорида «квітучий»; острів Ньюфаундленд – «знов освоєна земля»; течія Гольфстрім – «течія із затоки»; півострів Каліфорнія – з іспанської «розжарена піч»; Пуерто-Ріко – з іспанської «багатий порт».

Зв'язок географії з математикою. Застосовуючи математичні знання учнів на уроках географії учитель тим самим поглиблює ці знання і використовує їх для ґрунтовного засвоєння географічного матеріалу.

Учні застосовують знання з математики під час: визначення відстаней між об'єктами на карті за допомогою масштабу; побудова стовпчико-

вих і кругових діаграм; побудова графіка температур; порівняння довжин річок, кількості населення, площі країн.

Зв'язок географії з літературою. Використання поезії та прози на уроках географії не є новим у методиці. Застосування поетичного слова на уроках географії може служити засобом для з'ясування окремих ознак уявлення, поняття чи встановлення різних видів зв'язків (причинно-наслідкових, просторових, логіко-змістових та ін.).

Наприклад, під час вивчення теми «Опади» (6 кл.) можна використати вірш Д. Павличко «Впали осі на покоси»:

*Впали роси на покоси,
Засвітилися навколо
Там дівча бродило босе,
Білу ніжку прокололо
Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне
Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане.*

Через слова вірша «згинуть роси як над світом сонечко зійде багряне» учні з'ясовують властивість роси випаровуватися.

Під час вивчення теми «Клімат» (6 клас), а саме з'ясування істотних ознак зими – пори року, доцільно використати вірш Я. Коласа «Зима»:

*Надійшли морози ріки закували
І береза коси інієм прибрали.
Пухова перина очі убирає
біла скатертина – ні кінця ні краю.
Під серпанком білим трави і листочки,
Річка опішила, не дзюрчать струмочки.
Омертвіли лози, ледь гіллям хитають,
А в полях морози та вітри гуляють...*

Зв'язок географії з історією. Цей зв'язок простежується під час вивчення майже всіх навчальних тем і розділів. Історичні передумови необхідні для пояснення багатьох фізико-, економіко- та соціально-географічних процесів.

Тема «Земля в космічному просторі» починається з вивчення історії космічних досліджень. Учні можуть самостійно підготувати матеріал про К. Ціолковського, Ю. Кондратюка, С. Корольова, Ю. Гагаріна, Л. Каденю-

ка; підібрати легенди та міфи про утворення назв зірок та сузір'їв зоряного неба – Чумацький шлях, велика і мала ведмедиця, Оріон.

У курсі 7 класу «Географія материків і океанів» під час вивчення окремого материка у навчальній програмі є конкретна рекомендація про вивчення історії його дослідження та освоєння. Особлива увага приділяється вивченню історичних даних про життя і діяльність мандрівників і дослідників – Афанасія Никітіна, Олександра Маккензі, Давіда Лінгвінстона, Миколи Пржевальського, Миколи Миклухо-Маклая, Руала Амундсена, Христофора Колумба.

У 8 класі під час вивчення курсу «Україна у світі: природа, населення» обов'язково звертається увага на історію формування території нашої держави, на історико-географічні області України, на історію заснування промислових центрів України, промислових підприємств, великих міст. У 9 класі між предметні зв'язки із історією простежуються під час розгляду заснування і розвитку держави, її устрою.

Зв'язок географії із біологією. З цією наукою географія має найтісніші зв'язки. У 6 класі під час вивчення тем «Гідросфера» ми розглядаємо живі організми, що її населяють, з'ясовуємо їх вплив на гідросферу, вивчаємо світовий кругообіг води та участь у ньому рослин. Ознайомлюючись із темою «Атмосфера», учні знайомляться із кругообігом кисню та вуглекислого газу, який видобувається за безпосередньою участі людини, тварин і рослини. Тема «Біосфера» повністю присвячена тваринам і рослинам, що населяють природні зони Землі, особливостями їх розміщення на земній кулі.

У 7 класі під час вивчення природних зон світу та окремих материків, а також Світового океану, учні з великим інтересом готують цікаві доповіді про тварин і рослин різних куточків нашої планети. Ці знання учні застосовують і на уроках біології. У 8 класі велика увага приділяється вивченню флори і фауни України.

Зв'язок географії з фізикою. Фізична географія 6-7 класів передбачає вивчення таких навчальних тем, в яких розкриваються фізичні явища та закони, про які дітям ще не відомо. Так про фізичний стан води, його зміни під впливом конкретних чинників і атмосферний тиск і його залежність від висоти над рівнем моря, про фізичний стан гірських порід та матеріалів, їх зміни під впливом температури і тиску, про сонячну радіацію, її вплив на рухи атмосфери Землі, вплив Місяця та Сонця на припливні явища учитель географії пояснює першим. У старших 8-9 класах

під час вивчення електроенергетики доцільно спиратися на знання учнів, здобуті на уроках фізики. Особливо під час вивчення нетрадиційної, альтернативної електроенергетики.

Зв'язок географії із хімією. Міжпредметні зв'язки географії із хімією простежується протягом всього шкільного курсу географії, особливо у навчальних курсах 8-9 класів. Саме під час вивчення металургійної, коксохімічної, хімічної, нафтопереробної, целюлозно-паперової, харчової, фармацевтичної промисловості вчитель пояснює технологічні процеси того чи іншого виробництва і звертає увагу учнів на їхні знання з хімії. Вивчаючи, у 6 класі, корисні копалини учитель розкриває їх хімічний склад, перераховує конкретні речовини, які можна з них отримати.

Зв'язок географії із основами економіки. Основи економіки – новий шкільний предмет. Сучасний перехід до ринкових відносин суб'єктивно породжує гостру потребу в практичній економічній освіті учнів, особливо старших класів. Школа повинна формувати в учнів світогляд та розвивати в них розумові здібності на основі економічного способу мислення, а також виробляти навички правильної економічної поведінки, вміння робити раціональний вибір, виховувати економічну культуру.

На уроках географії розглядаються такі економічні питання: проблема раціонального розміщення господарства в межах країни; матеріальні і людські ресурси, їх обмеженість і раціональне використання; національне виробництво і його оцінка: ВВП і ВВП; міжнародний поділ праці та його переваги та ін.

Важливим етапом встановлення міжпредметних зв'язків є попередній аналіз програм з різних предметів і змісту підручників, а також методів навчання. Встановлюючи міжпредметні зв'язки вчитель географії повинен добре знати переваги кожного методу навчання і в залежності від навчальної теми застосовувати найефективніші з них.

Під час встановлення *попередніх міжпредметних зв'язків і також супутніх* доцільно застосовувати словесні методи навчання. Вони активізують розумову діяльність учнів, сприяють швидкому встановленню внутрішнього зв'язку нових знань з цими знаннями, які учень вже має, переходу від відомого до невідомого.

Під час встановлення *супутніх і перспективних міжпредметних зв'язків*, доцільно використовувати проблемні методи навчання та такі способи діяльності, як: робота з планами місцевості, картами, таблиця-

ми, графіками, схемами, різними іншими засобами наочності, приладами та інструментами.

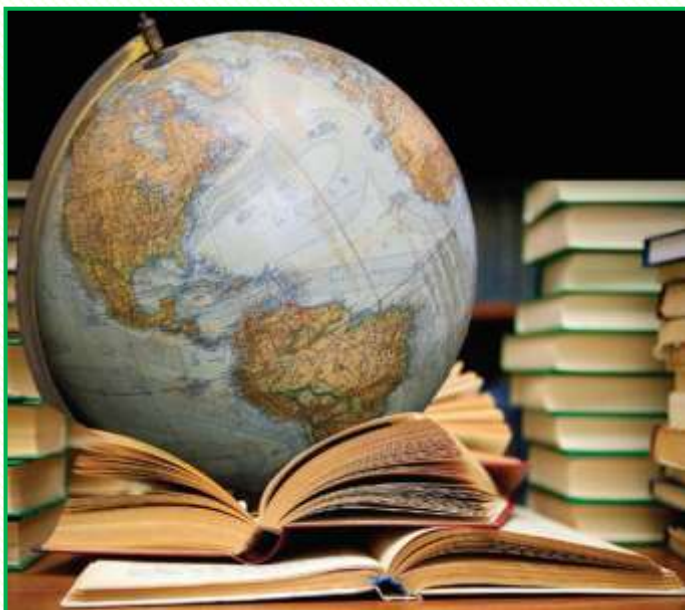
Правильний вибір методів навчання під час реалізації міжпредметних зв'язків дозволяє: з одного боку активізувати пізнавальну діяльність учнів, з другого – розширити попередньо отримані знання з іншого предмета. Своєчасне встановлення міжпредметних зв'язків спонукає учнів до обміркування нового матеріалу. Воно повинно вдало вписуватися в тему уроку і виконувати важливу мобілізуючу функцію. Учні, використовуючи сформовані знання, здійснюють аналіз об'єктів і явищ, що вивчаються, а також порівняння і абстрагування. Розвивається здорова і слухова пам'ять учнів.

Активному відтворенню знань на основі міжпредметних зв'язків сприяє такий методичний прийом, як *пригадування*. Під час пригадування важливо врахувати час вивчення матеріалу, що пригадується, його актуальність, зміст нової теми, загальний розвиток учнів даного класу, схильність і захоплення самого вчителя, вміння раціонально організувати самостійну роботу в класі і вдома, а також забезпечувати емоційність відтворення раніше вивченого.

Залежно від цих умов, пригадування набуває різного змісту і форми: повторення опорного матеріалу самим учителем; повторення опорного матеріалу учнями вдома (їм необхідно чітко визначити сторінки з вказівкою про те, як працювати над даним матеріалом); повторення опорного матеріалу за допомогою таблиць, схематичних рисунків, опорно-логічних схем; повторення матеріалу за допомогою опорних схем (зміст цих схем включає план опису явищ, схематичне зображення, схеми введення поняття). Правильний вибір прийому повторення опорного матеріалу з різних предметів безпосередньо впливає на ефективність самого процесу пригадування.

Запитання для самоконтролю

1. *Опишіть сутність поняття «міжпредметні зв'язки» та їх роль у формуванні географічних понять..*
2. *Проведіть класифікацію міжпредметних зв'язків у географії.*
3. *Охарактеризуйте зв'язок географії з іншими науками.*
4. *Опишіть методичні особливості використання міжпредметних зв'язків на уроках географії.*

1.15. МЕТОДИКА РОБОТИ З ШКІЛЬНИМ ПІДРУЧНИКОМ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ГЕОГРАФІЇ

Підручник – це засіб навчання (друкований або електронний), в якому системно ви-

кладаються основи знань в певній галузі на сучасному рівні досягнень науки і культури (рис. 1.14). Це провідний вид навчальних засобів і він має комплексний характер. При роботі з ним поєднуються прийоми роботи зі словом (текст підручника), картографічними і статистичними матеріалами, зі схемами, рисунками, фотографіями. Для кожного рівня і напрямку освіти створюються спеціальні підручники, що відповідають цілям і завданням навчання і виховання.

Перший підручник географії був опублікований в Європі на початку XVII ст. З тих пір відраховується історія навчальної географічної літератури. У XX ст. почалася систематична робота по створенню і випуску підручників, призначених для використання протягом тривалого часу. Сучасні підручники географії відрізняє високий науковий рівень і педагогічно обґрунтований методичний апарат, побудова якого направлена на вирішення важливого завдання – навчити учня вчитися.

Успішна організація роботи з підручником можлива лише при умові, якщо вчитель добре знайомий із його змістом, особливостями побудови і володіє прийомами роботи з цим засобом навчання. Основу підручника

Рис. 1.14. Зразки шкільних підручників з географії

складає текст, який органічно пов'язаний з позатекстовими компонентами, які у багатьох випадках несуть нову для учнів інформацію.

У практиці розробки підручника дотримуються необхідних принципів до змісту і методичного конструювання, вимог до мови, художнього оформлення та поліграфічного виконання. Знання в підручнику подаються в спеціальній методичній обробці і побудові, які обумовлюють прийоми засвоєння знань учнями і сприяють розвитку їх мислення та емоцій. Тому підручник повинен мати певне (збалансоване) співвідношення внутрішніх компонентів.

Тексти підручників географії включають теорію, пояснення, описи, методологію. Теорія представлена формулюваннями наукових понять, законів, принципів, світоглядних ідей, узагальнюючих висновків.

У підручнику, крім основного тексту, наявний апарат орієнтування – передмова, вступ, зміст, сигнальні символи (геометричні, цифрові, буквені, знакові чи у вигляді рисунків умовні позначення; шрифти, курсив), алфавітний, іменний і тематичний покажчики. Матеріал, викладений у підручнику, організовують для кращого засвоєння за допомогою поділу на розділи, параграфи, висновки.

Підручник має містити апарат організації засвоєння, що охоплює вправи, завдання і запитання для перевірки знань і здійснення зворотного зв'язку, інструктивні та довідкові матеріали (пам'ятки, коментарі, вказівки для самостійного опрацювання матеріалу та практичних завдань, спостережень і дослідів; зразки розв'язків задач), таблиці, підписи-пояснення до ілюстрованого матеріалу.

Типи завдань можуть бути різними: контрольні завдання за темами; завдання для відтворення поточного навчального матеріалу; завдання творчого характеру, на застосування нових знань, спостереження, проведення практичних і лабораторних робіт; завдання різного рівня складності.

Пояснювальний матеріал покликаний розкрити географічні зв'язки між окремими компонентами всередині природних і територіально-виробничих комплексів, пояснити принципи розміщення галузей виробництва, причини виникнення тих або інших природних явищ або процесів. Нерідко пояснення в тексті носить проблемний характер, що сприяє розвитку творчого мислення школярів, служить засобом активізації їх пізнавальної діяльності. Традиційними для географічних текстів залишаються описи і характеристики об'єктів і явищ.

До складу структурної схеми побудови сучасного підручника входять: навчальний текст (основний текст, пояснення, додатковий

текст, теорія, описи, словник термінів, методологія, примітки), позатекстові компоненти, (апарат орієнтування, ілюстративний матеріал, система питань і завдань, зміст, шрифти, сигнали-символи, карти, схеми, діаграми, профілі, статистичні таблиці).

Навчальний текст є провідним компонентом і ділиться на основний (який може бути пояснювальним, інструктивним або інформаційним), додатковий та виноски. В основному тексті наводяться узагальнені теоретичні знання, пояснюються процеси і явища, викладаються факти. Додатковий текст і виноски надають цілісний характер всьому текстовому компоненту.

Дидактичні властивості визначаються складною організаційною структурою підручника. Найважливіша властивість підручника географії – системний характер його змісту. Так, питання і завдання, що передують змісту параграфа, стимулюють відтворення і закріплення раніше засвоєних знань і створюють мотивацію до вивчення нового навчального матеріалу. Завдання, які завершують навчальний текст, систематизують отримані знання, формують і закріплюють вміння.

Властивості підручника не є незмінними. Відображаючи конкретні життєві умови, вони видозмінюються і удосконалюються. Одні з них втрачають своє значення, роль інших незмірно зростає. Найбільш яскравим прикладом тут є художнє оформлення та поліграфічне виконання сучасних підручників. Нові технічні та технологічні можливості дозволяють зараз випускати насичені і багатобарвні навчальні видання, істотно підвищують дидактичні можливості навчальних засобів.

Значне місце займає в тексті розкриття способів отримання наукового знання, знайомство з методами науки. Найбільша увага надана картографічному методу. Сама побудова тексту орієнтує учнів на розуміння навчального матеріалу, допомагає школярам свідомо засвоювати нові знання.

Розуміння тексту – процес досить складний. Він залежить, зокрема, від наявності необхідних знань в учнів та від співвідношення кількості знайомих і незнайомих слів, від рівня сформованості навичок читання.

Позатекстові компоненти підручника виконують навчальну, методичну та контролюючу функцію. Вона містить апарат організації засвоєння знань і умінь, ілюстративний апарат (карти, схеми, рисунки, фотографії, таблиці) і апарат орієнтування за підручником (зміст, символи, сигнали, покажчики, рубрикації і шрифти).

У кожному підручнику вміщено кілька сотень питань і завдань, спрямованих на засвоєння знань, розвиток умінь і навичок, досвіду творчої діяльності, а також – встановлення зв'язків та взаємозалежностей.

Питання і завдання розташовані в різних місцях підручника. Завдання, які передують параграфу, розраховані на активізацію раніше засвоєних знань з географії. Питання і завдання, поміщені в тексті, допомагають направити розумову діяльність учнів в ході засвоєння нового навчального матеріалу, а ті, що стоять в кінці параграфів, вимагають застосування отриманих знань і умінь, контролюють засвоєння нового матеріалу. Завдання в кінці великих розділів носять узагальнюючий характер, сприяють систематизації знань, підведенню школярів до узагальнюючих світоглядних висновків.

Ілюстративний матеріал має різноманітний вигляд і форму: різні за змістом карти в тексті, на форзаці, діаграми і графіки, схеми і таблиці, рисунки і фотографії. Ілюстрації не лише конкретизують текст, але є й самостійним джерелом знань. Словник термінів, поміщений в кінці підручників, дає повний перелік наукових понять кожного курсу географії.

У роботі з підручником є *типові недоліки*: вчителі найчастіше звертаються до ілюстративного матеріалу, але мало організовують роботу учнів із текстом. Школярі ж при виконанні домашньої роботи, як правило, обмежуються читанням тексту, не звертаючи уваги на текстові карти, схеми і інші позатекстові компоненти.

Підручник – це книга для учнів, але він корисний і для вчителя, оскільки він може використовуватись для керування навчальним процесом на уроці. Він містить теоретичний матеріал згідно навчальної програми. Його текст – головна складова, ілюстрації в ньому – допоміжний матеріал. Значну допомогу учням у підручниках надає географічна карта, без якої неможливо вивчати географію.

Головними *дидактичними функціями* підручника є пізнавальна, розвиваюча і виховна. Вони доповнюються інформаційною, систематизуючою, координуючою, мотиваційною та іншими функціями. Функціональні можливості підручника повинні також стимулювати бажання і вміння школяра самостійно здобувати знання, займатися самоосвітою і профорієнтацією.

Дидактичні властивості і функції підручника географії свідчать про широкі можливості його використання в навчально-виховному процесі. Підручник в рівній мірі необхідний як для вирішення навчальних завдань,

так і для формування внутрішнього світу школяра. Підручник як джерело знань і виховний засіб необхідний на будь-якому етапі навчання.

На уроці підручники виступають у ролі провідних джерел знань. Існує багато прийомів роботи і підручником, але є загальноприйняті правила роботи: знайомство з підручником; ознайомлення учнів з прийомами роботи; робота з текстом; навчання учнів за допомогою додаткової літератури; робота з рисунками, схемами, діаграмами.

У 5-6 класах вчителі користуються такими прийомами: читання тексту підручника вчителем у класі з наступним аналізом прочитаного; коментування вчителем прочитаного учнями тексту; самостійне читання кожним учнем і розповідь про прочитане; робота з рисунками: розгляд і їх аналіз; робота з запитаннями і завданнями.

В 7-9 класах вчителі націлюють учнів самостійно працювати з підручником. До них відносяться складніші прийоми: виконання завдань і вправ, які містяться в нього; робота із статистичним матеріалом; складання плану прочитаного; складання тез і конспектів опрацьованого; складання розповіді за рисунками; опрацювання матеріалів, що можуть доповнити текст підручника за допомогою популярної літератури.

Важливим прийомом самостійної роботи з підручником є складання порівняльних характеристик географічних об'єктів та окремих територій. Учні опрацьовують кілька текстів, наприклад, про Скандинавський і Піренейський півострови. У характеристиці обох територій знаходять відмінності і подібність. Порівняння здійснюють за таким планом: географічне положення; рельєф і корисні копалини; клімат; внутрішні і зовнішні води; рослинність і тваринний світ.

Ще один важливий прийом, це – *робота з картами*, які вміщені у підручнику. Можна співставляти опрацьований матеріал з картами атласу. Така робота привчає працювати з картами і сприяє свідомому засвоєнню географічної номенклатури, розумінню понять і термінів з картографії. В цьому плані учні збагачують свою мову науковою термінологією.

Важливо привчати учнів з самого початку *правильно орієнтуватись у підручнику*: де і як розташовані заголовки, рисунки, схеми, діаграми, підзаголовки, запитання і завдання, поради, термінологічний словник. Вивчення всього цього привчає учнів бачити всю структуру підручника.

Специфіка підручників географії полягає в тому, що вчителі та учні повинні оперувати значним фактичним матеріалом. Один з основних на-

прямків при роботі з підручником – *відбір головного матеріалу* повинен широко використовуватись при викладанні географії.

Успішне використання на уроках вказаних прийомів повинно не лише полегшити роботу з підручником для всіх учнів, але й сприяти формуванню і розвитку пізнавального інтересу до географії.

Побудови підручників географії дають можливість широко використовувати їх у складі різних методів навчання. При використанні пояснювально-ілюстративного методу – учні читають і переказують текст, складають описи за рисунками, прочитують дані з карт.

Репродуктивний метод здійснюється за допомогою завдань, спосіб виконання яких учням відомий (складання плану тексту, складання схем, систематизація навчального матеріалу в таблиці).

Частково-пошуковий і дослідницький методи застосовуються при аналізі тексту з метою виявлення якої-небудь закономірності. Для організації пошукової діяльності використовуються ілюстрації підручника, особливо умовні – у вигляді схем та графіків.

Частина завдань підручника носить характер *проблемних питань і завдань*: «Відомо, що в лісах утворюється більше рослинної маси, ніж в степах, проте чорноземні ґрунти набагато родючіші ніж підзолисті. Чим це пояснити?» (6 клас).

Найсприятливіші умови для використання *дослідницького методу* створюють краєзнавчі завдання підручника, які спонукають школярів самостійно вести пошук, збір, обробку і інтерпретацію краєзнавчого матеріалу.

Учням 6 класу, що приступають до вивчення географії, повинні бути знайомі такі прийоми, як *просте відтворення тексту, розподіл тексту на частини, складання короткого і розгорнутого плану, відповіді на питання за текстом, виділення в ньому головної думки, встановлення на основі тексту причинно-наслідкових зв'язків, знаходження в тексті тих положень, які вводить вчитель*. Тому роботу з текстом підручників географії доцільно починати з перевірки прийомів, якими учні повинні вже володіти.

Географічні тексти включають кілька логічних елементів, тому важливо навчити школярів при роботі з текстом їх розрізняти. З цією метою на початку навчального року слід провести пояснювальне читання кількох нових текстів, вказуючи на його логічні частини: описи об'єктів і явищ (погодних умов, рослинності), факти (довжина річок, висота гір), пояснення причин явищ і процесів, висновки. Особливо важливо навчити

школярів *виділяти в тексті теоретичний матеріал: визначення понять, формулювання принципів та закономірностей*.

Одним з ефективних прийомів роботи з підручником є *складання розгорнутого плану теми*, що вивчається на уроці. При складанні планів учням необхідно роз'яснювати, як користуватися апаратом орієнтування підручника (підзаголовками, відмінністю в шрифтах, курсиви).

Для роботи з підручниками особливо характерні завдання на *одночасне використання тексту і карт, на зіставлення даних карт і тексту*, на виділення додаткових до карти відомостей, знайдених в тексті. Доцільно також висновки, які отримані на основі аналізу карт та іншого ілюстративного матеріалу підручника, співставляти із текстом.

Ефективним видом роботи з текстом є *складання на його основі схем та таблиць, за допомогою яких можуть бути систематизовані географічні факти*, вироблені правильні уявлення, розкриті істотні ознаки понять.

Прийоми використання запитань і завдань залежать від мети і змісту уроку. Підручники включають завдання різної складності, це дозволяє здійснювати індивідуальний підхід до навчання. У підручниках зустрічаються карти-схеми, які забезпечені запитаннями і завданнями, що вимагають пояснити причини розвитку і розміщення продуктивних сил, встановити динаміку явища, знайти риси схожості або відмінностей в спеціалізації економічних районів.

В організації роботи з підручником розрізняють кілька етапів. Перший етап характеризується тим, що робота проводиться під безпосереднім керівництвом вчителя. Він закріплює у школярів вже відомі їм уміння і навчає новим. На другому етапі вчитель дає лише керівні вказівки. Робота школярів носить напівсамостійний характер, до вчителя вони звертаються по допомогу у разі утруднень. На третьому етапі учні працюють з підручником за спеціальними завданнями вчителя самостійно.

Вчитель направляє роботу учнів з підручником і при виконанні домашніх завдань, роз'яснивши школярам, який текст необхідно запам'ятати (означення понять, закономірності), який можна переказати своїми словами, які завдання підручника необхідно виконати в зошиті, на які питання підготувати усні відповіді, які схеми або таблиці можна виконати на основі тексту.

Проблема *формування умінь працювати з підручником* особливо актуальна на першому етапі навчання географії у 6 класі. Тут особливо

важливо підготувати школярів до роботи із текстом географічного змісту і навчити користуватися позатекстовими компонентами.

На першому уроці вчитель знайомить школярів зі змістом та оформленням нового для них підручника, розкриває його структуру, пояснює, як користуватися змістом і словником термінів, додатками, ілюстративним матеріалом. Доцільно на цьому ж уроці провести бесіду з метою виявлення підготовленості школярів до роботи з підручником.

Найбільш раціональними у 6 класі є такі прийоми роботи із підручником: пояснювальне читання, відповіді на питання по тексту, складання плану тексту, виділення в ньому головної думки, а також додаткового і пояснення матеріалу. Дуже важливо навчити школярів розрізненню логічних частин, аналізу цифрового матеріалу, рисунків, картосхем.

В процесі формування понять використовується не лише текст підручника, але й ілюстративний матеріал. Наприклад, при формуванні понять «річка», «вододіл» та інших застосовується аналіз текстових карт і картосхем «Басейн річки Дніпро», «Вододіл».

У 7 класі особлива увага звертається на наступні види роботи з текстом: порівняння, складання за текстом схем, рисунків і таблиць, виписування даних, складання переліку об'єктів, розгорнутого плану до тексту. Увага до цих прийомів пояснюється особливостями змісту курсу географії материків. У цьому класі ведеться цілеспрямована робота з питаннями, завданнями і ілюстративним матеріалом підручника, удосконалюються уміння характеризувати об'єкти і явища, що зображені на фотографіях і рисунках.

Особлива увага у 7 класі надається аналізу схем, що відображають різні явища в атмосфері, роз'яснюють причини формування клімату материків, навчанню читання і зіставленню карт-схем, простих і складних профілів, кліматичних графіків і діаграм. Робота з ілюстративним матеріалом, з системою питань і завдань найчастіше проводиться в комплексі з аналізом тексту підручника.

Слід відзначити, що в підручниках з курсу географії материків вміщено досить багато завдань, що орієнтують учнів на роботу з різними компонентами підручника. Кількість і складність цих завдань зростає від теми до теми, що створює сприятливі умови для цілеспрямованого навчання учнів прийомам роботи з підручником.

Під час вивчення курсу 8 класу «Україна у світі: природа, населення» прийоми роботи із підручником ускладнюються. Великий об'єм інформації, спеціальна термінологія, яка вживається в тексті, велика кіль-

кість текстових карт, подаючих інформацію, якої немає в тексті, статистичний матеріал, – все це вимагає особливої уваги до організації роботи з підручником 8 класу. Доцільно практикувати вибіркове пояснювальне читання деяких складних тем (наприклад, «Атмосферні фронти, циклони і антициклони»).

Ефективними є завдання на складання розгорнутих планів до тексту, таблиць, що показують різні зв'язки і залежності, креслення схем.

При роботі з підручником 8 класу ускладнюється аналіз текстових карт, які несуть додаткову інформацію про такі компоненти природного комплексу, як рельєф, клімат, внутрішні води. Ось чому при підготовці до уроків вчителю необхідно планувати спеціальну роботу по аналізу таких карт.

Характеристика складається за планом, який включає не лише пункти, відомі з курсів 6-7 класів, але й такі відомості, як водність річки, тип водного режиму, нахил, початок льодоставу і весняного льодоходу, будова річкової долини на різних ділянках річки, характеристика твердого стоку, зміна рівня води у зв'язку з її господарським освоєнням.

Використання підручника в старших класах ґрунтується на вже сформованих уміннях. Проте при переході від вивчення фізичної географії до економічної види робіт з підручником ускладнюються. Текст підручників 8-9 класів різко відрізняється від тексту підручників з фізичної географії 6-7 класів. У ньому багато нових, незвичних для школяра термінів. Часто ці терміни означають економічні поняття. У тексті багато цифрового матеріалу, посилання на статистичні таблиці.

Для того, щоб учні найшвидше засвоїли *специфіку роботи з підручниками економічної географії*, доцільні такі прийоми, як вибіркове читання, встановлення причинно-наслідкових зв'язків на основі роботи з текстом.

Для швидшого оволодіння прийомами роботи з текстом доцільно давати завдання на складання плану не лише для всього тексту, але й для характеристики окремих об'єктів. Наприклад, при вивченні паливної промисловості у 8 класі учням дається завдання скласти план для характеристики вугільної бази.

Новими прийомами в роботі з підручниками 8-9 класів є складання тез і конспектів тексту підручника. Наприклад, до тексту «Загальна характеристика господарства України», «Паливно-енергетичний комплекс», «Мінеральні ресурси світу», «Промисловість країн Західної Європи» під керівництвом вчителя складаються короткі тези статі підручника.

На завершальному етапі навчання географії у 9 класі застосовуються всі вже названі види робіт, але особливо поширені прийоми складан-

ня тез і аналіз статистичних таблиць, текстових карт і різних картограм і діаграм. Робота з підручником часто поєднується з аналізом матеріалів поточної преси, іноді вимагає звернення до підручників історії.

Загальні методичні вимоги до роботи з підручником:

1. Систематичне використання підручника на всіх етапах навчання: при вивченні нового навчального матеріалу, перевірці, закріпленні і узагальненні знань.
2. Цілеспрямоване навчання школярів умінням працювати зі всіма елементами підручника.
3. Поетапне ускладнення видів роботи з підручником.
4. Застосування підручника в поєднанні з іншими засобами навчання: картами, картинами та аудіовізуальними засобами.

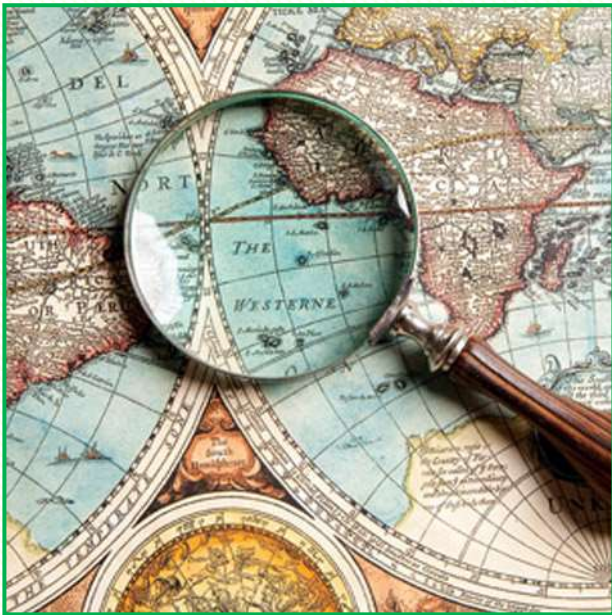
Ефективність навчання предмету багато в чому залежить від того, наскільки добре школяр і вчитель вміють працювати з підручником.

Сучасний підручник географії зобов'язаний відповідати державному стандарту загальної освіти і доповнюватися програмно-методичним супроводом (в тому числі електронним). В результаті підручник і супутні матеріали перетворюються в *навчально-методичний комплекс* (НМК), що забезпечує ефективне здійснення педагогічного процесу. Особливе місце в НМК займають методичні посібники, призначені для вчителя. Як правило, вони створюються найбільш досвідченими педагогами-методистами. В даний час навчально-методичні комплекси розробляються у вигляді серій, що відбивають всі шаблі шкільної географічної освіти.

Перелік підручників, рекомендованих (допущених) до використання в освітньому процесі в загальноосвітніх установах щорічно затверджує МОН України.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте підручник географії та його характеристики.
2. Опишіть прийоми використання підручника на уроках географії.
3. Як організувати роботу з підручником географії?
4. Проаналізуйте особливості використання підручника в різних шкільних курсах географії.
5. Опишіть загальні методичні вимоги до роботи з підручником.
6. Як здійснити опанування вмінням працювати з навчальною літературою?

1.16. ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

Реформування української шкільної освіти спрямоване на докорінні зміни її змісту. Концептуальні підвалини прогресивних зрушень у цьому напрямі засновані на *компетентніс-*

ному підході до навчання, який є визначальним вектором модернізації освіти в Україні. Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти компетентнісний підхід (разом із діяльнісним та особистісно зорієнтованим підходами) є однією з методологічних основ сучасної вітчизняної загальної середньої освіти. Такий підхід передбачає, що результатами освіти мають стати *компетентності особистості*, які розглядаються як *здатність ефективно діяти у відповідних сферах життєдіяльності*.

Визначальними категоріями компетентнісного підходу до навчання є поняття «компетенція» і «компетентність». У дидактиках окремих предметів поняття «компетенція» й «компетентність» застосовуються давно. На початку ХХІ ст. вони вийшли на загальнодидактичний рівень і вже як терміни отримали широке застосування й у дидактиці географії. Крім того, посилення уваги до цих категоріальних понять було викликано намаганням дотримуватися відповідних рекомендацій Ради Європи щодо оновлення освіти в Україні.

Терміни «компетенція» і «компетентність» походять від лат. *competere* – досягати, відповідати рівневі. Вони зазнали доволі широкого розповсюдження і часто ототожнюються з сукупністю знань, умінь і навичок індивіда й досвіду їхнього застосування у його практичній діяльності.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти конкретизуються поняття «компетенція», «компетентність» та їхні різновиди. *Компетенція* визначається як «суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини», а *компетентність* – як «набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається

із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізуватися на практиці». До різновидів компетентностей та відповідних їм компетенцій належать ключові, міжпредметні та предметні (галузеві).

Ретроспективний аналіз міжнародних та вітчизняних освітніх документів дозволяє визначати **географічні компетенції** як певні освітні норми, досягнення яких може свідчити про можливість правильного вирішення будь-якого завдання на основі застосування результатів здобутої географічної освіти.

За своєю суттю *компетенції* – це виклики, зумовлені освітніми потребами суспільства, що конкретизуються у державних стандартах і навчальних програмах.

На відміну від компетенції поняття «*компетентність*» розглядається як набуте визначеною мірою володіння певною компетенцією, яке ґрунтується на об'єктивних можливостях учня та його особистісному ставленні до такої компетенції. У *широкому розумінні компетентність* визначено як загальну здатність людини використовувати придбані впродовж життя знання задля розв'язування широкого діапазону життєвих задач у різних сферах діяльності, спілкування та соціальних стосунків.

Компетентнісний підхід до навчання передбачає спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані *ключова, міжпредметна і предметна (галузева) компетентності*.

Щодо особливостей формування **ключових компетентностей** у процесі навчання географії, то вони ґрунтуються, по-перше, на концептуальних засадах шкільної географічної освіти; по-друге, на основних видах діяльності учнів, необхідних для формування їхнього географічно-орієнтованого світогляду, оволодіння соціальним досвідом і набуття вмінь, навичок та установок практичної діяльності в сучасному суспільстві. Рівень сформованості ключових компетентностей визначається ступенем оволодіння учнями основними видами діяльності, які необхідні для *формування соціального досвіду і набуття вмінь та навичок практичної діяльності в сучасному суспільстві*.

Крім ключових компетентностей, на уроках географії та в позаурочний час мають формуватися **міжпредметні (інтегральні) компетентності географічного спрямування**. До них належать: *природничо-математична, країнознавча, краєзнавча, туристична, картознавча, демо-*

графічна, економічна компетентності. Формування міжпредметних компетентностей відбувається на уроках із різних навчальних предметів і пов'язане з інтегруванням різноманітних елементів предметних знань, вмінь і навичок, установок і ставлень. Зокрема, **красзнавча компетентність** учнів формується на уроках історії, економіки, біології, географії, української літератури. Формування міжпредметних компетентностей сприяє саморозвиткові й самовдосконаленню учнів відбувається під час свідомого засвоєння соціального досвіду, самостійного опанування нових знань і вмінь, оперування інформацією.

У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти України **предметна компетентність учня визначається** як набутий учнями у процесі навчання *досвід специфічної для певного предмета діяльності, пов'язаної із засвоєнням, розумінням і застосуванням нових знань.* Предметна компетентність передбачає здатність застосовувати сукупність інтелектуальних та фізичних якостей особистості, необхідних для самостійного та ефективного виходу з різних життєвих ситуацій, здатність приймати рішення й нести відповідальність за їхню реалізацію у різних галузях людської діяльності.

Щодо **предметної географічної компетентності учнів** (ПГКУ), то вона визначається як окрема компетентність стосовно ключових і міжпредметних компетентностей. Вона може бути конкретно описана і має формуватися у процесі навчання географії.

Предметна компетентність передбачає здатність застосовувати сукупність інтелектуальних та фізичних якостей особистості, необхідних для самостійного та ефективного виходу з різних життєвих ситуацій, здатність приймати рішення й нести відповідальність за їхню реалізацію у різних галузях людської діяльності

Основою предметної географічної компетентності учнів є опанування ними предметними географічними компетенціями, які є *певними нормами, що свідчать, при їхньому досягненні, про можливість правильного вирішення учнями будь-якого завдання на основі застосування результатів здобутої географічної освіти.* Тобто предметна географічна компетентність учнів визначається як готовність і здатність до використання і застосування однієї або багатьох географічних компетенцій.

Оскільки географічна освіта зорієнтована на отримання учнями *специфічних для географії знань, вмінь і навичок та досвіду їхнього засто-*

сування, досвіду творчої діяльності, емоційно-ціннісних установок стосовно довкілля та людської діяльності у ньому, вміння мислити просторово й комплексно, то ПГКУ має складатися саме з цих компонентів.

Предметна географічна компетентність учнів є цілісним утворенням, а тому її потрібно розглядати як цілісну систему. Виділяють такі компоненти предметної географічної компетентності учнів: *змістову, операційну, прикладну, емоційно-ціннісну, світоглядну*.

До *змістової компоненти предметної географічної компетентності* учнів належать емпіричні й теоретичні географічні знання, які мають бути сформовані у здобувачів освіти.

За **операційну компоненту** правлять їхні вміння й навички, що формуються у процесі навчання географії.

Прикладна компонента складається із досвіду застосування географічних знань, умінь і навичок, які спрямовані на вирішення теоретичних і прикладних життєво-значимих завдань й розв'язання проблем на продуктивному та творчому рівні.

Емоційно-ціннісна компонента визначається емоційно-ціннісними установками, ставленнями, ціннісно-визначальними поглядами і переконаннями щодо довкілля й людської діяльності у ньому.

Світоглядна компонента полягає у науковому географічному баченні довкілля на основі географічної картини світу.

Формування предметних географічних компетентностей учнів передбачає не засвоєння ними окремих географічних знань, умінь і навичок, а інтегроване оволодіння ними та досвід їхнього застосування.

Результатом формування окремих предметних географічних компетентностей учнів має бути їхня здатність застосовувати географічні навчальні досягнення задля вирішення власних життєвих завдань та розв'язування проблем. Предметна географічна компетентність учнів має формуватися безпосередньо при організації та реалізації навчального процесу з географії.

Компетентісно орієнтований підхід до навчання перш за все передбачає визначення кінцевого результату навчання учнів та спрямування на такий результат усього навчально-виховного процесу. Відповідно, результатом навчання географії є ПГКУ, яка має визначатися і конкретизуватися вчителем при проектуванні організаційних складників

навчально-виховного процесу (уроку географії, позаурочного і позакласного навчання географії) на основі навчальної програми.

Упродовж здійснення навчання вчитель має контролювати перебіг формування предметної географічної компетентності учнів та визначати рівень її сформованості на кінцевому етапі. Прикінцеве визначення сформованості предметної географічної компетентності учнів має відбуватися за допомогою вимірювання рівня сформованості кожної з окремих предметних компетентностей учнів.

Тому вчитель географії має розуміти, що **предметною географічною компетентністю учнів** є їхня здатність до застосування отриманих географічних знань, умінь і навичок, ціннісних установок і специфічного географічного мислення, сформованих на підґрунті здібностей й життєвого досвіду школярів, що необхідні для їхньої оптимальної діяльності у довкіллі, передбачення наслідків такої діяльності та вирішення власних життєвих завдань і проблем.

Компоненти предметної географічної компетентності учнів: географічні знання, вміння й навички, досвід творчої діяльності з географії, емоційно-ціннісне ставлення до довкілля і діяльності людей у ньому та географічне бачення світу (див. *табл. 1.7*).

Першим компонентом ПГКУ є **географічні знання**, що формуються в учнів на уроках, географії поділяються *на емпіричні та теоретичні*.

До різновидів **емпіричних знань** належать *географічні факти, географічна номенклатура й географічні уявлення*. Такі знання відіграють роль підґрунтя, на якому будується система відповідних теоретичних географічних знань, відбувається аналіз і систематизування географічних фактів, їхнє узагальнювання й формування уявлень щодо просторово розміщених географічних об'єктів вивчення.

Наведення географічних фактів дозволяє безпосередньо характеризувати географічних об'єкти вивчення й створювати уявлення щодо них, обґрунтовувати окремі висновки теоретичного змісту, розтлумачувати географічні поняття або причинно-наслідкові зв'язки, конкретизувати теоретичні знання. За *географічні факти* править реальна географічна інформація, що використовується як основа засвоєння природних і соціально-економічних закономірностей та поглиблення вже сформованих географічних знань.

Географічна номенклатура, що є переліком географічних назв, кількість і склад якої визначається шкільними програмами з географії, вико-

ристовується задля конкретизації просторових географічних уявлень учнів і полегшення формування їхніх теоретичних знань.

Таблиця 1.7

Компоненти предметної географічної компетентності учнів

Географічні знання		Вміння й навички	Географічне бачення світу	Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому	Досвід творчої діяльності учнів з географії
емпіричні	теоретичні				
1) географічні факти; 2) географічна номенклатура; 3) географічні уявлення	1) географічні поняття; 2) географічні причинно-наслідкові зв'язки; 3) географічні закономірності; 4) гіпотези й теорії	1) інтелектуальні; 2) навчальні; 3) прикладні; 4) графічно-знакового моделювання; 5) картографічні; 6) гео-інформаційні	1) здатність до історично зумовленого цілісного відображення довкілля та суспільно-економічних процесів у ньому; 2) розуміння природних, демографічних та соціально-економічних об'єктів, процесів та їхньої взаємодії; 3) здатність мислити просторово й комплексно	1) емоції й почуття; 2) переконання й погляди; 3) установки; 4) правила поведінки; 5) світогляд школярів	здатність учнів до: 1) використання уже сформованих знань і вмінь з пошуковою метою; 2) самостійного комбінування й перетворення вже відомих прийомів навчально-пізнавальної діяльності; 3) створення принципово нових способів розв'язання географічних навчальних проблем

Географічні уявлення, як один із видів емпіричних географічних знань, адекватні уявленням учнів щодо географічних об'єктів вивчення. За умови, що такі уявлення мають бути об'ємними й яскравими, максимально відповідаючи дійсності, вони правлять за основу формування відповідних географічних понять учнів.

До складу **теоретичних географічних знань** входять *географічні поняття, причинно-наслідкові зв'язки, географічні закономірності, гіпотези й теорії*.

Фундамент географічної освіти в школі закладає саме формування *географічних понять*, що є узагальненою формою відображення дійсності, зміст якої в цілому визначається суттєвими й необхідними ознаками географічних об'єктів вивчення й відношеннями між ними. Поряд із поняттями, *причинно-наслідкові зв'язки та закономірності* є основними елементами теоретичних знань географічної науки.

Формування причинно-наслідкових зв'язків потребує спеціально організованої освітньої діяльності учнів, під час якої вони мають не лише виявляти причини, які зумовлюють стан і динаміку географічних об'єктів вивчання, а й пояснювати дію таких причин і визначати наслідки, до яких ця дія призводить. В свою чергу географічні закономірності відображають об'єктивно існуючий постійний взаємозв'язок між географічними об'єктами, процесами та явищами, що зумовлений їхньої сутністю.

Географічні вміння й навички учнів є другим компонентом ПГКУ. *Географічні вміння* – це здатності до виконання певних дій, які набуті учнями на основі знань і попереднього досвіду, а навички – саморушні здатності до виконання певних дій, які реалізуються учнями без обмірковування алгоритму такого виконання.

З метою конкретизування цих компетенцій виділяють *чотири типи таких умінь і навичок*, а саме: **інтелектуальні (пізнавальні), навчальні, прикладні**, а, також, **уміння й навички географічного навчального моделювання (у тому числі й картографічні)**.

Відповідно до провідних завдань шкільної освіти у методиці навчання географії приділяється значна увага формуванню **інтелектуальних (пізнавальних) умінь**, до яких належать уміння учнів: розпізнавати окремі географічні об'єкти вивчання та їхні структурні частини; аналізувати природні й соціально-економічні процеси та явища; зіставляти й порівнювати об'єкти вивчання, передусім природно-територіальні комплекси; встановлювати географічні причинно-наслідкові зв'язки, зокрема виявляти вплив різноманітних чинників на перебіг природних і соціально-економічних процесів; давати комплексні характеристики об'єктам вивчання (синтезувати нові географічні знання); узагальнювати, систематизувати й робити висновки світоглядного характеру.

Навчальні географічні вміння й навички істотно впливають на глибину і міцність засвоєння географічних знань школярів і надають їм змогу раціонально витратити час на виконання самостійної роботи у класі чи вдома. Вони визначаються здатністю учнів працювати з текстом та ілюстраціями підручника, здійснювати бібліографічний пошук, працювати з комп'ютером, планувати свою навчально-пізнавальну діяльність. Такі вміння впливають на глибину і міцність засвоєння географічних знань школярів і надають їм змогу раціонально витратити час на виконання самостійної роботи у класі чи вдома.

Прикладні географічні уміння і навички спрямовані на безпосереднє втілення набутих географічних знань у практику та поєднано з отриманням географічної інформації з різноманітних джерел знань і її використанням.

Вміння й навички графічно-знакового навчального моделювання – це здатність учнів застосовувати різноманітні географічні навчальні моделі, насамперед графічно-знакові. Різновидом таких вмінь є **картографічні та геоінформаційні**. До них належать різнорівневі вміння й навички роботи учнів з паперовими, цифровими та іншими географічними картами.

Досвід творчої діяльності учнів з географії, емоційно-ціннісне ставлення учнів до довкілля й людської діяльності у ньому та географічне бачення світу є окремими предметними компетентностями географічної освіти.

Сучасну географію можна віднести і до природничих, і до суспільних наук, тому **географічне бачення світу** є частиною природничого та суспільно-наукового бачення світу, і його вважають складовою предметної географічної компетентності учнів. Вона завбачує здатність школярів до історично зумовленого цілісного відображення довкілля та суспільно-економічних процесів в ньому й ґрунтуються, передусім, на знаннях про природу Землі, її населення, світову економіку, їхню взаємодію та здатності мислити просторово й комплексно.

Формування цієї компетентності учнів зумовлено взаємодією їхнього індивідуального сприйняття довкілля та сучасного науково-географічного інтегрованого відображення світу, з яким вони знайомляться на уроках. Тобто, у процесі навчання географії має відбуватися поступовий перехід від побутового бачення світу до географічного, а вчитель має зосереджувати свої зусилля на організацію навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на забезпечення такого переходу.

Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому – як компонента предметної географічної компетентності учнів безпосередньо поєднана із формуванням загальнокультурних компетентностей школярів. Здатність до оцінювальних суджень і розумових висновків має вирішальне значення для формування переконань, поглядів і етичних норм поведінки учнів.

Досвід творчої діяльності учнів з географії має бути послідовно накопиченим, перевіреним та випробуваним на практиці. Творча діяль-

ність учнів – це та, яка не має заздалегідь заданих достеменно окреслених результатів і спрямована на пошук і створювання якісно нового або удосконалювання й розвиток відомого.

Проектування уроків географії на основі конкретизованих окремих предметних географічних компетентностей учнів надає можливість вчителям спрямовувати їхню педагогічну діяльність на досягнення наперед визначеного кінцевого результату як складників загальної предметно географічної компетентності учнів.

На сучасному етапі географічна освіта дотримується нових концептуальних підвалин, що засновані на *компетентнісному підході* (рис. 1.15). Обґрунтування та визначення змісту окремих предметних географічних компетентностей учнів дозволяє запровадити цей підхід до навчання географії та, як наслідок, ефективно *формувати предметну географічну компетентність учнів*.

Компетентність – динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей (переконань), яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу освітню діяльність і є результатом навчання на певному рівні освіти.

Оцінювання географічної компетентності учнів треба розпочинати із 6 класу. У завданнях мають оцінюватися такі складові географічної компетентності учнів: уміння користуватися географічними картами; уміння працювати з числовою інформацією; уміння орієнтуватися на місцевості; уміння застосовувати знання і навички під час суб'єкт-об'єктної діяльності, у тому числі з питань природокористування; уміння розв'я-

Рис. 1.15. Алгоритм дій з упровадження компетентнісно орієнтованого підходу до навчання

зувати комплексні задачі; наявність уявлення про просторово-часову єдність й взаємозв'язок природних та антропогенних процесів, що відбуваються в природі; уміння застосовувати різноманітні знання і вміння у побуті та практичній діяльності; уміння визначати поясний час та інші географічні одиниці.

Запитання для самоконтролю

1. *Проведіть ретроспективний аналіз міжнародних та вітчизняних освітніх документів щодо поняття географічної компетентності.*
2. *Означте поняття компетентнісного підходу до навчання.*
3. *Опишіть психолого-педагогічні особливості формування ключових компетентностей.*
4. *Дайте означення поняття міжпредметних (інтегральних) компетентностей географічного спрямування.*
5. *Опишіть поняття предметної географічної компетентності учнів, її основні компоненти та елементарні складові.*
6. *Наведіть алгоритм дій для упровадження компетентнісно орієнтованого підходу до вивчення географії.*

1.17. ДІАГНОСТИКА ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

У навчанні важливу роль відіграють відомості про хід і результати навчального процесу. Учитель отримує необхідну інформацію про це, здійснюючи *діагностику* стану навчальної діяльності. Отримані дані є одними з основних критеріїв якості освіти, що дозволяють не тільки контролювати, але також здійснювати корекцію і підвищувати результативність всієї навчально-виховної роботи.

Діагностикою в педагогіці вважається всебічне дослідження стану освітньої системи на основі виявлення її характерних ознак. Діагностика навчання є процесом виявлення, оцінки та зіставлення результатів навчальної діяльності із заданими нормами. Відповідно до закону «Про освіту» основою об'єктивної оцінки якості освіти випускників є вимоги державних освітніх стандартів. Ці вимоги вказують теоретичний рівень знань, який має засвоїти учень, і практичний характер використання набутих знань і умінь у навчальній діяльності та повсякденному житті.

Діагностика навчання виступає обов'язковою складовою частиною навчального процесу і здійснюється в вигляді *перевірки, відмітки, оцінки, контролю та обліку*.

Відмітка є графічним знаком, як правило, цифровим. Це лише кількісний показник, яким можна судити про рівень успішності. Оцінка, у прямому розумінні, передбачає не конкретний бал, а словесну інформацію щодо якості виконання завдання. В наш час різниця між цими поняттями практично стерлась, але насправді вона є.

За допомогою *перевірки* визначаються успіхи і труднощі в оволодінні знаннями, вміннями, навичками. Перевірки можуть бути усними, письмовими, практичними, програмованими або самостійними (самоперевірки). Результатом перевірки є висновок про хід і досягнутому рівні навчання, яке називається **оцінкою**.

Оцінка знань – справа дуже складна і тонка, у всякому разі, незрівнянно більш складна і тонка, ніж експертиза будь-якого виробу. Тому систематичний контроль за навчальною діяльністю, діагностика відіграє глибоку *виховну* роль. Вона підвищує відповідальність учнів за виконувану роботу, стимулює їх навчально-пізнавальну діяльність, привчає працювати, самостійно вирішувати поставлені завдання, правильно оцінювати свої навчальні результати і можливості. Нарешті, контролююча функція діагностики дозволяє вносити оперативні зміни в навчальний процес, коригувати його хід, здійснювати управління ним (*коригувальна функція*).

Реалізація зазначених функцій базується на виконанні цілого ряду *принципів діагностики навчання*. До їх числа відносяться: принцип *об'єктивності*, що полягає в науково обґрунтованому значенні діагностичних процедур; *систематичності*, що вимагає проведення діагностики від початкового сприйняття навчального матеріалу до його практичного застосування; *гласності*, що передбачає проведення відкритих випробувань всіх учнів за одними і тими ж критеріями.

Види діагностики навчання, їх *функції та принципи* розкривають загальну організацію дослідження стану освітньої системи. Реалізація дослідницьких процедур залежить від методів діагностики.

Методами діагностики навчання вважають різні прийоми і способи індивідуальної, групової або фронтальної перевірки учнів. Вони повинні застосовуватися на всіх етапах навчання, допомагати педагогу підтримувати контакти з учнями, стежити за їх думками і діями, коригувати навчально-виховний процес.

Діагностика навчання здійснюється поетапно. Перший етап – організаційний (підготовчий), в рамках якого визначаються цілі, об'єкти і напрямки перевірки. Другий етап – практичний, пов'язаний з вибором інструментарію і здійсненням діагностичної процедури. Третій – аналітичний, що передбачає обробку та систематизацію отриманої інформації. Накопичені в ході діагностики відомості доцільно розміщувати в формі таблиць, діаграм, різних вимірювальних значків. Точність, повнота та своєчасність діагностичних висновків робить прямий вплив на характер навчально-виховного процесу.

Діагностика навчання має глибокий педагогічний зміст. Спроби змінити підходи до сформованих діагностичних процедур (скасування оцінок, іспитів, запровадження змагань і зобов'язань), що вживалися в минулому, як правило, приводили до негативних результатів. Однак в су-

часних умовах пошук нових способів діагностики і стимулювання навчальної діяльності залишається актуальним. Перш за все необхідно виявляти нові якості діагностичних дій. Помічено, що оціночні судження (бали) придбали в сучасних умовах яскраво виражене спонукальне значення, що сприяє самовизначенню здобувача освіти. Оцінка з нелюбимого багатьма школярами дидактичного інструменту поступово має перетворитися в спосіб раціонального визначення власного рейтингу як показника досягнутої загальної успішності.

Оцінювальна діяльність в процесі навчання. Дидактичним підставою оцінювальної діяльності є система вимірників, яка відповідає цілям контролю. Вимірювачами виступають навчальні завдання і вправи, оцінка виконання яких виражається у вигляді відмітки.

Відмітка відіграє дуже важливу роль не тільки в навчальній діяльності, але і в загальній характеристиці особистості школяра. Відмітка, виставлена учневі, є сигналом про стан його навчання, що вказує напрямки, в якому повинна вестися подальша індивідуальна робота. Більш того, відмітка виходить за межі школи, проникаючи в усі сфери повсякденного життя учнів.

Оцінка і відмітка в процесі навчання мають солідарний характер. При цьому відмітка відрізняється жорсткою формалізацією, так як її головне завдання – встановити рівень оволодіння школярем змістом предметної програми. Тому відмітка повинна бути простою у використанні і зрозумілою учням. У свою чергу оцінка має бути різноманітною і варіативною залежно від типу навчального закладу, його специфіки і розв'язуваних навчальних завдань. Головне завдання оцінки – визначити характер особистих зусиль школяра, встановити глибину і обсяг індивідуальних знань, сприятиме коригуванню і розвитку мотиваційної сфери учня. Таким чином, оцінка прагне до максимальної характеристики внутрішніх властивостей учнів, а відмітка є публічним, відкритим і символічним втіленням оцінювального процесу.

Активна оцінювальна діяльність в навчанні проводилася в Європі вже в XVI-XVII ст. Всі учні в європейських школах розподілялися за розрядами. Вищий розряд позначався одиницею і мав максимальну відмітку. Наступні за одиницею цифри відображали більш низькі показники досягнутих успіхів. Перехід з низького в більш високий розряд знаменував набуття учнями цілого ряду переваг і привілеїв. Саме тому в ряді європейських країн історично склалася шкала оцінок і зараз відрізняється від української, де найвищим балом є «дванадцять».

В історії вітчизняної освіти найдавнішою вважається система словесних оцінок, що відноситься до початку XVIII ст. Словесні оцінки не мали знакових аналогів, але лише фіксували ставлення учнів до освітнього процесу і були насичені емоційним забарвленням. Поступово оцінка стала уніфікованою і придбала цифровий вираз. Наша школа пережила 3-, 4-, 5-, 8-, 10- і 12-бальні системи оцінки знань.

В даний час підходи до вдосконалення шкільної оцінювальної системи спрямовані на розгляд оцінки як кінцевого результату навчання, відповідного вимогам освітнього стандарту і встановлює рівень компетентності учнів. Для визначення рівня компетентності школяра пропонується оцінювати основні показники його навчальної діяльності, успішність (навчання), творчі досягнення, старанність і рефлексію (самооцінку) в умовних балах. На цій підставі можна встановлювати диференційовані (низький, середній і високий) рівні компетентності учнів. В цілому система оцінки в нових умовах повинна залишатися не лише частиною процесу навчання, але стати якісним продуктом педагогічної діяльності.

У школах України, прийняті цифрові відмітки та застосовується 12-бальна шкала. В Молдавії, Білорусі, Латвії, Грузії, Вірменії – 10-бальна, в Естонії – п'ятибальна. У Франції діє 20-бальна, в Фінляндії – 10-бальна, в Данії – семибальна шкала. У Німеччині прийнята шестибальна система, в Австрії і Словаччини – п'ятибальні, в яких 1 – найкраща оцінка, 6 або 5 – найгірша. У США і Канаді використовується літерна система оцінок (A, B, C, D, E, F), де «A» – найвища оцінка, «F» – нижча. В Японії, Індії, Індонезії, Малайзії, Сінгапурі застосовуються змішані буквено-цифрові оцінки.

Оцінка, яка виставляється, повинна мати високий ступінь об'єктивності. Завищення або заниження оцінок надає однаково негативний вплив на учня. Недостатня об'єктивність при оцінюванні і виставлянні оцінок пояснюється впливом цілої низки суб'єктивних факторів, які супроводжують навчальний процес. Їх умовно можна розділити на дві групи.

До першої відносяться фактори, що безпосередньо впливають на виставлення оцінки. Серед них відзначаються такі, як репутація учня, його комунікабельність і індивідуальні якості. Тут також може проявлятися «ефект рівня», який полягає в тому, що існують «сильні» і «слабкі» класи, в яких за однакові відповіді учні можуть отримувати різні оцінки.

Другу групу представляють фактори психологічного походження. Вони пов'язані з конкретним емоційним станом учня, з неминучими переживаннями, супутніми процесу оцінювання, якою б доброзичливою і спокійною не була атмосфера опитування. Тут також може позначитися психологічний стан, в якому знаходиться педагог, який виставляє оцінку.

Ці та інші обставини розкривають причини суб'єктивізму оцінок. Разом з тим відношення до оцінки у педагога має бути професійним. При жорстких установках на високі оцінки учні можуть потрапити в стан нездорової конкуренції, при якому зникає бажання сумлінного і результативного виконання навчальних завдань. За низької оцінки може знизитись особистісна оцінка школяра. Отже, оцінка повинна сприйматися педагогом як робочий інструмент не тільки навчальної, але також виховної роботи.

Основними заходами але усунення формалізму в оцінюванні навчальної праці школяра слід вважати об'єктивність, повноту і всебічність діагностики загального рівня підготовки учня. Тому на уроках географії необхідно оцінювати всі види навчальної діяльності школяра, включаючи його участь в обговоренні відповідей своїх товаришів. При виведенні підсумкових результатів більшого значення має надаватися оцінкам, отриманим за відповіді зі складних питань і завдань, на підсумкових і контрольно-узагальнювальних уроках, за виконання творчих проектів, за класні письмові роботи і т. д. Не слід допускати виставлення четвертних (піврічних) і річних оцінок як середньоарифметичного показника поточної успішності без урахування фактичного рівня знань і вмінь учнів. Тільки вдумливий психолого-педагогічний аналіз оцінювальних показників надає можливість з достатньою об'єктивністю судити про успіхи роботи вчителя і учнів за певний період часу.

Тестовий контроль навчання (тестування) – це стандартизована процедура оцінки рівня досягнень учнів (включаючи обробку та аналіз одержаних результатів), що здійснюється з використанням спеціально розроблених матеріалів – тестів.

Дидактичний (педагогічний) тест є системою завдань стандартної форми, що дозволяє надійно і ефективно оцінити рівень засвоєння знань, сформованість умінь і навичок, представляючи результат у вигляді числа. Тест є інструментом, що складається з вивіреної системи тестових завдань, стандартизованого процесу проведення та заздалегідь спроектованої технології обробки та аналізу результатів, призначених для вимірювання якостей і особливостей особистості.

Тести виконують одночасно цілий ряд педагогічних функцій. Тому тестові завдання повинні володіти певним змістом і формою. Відбором завдань і їх компонуванням займаються фахівці в галузі освітніх вимірювань. Деякі тестові завдання можуть складатися вчителем. Тести можна вико-

ристовувати на будь-якому етапі уроку: при вивченні нового матеріалу, закріпленні й узагальненні пройденого, в ході підсумкового контролю.

Тести (рис. 1.16) придатні як для фронтальної, так і для групової та індивідуальної роботи учнів. За допомогою тестових завдань значно простіше підібрати матеріал для кожного конкретного учня відповідно до рівня його розвитку, вікових та мотиваційних особливостей. Тести допустимо використовувати також в якості домашнього завдання. В окремих випадках доцільно пропонувати учням самим скласти тестові завдання і визначити умови їх виконання.

Важливо відзначити вагому роль *тестів творчого характеру*. При їх використанні розвивається не тільки логічне мислення, а й уява. Такий вид тестування дозволяє урізноманітнити урок, вносячи в нього художні та емоційні фарби, і тим самим підвищувати інтерес учнів до предмету.

Новою прогресивною формою контролю є *комп'ютерне тестування*. В його основі закладено застосування спеціальних програм, що дозволяють мати уявлення про ступінь засвоєння матеріалу учнями та оцінювати їх навчальну діяльність. При цьому досягається оцінювальна об'єктивізація, створювана процедурою нарахування балів і їх перетворенням в загальноприйнятну оцінку ступеня засвоєння кожним школярем змісту стандарту освіти з географії.

Тестовими завданнями вважаються лаконічно і коректно сформульовані питання або завдання, на які необхідно дати коротку і точну відповідь, що оцінюється за бальною системою. Вони є елементами тесту, що поєднують постановку питання, стандартизовану інформацію для випробуваного, а також правила оцінювання кожної з можливих відповідей.

Рис. 1.16. Матеріали для проведення тестового контролю знань

У сучасному тестуванні вживаються завдання наступних *типів*.

- закриті завдання з вибором відповіді (від випробовуваного потрібно вибрати правильний варіант відповіді на питання серед кількох можливих);
- закриті завдання на визначення відповідності між двома групами елементів;
- закриті завдання на визначення правильної послідовності (структури елементів);
- відкриті завдання (при їх виконанні від випробовуваного потрібно самостійно доповнити визначення або фразу кількома відповідними за змістом словами).

Форма тесту має вигляд конструкції для організації, упорядкування та представлення змісту. Вибір форми залежить від мети тестування і змісту тесту. Всі тести підрозділяються на дві *основні форми*: стандартизовані і перспективні.

Стандартизовані тести мають на меті вибір відповідей, запропонованих у тестових завданнях. Коли вони конструюються на конкретному навчальному матеріалі, їх прийнято називати тестами руху. Такого роду тести призначені для оцінки рівня оволодіння навчальними знаннями, вміннями і навичками.

Тести руху створюються стосовно до заданого рівня навчання з розрахунком на групове або індивідуальне проведення. У певних ситуаціях такі тести можуть замінювати опитувально-екзаменаційну систему.

Стандартизовані тести діляться на тести вибору, відповідності, послідовності та доповнення.

Тести вибору – це завдання з готовими декількома відповідями, з яких необхідно здійснити вибір правильної відповіді.

Тести на встановлення відповідності будуються способом зіставлення елементів будь-якої множини з елементами іншої множини.

Тести послідовності передбачають в якості завдання розташування елементів будь-якої множини в потрібному порядку.

Тести доповнення представлені пропозиціями-твердженнями з пропуском, зазначеним трьома крапками (прочерком), призначеним для заповнення потрібними словами. При цьому тести доповнення можуть набувати складної ланцюгової конструкції, коли відповідь на наступне запитання залежить від правильної відповіді на попереднє запитання.

Перспективні, або «відкриті», тести не мають в своєму змісті варіантів відповідей. Даний вид тестів виключає вгадування, але дозволяє учневі проявити творчу ініціативу, показати вміння логічно мислити, аналізувати.

Правила складання тестових завдань включають ряд послідовних дій. Перш за все необхідно визначити мету тестування відповідно до вимоги навчального стандарту. При цьому тести можуть конструюватися з певної теми, розділу або навчального курсу. Далі формується типовий зміст тестового завдання, який повинен бути узгодженим з обраної формою і мати інструкції для виконання. Нарешті, встановлюється нормативна шкала оцінки тестових завдань (проста: правильне рішення – 1 бал; неправильне рішення – 0 балів; традиційна чотирибальна шкала).

Рейтинг – це індивідуальний числовий показник оцінки навчальних досягнень школяра. Рейтинговий контроль забезпечує досить повну оцінку знань та інших якостей учня. Процедура визначення рейтингу нескладна. Однак рейтинговий контроль вимагає спеціальної попередньої підготовки. Використання рейтингового контролю інтенсифікує навчальну діяльність і в підсумку дає позитивні результати.

Якість шкільної географічної освіти є головним показником стану всієї географічної освітньої системи. Наявність моделі оцінки цієї якості – одне з пріоритетних завдань предметної теорії і методики навчання. Оцінка якості географічної освіти відіграє визначальну роль в конструюванні змісту географічної освіти, засобів, форм і методів навчання.

У понятті «*якість освіти*» головними ознаками виступають цілісність, ієрархічність і варіативність. Якість може змінюватися цілеспрямовано, тому воно є керованим. Важливою ознакою якості вважається також його *аксіологічний* характер. Таким чином, якість освіти має різне індивідуальне сприйняття і адаптивність до тих чи інших цілей, умов і потреб окремої людини, соціальної групи або суспільства в цілому.

У сучасній педагогіці існує два підходи до оцінки якості освіти. Перший реалізується в контексті ідей вдосконалення якості підготовки учнів. Об'єктами оцінювання тут служать кінцеві результати освітнього процесу. Їх оцінювання здійснюється на основі показників і критеріїв успішності навчання і виховання і полягає в порівнянні результатів контролю з нормативними вимогами.

Другий підхід пов'язаний з розвитком ідей управління якістю освітнього процесу. Він має глибоке підґрунтя в різних галузях знань, людської діяль-

ності і ґрунтується на теорії систем, кваліметрії (кількісної оцінки процесів за допомогою шкали балів), прикладної кібернетики. Його смисл полягає в забезпеченні розвитку освітньої системи. Критерієм якості тут виступають досягнення, які визначаються за «додавальним» принципом. Крім них оцінюються також фактори, що забезпечують просування вперед.

Збір та обробка такої інформації здійснюється в процесі **моніторингу**, тобто постійного спостереження за освітнім процесом для визначення його відповідності передбачуваним результатам. Способом фіксування, накопичення та оцінки індивідуальних освітніх досягнень може виступати *портфоліо* школяра (індивідуальний «портфель» освітніх успіхів).

Зазначені концептуальні підходи лежать в основі нині діючих моделей оцінки якості освіти. При цьому провідною тенденцією в розробці нових моделей є об'єднання цих підходів в контексті домінування ідеї управління якістю освітнього процесу.

Державна підсумкова атестація (ДПА) школярів з географії є формою державного контролю засвоєння випускниками основних освітніх програм відповідно до вимог державних стандартів.

ДПА за освітніми програмами основної загальної освіти може організовуватися і проводитися для випускників 9-х класів.

ДПА за освітніми програмами середньої загальної освіти організовується і проводиться для випускників 11-х класів:

Структура і зміст *контрольно-вимірювальних матеріалів* державної підсумкової атестації щорічно коригуються і удосконалюються. Вся необхідна інформація (нормативні документи, інформація про зміни в проведенні ДПА, демоверсії екзаменаційних робіт, методичні та аналітичні матеріали і т. д.) розміщується на офіційному порталі МОН України.

В екзаменаційну роботу включено завдання, які перевіряють знання і вміння, що становлять основу географічної грамотності випускників, а також здатність застосувати ці знання і вміння в контекстах, відповідних основних розділів курсу шкільної географії.

За допомогою ДПА перевіряються вміння учнів знаходити інформацію, яка необхідна для вивчення різних територій Землі. Ця інформація може надаватися у вигляді таблиці, діаграми або графіка. Також учні повинні показати, що володіють важливими поняттями, що входять в курс географії за основну школу і мають велике значення для орієнтування сучасної людини в подіях, що відбуваються в країні і в світі. Уміння ви-

значати географічні об'єкти за їх ознаками перевіряється завданнями з географічними текстовими описами міст, природних зон, регіонів України або країн світу.

Під час атестації значна увага приділяється перевірці сформованості вміння аналізувати та інтерпретувати географічну інформацію, представлену в різних формах. У деяких завданнях пропонується інтерпретувати інформацію, представлену на карті погоди, з використанням знань про чинники, що впливають на погоду. Для деяких завдань необхідне вміння інтерпретувати інформацію для виявлення залежності між особливостями клімату і географічним положенням об'єкта за даними таблиці, а також порівнювати тривалість дня або висоту Сонця над горизонтом в пунктах, географічні координати яких наводяться в таблиці.

В екзаменаційній роботі перевірялися картографічні вміння визначати географічні координати, відстані та напрямки по топографічних картах. У деяких завданні потрібно було проаналізувати кліматограми і визначити на карті кліматичних поясів положення пункту, клімат якого відповідає представлений кліматограмі. У деяких завданнях пропонувалося визначити за картою чисельність населення міст. Для цього потрібно застосувати вміння читати карти. Також перевіряється розуміння географічних процесів в літосфері на основі використання схематичної замальовки залягання гірських порід.

Завдання з розгорнутою відповіддю є більш складними в порівнянні з іншими. У деяких завданнях потрібно було пояснити особливості компоненти природи тієї чи іншої території (України або світу), а також продемонструвати знання і розуміння природних і антропогенних причин виникнення геоекологічних проблем. У відповідному завданні перевірялося вміння розпізнавати в реальних життєвих ситуаціях проблеми, які можуть бути вирішені засобами географії, а саме: прочитати топографічну карту і визначити кращу ділянку для використання в запропонованих цілях. Одне із завдань вимагало пояснення особливостей розміщення промислових підприємств.

На виконання роботи відводилося 2 години (120 хвилин). При виконанні роботи дозволяється використовувати географічні атласи для 7-го, 8-го та 9-го класів, лінійки і непрограмовані калькулятори.

Завдання базового рівня перевіряють оволодіння найбільш значущим змістом в обсязі, що забезпечує здатність орієнтуватися в потоці інформації, що надходить (знання географічної номенклатури, основних

фактів, причинно-наслідкових зв'язків між географічними об'єктами і явищами), і базовими картографічними розуміннями (читати географічні карти різного змісту; визначати за картою напрямки, відстані і географічні координати об'єктів).

Для виконання завдань підвищеного і високого рівнів складності вимагається володіння всім вмістом і спектром умінь на рівні, що забезпечує здатність творчого застосування знань і умінь. При їх виконанні потрібно продемонструвати здатність використовувати знання з різних областей шкільного курсу географії для вирішення географічних завдань в нових для учнів ситуаціях.

Запитання для самоконтролю

1. *Охарактеризуйте види і функції діагностики процесу навчання.*
2. *Опишіть оцінювальна діяльність в процесі вивчення географії.*
3. *Яка роль тестового і рейтингового контролю знань здобувачів освіти?*
4. *Опишіть процедуру оцінювання якості шкільної географічної освіти.*
5. *Як проходить державна підсумкова атестація з географії?*

1.18. ШКІЛЬНА ДОКУМЕНТАЦІЯ З ГЕОГРАФІЇ

Планування є обов'язковим компонентом роботи вчителя географії й важливою умовою ефективності навчання. Завдяки плануванню досягається правильна організація навчального процесу, здійснюється облік вимог програм, стає можливим раціональне використання підручників.

Планування – це свідомо й цілеспрямована діяльність учителя з постановки цілей і завдань навчально-виховного процесу з географії, виявлення ресурсів для їх досягнення (оптимальний добір форм, методів і засобів навчання), проектування програми дій учителя й учнів, прогнозування результатів навчання, визначення видів контролю та оцінки навчальних досягнень школярів.

Календарно-тематичне планування (див. *рис. 1.17*) – це розподіл у часі окремих уроків із врахуванням кількості годин, що визначаються програмою на кожную тему, кількості тижневих годин (визначених навчальним планом) і розкладу занять. Таке планування – це сукупність дій з розподілу тем навчальної програми певного курсу географії за часом (протягом навчального року).

Завдання календарно-тематичного планування: визначення місця кожної теми в річному курсі й місце кожного уроку в темі; визначення взаємозв'язку між окремими уроками, темами річного курсу; організація раціональної роботи й озброєння учнів системою знань, умінь, навичок із предмета.

Календарно-тематичний план учителя передбачає такі розділи: титульний лист; вступна частина; програмне й навчально-методичне забезпечення навчального плану; основні вміння й навички, які повинні бути сформовані в учнів по закінченню курсу; власне тематичне планування навчального предмета.

Титульний лист має містити такі відомості: найменування освітнього закладу; назва документа; назва предмета (має відповідати назві предмета в робочому навчальному плані навчального закладу); навчальний рік; клас; річна кількість годин; кількість годин на тиждень; планова кількість контрольних, практичних, лабораторних робіт; прізвище, ім'я та по батькові вчителя. У вступній частині необхідно вказати: найменування навчального предмета; мету вивчення курсу; завдання; освітні технології.

КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНЕ ПЛАНУВАННЯ

З ГЕОГРАФІЇ

НУШ

6 КЛАС

Календарне планування складено відповідно до модельної навчальної програми «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Голубер Т. Г., Даценко Л. М.). Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 09.02.2022 № 143).

№	Дата	Зміст навчального матеріалу	Види навчальної діяльності	Очікувані результати	Д\з
Розділ І. ВСТУП ДО ГЕОГРАФІЇ					
Тема 1. Що вивчає географія (2 год.)					
1		Географія як наука про Землю, її природу, населення, його господарську діяльність, взаємодію природи та людства. Значення географічних знань для життя та діяльності людини.	<u>Дослідження</u> Значення географічних знань у сучасному світі. <u>Навчальний проєкт</u> Складання опису географічного об'єкта (за вибором) на основі аналізу різноманітних джерел географічної інформації.	- розуміє і пояснює, що вивчає географія як наука; - усвідомлює значення географічних знань для життя та діяльності людини; - ставить запитання про будову і властивості об'єктів природи, умови виникнення та перебігу природних явищ, їхні ознаки; - розрізняє джерела географічної інформації за видами; - здійснює самостійно / в групі пошук географічної інформації з різних джерел та визначає її корисність для себе; - критично оцінює географічну інформацію, отриману з різних джерел; - характеризує методи географічних досліджень.	§1
2		Основні друковані та електронні джерела географічної інформації. Методи географічних досліджень.	<u>Спостереження</u> Організація власних географічних спостережень.		§2

Рис. 1.17. Календарно-тематичне планування з географії

Навчально-методичне забезпечення навчального плану передбачає такі відомості: кількість годин на тиждень згідно з програмою; реквізити програми; навчально-методичні комплекси. Розділ «Основні вміння й навички, які мають бути сформовані в учнів із позакласного вивчення курсу» передбачає перерахування освітніх умінь і навичок відповідно до нормативних документів МОН України.

На основі Листа МОН "Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти" 1/13749-23 від 12.09.2023 р. можна стверджувати, що календарно-тематичне та поурочне планування має здійснюється вчителем у довільній формі (на розсуд вчителя), у тому числі з використанням друкованих чи електронних джерел тощо. Формат, обсяг,

структура, зміст та оформлення календарно-тематичних планів та поурочних планів-конспектів є індивідуальною справою вчителя. Встановлення універсальних стандартів таких документів у межах закладу загальної середньої освіти міста, району чи області не передбачено законодавством

Календарно-тематичне планування не відноситься до переліку документів, які затверджуються директором школи, воно лише погоджується заступником директора з навчально-виховної роботи (без печатки), який має перевірити його на відповідність програмі. Календарне планування не є документом звітності, оскільки воно не внесено в Інструкцію з діловодства у закладах загальної середньої освіти.

Автономія вчителя має бути забезпечена академічною свободою, включаючи свободу викладання, свободу від втручання в педагогічну, науково-педагогічну та наукову діяльність, вільним вибором форм, методів і засобів навчання, що відповідають освітній програмі, розробленням та впровадженням авторських навчальних програм, проєктів, освітніх методик і технологій, методів і засобів, насамперед методик компетентнісного навчання.

Під час розроблення календарно-тематичного та системи поурочного планування вчитель має самостійно вибудовувати послідовність формування очікуваних результатів навчання, враховуючи при цьому послідовність розгортання змісту в підручнику. Також учитель може переносити теми уроків, відповідно до того, як учні засвоїли навчальний матеріал, визначати кількість годин на вивчення окремих тем. Адміністрація ЗЗСО або працівники методичних служб можуть лише надавати методичну допомогу вчителю, з метою покращення освітнього процесу, а не контролювати його.

Поурочне планування – це складання плану конкретного уроку географії. Здійснюється на основі аналізу календарно-тематичного плану. Плани уроків є робочими матеріалами вчителя. Їх форму (текст, таблиця, схема), структуру (відповідно до обраної учителем класифікації типів уроків), спосіб фіксації (на папері, на цифровому пристрої) учитель обирає на власний розсуд (Листа МОН "Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти " 1/13749-23 від 12.09.2023 р.).

Документ для вчителя має бути дієвим керівництвом до організації взаємодії учасників освітнього процесу задля досягнення очікуваних ре-

зультатів навчання. У плані уроку визначається тема й мета уроку; послідовність навчальних завдань та організаційні форми їх опрацювання; навчальні завдання для індивідуальної / групової / фронтальної роботи учнів.

Дії учителя під час розробки поурочного плану:

- визначення за календарно-тематичним планом теми уроку;
- з'ясування ролі та місця уроку в засвоєнні теми навчальної програми з метою визначення його конкретних цілей та завдань;
- аналіз навчальної програми з метою з'ясування обсягу навчального матеріалу за темою уроку, кінцевих навчальних результатів та уточнення наявних знань, умінь і навичок учнів, які потрібно актуалізувати, щоб забезпечити свідоме оволодіння навчальним матеріалом;
- формулювання основної дидактичної мети уроку, планування розвиваючого й виховного впливу уроку;
- вибір типу уроку за дидактичною (освітньою) метою, аналіз структури уроку, можливостей її реалізації в часі.

Мета уроку має розкривати очікувані результати навчання, які планується досягнути упродовж цього уроку/заняття. Характерними ознаками запланованого комплексу *навчальних завдань* мають бути: відповідність навчальних завдань можливостям учня виконати його; дидактична доцільність і дозованість навчальних завдань; взаємопов'язаність і поступове нарощування складності навчальних завдань.

При складанні поурочного плану вчитель повинен враховувати: обсяг і способи розвитку окремих положень навчальної програми з географії у відповідних розділах і параграфах підручника; типи й обсяг наявних у школі засобів навчання з географії; умови роботи в певному класі (ступінь успішності учнів у навчанні, їх можливості працювати самостійно).

Класний журнал – це обов'язковий документ закладу загальної середньої освіти, в якому фіксуються результати навчальних досягнень учнів, відвідування ними занять та екскурсій, стан виконання навчальних програм.

Журнал має **розділи**: "Облік відвідування"; "Облік навчальних досягнень учнів"; "Облік проведення навчальних екскурсій та практики"; "Зведений облік навчальних досягнень учнів"; "Облік проведення бесід, інструктажів, заходів з безпеки життєдіяльності"; "Загальні відомості про учнів"; "Зведена таблиця руху учнів класу та їх досягнень у навчанні"; "Зауваження до ведення журналу".

Загальні вимоги до ведення класного журналу визначені інструкціями щодо заповнення (ведення) класного журналу. Зокрема, в них сказано, що позначення класу на титульній сторінці журналу здійснюється арабськими цифрами і відповідними прописними літерами українського алфавіту (без лапок), а назва школи записується повністю (без скорочень). Ведення журналу здійснюється класним керівником та вчителями, вони несуть особисту відповідальність за своєчасність, стан та достовірність записів.

Усі записи в журналі ведуться державною мовою, вони проводяться чорнилом (пастою) одного (чорного або синього) кольору чітко, розбірливо й охайно. На сторінках журналу не допускаються будь-які виправлення з використанням гумки чи коректора, помилковий або неправильний запис акуратно закреслюється (однією прямою лінією, якщо це слово, і похилою з правого верхнього кута до нижнього лівого у клітинці з балами), а поряд робиться правильний, який засвідчується підписом керівника загального закладу середньої освіти і скріплюється печаткою закладу внизу сторінки журналу.

Розподіл кількості сторінок для навчальних предметів та курсів за вибором відповідно до навчального плану ЗЗСО, з урахуванням поділу класів на групи, здійснює заступник директора з навчально-виховної роботи.

Запис переліку навчальних предметів інваріантної та варіативної складових відповідно до навчального плану здійснюється на третій сторінці журналу. У рядках, відведених для варіативної складової записуються назви курсів за вибором. Якщо для вивчення окремих навчальних предметів клас ділиться на групи, то для кожної з них у журналі відводяться окремі сторінки.

Класний керівник щодня відмічає кількість уроків, пропущених учнями на сторінці **«Облік відвідування»** у вигляді дробу, де чисельник вказує на причину відсутності («хв» – по хворобі, «н» – будь-яка інша причина), а знаменник – на кількість пропущених уроків. Наприкінці кожного семестру та навчального року підбивається підсумок загальної кількості пропущених учнем уроків.

Цей показник пропусків повинен чітко відповідати обліку відвідування на предметних сторінках класного журналу. Навпроти прізвищ учнів, для яких організована індивідуальна форма навчання, один раз робиться запис «Індивідуальна форма навчання. Наказ № ... від ...». Відсутність таких учнів на предметних сторінках не фіксується.

У розділі **"Облік навчальних досягнень учнів"** класний керівник записує в алфавітному порядку прізвища та імена учнів, назву навчального предмета відповідно до навчального плану, прізвище, ім'я та по батькові вчителя, який його викладає. Дата проведення уроку записується дробом арабськими цифрами через скісну лінію («04/09», чисельник – день, знаменник – місяць). У разі проведення здвоєних уроків дата і тема кожного уроку (семінару) записуються окремо.

Відсутність учня на уроці позначається «н», не залежно від причини.

У графі "Зміст уроку" відповідно до календарного планування стисло записується тема уроку, контрольної, практичної, лабораторної роботи.

У графі "Завдання додому" стисло записується його зміст, параграфи (сторінки) підручника, номери завдань, вправ.

Під час заміни уроків записи робить учитель, який здійснює заміну. Після домашнього завдання він робить запис «Заміна. Петренко І. В. (своє прізвище з ініціалами). Підпис».

Виставлення оцінок до класного журналу

Основними видами оцінювання навчальних досягнень учнів є поточне та підсумкове (тематичне, семестрове, річне), державна підсумкова атестація.

Поточна оцінка виставляється до класного журналу в колонку з надписом, що засвідчує дату проведення заняття, коли здійснювалося оцінювання учня. Оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється відповідно до критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів. Обов'язковому оцінюванню підлягають навчальні досягнення учнів з предметів інваріантної та варіативної складових робочого навчального плану закладу. Не підлягають обов'язковому оцінюванню навчальні досягнення учнів з факультативних та індивідуальних занять, які фіксуються в окремому (спеціальному) журналі.

Усі записи щодо оцінювання різних видів діяльності та контролю роблять у формі називного відмінка: "зошит", а не "за зошит"; "І семестр", а не "за І семестр"; "практична робота", а не "за практичну роботу".

Оцінки за обов'язкові фронтальні перевірки з усіх предметів (контрольні, лабораторні, практичні) виставляються під датою не пізніше 10-денного терміну з дня їх виконання. Відсутність учнів на цих уроках позначається «н» і ніякі додаткові письмові роботи з ним не проводяться.

Оцінювання навчальних досягнень учнів здійснюється за 12-бальною шкалою і його результати позначаються цифрами від 1 до 12. Критерії оцінювання навчальних досягнень реалізуються в нормах оцінок, які встановлюють чітке співвідношення між вимогами до знань, умінь і навичок та показником оцінки в балах.

Тематична оцінка виставляється до класного журналу в колонку з надписом Тематична без дати. При виставленні тематичної оцінки враховуються всі види навчальної діяльності, що підлягали оцінюванню протягом вивчення теми (не менше трьох оцінок). Доцільно проводити тематичне оцінювання через 8-12 уроків. При цьому проведення окремої тематичної атестації при здійсненні відповідного оцінювання не передбачається. Відсутнім протягом вивчення теми учням (не виконав вимоги навчальної програми) замість оцінки робиться запис «н/а» – не атестований. *Тематична оцінка не підлягає коригуванню.*

Семестрова оцінка виставляється без дати до класного журналу в колонку з надписом I семестр, II семестр. Семестрове оцінювання здійснюється на підставі тематичних оцінок та результатів оцінювання передбачених видів діяльності. При цьому мають враховуватися динаміка особистих навчальних досягнень учня з предмета протягом семестру, важливість теми, тривалість її вивчення, складність змісту.

Якщо учень був відсутній на уроках протягом семестру, у відповідну клітинку замість оцінки за I семестр чи II семестр виставляється н/а (не атестований). Семестрова оцінка підлягає коригуванню, тому після її виставлення, відводиться колонка (без дати) з написом «Скоригована». Колонки для виставлення скоригованих оцінок відводяться навіть за відсутності учнів, які виявили бажання їх коригувати.

У триденний термін після виставлення семестрової оцінки батьки (особи, які їх замінюють) учнів, які виявили бажання підвищити результати семестрового оцінювання або з певних причин не були атестовані, звертаються до керівника загальноосвітнього навчального закладу із заявою про проведення відповідного оцінювання, у якій мотивують причину та необхідність його проведення.

Наказом керівника ЗЗСО створюється комісія у складі голови (керівник навчального закладу або його заступник) та членів комісії: голови методоб'єднання, вчителя, який викладає предмет у цьому класі, а також затверджується графік проведення оцінювання. Члени комісії готують завдання, які охоплюють зміст усіх тем, що вивчалися протягом семест-

ру. Завдання погоджуються на засіданні шкільного методоб'єднання і затверджуються керівником навчального закладу. Оцінювання проводиться у письмовій формі в термін 5 днів після подачі заяви. На голову комісії покладається відповідальність за дотримання порядку проведення оцінювання. У разі хвороби учня чи інших поважних причин термін може бути подовжено.

Комісія приймає рішення щодо його результатів та складає протокол. Керівник видає наказ про підсумки повторного оцінювання. Рішення цієї комісії є остаточним, при цьому скоригована семестрова оцінка не може бути нижчою за семестрову. Робота зберігається протягом року. Якщо учневі не вдалося підвищити результати, запис у колонку «Скоригована» не робиться. Скоригована семестрова оцінка за I семестр виставляється до початку II семестру, за підсумками II семестру – не пізніше 10 червня поточного навчального року.

Підвищення семестрової оцінки учнями 9-х класів – не дає їм права на отримання свідоцтва з відзнакою, а учням 10-11 класів – не дає їм права бути претендентами на нагородження золотою "За особливі успіхи у навчанні" та срібною "За успіхи у навчанні" медалями.

Річна оцінка виставляється до журналу в колонку з надписом «Річна» без зазначення дати не раніше, ніж через три дні після виставлення оцінки за II семестр. У разі коригування учнями оцінки за II семестр, річна оцінка виставляється їм не пізніше 10 червня поточного року.

Річне оцінювання здійснюється на основі семестрових або скоригованих семестрових оцінок з урахуванням індивідуальних особливостей учня, динаміки зростання рівня навчальних досягнень. У випадку не атестації учня за підсумками двох семестрів у колонку Річна робиться запис н/а (не атестований). Річна оцінка коригуванню не підлягає.

Семестрові й річні оцінки учнів, які навчаються за індивідуальною формою, переносяться на предметні сторінки.

Виставлення оцінки з державної підсумкової атестації здійснюється у колонку з надписом ДПА без зазначення дати. Учням, звільненим від державної підсумкової атестації у клітинці для оцінки робиться запис «зв» (звільнений). Учням, які не пройшли державну підсумкову атестацію, у колонку з надписом ДПА робиться запис н/а (не атестований).

Учням, яким оцінка з державної підсумкової атестації переглядалася апеляційною комісією, за її результатами виставляється оцінка у колонку з надписом Апеляційна без дати.

У розділі журналу *"Облік проведення навчальних екскурсій та практики"* вчителем записується дата і зміст проведення навчальних екскурсій, навчальної практики, що проводяться у терміни, визначені МОН України на ці види навчальної діяльності. Поруч із тематикою екскурсії вказується в дужках відповідна кількість годин її проведення.

Відповідно до методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів навчальна практика оцінюється і обліковується на окремих спеціально відведених сторінках журналу.

Оцінки за навчальну практику та навчальні екскурсії виставляються в журнал окремою колонкою та можуть враховуватись при виставленні річних оцінок з відповідних предметів.

Вступний інструктаж з безпеки життєдіяльності проводить класний керівник двічі на рік (на початку семестрів), заносить відповідні записи до розділу *«Облік проведення бесід, інструктажів, заходів з безпеки життєдіяльності»* і ставить підпис про його проведення. Учні, яким виповнилося 14 років, підписуються власноруч. За молодших дітей розписується класний керівник.

У цьому ж розділі фіксуються проведені класним керівником бесіди з правил дорожнього руху, протипожежної безпеки, поведінки на льоду, у надзвичайних ситуаціях, небезпеки отруєнь, профілактики захворювань.

Розділ «Загальні відомості про учнів класу» заповнює класний керівник. Номер особової справи записується у відповідності до запису в алфавітній книзі. Дані про учня та його батьків ведуться відповідно до записів у свідоцтві про народження (без будь-яких скорочень). Домашня адреса записується за фактичним місцем проживання учня.

Зміни в обліковому складі учнів класний керівник фіксує тільки після наказу по школі про вибуття чи прибуття того чи іншого учня (дата і номер наказу вноситься до журналу).

Класний керівник заповнює розділ *"Зведена таблиця руху учнів класу та їх досягнень у навчанні"* та переносить до цього розділу наприкінці семестрів та навчального року оцінки з відповідних предметних сторінок.

Контроль за станом ведення журналу здійснюється керівником (заступником керівника з навчально-виховної роботи) навчального за-

кладу протягом навчального року не менше 4 разів (як правило в кінці кожної чверті).

Приділяється увага фактичному засвоєнню програми (відповідність навчальному плану та календарному плануванню); об'єктивності виставлених поточних, тематичних оцінок; наявності контрольних та інших видів робіт; правильності записів заміन уроків.

Після перевірки журналу заступником директора, класний керівник забезпечує виправлення вказаних помилок.

У розділі *"Зауваження до ведення журналу"* керівник загальноосвітнього навчального закладу, його заступник та особи, які мають право здійснювати контроль за діяльністю навчального закладу, записують зауваження до ведення журналу із зазначенням дати перевірки, та у разі необхідності, – термін усунення зауважень, відмічає усунення виявлених порушень.

В графі «Відмітка про виконання» вчитель, який отримав зауваження, ставить підпис та дату ознайомлення і робить запис про усунення вказаних недоліків («Виконано» або «Ознайомлений»/«Ознайомлена»), ставить дату та особистий підпис.

У кінці навчального року кожен учитель у журналі на своїй предметній сторінці праворуч робиться запис «Програма виконана» і ставить підпис.

Класний керівник здає журнал заступнику директора з навчально-виховної роботи, де той робить запис «Журнал перевірено та здано до архіву» і ставить дату та підпис.

Розглядаючи *вимоги щодо призначення та ведення учнівських зошитів* потрібно пам'ятати, що для роботи на уроках географії учні повинні завести один робочий зошит. Для контрольних робіт заводяться окремі зошити. Контрольні зошити зберігаються у школі протягом навчального року. Аналіз контрольних робіт виконують у робочих зошитах.

Вимоги до ведення зошитів: писати в зошитах слід акуратним, розбірливим почерком; зошити підписують державною мовою; уніфікують підписи на обкладинках зошитів учнів 5-11-х класів (Зошит для робіт (контрольних робіт) з географії учня 7-А класу школи І-ІІІ ступенів № 15 міста Кам'янець-Подільського Петренка Павла); записи в зошиті виконувати кульковою ручкою із синім чорнилом чи його відтінками (для оформлення таблиць, схем, підкреслень, креслень, умовних позначок використовувати простий олівець); у робочих зошитах між класною й домашньою робо-

тою пропускати два рядки (в зошитах у лінію) та чотири клітинки (в зошитах у клітинку) (між видами робіт, що входять до складу класної чи домашньої роботи, рядків і клітинок не пропускати); дотримувати абзаців, однакових інтервалів між словами, дописувати кожен рядок до кінця, орієнтуючись на правила переносу, не виходячи за межі рядка.

Дату в робочих зошитах записувати словами, в окремому рядку вказувати класна чи домашня робота, зазначати назву теми уроку, вид роботи, назву зв'язного тексту, наприклад:

Сьоме вересня

Класна робота

Джерела географічної інформації про материки та океани

У робочих зошитах учням 10-11-х класів дозволяється дату позначати на полях арабськими цифрами (07.09.19), а на рядку – вид роботи. У зошитах для контрольних робіт у всіх класах записується лише дата й тема, у межах якої виконується контрольна робота, наприклад:

Перше жовтня

Материки тропічних широт

Після дати, заголовків, назв видів робіт крапку не ставлять.

Для виправлення помилки учень повинен закреслити неправильно написану літеру чи цифру навкіс і замість неї зверху написати потрібну літеру чи цифру. Якщо треба замінити слово, словосполучення, речення, учневі потрібно зробити охайне закреслення тонкою горизонтальною лінією і далі написати правильно. Виправлення робити ручкою, а не олівцем. Витирати гумкою, замальовувати коректором чи брати в дужки (дужки є пунктуаційним знаком) не дозволяється.

Усі записи, помітки й виправлення в учнівських письмових роботах учителю слід виконувати ручкою з червоним чорнилом (пастою). П'ять виправлень (неправильне написання на правильне) прирівнюється до однієї помилки.

Аналіз контрольних робіт учні виконують у робочих зошитах.

Домашні завдання. Обсяг і характер домашніх завдань регулюється листом МОН України «Про обсяг і характер домашніх завдань учнів ЗЗСО». Згідно з Державними санітарними правилами і нормами до організації освітнього процесу існують такі вимоги, за якими обсяг домашніх завдань з усіх предметів має бути таким, щоб витрати часу на їх вико-

нання не перевищували: 5-6 класи – 2, 5 години, 7-9 класи – 3 години, 10-11 класи – 4 години.

Запитання для самоконтролю

- 1. Як здійснюється планування процесу навчання географії?*
- 2. Проведіть огляд основних видів і функцій планування процесу навчання з географії.*
- 3. Опишіть процес календарного планування освітнього процесу з географії.*
- 4. Як здійснюється поурочне планування уроків з географії?*
- 5. Опишіть вимоги до ведення класних журналів в закладах загальної середньої освіти.*
- 6. Опишіть вимоги щодо призначення та ведення учнівських зошитів.*

1.19. ПРОПЕДЕВТИКА ПРИРОДНИЧО- ГЕОГРАФІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ В 5-6 КЛАСАХ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Організація освітнього процесу в 5-6 класах ЗЗСО за природничою освітньою галуззю. У відповідності до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом МОН України від 19.02.2021 № 235 заклади освіти можуть організувати освітній процес у 5-6 класах із природничої освітньої галузі за такими варіантами:

- за модельними навчальними програмами «Пізнаємо природу» у 5-6 класах з обов'язковим вивченням «Географії» у 6-му класі;
- за модельною навчальною програмою «Довкілля» у 5-6 класах з обов'язковим вивченням «Географії» у 6-му класі;
- за модельною навчальною програмою «Природничі науки» у 5-6 класах без вивчення окремого предмету «Географія» у 6-му класі, оскільки змістові питання географічного складника державного стандарту базової середньої освіти включено до програми «Природничі науки».

Заклад освіти може реалізовувати одночасно кілька варіантів організації освітнього процесу, наприклад, в одному класі на паралелі обирати модельну навчальну програму «Пізнаємо природу» одного авторського колективу, у другому класі на паралелі – іншого або вивчати інтегрований курс «Довкілля» в одному класі, а в іншому – «Природничі науки». Головне не змінювати вибір варіанту організації освітнього процесу і модельної навчальної програми при переході від 5-го до 6-го класу.

Обираючи варіант організації освітнього процесу в 5-6-х класах, необхідно детально ознайомитись із змістом модельних навчальних програм та підручників, які їх реалізують.

За програмою «Пізнаємо природу» (автори: Р.В. Шаламов, М.С. Каліберда, О.В. Григорович, С.С. Фіцайло) підготовлено підручники тільки для 5-го класу, за програмою «Пізнаємо природу» (автори: Д.Д. Біда,

Т.Г. Гільберг, Я.І. Колісник) для 5-го класу підготовлено підручники двох авторських колективів, для 6-го класу – вже трьох авторських колективів, для «Пізнаємо природу» (автор Т.В. Коршевніук) у 5-му класі чинні підручники двох авторських колективів, для 6-го класу – одного.

Рис. 1.18. Підручники для пропедевтичних природничих курсів у 5-6 класах

Електронні версії підручників для вивчення інтегрованих курсів для 5-6 класів природничої освітньої галузі (рис. 1.18) розміщено на сайті ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». У самих підручниках вказані посилання на сайти з електронними додатками до підручників та іншими навчально-методичними ресурсами як для учнів, так і для вчителів.

У Типовій освітній програмі наведено рекомендований розподіл навчального навантаження за роками навчання між навчальними предметами (інтегрованими курсами). Також вказано мінімальне та максимальне навантаження на всі складники освітньої галузі. Заклад освіти може змінювати розподіл годин на навчальні предмети / інтегровані курси: в межах галузі та за рахунок годин інших освітніх галузей від рекомендованого до максимального показника.

Учителі й учні можуть застосовувати дидактичне забезпечення різноманітних електронних ресурсів. На освітніх платформах «Всеосвіта», «На урок» розміщені дидактичні матеріали для організації різних видів навчальної діяльності (презентації, розробки уроків, самостійні й практичні роботи, тестові завдання). Інтерактивні завдання спонукають учнів до повторення, узагальнення і систематизації знань, формування в них умінь і навичок.

Освітній процес із **«Природничих наук» у 5-6-х класах** здійснюється у відповідності до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом МОН України від 19.02.2021 № 235, за модельною навчальною програмою «Природничі науки» 5-6 класи (інтегрований курс) для ЗЗСО, рекомендованою МОН України (наказ № 795 від 12.07.2021) та за навчально-методичним забезпеченням, що має відповідний гриф для використання в освітньому процесі.

Інтегрований курс «Природничі науки» є цілісним природничим курсом для 5-го та 6-го класу, що реалізує усі складники природничої освітньої галузі – астрономічний, біологічний, географічний, фізичний та хімічний на пропедевтичному рівні відповідно до вікових особливостей учнів.

Викладати інтегрований курс «Природничі науки» можуть учителі, що мають фізико-математичну або природничу фахову освіту. До того ж за потреби курс можуть викладати кілька учителів (за семестрами). Наприклад, у 6-му класі в першому семестрі – учитель географії, у 2-му – біології. На вивчення курсу «Природничі науки» заклад освіти може відвести від 1,5 до 3 год на тиждень у 5-му класі та від 2 до 5 год на тиждень – у 6-му.

Зважаючи, що модельні навчальні програми не містять розподілу навчального часу на вивчення окремих тем, учителі мають зробити це самостійно в тематично-календарному плануванні або у навчальній програмі. Автори модельної навчальної програми пропонують варіанти навчальних програм та календарно-тематичного планування: по 3 год на тиждень у 5-му і 6-му класах, або 2 год на тиждень у 5-му класі та 3, або 4 год – у 6-му класі, які розміщені на сайті методичної підтримки курсу <https://yakistosviti.com.ua/bazova-serednia-osvita/pryrodnychi-nauky>. Тут також розміщені електронні версії підручників, записи вебінарів про особливості викладання курсу.

Природничий зміст курсу розподілено так, щоб у 5-му класі закласти найбільш загальні закономірності природи, які традиційно вивчає фізика і хімія, з тим, щоб у 6-му класі вивчати питання фізичної географії та біології. У 5–6 класах учні мають ознайомитися з фізичною природою навколишнього світу відповідно до ступеня їхньої математичної підготовки (на рівні якісного опису та установа простих кількісних співвідношень).

Провідною на уроках «Природничих наук» є дослідницька діяльність учнів. Навчальна програма містить орієнтовний перелік видів навчальної діяльності, які спрямовані на досягнення обов'язкових результатів навчання, визначених стандартом базової середньої освіти, які встановлюють, що учень: пізнає світ природи засобами наукового дослідження; опрацьовує та систематизує інформацію природничого змісту; усвідомлює закономірності природи, роль природничих наук і техніки в житті людини; відповідально поводить для забезпечення сталого розвитку суспільства; розвиває власне наукове мислення, набуває досвіду розв'язання проблем природничого змісту.

Відповідно, видами навчальної діяльності учнів на уроках «Природничих наук» є: дослідження, користування вимірювальними приладами (моделями), розв'язування задач, робота з інформацією, робота в групі для розв'язання проблем, проєктна діяльність. Учитель може змінювати їх кількість і тематику залежно від умов організації освітнього процесу. Дослідження можуть бути реалізовані у вигляді дослідів, практичних робіт, проєктів, що передбачає роботу з реальними об'єктами, явищами природи та їх моделями чи ілюстраціями. Більшість досліджень, що пропонуються в 5-6 класах не потребують спеціального обладнання і можуть виконуватись як в закладі освіти, так і в домашніх умовах та на природі.

Зважаючи, що 6-му класі переважно вивчаються географічні та біологічні явища, то деякі види робіт можуть виконуватись тривалий час і за відповідних погодних умов та пори року.

Сприяє організації освітнього процесу методичний апарат підручників: «Природничі науки» (5-й та 6-й клас) (автори: Т. Засекіна, Ж. Білик, Г. Лашевська). Кожен параграф підручника розпочинається із рубрики «Досліджуй», яка покликана викликати пізнавальний інтерес, співвідносити відоме і невідоме про об'єкт вивчення з тим, щоб усвідомлено опрацьовувати інформацію в рубриці «Дізнавайся». Закріпити набуті знання та сформувати навички дозволяє рубрика «Дій» у якій підібрано завдання різних типів.

Також у відкритому доступі є електронні підручники видавництва «Ранок» «Природничі науки» підручники для 5-го та 6-го класів ЗЗСО (автори: М.В. Рудич, В.М. Щербина, І.Ю. Ненашев, З.М. Ворона).

Згідно з модельною навчальною програмою зміст інтегрованого курсу структуровано в такі розділи:

5 клас: Повторення; Розділ 1. Досліджуємо світ науки; Розділ 2. Досліджуємо світ навколо себе; Розділ 3. Досліджуємо обмін і перетворення енергії й речовин.

6 клас: Розділ 1. Досліджуємо Землю; Розділ 2. Досліджуємо живе; Розділ 3. Досліджуємо життя на Землі; Розділ 4. Досліджуємо діяльність людини.

Програмою передбачено, що на початку року варто організувати повторення. Під час повторення актуалізуються та систематизуються вже опановані у початковій школі знання про Землю і Всесвіт, природні явища і процеси. Організація повторення й актуалізації знань за курс початкової

школи на перших уроках «Природничих наук» дає можливість учням виявити свої знання, відчувати впевненість у тому, що вони достатньо знають і водночас зацікавитись, що нового вони дізнаються в подальшому.

Уроки повторення можна організовувати й на пришкольній території, зокрема моделювання Сонячної системи потребує великого простору, і може бути здійснене на шкільному подвір'ї. Спостереження за природними явищами і процесами так само краще організувати у природі.

Бажано, щоб під час повторення та вивчення підтеми «*Наука: знайома і таємнича*» кожен учень мав індивідуальне завдання, виконання якого презентувалось би однокласникам, а також закладати певні правила організації групової роботи: облаштування робочих місць, розподіл завдань між учасниками групи.

У підтемі «*Наука: знайома і таємнича*» розпочинається опанування експериментальними видами діяльності, спрямованими на дослідження природи. Тут потрібно використовувати завдання, за допомогою яких можна розвивати як окремі складники, так і в цілому уміння досліджувати природу. У цій темі можна провести окремі уроки, присвячені вимірюванням. Варто ознайомити учнів із вимірювальними приладами та правилами вимірювання.

Великий розділ 2. «*Досліджуємо світ навколо*» містить кілька тем. У темі «Речовина знайома і таємнича» учні знайомляться із властивостями речовин у трьох агрегатних станах, із чистими речовинами, сумішами та розчинами. Наступні теми «Рух і взаємодія знайомі і таємничі», «Теплота знайома і таємнича», «Світло і звук знайомі і таємничі», «Електрика і магніти знайомі і таємничі» містять переважно матеріал фізичного опису природних явищ.

Розділ 3. «*Досліджуємо обмін і перетворення енергії й речовин*» є завершальним у курсі 5-го класу і своєрідним узагальненням вивченого. Оскільки ця тема припадає на весняний період, оптимальним є організація довготривалого спостереження за природою, результати якого стануть у нагоді в 6-му класі. Учні пропонується розпочати індивідуальні проекти.

За змістовим наповненням розділ «*Досліджуємо Землю*» у курсі «Природничі науки» узгоджений із змістом «Географії», що вивчається в 6-му класі. Особливістю курсу «*Природничі науки*» є те, що учні лінійно і послідовно вивчають природничий зміст, а не розосереджуються на два: «Пізнаємо природу» («Довкілля») та «Географію».

У підручнику 6 класу у вступі лише коротко описано ті питання, що потребують повторення. Насамперед, це питання, пов'язані з тепловими процесами: температура, теплове розширення, механізми передавання тепла (конвекція, теплопровідність, випромінювання). Варто пригадати особливості поширення світла, поняття руху і взаємодії частинок речовини, сили тяжіння, енергії та її видів. Це буде необхідно під час вивчення параграфів, пов'язаних із поясненням явищ, що відбуваються в оболонках Землі.

У розділі *«Досліджуємо живе»* розглядаються початкові відомості про будову клітин, ознаки і функції систем організмів.

Особливістю розділу *«Досліджуємо життя на Землі»* є те, що в ньому поєднується природничий зміст на прикладі екосистем, взаємодії живого і неживого в природі. Кожне питання поєднує географічні та біологічні питання в єдине ціле. На прикладі екосистем різних середовищ розглядаються абіотичні та біотичні чинники, типові представники тваринного і рослинного світу.

До розділу *«Досліджуємо діяльність людини»* включено питання еволюції органічного світу і геологічних процесів на Землі з тим, щоб далі розглянути появу людини і її діяльність. Учням пропонується змоделювати історію розвитку Землі та історію розвитку техніки і технологій. Для цього розділу в цифровому додатку подано матеріал про еволюцію Всесвіту та еволюцію зір. На основі такого матеріалу можна організувати уроки із представлення і порівняння хронологічних шкал, еволюційних процесів. Також як підсумково-узагальнювальні розглядаються питання створення і використання різних речовин і матеріалів.

Для оволодіння й оцінювання умінь дослідження природи у підручниках вміщено достатню кількість завдань на основі яких можна організувати проведення дослідів і експериментів, спостережень із застосуванням методів пізнання природи.

Вивчення інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» в 6 класі за модельною навчальною програмою Коршевнік Т. В.

Інтегрований курс «Пізнаємо природу» передбачений Типовою освітньою програмою як курс природничої освітньої галузі. Він призначений для викладання в 5-6 класах, що належать до адаптаційного циклу. Рекомендована кількість годин на тиждень – 2. Утім, освітній заклад може зменшити години на викладання курсу до мінімальної кількості – 1,5 або збільшити до максимальної кількості – 3.

Метою інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» є формування на засадах інтегрованого підходу особистості з науковим світоглядом, виховання відповідальності за збереження природи, розвиток особистісного потенціалу учнів, природничо-наукової компетентності і компетентностей, необхідних для самореалізації, соціалізації та громадянської активності 1. Така мета орієнтує вчительство не лише на включення дитини у процес пізнання природи, але й формування усвідомленого, емоційно-ціннісного ставлення до навколишнього світу й знань про нього.

Задля формування наукового світогляду в курсі «Пізнаємо природу» передбачено розвиток таких умінь: розуміти наукові методи пізнання природи; пояснювати явища, пов'язані з природними й рукотворними тілами, з використанням природничо-наукової термінології; пояснювати можливості й оцінювати застосування досягнень природничих наук у повсякденному житті; оцінювати наслідки (екологічні, економічні та ін.) використання техніки, технологій і досягнень природничих наук.

Відповідно до модельної навчальної програми структуру курсу «Пізнаємо природу» в 6 класі утворюють шість навчальних тем: Вчимося досліджувати природу; Досліджуємо тіла, речовини, явища; Дізнаємося про Землю і Всесвіт; Вивчаємо живу природу Землі; Пізнаємо організм людини в його середовищі існування; Вчимося у природи і дбаємо про її збереження.

Назви тем відображують предметні лінії змісту курсу. Інтегрований характер кожної теми й загалом курсу досягається переплетенням і взаємодоповненням фізичних, географічних, екологічних, хімічних, біологічних, астрономічних понять. Тобто немає монопредметних тем (як-от суто фізичної чи біологічної). Окрім цього природничі поняття висвітлюються в актуальних контекстах: турбота про довкілля, збереження здоров'я, взаємозв'язок наук про природу з технікою і технологіями.

У підручнику до практичних завдань уміщено покроковий опис дослідження та інформацію щодо способу фіксування й представлення його результатів. Для проведення спостереження, вимірювання, моделювання, експерименту тіла та явища обирають учні, а для представлення результатів досліджень пропонується використовувати цифрові пристрої.

Наскрізною ідеєю курсу є показ учням, як розвиваються наукові знання про природу. Вже з першої теми «Вчимося досліджувати природу» учні дізнаються про природничі науки, розширюють знання про природодослідників і винахідників України й світу. Основне завдання вчителя при висві-

тленні цього матеріалу – проілюструвати взаємозв'язок між розвитком природничих знань, техніки і технологій, пояснити цінність природи й знань про неї для життя людини, роль досліджень природи для отримання нових знань, роль природничих наук і техніки упізнанні природи.

У темі *«Дізнаємося про Землю і Всесвіт»* відбувається розвиток знань про оболонки Землі, знайомство з якими відбулося раніше. Центральним питанням цього матеріалу є зміни у гідросфері, атмосфері, літосфері, пов'язані з діяльністю людини, наприклад видобуванням корисних копалин, виробництво електроенергії.

Оскільки учні 6 класу вивчають географію як окремий навчальний предмет, тема не переобтяжена географічними поняттями. Натомість учителю варто подбати про те, щоб учні усвідомили й навчилися виявляти між господарською діяльністю людини і розміщенням корисних копалин, способами і наслідками природокористування. Також необхідно познайомити учнівство з особливостями господарювання українців з метою з'ясувати їхнє ставлення до природи в різні історичні періоди. Це виразно проілюструє традиції шанобливого ставлення українського народу до води, ґрунту, повітря, до збереження яких долучаються учні.

Зробити цікавим і захопливим для учнівства вивчення навчального матеріалу про Сонячну систему, дослідження Всесвіту, освоєння космосу допоможуть різноманітні відео- та фотоматеріали, що є на астрономічних сайтах. Посилання на деякі з них вміщено у підручнику. Оскільки до цих питань учні виявляють особливий інтерес, а відповідної інформації надміру в доступних джерелах, то ефективному навчанню сприятиме організація роботи учнів з інформацією щодо програмових астрономічних понять.

Наприклад, пошук у доступних джерелах графічних ілюстрацій, фото- та відеоматеріалів про небесні тіла та космічні явища (народження і руйнування галактик, комети, зорепад та ін.), узагальнення і презентування відібраної інформації в запропонований спосіб, з використанням цифрових технологій і пристроїв. Розповідь про космонавтів (підготовку до польотів, систему життєзабезпечення в космосі, різноманітні дослідження) суттєво пожвавлять вивчення матеріалу про створення й використання космічних апаратів, можливості організму людини, перспективи космічних подорожей землян.

Таблична форма подання інформації про небесні тіла, вміщена в підручнику, допоможе зосередитись на розвитку у шестикласників умінь аналізувати дані, узагальнювати й робити висновки. У такий спосіб відбува-

ється самостійне конструювання учнями знань про планети, відстані у космосі. У цій темі важливо показати учням значення науки, техніки і технологій для пізнання природи Землі й проведення досліджень у Всесвіті.

Використати набуті в курсі «Пізнаємо природу» знання про речовини, тіла, явища, різноманітні вироби, екосистеми, зв'язок організму людини із середовищем життя учні зможуть творчо й різнопланово, якщо запропонувати їм розглянути житло людини як штучну екосистему, змодельовувати екосистему житлового приміщення.

Тема «*Вчимося у природи і дбаємо про її збереження*» є підсумковою, узагальнювальною, але водночас містить важливі поняття, як-от екологічні проблеми, енерго- і ресурсозбереження, екозвички, техніка і технології. Тут варто підвести учнів до розуміння взаємозв'язків людини з природою, значення природничих наук для створення технологій, захисту довкілля, важливості збереження різноманітності організмів і середовища їхнього існування; значення заощадження природних ресурсів. Також приділити увагу формуванню вміння самостійно виявляти й пояснювати взаємозв'язки між способом життєдіяльності людини і станом навколишнього середовища; між природничими науками, технологіями, природою.

Практичні завдання в темі орієнтовані стосуються моделювання життєвих ситуацій щодо ощадливого використання й захисту від забруднень води, збереження енергії, повторного використання речей, поводження з тваринами і рослинами. Застосувати знання й вміння, сформовані у процесі вивчення курсу, й виявити творчість учні зможуть, створюючи об'єкт за природним зразком. А також під час дослідження змін в екосистемах унаслідок діяльності людини, власних звичок щодо користування водою, електроенергією, поведінки у природі.

У змісті курсу кількість природничо-наукових понять незначна, але достатня для досягнення мети природничої освіти, визначеної в Державному стандарті базової середньої освіти. Це дозволяє в 6 класі не нарощувати обсяг теоретичного матеріалу, а поглиблювати знання, вдосконалювати вміння, вивільнити час на планування і проведення досліджень, виконання проєктів, розв'язання навчальних завдань.

Інтегрований характер курсу забезпечують визначені модельною навчальною програмою складники очікуваних результатів навчання – уміння й навички. 3-поміж традиційних для природничої освітньої галузі вмінь (називати, характеризувати, дотримуватись правил безпеки під час досліджень) є чимало нових, зумовлених реалізацією компетентнісного під-

ходу. Наприклад, учень пояснює вибір і використовує джерела інформації про природу відповідно до поставленої проблеми; планує і проводить дослідження; ділиться враженнями від виконаного проєкту чи побаченого під час екскурсії, пропонує способи практичного використання результатів досліджень.

Формування вмінь відбувається у процесі здійснення учнівством різних видів діяльності (моделювання, проведення досліджень презентування результатів іншим, обговорювання й оцінювання праці своєї та однокласників під час виконання завдань). Відповідно до логіки компетентнісного підходу акценти у вивченні курсу «Пізнаємо природу» зміщено на розвиток умінь і навичок.

Викладання курсу в 6 класі передбачає системне застосування дослідництва, розвитку критичного мислення і проєктної технології. Доцільно організувати виконання шестикласниками пошукових завдань. Наприклад, пошук інформації в різних джерелах щодо тлумачення поняття, обговорення набутої інформації на уроці, обмін враженнями від екскурсій, переглянутих відеоматеріалів. Щоб пізнання природи було цікавим, корисним і результативним, учителю доводиться подбати про реалізацію діяльнісного підходу в процесі вивчення інтегрованого курсу, тому що першочерговим завданням сучасної освіти є навчання дітей здобувати й застосовувати знання й досвід не лише в освітньому процесі, але й за межами школи.

Основою формувального й підсумкового оцінювання учнів слугують передбачені програмою очікувані результати навчання в єдності складників ключових компетентностей і наскрізних умінь.

До них належать: мінімальний обсяг знань, відібраний відповідно до пізнавальних можливостей учнів цього віку й обов'язковий для засвоєння ним; основні вміння й навички, формування яких передбачено програмою; ціннісне ставлення до досліджуваних природних явищ, процесів та власної діяльності щодо їх пізнання й застосування набутого досвіду.

Вивчення інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» за створеною модельною навчальною програмою дозволяє здійснити поступовий перехід від змісту природничої освіти в адаптаційному циклі до предметного навчання у 7-9 класах, зацікавити й підготувати учнівство до вивчення природничих наук та успішно опановувати географію.

У модельній навчальній програмі **«Довкілля (інтегрований курс). 5–6 класи» (Григорович О.В.)**, яка затверджена наказом МОН № 795

визначено орієнтовну послідовність досягнення очікуваних результатів навчання учнів, зміст навчального предмета та види навчальної діяльності учнів.

Згідно з модельною навчальною програмою «Довкілля», метою вивчення предмету є формування особистостей учнів, які знають і розуміють основні закономірності живої й неживої природи, володіють певними вміннями її дослідження, виявляють допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлюють цілісність природничо-наукової картини світу, здатні оцінити вплив природничих наук, техніки й технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності для природи, відповідально взаємодіють із навколишнім природним середовищем.

Інтегрований курс «Довкілля» розроблено з метою стимулювання допитливості й зацікавленості учнів у пізнанні природи, зокрема експериментальним шляхом, виховання духу наукового дослідження, розкриття значення наукових досягнень для повсякденного життя та життя суспільства. Головною ідеєю інтегрованого курсу «Довкілля» є формування комплексного сприйняття природи та різних аспектів існування й діяльності людини.

Модельну навчальну програму «Довкілля» розроблено згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898, Типовою освітньою програмою, затвердженою наказом МОН України від 19 лютого 2021 р. № 225, Методичних рекомендацій для розроблення модельних навчальних програм (лист МОН України від 24 березня 2021 р. № 4.5/637-21).

Інтегрований курс «Довкілля» розрахований на навчальне навантаження 2 години на тиждень і реалізує вимоги до обов'язкових результатів навчання в адаптаційному циклі базової середньої освіти в природничій галузі протягом 5 і 6 класів. Пропонований курс реалізує наступність між початковою і базовою освітою у природничій галузі та закладає підґрунтя для подальшого опанування природничих дисциплін у 7-9 класах.

Метою курсу «Довкілля» є формування особистостей учнів, які знають і розуміють основні закономірності живої й неживої природи, володіють певними вміннями її дослідження, виявляють допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлюють цілісність природничо-наукової картини світу, здатні оцінити вплив природничих наук, тех-

ніки й технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності для природи.

Головним очікуваним результатом усього курсу є сформована цілісна картина світу щодо найімовірніших сфер діяльності учнів з урахуванням вікових особливостей. Окрім цього, обов'язковим результатом інтегрованого курсу є усвідомлення різноманіття методів пізнання природи, розвиток критичного мислення, розвиток природничої медіаграмотності.

Коло питань, опанування яких передбачається в пропонованому курсі «Довкілля», згруповано за належністю до певної класифікаційної групи живої та неживої природи. На першому році навчання (5 клас) пропонується вивчення тих частин довкілля, що є природним середовищем існування людини: я в природі; я – частина природи; я у Всесвіті; я на планеті Земля; я під небосхилом; я в лісі; я в полі; я в горах; я в пустелі.

На другому році навчання (6 клас) закінчується ознайомлення з природними середовищами діяльності людини та пропонується опанування питань, пов'язаних із соціокультурною діяльністю людини: я на морі; я на дні повітряного океану; я вдома; я маю бути здоровим; я в школі; я на спортмайданчику; я на пікніку; я у супермаркеті.

Під час опанування кожної теми передбачається як вивчення теоретичної інформації, так і виконання дослідницьких проєктів із метою пошуку нових знань або закріплення вже здобутих. Дослідницька діяльність має на меті сформувати навички розв'язування як навчальних, так і життєвих проблем. Вона передбачає як планування та виконання експериментів, так і пошук й узагальнення інформації, перетворення інформації з однієї форми на іншу, математичну обробку інформації.

Головне завдання вчителя – орієнтувати учнів на оволодіння способами здобуття знань, формування практико орієнтованого підходу в пізнанні природи. із цією метою для опанування інтегрованого курсу «Довкілля» передбачено як теоретичні, так і дослідницькі форми роботи.

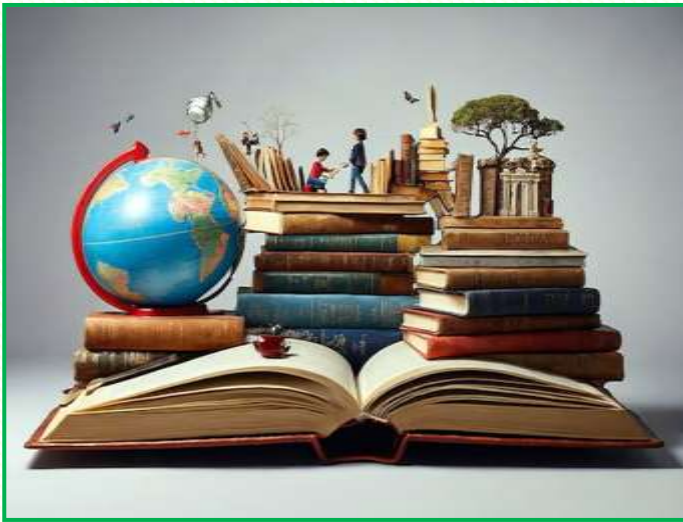
Під час вивчення курсу «Довкілля» слід надавати перевагу діяльним формам і методам навчання (дослідження, проєктування, експеримент), розвивати вміння працювати з інформацією (пошук, аналіз, інтерпретація, оцінювання). Наведений перелік «Практична діяльність» не є переліком практичних робіт, обов'язкових для виконання та оцінювання. Учитель на свій розсуд визначає, у якому вигляді впроваджувати ту чи іншу практичну діяльність. Це може бути як короткостроковий, так і довгостроковий проєкт, практична робота, демонстрація під час вивчення нового матеріалу.

Проведення екскурсій та наведені в програмі об'єкти для екскурсій мають виключно рекомендаційний характер. Учитель на свій розсуд може планувати такі заходи, змінювати об'єкти екскурсій або, за можливості, проводити їх віртуально. Залежно від наявного обладнання та можливостей школи деякі досліди можна виконувати як демонстраційні.

Частину уроків варто проводити в довкіллі, тому під час календарно-тематичного планування слід передбачити години на проведення позааудиторних занять. Під такими заняттями можна спланувати уроки «на природі», під час яких досліджувати необхідні явища або об'єкти, що існують безпосередньо в довкіллі.

Запитання для самоконтролю

- 1. Опишіть організацію освітнього процесу в 5-6 класах ЗЗСО за природничою освітньою галуззю.*
- 2. Охарактеризуйте процес вивчення інтегрованого курсу «Природничі науки» у 5-6 класах ЗЗСО за модельною навчальною програмою колективу авторів: Білик Ж.І., Засєкіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С.).*
- 3. Опишіть процес вивчення інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» в 6 класі за модельною навчальною програмою Коршевніук Т.В.*
- 4. Охарактеризуйте навчання за модельною навчальною програмою «Довкілля» у 5-6 класах.*

1.20. ПРОГРАМНІ ВИМОГИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТА «ГЕОГРАФІЯ» У 6-9 КЛАСАХ

Відповідно до чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти предмет «Географія» є складовою освітньої галузі «Природознавство». Її мета – формування в учнів природничо-наукової компетентності як базової та відповідних предметних компетентностей як обов'язкової складової загальної культури особистості і розвитку її творчого потенціалу. Географія у баченні Нової української школи – це знання природничої освітньої галузі, метою якої є формування особистості учня, який знає та розуміє основні закономірності живої і неживої природи, володіє певними вміннями її дослідження, виявляє допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлює цілісність природничо-наукової картини світу, здатний оцінити вплив природничих наук на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності у природі, відповідально взаємодіє з навколишнім природним середовищем.

Географічний складник передбачає формування базових знань із таких питань: географія як наука; роль географічної освіти у життєдіяльності людини; Земля на географічній карті; географічні інформаційні системи; Земля як геосистема, рівні геосистем; географічні наслідки параметрів і рухів Землі; географічна оболонка; антропосфера; взаємозв'язок процесів у літосфері, гідросфері, атмосфері, біосфері, антропосфері; природні комплекси; ресурсний потенціал оболонок Землі, сучасні аспекти його використання; глобальні проблеми людства.

У відповідності до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти, затвердженої наказом МОН України від 19.02.2021 № 235 заклади освіти можуть організовувати освітній процес із природничої освітньої галузі у 6 класі можливий за такими варіантами:

- продовження навчання за модельною навчальною програмою «Пізнаємо природу» у 6 класі з обов'язковим вивченням «Географії»;
- продовження навчання за модельною навчальною програмою «Довкілля» у 6 класі з обов'язковим вивченням «Географії» у 6-му класі.

Якщо у 6 класі відбувається вивчення дисципліни «Природничі науки» за відповідною модельною навчальною програмою (авт. Білик Ж. І., Засекіна Т. М., Лашевська Г. А., Яценко В. С.), то вивчення окремого предмету «Географія» у 6-му класі не передбачено, оскільки змістові питання географічного складника державного стандарту базової середньої освіти включено до програми «Природничі науки».

У перших двох варіантах навчання, вивчення географії у 6 класі в 2023/2024 навчальному році відбувається за двома модельними навчальними програмами, які обирає вчитель (див. *рис. 1.19*).

У модельних навчальних програмах відсутній розподіл навчальних годин у розрізі розділів та тем. Кількість годин, необхідна для вивчення тієї чи іншої теми (розділу, модуля тощо), визначається вчителем у навчальній програмі в межах загальнорічної кількості годин, передбаченої навчальним планом закладу освіти на вивчення цього предмета, та з урахуванням очікуваних результатів навчання, визначених навчальною програмою.

Розробляючи навчальну програму педагоги можуть вносити зміни у запропонований модельною навчальною програмою зміст навчального предмета, відповідно до підготовленості класу, регіональних особливостей, робочого навчального плану школи, необхідності своєчасного реагування на конкретні умови, в яких відбувається освітній процес, зокрема: доповнювати зміст програми, включаючи регіональний компонент; розширювати або ущільнювати зміст окремих елементів (розділів, тем, модулів) програми, зважаючи на потреби учнів, матеріально-технічне забезпечення закладу освіти, запити батьків та громади; доповнювати тематику практичних та творчих робіт; вилучати окремі питання, з метою уникнення надмірної деталізації змісту навчального матеріалу. Загальний обсяг таких змін може досягати 20%. Також учитель може змінювати послідовність вивчення тем, не порушуючи логічної послідовності досягнення результатів навчання.

На основі навчальної програми вчитель складає календарно-тематичний план, який має орієнтувати в послідовності розгортання програмового змісту і формування очікуваних результатів навчання, забезпечуючи при цьому цілісність і системність навчання. Головним завдан-

ням для вчителя є врахування обов'язкових результатів навчання, визначених Держаним стандартом для адаптаційного циклу (5-6 класи), і надання змоги досягти запланованих результатів.

Модельна навчальна програма „Географія. 6-9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.)	Модельна навчальна програма „Географія. 6-9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)
У 6 класі курс „Географія” охоплює ВСТУП та два розділи	У 6 класі курс „Географія” охоплює три розділи
ВСТУП Розділ І. „Земля на глобусі й карті” Тема 1. „Глобус – модель Землі” Тема 2. „Зображення Землі на карті” Розділу ІІ. „Оболонки Землі” Тема 1. „Літосфера” Тема 2. „Атмосфера” Тема 3. „Гідросфера” Тема 4. „Біосфера та ґрунти” Тема 5. „Природні комплекси” Тема 6. „Антропосфера”	Розділ І. Вступ до географії Тема 1. Що вивчає географія Тема 2. Як розвивалися знання про Землю Розділ ІІ. Способи зображення Землі Тема 1. Як можна зобразити Землю Тема 2. План – надійний помічник орієнтування на місцевості Тема 3. Географічна карта – унікальний спосіб пізнання планети Розділ ІІІ. Оболонки Землі Тема 1. Літосфера – кам'яний панцир планети Тема 2. Атмосфера – повітряна ковдра Землі Тема 3. Гідросфера – водне намисто планети Тема 4. Біосфера – простір існування живих організмів Тема 5. Природні комплекси – різні обличчя планети Тема 6. Антропосфера – середовище життя людини

Рис. 1.19. Порівняння модельних програм для 6-9 класів

Обов'язкові результати навчання описуються у Державному стандарті (вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів у природничій освітній галузі). У обох модельних програмах визначені орієнтири для оцінювання очікуваних результатів навчання, запропоновано зміст кожного розділу та теми, окреслено види діяльності, які може використати вчитель на уроках або позаурочний час, щоб допомогти учнями досягти визначених програмою результатів. Види діяльності запропоновані у модельних програмах є орієнтовні. Вчитель може їх змінювати, підбирати ті

форми і методи навчання, якими добре володіє, які є ефективними, зрозумілими і цікавими для учнів.

Організовуючи освітній процес з географії потрібно звернути увагу на такі особливості: навчання географії має бути спрямоване на формування цілісної картини світу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між географічними явищами та процесами. Провідним методичним принципом має стати формування практичних навичок використання географічної інформації, що реалізується в логіці системно-діяльнісного підходу в освіті, який передбачає: високу мотивацію до вивчення географії; формування готовності учнів до саморозвитку та освіти впродовж життя; активну навчально-пізнавальну діяльність учнів; побудову освітньої діяльності з урахуванням індивідуальних, вікових, психологічних, фізіологічних особливостей та здоров'я учнів.

У курсі „Географія” значна увага приділена діяльнісному підходу до навчання: дослідження, вирішення проблем, співробітництво, зв'язок із громадськістю, порівняння та аналіз, застосування, прогнозування, систематизація та класифікація, моделювання, представлення інформації про дослідження.

Модельні програми пропонують організацію і проведення проєктної діяльності. Проєкти передбачають самостійну та під керівництвом учителя дослідницьку діяльність учнів. При виборі теми для проєкту потрібно враховувати інтереси учнів, слід вибирати конкретну проблему, яка знайома учням, або носить регіональний характер, спонукає учнів до пошуку та використання додаткової літератури. Проєкт має бути представлений у формі презентації, ілюстрації, фотографії, відеоматеріалів, альбомів або інсценування. Проєкт учні можуть виконати індивідуально, у парах і групах.

У курсі географії для 6 класу («Планета Земля») згідно **Модельної навчальної програми «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)** комплексно реалізуються завдання природничої освітньої галузі, яка включає, окрім географії, такі навчальні предмети: біологію, екологію, фізику, астрономію, хімію, що поєднані між собою різними видами інтеграції (тематична, процесуальна). Для розв'язання учнями практичних завдань у життєвих ситуаціях залучаються очікувані результати з інших освітніх галузей, насамперед з громадянської та історичної, мовно-літературної, математичної, інформатичної, соціальної і здоров'я-збережувальної.

У чинній модельній навчальній програмі, що затверджена наказом МОН № 795 (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 09.02.2022 року № 143) визначено орієнтовну послідовність досягнення очікуваних результатів навчання учнів, зміст навчального предмета та види навчальної діяльності учнів. Спираючись на модельну навчальну програму, заклади освіти можуть розробляти власні навчальні програми.

Вивчення географії у 6-9 класах базується на здобутках школярів, які вони отримали в процесі опанування змісту інтегрованого предмета «Я досліджую світ» у 3-4 класах початкової школи. Запропонована модельна навчальна програма має логічні зв'язки з модельними програмами адаптаційного циклу для 5-6 класів, зокрема з інтегрованими курсами «Пізнаємо природу» та «Довкілля».

Метою курсу географії в 6 класі є особистісний розвиток учнів на основі формування цілісного сприйняття світу в процесі засвоєння різних видів соціального досвіду, який охоплює систему інтегрованих знань про природу та суспільство, ціннісні орієнтації в різних сферах взаємодії людини й природи, способи дослідницької діяльності, які характеризують здатність учнів розв'язувати практичні задачі.

Відповідно до визначеної мети передбачено реалізувати такі завдання: формувати у школярів дослідницькі уміння, опанувати доступні способи пізнання предметів і явищ природи та суспільного життя (практична робота, спостереження, моделювання, дослідження, проєкт, встановлення зв'язків і залежностей у природі та суспільстві, між станом довкілля та діяльністю людини, вимірювання, систематизація, класифікація, критична оцінка побаченого (почутого), вплив поведінки на здоров'я та безпеку); оволодіти умінням використовувати різні джерела географічної інформації – картографічні, статистичні, геоінформаційні ресурси – для пошуку, інтерпретації та демонстрації різноманітних географічних даних та формування в учнів на цій основі ключових компетентностей; розуміти та пояснювати основні географічні поняття, закономірності розвитку природних і суспільних процесів та явищ, взаємозв'язки між природними компонентами, населенням і господарством різних територій світу й України, усвідомлювати наслідки природокористування та зміни навколишнього середовища; розвивати ціннісне ставлення до природи та її пізнання, толерантність у соціальній комунікації, інші соціальні навички у взаємодії і співпраці в різних видах діяльності; виховувати активну громадянську позицію та патріотичне ставлення до пізнання природи свого краю і України; створити умови для самовираження та самореалізації учнів у різних видах ді-

яльності, становлення екологічно грамотної та соціально адаптованої особистості; виховувати екологічну культуру, національну свідомість, толерантне ставлення до інших народів, повагу до природних і культурних цінностей різних регіонів і країн світу; формувати здатність і готовність до використання географічних знань і вмінь у повсякденному житті для соціально відповідальної поведінки в навколишньому середовищі, його збереження, адаптації до умов проживання на певній території; самостійного оцінювання рівня впливу людини на природу, безпеки довкілля як сфери життєдіяльності людини; вирішення конкретних практичних завдань; розвивати пізнавальний інтерес, інтелектуальні та творчі здібності учнів у процесі географічних спостережень, вирішення проблемних завдань, самостійного пошуку й здобуття нових знань із географії.

У процесі вивчення курсу географії в 6 класі комплексно реалізуються всі ключові компетентності базової школи. Особливу увагу приділено розвитку компетентностей у галузі природничих наук, що передбачає: формування наукового світогляду; здатність застосовувати відповідні наукові знання для пояснення природних процесів і явищ; набуття досвіду дослідження природи та формулювання узагальнень і висновків на основі отриманої інформації; розуміння змін у природі, зумовлених діяльністю людини, та їх можливих наслідків. У процесі вивчення географії також відбувається розвиток особистості учня та формування у них ключових компетентностей і наскрізних умінь відповідно до статті 12 Закону України «Про освіту».

Структура курсу географії в 6 класі відповідає принципам наступності й послідовності у висвітленні основ географічних наук і враховує наявні зв'язки та залежності. У змісті програми для 6 класу передбачено три розділи: «Вступ до географії», «Способи зображення Землі», «Оболонки Землі». Оболонки нашої планети з урахуванням наявних зв'язків розглядаються в такій послідовності: літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера, антропосфера. Реалізація змісту модельної навчальної програми передбачає активне залучення учнів 6 класу до виконання різноманітних завдань дослідницького характеру: спостереження, моделювання, дослідження, практична робота, творчий проєкт, виявлення причинно-наслідкових зв'язків та залежностей.

Згідно з положеннями чинної Типової освітньої програми для 5-9 класів учитель має право самостійно обирати й формувати автономний спосіб подання змісту з освітніх галузей Державного стандарту, добирати дидактичний інструментарій, орієнтуючись на індивідуальні пізнавальні

запити й можливості учнів (рівень навченості, актуальні потреби, мотиви, стан емоційного розвитку). Особливого значення в дидактико-методичній організації навчання надається його зв'язку з життям, з практикою застосування здобутих уявлень, знань, навичок поведінки в життєвих ситуаціях. Це потребує постійного залучення учнів до обговорення життєвих ситуацій, аналізу проведених досліджень, запропонованих у групах і парах ідей, що сприятиме комунікації, прийняттю колективних рішень, розвитку критичного мислення. Освітній процес з географії в 6 класі організовується з урахуванням вікових особливостей, фізичного, психічного та інтелектуального розвитку дітей, їхніх індивідуальних потреб.

Зміст програми з географії у середній школі базується на принципах науковості, неперервності й наступності шкільної середньої географічної освіти, її інтеграції на основі внутрішньо предметних і міжпредметних зв'язків, гуманізації, гуманітаризації, диференціації навчального матеріалу відповідно до вікових особливостей учнів.

У рамках академічної свободи вчитель на основі цієї модельної програми може змінювати в межах кожного класу послідовність вивчення розділів і тем, а також навчального матеріалу в межах теми; добирати види навчальної діяльності із запропонованого в програмі переліку, а також додавати свої; створювати на основі модельної власну навчальну програму, яка затверджується у визначеному базовими документами порядку. Учитель / учителька географії, враховуючи свої уподобання, досвід і методичну систему роботи, обирає та вводить до власної навчальної програми із запропонованих у модельній програмі видів діяльності ті з них, які більше імпонують і які дозволяє реалізувати матеріально-технічна база відповідного закладу освіти.

Для опанування учнями 6 класу навчального матеріалу з курсів географії комплексно застосовуються інноваційні засоби, форми, методи та прийоми навчання. Серед інтерактивних методів і форм перевагу слід надавати дидактичним іграм, а саме: квестам, вікторинам, рольовим сюжетним іграм, навчальним конференціям, диспутам тощо. Для проведення дослідів та моделювання об'єктів, процесів і явищ бажано використовувати елементи STEM-освіти. У процесі навчання необхідно надавати школярам можливість презентувати перед однолітками результати власної творчої діяльності або спільної роботи в групі (презентації, есе, мініпроекти, плакати, фотозвіти, відеоролики тощо). Під час обговорення результатів освітньої діяльності учні вільно висловлюють свої припущення, ідеї та думки, аргументують власну позицію, діляться враженнями від

прочитаного / почутого / побаченого. Запропоновані практичні роботи розраховані на певну частину навчального часу і можуть проводитися поетапно протягом кількох уроків. Результати практичних робіт не потребують обов'язкового оцінювання.

Оцінювання результатів навчання географії учнів 6 класу спрямоване на ключові компетентності й наскрізні вміння та вимоги до обов'язкових результатів навчання в природничій освітній галузі, визначені Державним стандартом і відображені в очікуваних результатах змісту модельної програми, які передбачають, що учень: пізнає світ природи засобами наукового дослідження; опрацьовує, систематизує та представляє інформацію природничого змісту; усвідомлює закономірності природи, роль природничих наук у житті людини; відповідально поводить себе для забезпечення сталого розвитку суспільства; розвиває власне наукове мислення, набуває досвіду розв'язання проблем природничого змісту (індивідуально та у співпраці з іншими особами). Основними видами оцінювання результатів навчання учнів з курсів географії є поточне та підсумкове (тематичне, семестрове, річне) оцінювання.

Курс „Географія. Материки і океани” для 7-го класу є логічним продовженням курсу географії 6-го класу й значною мірою базується на його матеріалі. Головною метою вивчення географії у 7-му класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їх цілісність і диференціацію, про населення та його життєдіяльність у різних природних умовах. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти. Зміст курсу створює необхідну основу для розуміння ролі географічної оболонки у житті людей і впливу суспільства на природні умови. У програмі 7-го класу передбачено виконання 12 практичних робіт, 4 з яких є обов'язковими для оцінювання.

Більшість практичних робіт виконується на основі використання різноманітних тематичних карт атласу та контурних карт. Уміння працювати з різними за змістом картами є одним з найважливіших показників якості підготовки учнів під час вивчення географії материків та океанів. Програмою передбачені також різноманітні дослідження, виконання та оцінювання яких здійснюється вибірково – за бажанням учителя та учнів.

Вивчення географії у 8-му класі (Україна у світі: природа, населення) спрямоване на формування науково-географічної картини своєї держави як складника світової спільноти держав на основі комплексного її вивчення.

Цей курс допомагає учневі усвідомити себе громадянином України, сформувати знання про природу та населення країни, свого регіону, ви-

ховати повагу до українського народу, його культури, відчути себе справжнім патріотом своєї держави. Програма курсу розрахована на 70 годин (2 години на тиждень), з яких 6 годин становлять резерв часу.

Важливим принципом побудови змісту курсу є інтеграція, що реалізується у поєднанні фізико- та суспільно-географічних складників під час вивчення природних комплексів і населення України та свого регіону з урахуванням уже здобутих знань про природу материків і океанів, населення країн світу з курсу географії, що вивчався у 7 класі. Зокрема, вивчення населення України здійснюється на основі тем про населення світу в курсах географії у 6 та 7 класах та внаслідок поглиблення їх змісту.

Особлива роль географії у 8 класі полягає у значному її світоглядному потенціалі й тісних взаємозв'язках змісту із сучасністю та особистим досвідом учнів. Програмою передбачено виконання 12 практичних робіт, з яких 4 є обов'язковими для оцінювання. Вони спрямовані на розвиток умінь та навичок роботи з картами та іншими джерелами географічної інформації; виявлення зв'язків природи і суспільства в межах України, їх взаємного впливу, що сприятиме подальшому розвитку в учнів навчально-пізнавальної компетенції і формуванню ціннісно-смислової та соціально-професійної компетенцій.

Запропоновано також завдання творчого характеру (дослідження), які, можна оцінювати вибірково. Програма поглибленого вивчення географії у 8-му класі (Географія України: природа, населення, господарство) спрямована на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її вивчення. Основними змістовими блоками програми, на вивчення яких планується 105 годин (3 години на тиждень) є блоки „Природа”, „Населення”, „Господарство”, які розділені на окремі теми.

Програма передбачає виконання 23-х практичних робіт підсумкового характеру, вісім з яких (2, 4, 6, 9, 13, 16, 21, 23) оцінюються обов'язково, решта – на вибір учителя. Практичні роботи спрямовані на відпрацювання умінь та навичок роботи з картами та іншими джерелами географічної інформації, на виявлення зв'язків природи і суспільства в межах України, їх взаємний вплив, чим значно підсилюється навчально-пізнавальна компетенція і формується ціннісно-смислова та соціально-професійна компетенції. Пропонується також кілька дослідницьких робіт творчого характеру, які оцінюються вибірково.

На курс „Україна і світове господарство” у 9-му класі відведено 52 години (1,5 години на тиждень). Провідною метою є формування знань

про тенденції розвитку національного та світового господарства й визначення місця України в сучасному світі. Зазначена мета передбачає реалізацію таких завдань: сформувати нові поняття й базові знання про суспільну географію та особливості розвитку сучасного господарства в Україні і світі; ознайомити із структурою світового господарства та її відображенням в економіці України, найважливішими глобальними проблемами людства; навчити виявляти та аналізувати економічні, соціальні й екологічні процеси та явища на глобальному, регіональному і локальному рівнях; показати роль міжнародного співробітництва у розв'язуванні глобальних проблем людства; розвивати в учнів пізнавальний інтерес, інтелектуальні та творчі здібності, самостійну навчальну діяльність шляхом пошуку та опрацювання географічної і статистичної інформації з різних джерел.

Важливим принципом побудови змісту географії у 9 класі є інтеграція, яка реалізується через поєднання суспільно-географічних складових під час вивчення особливостей розвитку та розміщення господарства в світі, Україні та своєму регіоні. Курс має чітко визначену практичну спрямованість, яка реалізується в ході виконання практичних робіт, аналітичних завдань та досліджень. Програмою передбачено виконання 8 практичних робіт, з яких 4 є обов'язковими для оцінювання. Вони спрямовані на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації.

Завдання творчого характеру учні виконують за бажанням, а вчитель оцінює їх за власним вибором. Курс „Соціально-економічна географія світу” (9 клас, поглиблене вивчення) покликаний сформувати в учнів цілісне уявлення про навколишній світ, показати глибокий взаємозв'язок природи, населення і господарства земної кулі, навчити просторовому мисленню, виховати повагу і любов не тільки до своєї Батьківщини, але й до історії та культури інших країн і народів. Учні ознайомляться зі змінами, які відбуваються у світі, викликані зростанням кількості населення, розширенням економічних зв'язків країн, мереж глобальних комунікацій тощо. У цих умовах даний курс набуває колосального значення. У ньому посилюється культурно-гуманістична спрямованість предмета, збільшується час на вивчення географії країн світу, народів, релігій, мов, культур інтеграційних процесів.

Виконання аналітичних завдань та досліджень, спрямованих на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації, розв'язання географічних, екологічних й соціально-економічних завдань, здійснення порівняльного аналізу, що пропонують-

ся під час виконання програмних практичних робіт, через які реалізується практична спрямованість курсу, стануть важливою формою і засобом перевірки та оцінювання результатів навчання, які є обов'язковими для всіх учнів класу.

Із запропонованої тематики досліджень учень за бажанням вибирає 1-2 дослідження (упродовж року) та виконує його індивідуально або в групі. Учитель оцінює таку роботу під час її захисту чи презентації. Також під час уроків учитель має використовувати нагоду навчати школярів критично аналізувати та перевіряти інформацію.

Значну увагу в процесі навчання доцільно приділити роботі з картою, мета якої – навчити учнів розуміти та читати її. Кожне з цих завдань визначає різні напрямки роботи з картою. Розуміти карту означає мати картографічні знання: знати, що таке карта, які її властивості, зміст, призначення, умовні знаки на ній, як слід користуватися картами. Читати карту – це означає вміти за поєднанням умовних знаків робити висновки про географічні особливості територій, „бачити місцевість так, якою вона є насправді”, вміти вивчати і розуміти за допомогою карти розміщення, стан та взаємозв'язок різних явищ природи та людського суспільства.

Уміння читати карту – вищий рівень роботи з картою, ніж розуміння особливостей побудови карти. Для читання карти необхідні знання і картографічні, і географічні, і навіть багаторазові вправи з картами, оскільки читання карти – це вміння, яке формується у результаті виконання вправ. Отже, знати карту – значить уявляти взаємне розташування, форму та назви певних географічних об'єктів. Більшість цих видів діяльності проводяться на уроках-практикумах, практичних роботах, уроках-екскурсіях.

Оцінювання учнів 7-11 класів здійснюється за Критеріями оцінювання та Орієнтовними вимогами оцінювання навчальних досягнень учнів із базових дисциплін у системі загальної середньої освіти. При виставленні тематичної оцінки враховуються всі види навчальної діяльності, що підлягали оцінюванню протягом вивчення теми. Семестрове оцінювання здійснюється на підставі тематичних оцінок. При цьому мають враховуватися динаміка особистих навчальних досягнень учня (учениці) з предмета протягом семестру, важливість теми, тривалість її вивчення, складність змісту.

Річне оцінювання здійснюється на підставі семестрових або скоригованих семестрових оцінок. Річна оцінка не обов'язково є середнім арифметичним від оцінок за I та II семестри. При виставленні річної оцінки мають враховуватися: важливість тем, які вивчались у I та II семестрах, тривалість їх вивчення та складність змісту; динаміка особистих

навчальних досягнень учня/учениці з предмета протягом року; уміння застосовувати учнем/ученицею набутих протягом навчального року знань тощо. Семестрова і річна оцінки можуть підлягати коригуванню.

Письмові роботи з географії, у тому числі тематичні, що виконуються протягом семестру, після завершення вивчення теми можуть виконуватися у різному форматі. Підсумкова (контрольна) робота (одна на рік) готується вчителем, виконується письмово і є обов'язковою. Рекомендовано тестовий формат з картографічним завданням. Для запобігання перевантаження учнів, час проведення підсумкових (контрольних) робіт визначається загальношкільним графіком, складеним заступником директора освітнього закладу за погодженням із учителем.

Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, які можуть бути використані під час вивчення географії, рекомендації щодо використання сучасних інформаційних та інноваційних технологій на уроках географії, програми курсів за вибором для профільного навчання, анотації нової навчально-методичної літератури, поради щодо організації роботи з обдарованими дітьми, розробки уроків та позакласних заходів досвідчених учителів та інше друкуються на державному рівні – в журналі „Географія та економіка в сучасній школі” МОН України та газеті „Краєзнавство. Географія. Туризм”, розміщуються на офіційних сайтах Міністерства освіти і науки України, ДНУ „Інститут модернізації змісту освіти”.

Запитання для самоконтролю

- 1. Визначте основні орієнтири реформування географічної освіти на сучасному етапі.*
- 2. Опишіть особливості організації географічної підготовки в 6-7 та 8-9 класах.*
- 3. Охарактеризуйте модельні навчальні програми з географії для 6-9 класів.*
- 4. Особливості організації освітнього процесу з географії у 7-9 класах.*
- 5. Опишіть побудову навчальних планів та програм для 6-9 класів.*
- 6. Оцініть можливості використання картографічних сервісів, онлайн-джерел, географічних онлайн-ігор, інтерактивних онлайн-застосунків, проведення віртуальних екскурсій в навчальному процесі з географії.*

1.21. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ» (6 КЛАС)

Навчальний курс 6 класу «Загальна географія» має основну **мету** – дати учням знання про геосфери, про основні ком-

поненти природного комплексу і взаємні зв'язки між компонентами і закласти тим самим фундамент для подальшого вивчення основ фізичної географії у 7-8 класах. Початковий курс загальної географії містить багаті можливості формування у школярів природничого світогляду, оскільки він знайомить учнів із матеріальним світом, в якому явища дійсності взаємозв'язані один з одним і знаходяться в безперервному русі і зміні.

В процесі вивчення цього курсу в школярів розвивають абстрактне мислення, вони навчаються виводити загальні поняття на основі отриманих безпосередніх уявлень та окремих понять. У цьому полягає важлива психологічна особливість засвоєння змісту курсу.

Важлива роль в курсі відводиться створенню в учнів уявлення про роль географічної науки в пізнанні людиною природи та природних процесів.

В процесі викладання курсу вчитель географії повинен використовувати природну допитливість дітей цього віку, щоб прищепити їм інтерес до древньої і водночас молодшої науки. На прикладах мужніх дослідників природи минулих часів і наших сучасників у дітей в процесі вивчення курсу виховують такі риси особистості, як готовність долати труднощі в ім'я науки і користі суспільства, стійкість в досягненні цілей, відчуття колективізму, гордості за свою Батьківщину.

Істотна роль початкового курсу географії у формуванні багатьох умінь, потрібних для спостереження природних явищ, а також для кабінетного і польового дослідження природи.

До цих умінь відносять: візуальні спостереження об'єктів і явищ природи (погоди, форм рельєфу, рослинних асоціацій, елементарних природних комплексів), запис зроблених спостережень, їх обробка та аналіз; інструментальні вимірювання (кутів-азимутів, відстаней, кутів нахилу, метеорологічних елементів), їх обробка та аналіз; читання планів і карт, картометричні уміння.

Навчальний курс «Загальна географія» складний за своєю структурою. Основою його змісту є вивчення географічної оболонки Землі із показом різноманіття її взаємозв'язків та складових компонентів. За об'ємом велику частину курсу займають характеристики сфер Землі – літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери. Крім цих розділів, програма курсу передбачає картографічні і математичні знання географії, а також населення Землі і відомості про саму географічну науку.

Уявлення про предмет географічної науки, її зміст, про методи і засоби дослідження учні дізнаються зі вступу до курсу. У вступі формується поняття про географію як нову науку для учнів 6 класу, науку про Землю, її природу, населення та його господарську діяльність, про взаємодію природи і людства. Також наголошується на значенні різних засобів географічної інформації в розширенні географічних знань та сучасних наукових досліджень.

Перший розділ програми – «Розвиток географічних знань про Землю» – складається з чотирьох тем: «Уявлення про Землю в давнину», «Відкриття нових земель», «Перші навколосвітні подорожі», і «Сучасні географічні дослідження».

Другий розділ програми «Земля на плані і карті» – складається з п'яти тем: «Орієнтування на місцевості», «Способи зображення Землі», «План, його основні ознаки», «Географічні карти» та «Географічні координати».

При вивченні цих тем формуються взаємозв'язані поняття про географічну карту і план місцевості, про масштаб та його види, орієнтування на місцевості і за картами, поняття математичної географії і картографії. Для вироблення уміння орієнтування та визначення напрямів, важливими є знання умовних ліній на Землі (меридіани, паралелі) і географічних координат.

Більшість картографічних понять курсу пов'язана зі знанням географічної карти. Підпорядкованими йому є поняття «план місцевості» і «дрібномасштабна фізична карта». При цьому вивчають масштаб, умовні

знаки, а також способи складання планів, їх оформлення і використання. З дрібномасштабною фізичною картою в цьому розділі курсу знайомляться шляхом вивчення способів зображення рельєфу на ній, градусної сітки і визначення з її допомогою географічних координат.

Окрім географічної карти, в цьому розділі учні знайомляться із глобусом, зі зйомкою місцевості (окомірною з планшетом) і знімальними інструментами.

При вивченні третього розділу «*Оболонки Землі*» учні детально знайомляться із усіма 4 земними геосферами – літосферою, атмосферою, гідросферою і біосферою.

При вивченні теми «*Літосфера*» учні дізнаються про будову Землі, про місце літосфери серед інших оболонок Землі і про рухи земної кори. Тут же систематизують поняття про гірські породи шляхом їх розподілу на три великі групи – осадових, магматичних і метаморфічних гірських порід. Важливе місце в даному розділі має вивчення крупних форм рельєфу суходолу з подальшим поділом гір за висотою, будовою і походженням і рівнин за характером поверхні та абсолютною висотою. Сюди ж входить вивчення елементів рельєфу.

У темі «*Атмосфера*» даються поняття про повітряну оболонку Землі (тропосферу, стратосферу, верхні шари атмосфери), про фізичні властивості повітря – його тиск, температуру, вологість, про опади і рухи повітря, а також про способи вимірювання цих властивостей атмосфери і використанні при цьому прилади. У розділі дається також початкове поняття про повітряну масу.

У шостому класі у школярів формується початкове поняття про компоненти природи та їх взаємозв'язки. Учні дізнаються про вплив річок та інших зовнішніх чинників на формування рельєфу гір і рівнин, про дію вітру на характер хвилювання морської води, клімату території на її воді.

Важливим є ознайомлення учнів зі зв'язками планетарного масштабу: впливом форми Землі на розподіл типів клімату по її поверхні; впливом космічних тіл – Сонця, Місяця – на процеси, що проявляються на нашій Землі. Також передбачається вивчення природних комплексів різних природних зон планети. На цій основі в розділі формується початкове поняття про географічну оболонку.

Тема «*Гідросфера*» – найбільша за кількістю формуючих понять. Вивчають Світовий океан, всі види вод суходолу, світовий кругообіг води. Учні дізнаються тут про розподіл Світового океану на частини, про фізи-

чні властивості морської води, про рухи вод в морях та океанах, велика увага надана річкам і підземним водам.

При вивченні теми «*Біосфера та ґрунти*» учні вивчають складові біосфери, особливості їх поширення на земній кулі, властивості ґрунтів. Також формується поняття про вплив господарської діяльності людини на ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ суходолу та океану.

Тема «*Природні комплекси*» розглядає географічну оболонку як найбільший ПТК Землі, її межі, властивості, закономірності розвитку. В шестикласників формуються поняття про природні зони Землі, особливості природних зон екваторіальних, тропічних, помірних та полярних широт.

Четвертий розділ програми «*Планета людей*» складається із трьох тем: «Кількість і розміщення населення Землі», «Держави світу», «Вплив людини на природу». Під час вивчення цих тем учні знайомляться із кількістю населення Землі, його розселенням, найбільш заселеними територіями та людськими расами. Учні дізнаються про зміни складових географічної оболонки людством, зміни природних комплексів Землі та забруднення довкілля.

У кожному розділі курсу звертається увага питанням охорони природи в цілому і природи окремих її компонентів.

У початковому курсі географії формується значна кількість загальних понять. Одиничні поняття вводяться тут обмежено, виходячи з необхідності формування загальних понять. Але ці останні повинні по можливості опиратись на безпосередні спостереження об'єктів і явищ в тій місцевості, де живуть і навчаються школярі. Формування знань здійснюється одночасно, а нерідко і шляхом набуття визначених, передбачених програмою умінь і навичок.

Учні повинні уміти: орієнтуватися за компасом і Сонцем, визначати азимути; виконувати елементи окомірної зйомки невеликої ділянки місцевості; вести спостереження за погодою, фіксувати результати спостережень, складати описи погоди за певний період; виявляти на місцевості особливості рельєфу, водойм, рослинності; розрізняти основні природні комплекси на місцевості; обробляти результати спостережень у вигляді графіків і діаграм; користуватися умовними знаками плану місцевості, визначати за ним напрямки, відстані, висоту точок; визначати координати точок, напрямки і відстань (за картою і глобусом), користуватися легендою фізичної карти; складати на основі карти і картин описи географічних об'єктів (гір, рівнин, океанів), користуючись типовими планами.

Розглядаючи **методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Загальна географія»**, потрібно враховувати психологічні особливості мислення шестикласників. Використовувані методи навчання повинні сприяти переважно індуктивному шляху формування загальних понять. Розповідь або бесіда вчителя має містити такі описи географічних об'єктів, щоб в учнів виникло яскраве уявлення про явища дійсності.

Досвідчені вчителі прагнуть викликати інтерес до вивчення теми, розуміючи, що ці зусилля забезпечать успіх засвоєння матеріалу. Особливе значення для досягнення такої мети має використання дослідницького методу навчання і створення на уроках проблемних ситуацій.

У початковому курсі загальної географії формується багато загальних понять, а мислення шестикласників більш піддається до сприйняття уявлень про конкретні об'єкти. Ця суперечність долається широким використанням у викладанні різних форм наочності.

Важливими у курсі «Загальна географія» вважають краєзнавчі спостереження. Поширеними організаційними формами навчального краєзнавства є екскурсії і спостереження на місцевості. Корисними при вивченні початкового курсу фізичної географії є спостереження за погодою і ведення календаря погоди. Ці спостереження проводять протягом всього навчального року. В перші місяці спостереження включають лише вимірювання температури повітря, опис опадів, напрямки і сили вітру і стан неба (наявність хмарності).

Спостереження ведуть простими інструментами – термометром і флюгером, які встановлені на географічному майданчику. Напрямок і силу вітру, а також стан неба визначають на око. При записі напрямку вітру в зошиті поміщають стрілку в напрямку сторін горизонту, а силу вітру указують словами «штиль», «слабкий», «сильний», «дуже сильний». Сюди ж відносять спостереження за висотою сонця опівдні в двадцятих числах кожного місяця (по довжині жердини і його тіні) і тривалістю дня й ночі.

Результати спостережень повідомляють на кожному уроці географії. Окрім даних спостережень, черговий дає загальну характеристику погоди, наприклад: «Погода була ясна, сонячна, тепла». Згідно цих спостережень, у класі заповнюють щомісячно стінний календар погоди.

Для всіх розділів географії застосування наочності вирішує успіх навчання. Досвідчений вчитель знаходить місце для широкого застосування на уроках всі видів наочних посібників (аудіовізуальні посібники, фотографії, слайди і картини).

Особливе місце відводиться роботі з географічними картами. У 6 класі формується значна кількість картографічних понять і умінь. Відповідна картографічна тема «Способи зображення Землі» (20% всього навчального часу) – більше, ніж в будь-якому іншому географічному курсі.

Специфічним для цієї теми методом навчання служить робота з географічними картами, використовуваними в даному випадку як засіб і як об'єкт навчання. Кожне передбачене програмою поняття картографічного характеру формується в цьому курсі на основі роботи з картами. Робота з картою обов'язкова і при вивченні усіх тем курсу. Карта у всіх подальших темах служить переважно засобом навчання учнів та джерелом знань про географічні об'єкти.

Мета двох перших ввідних уроків – дати учням уявлення про нову для них науку – фізичну географію, про використовувані у ній методи дослідження та історії її розвитку. Навчальний матеріал перших уроків повинен збудити в учнів інтерес до шкільного предмету.

Особливо важливий в цьому відношенні перший урок. Його мета буде досягнута, якщо учні зрозуміють, наскільки важлива у наш час фізична географія, що допомагає людям подолати складні суперечності між завданнями розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, населених пунктів і необхідністю зберегти природні екологічні умови існування людини. Знайомство з властивими географії методами дослідження дозволяє збудити у школяра інтерес до розкриттів таємниць природи, показати зразки цілеспрямованості, мужності дослідників-географів.

На першому уроці вчитель знайомить шестикласників з підручником географії і прийомами його використання, відзначає необхідність ведення зошита, розказує про особисте приладдя, потрібне для занять в класі та вдома.

Зміст розділу передбачає ознайомлення учнів із географічними картами і прийомами їх використання, з поняттями математичної географії (градусна сітка, широта, довгота) та зі способами орієнтування на місцевості і за картами. Основна увага при цьому відводиться практичній роботі учнів на місцевості, з планом місцевості, а згодом – із географічною картою. Цілеспрямоване знайомство з навколишньою місцевістю варто здійснити на осінній екскурсії.

При формуванні найважливіших понять тем уроків «Способи зображення Землі» і «Географічні карти», учні розглядають конкретні поняття в цілому. Вчитель може запропонувати порівняти аерофотознімок місцевості із зображенням цієї ж місцевості на плані.

При порівнянні двох видів зображень місцевості план більш знайомий п'ятикласникам, ніж аерофотознімок. Тому спочатку слід розглянути план місцевості. При цьому учні впізнають в першу чергу об'єкти, які знайомі їм за умовними знаками: річка, луки, ліс, болото, яр, сад, ґрунтова дорога, міст, квартали, будівлі. В результаті такої роботи учні дізнаються, що план місцевості містить більше відомостей, ніж аерофотознімок; на плані показані й невеликі за розміром важливі предмети місцевості.

На подальших уроках теми поняття «план місцевості» поглиблюється в процесі оволодіння такими абстрактними поняттями, як «масштаб» і «зображення напрямків на плані».

Подальший етап формування поняття «план місцевості» пов'язаний із підготовкою і проведенням зйомки ділянки території поблизу школи. До зйомки місцевості готуються на спеціальному уроці, на якому учні освоюють прийоми: підготовки планшета до зйомки; вибору масштабу зйомки; орієнтування планшета; візування; вимірювання відстані кроками або польовим циркулем; відкладання зміряних відстаней в масштабі на планшеті.

Формування поняття плану місцевості вважають закінченим лише після того, як вчитель розповість про види використання планів місцевості; учні навчається читати план місцевості і користуватися ним для пізнання зображених на плані предметів місцевості, напрямів і відстаней до цих предметів на самій поверхні.

В подальшому учні знайомляться з формами суходолу, Світовим океаном і видами вод суходолу, з явищами в повітряній оболонці Землі. Кожне природне явище розглядається в його розвитку і взаємодії з іншими. Тому вивченню форм рельєфу суходолу передуює ознайомлення учнів з місцем літосфери в будові земної кулі, з характером гірських порід земної кори, з рухами земної кори. Ці попередні відомості пояснюють процеси, що призводять до виникнення нерівностей земної поверхні. Такий же підхід характерний і для формування понять гідросфери та атмосфери. Питання генезису явищ і типів природних водних об'єктів та їх взаємозв'язку (з рельєфом, геологічною будовою) належать до найважливіших питань курсу.

Дуже багато понять формується на основі уявлень, отриманих з екскурсії або з побутових спостережень за місцевими природними об'єктами. Знайомство з ними вчитель використовує при формуванні відповідних понять.

Загальні поняття («вулкан», «течія», «водоспад», «льодовик»), які формуються в цих розділах, не мають відповідних їм об'єктів в навколишній місцевості. Дуже важливо в процесі навчання створити адекватний зоровий образ кожного з таких об'єктів. Цього слід прагнути всіма доступними засобами – застосуванням картин, фотографій, слайдів, відеофільмів.

Створенню розумового образу об'єктів, недоступних безпосередньому спостереженню, допомагають також яскраві розповіді вчителя, читання описів цих об'єктів, взятих з хрестоматій або інших книг географічного змісту.

У розділі «Атмосфера» вивчаються явища, що відбуваються в повітряній оболонці Землі. Спочатку формуються поняття про атмосферу в цілому, потім вивчаються фізичні властивості повітря, які одночасно розглядаються як елементи погоди. Далі вивчаються атмосферні явища, в яких синтезуються ці фізичні властивості повітря – повітряні маси і погода. Нарешті, на основі знання погоди формується поняття про таке складне явище, як клімат.

Труднощі при вивченні розділу мають ряд причин. По-перше, багато атмосферних явищ, що вивчаються, не мають видимого образу (тиск та інші фізичні властивості повітря, мусон, повітряна маса) і характеризуються значною абстрактністю (середня багаторічна кількість опадів). По-друге, ряд понять («повітряна маса», «погода», «клімат») може бути засвоєний лише після осмислення багатьох пов'язаних понять. По-третє, з'ясування деяких понять і закономірностей (залежність особливостей клімату території від її відстані від океану) вимагає попереднього знайомства із законами фізики, які ще не вивчалися. По-четверте, в цьому розділі формуються не лише поняття, але й чимале число закономірностей, які на них базуються. До їх числа належать залежність швидкості вітру від різниці тисків, залежність кількості водяної пари від підстилаючої поверхні і температури повітря, взаємозв'язок елементів погоди; розподіл сонячного тепла залежно від географічної широти.

Головним засобом подолання труднощів вивчення розділу «Атмосфера» служить опора на спостереження за окремими метеорологічними явищами. Отже, велику роль в цьому розділі відводять вивченню приладів і методів спостережень, обробці результатів спостережень, побудові графіків і складанню описів (погоди, клімату).

До початку вивчення розділу «Атмосфера» всі учні повинні уміти проводити спостереження за погодою, користуватися метеорологічними інструментами, обчислювати їх результати і збирати зведені дані для мі-

сячного календаря погоди. Деякі з колишніх спостережень виконуються більшою детально. Вперше учні знайомляться з вимірюванням тиску повітря. Відповідно ускладнюється обробка спостережень.

Увага учнів привертається до залежностей між окремими елементами погоди, до зв'язків між атмосферними процесами і погодою.

При обробці виконаних спостережень в календарі погоди учні знаходять середньомісячну температуру, креслять графіки температури і тиску повітря. Спостереження місцевих метеорологічних явищ і їх обробка допомагають конкретизувати загальні, достатньо абстрактні поняття. Навіть найскладніші з них, «атмосферний тиск», «повітряна маса», «кліматичний пояс», «відносна вологість», формуються з постійною опорою на спостережувані в своїй місцевості явища.

Для розвитку географічного мислення важлива просторова прив'язка географічних об'єктів – показ їх на настінній карті (з одночасним знаходженням на картах атласу). Для закріплення знань географічного положення об'єктів, їх наносять на контурну карту.

В процесі вивчення цих розділів в учнів формуються уміння робити географічні описи за фізичною картою. При цьому велику допомогу надають типові плани описів (гір, рівнин, морів, річок, озер).

При вивченні розділів «Гідросфера», «Атмосфера» рекомендується поряд зі звичними для шестикласників прийомами навчання ширше використовувати відносно нові для них прийоми: розв'язування задач, побудова графіків і схем, складання описів (річок, морів, погоди і клімату). Цій же меті служать візуальні й інструментальні спостереження та систематичне ведення календаря погоди.

При їх виконанні дуже важливо поступово збільшувати ступінь самостійності учнів, переходити все частіше від пояснювально-ілюстративного методу викладання до творчих методів (частково-пошукового і дослідницького). Необхідно вводити в систему навчання проблемні питання і задачі, створювати на уроках проблемні ситуації.

Знання про літосферу, гідросферу, атмосфері служать основою для підведення учнів до поняття про географічну оболонку. Під час теми «Природні комплекси» достатньо формувати лише елементарні поняття про географічну оболонку і складові компоненти природних комплексів. Ці поняття поглиблюються надалі, при вивченні навчальних курсів у 7-8 класах.

Дуже важливим є підведення підсумків про взаємозв'язки компонентів природного комплексу. Це складає основу весняної екскурсії в приро-

ду, на якій увага учнів фіксується на взаємозв'язках, спостережуваних на місцевих природних комплексах (між рельєфом, гірськими породами, ступенем зволоження і нагрівання, ґрунтом і рослинністю).

До характеристики компонентів природи слід включати відомості про їх використання людиною, про здатність даного природного комплексу до відновлення при його порушенні внаслідок природних причин або неправильній господарській діяльності.

Завершальний розділ курсу «*Планета людей*» включає загальні відомості про населення, знайомить з політичною картою світу. У ньому формується невелика кількість понять (про расові відмінності людей і про політичну карту світу). Всі сформовані в цій темі поняття використовуються і поглиблюються при вивченні подальших географічних курсів.

Тема має великий виховний потенціал. Тут доречно і необхідно наголосити про визначну роль мандрівника-дослідника українського походження Миклухо-Маклая у формуванні основи гуманістичного вчення про рівність людей, що належать до різних рас.

Підручник географії для 6 класу ЗЗСО (автори: О.М. Топузов, В.Д. Грома, І.М. Ільницький, Д.В. Полтавченко). Навчання географії має надати учням знання про різноманітні місця, людей, ресурси, природне і людське середовище, а також глибоке розуміння основних фізичних і суспільних процесів на Землі. Географічні компетентності забезпечують формування в учнів просторової уяви та мислення, пояснюють, як природні та суспільні об'єкти, явища і процеси на Землі в різних масштабах формуються, взаємопов'язані та змінюються з часом. Квінтесенцією концепції НУШ для вчительства є реалізація діяльнісного підходу, що спонукає школярів до творчості, здатності здійснювати самостійний вибір і приймати відповідальні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, вироблення вмінь практичного застосування набутих знань.

Підручник «Географія 6 клас» (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. та ін.) – це чудовий довідник для учнів, які цікавляться вивченням світу та його географії. Підручник (*рис. 1.20*) містить багато ілюстрацій, карт, схем та інших завдань, які допомагають учням краще зрозуміти та запам'ятати матеріал. Книга пропонує цікаві та змістовні матеріали, які допомагають розвивати допитливість та пізнавальні здібності учнів. Підручник є надійним помічником вчителя при підготовці до уроків та учнів під час самостійної роботи над матеріалом. Цей підручник є прекрасним довідником для тих, хто бажає поглибити свої знання про географію світу та його кра-

їн. Він є сучасним та зрозумілим для учнів, а також містить практичні завдання, які допомагають закріпити знання і підготуватися до іспитів.

До підручника створено електронний додаток, у якому можна знайти багато корисних матеріалів: інформацію для розширення обізнаності з окремих питань, відеофрагменти, інструкції до виконання та зразки оформлення практичних робіт, матеріали для здійснення групових досліджень та проєктів, додаткові карти та ілюстрації з пошуковими завданнями, цікаві факти. Доступ до цього додатку можна отримати через QR-код на обкладинці підручника. Посилання на електронний додаток наведені в тексті.

Рис. 1.20. Підручники географії для 6 класу

Запитання для самоконтролю

1. *Визначте мету і завдання навчального курсу «Загальна географія».*
2. *Опишіть структуру і зміст курсу «Географія 6 клас».*
3. *Охарактеризуйте методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Загальна географія».*
4. *Особливості організації навчання за підручником географії для 6 класу (автори: О.М. Топузов, В.Д. Грома, І.М. Ільницький, Д.В. Полтавченко).*
5. *Опишіть процес навчання за підручником географії для 6 класу (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. та ін.).*

1.22. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «МАТЕРИКИ ТА ОКЕАНИ» (7 КЛАС)

Навчальний курс «Материків та океанів» (рис. 1.21) – перший шкільний курс регіональної фізичної географії. Географія у 7 класі є логічним продовженням курсу географії, що вивчався у 6 класі, й значною мірою спирається на його матеріал. Як і в 6 класі, на вивчення географії материків та океанів передбачено 70 годин (2 години на тиждень), 6 з яких становлять резерв часу.

Головною метою вивчення географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їх цілісність і диференціацію, про населення та його життєдіяльність у різних природних умовах. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти. Зміст курсу створює необхідну основу для розуміння учнями ролі географічної оболонки у житті людей і впливу суспільства на природні умови.

Рис. 1.21. Посібники для вивчення географії у 7 класі

Вивчення його повинне сприяти досягненню наступних цілей:

- на основі отриманих знань та із врахуванням їх вікових можливостей сформуванати знання про фізико-географічні особливості материків як про частини єдиного природного комплексу (географічної оболонки), загальні географічні закономірності, населення світу та його господарської діяльності, розміщення найбільших держав на окремих материках;

- продовжити формування у школярів доступного для їх розуміння суті процесів і явищ навколишньої дійсності, проблеми взаємодії природи і суспільства;
- сприяти вихованню високих етичних якостей людини: відчуття патріотизму і гордості за Батьківщину, свій народ, що дали науці чудових учених; естетичного сприйняття природи;
- внести певний внесок у розвиток пізнавальних здібностей учнів, забезпечити їх просування в засвоєнні прийомів мислення (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння) і виробити характерні для курсу уміння.

Відповідно до перерахованих цілей в процесі вивчення курсу географії материків необхідно вирішувати наступні завдання:

- навчальний процес будувати так, щоб формування знань школярів проводилося навколо основних стрижневих понять, які відображають суть головної наукової теорії сучасної фізичної географії – існування планетарного природного комплексу;
- застосовувати таке поєднання методів і прийомів навчання, яке б забезпечило засвоєння учнями змісту курсу, дозволило б максимально активізувати їх пізнавальну діяльність і сприяло б досягненню виховних цілей.

Зміст шкільного курсу географії материків включає основи знань із загальної фізичної географії (загальне землезнавство) і регіональної фізичної географії з елементами ландшафтознавства.

У зміст курсу входять знання: система землезнавчих термінів і понять, що відображають суть природних компонентів, особливості процесів і явищ, що відбуваються в географічній оболонці, їх закономірності; фактичний матеріал і описи природних умов окремих територій земної кулі; відомості про населення і його господарську діяльність, історії вивчення і освоєння людиною Землі та відомості про політичну карту світу. Особливу групу складають картографічні знання, без яких неможливе вивчення географії.

У **вступі** формується поняття про материки і океани як об'єкти вивчення регіональної географії. Аналізуються джерела їх дослідження, карти материків та океанів, їх класифікація за охопленням території, змістом і призначенням.

Перший розділ «Закономірності формування природи материків і океанів» – складається з двох тем: *«Форма і рухи Землі»* та *«Материки та океани – великі природні комплекси географічної оболонки»*. Учні діз-

наються про форму і розміри Землі, їх вплив на величину та масштаби процесів, що відбуваються в географічній оболонці. Формуються поняття про рухи Землі: добову і річну ритміку, про співвідношення і розподіл на Землі материків та океанів та походження материків та океанічних западин.

Мета розділу – встановити зв'язки з курсом загальної географії, розвинути у школярів знання загально землезнавчого плану, які є основою для засвоєння країнознавчого матеріалу. Знання про будову геосфер Землі та процеси, які відбуваються у них, є фундаментом для створення уявлень про закономірності диференціації географічної оболонки, про прояви цих закономірностей на конкретних материках і океанах.

Освітня значимість розділу в тому, що теоретичні знання (поняття, при-чинно-наслідкові зв'язки, закономірності, світоглядні ідеї), які складають фундамент всієї географії, вводиться при розгляді цього розділу. Оволодіння школярами цими узагальненими знаннями сприяє розвитку їх мислення.

Другий розділ «Материки тропічних широт» є одним із найбільших за обсягом і становить 21 годину та охоплює вивчення материків тропічних широт: Африки, Південної Америки та Австралії. Найбільше годин (10 год.) припадає на вивчення Африки.

На вивчення *третього розділу «Полярний материк планети»* припадає 2 години. Розділ, під час якого учні знайомляться із найхолоднішим материком планети, включає відповідно дві теми: «Загальні відомості про Антарктиду» та «Природа материка».

Четвертий розділ «Материки північної півкулі» за обсягом є найбільшим та включає 23 год. Розділ охоплює вивчення природних умов Північної Америки та найбільшого материка Землі – Євразії.

Основна мета 2-4 розділів – дати загальне уявлення про особливості природи материків, враховуючи історію їх формування та розвитку, та ввести ряд загальних понять, які необхідні для вивчення окремих материків і океанів. До таких понять відносяться географічне положення материка; кліматичні пояси і області та відповідні їм кліматограми; внутрішні води; залежність річок від рельєфу та клімату, природні зони.

П'ятий розділ «Океани» (5 год.) окрім вивчення усіх чотирьох океанів, формує поняття про головні особливості природи Світового океану: рельєф, водні маси, океанічні течії, закономірності поширення життя у Світовому океані та роль Світового океану у життєдіяльності людини.

Мета вивчення окремих океанів – поглиблення, розширення і конкретизація основного географічного поняття «природний комплекс», а також пізнання особливостей природи кожного океану, господарської діяльності людини і заходів щодо охорони природи океанів. Вдосконалюються вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, проводити порівняння, шукати нові знання з джерел географічної інформації.

Відомості про діяльність людини в океані доцільно розширювати за рахунок інформації, яку отримуємо із ЗМІ, Інтернету, науково-популярної літератури.

Завершальний – *шостий розділ* навчального курсу 7 класу **«Вплив людини на природу материків та океанів»** включає загальні відомості про природні ресурси материків та океанів та екологічні проблеми.

Мета розділу – дати можливість учням узагальнено представити особливості взаємодії природи і людини, як постійно зростаюча залежність суспільства від природних умов його існування, збільшення потреб у природних багатствах, у чистій прісній воді, у площах родючих земель, і в той же час посилення дії людини на природу і пов'язане з цим погіршення стану природного середовища, що викликає все більшу тривогу всього людства.

Важливо в цьому розділі показати сучасну ситуацію у взаємодії природи і суспільства, познайомити з можливостями нормалізації стану природи. Значна увага приділяється вивченню забруднення навколишнього середовища. Учні дізнаються про міжнародне співробітництво у вирішенні екологічних проблем, про міжнародні організації з охорони природи.

Система землезнавчих знань пронизує всі курси фізичної географії, яка виступає своєрідною з'єднуючою ланкою в єдиному процесі навчального пізнання основ географічної науки. У систему цих знань входить багато провідних для географії загальних понять, таких, як «клімат», «рельєф», «природний комплекс».

При вивченні клімату материків розширюються і конкретизуються загальні поняття: «вітер», «атмосферні опади», «атмосферний тиск», «повітряні маси», «клімат» і формуються нові: «кліматичний пояс», «ізотерма», «екваторіальний», «субекваторіальний», «тропічний» клімати.

У зміст курсу включені закономірності, властиві природним компонентам:

- розвитку і розміщенню форм рельєфу;
- розміщенню корисних копалин;

- розподілу опадів і температур;
- різноманітності типів клімату;
- утворенню біологічних угруповань в рослинному і тваринному світі;
- закономірності загальнопланетарного значення.

З числа загальних географічних закономірностей до шкільної географії увійшли чотири основні закономірності: цілісність географічної оболонки; кругообіг речовин у природі; ритмічність; географічна зональність.

В зміст курсу географії материків входять природні особливості всіх ділянок суходолу, тому основне навантаження по формуванню знань про загальні географічні закономірності лягає саме на цей курс.

Значну частину змісту курсу складають одиничні поняття про окремі території, наприклад: річка Амазонка, клімат Сахари, африканська і австралійська савана, Бразильське нагір'я і т.п. Щоб учні засвоїли особливості природи окремих материків і регіональні відмінності усередині кожного з них, необхідно познайомити їх з великою кількістю географічних об'єктів.

Одиничні поняття відбираються з метою виявлення найтипівіших особливостей тих або інших територій і явищ природи; розвитку і конкретизації загальних понять; засвоєння географічних закономірностей; досягнення виховних цілей навчання. В зміст курсу включені відомості про найкрупніші річки материків; про наявність пустель, які пов'язані з впливом холодних течій; прояви природної ритміки в різних частинах земної кулі; відомості про населення материків, спосіб їх життя та господарську діяльність.

Велике значення для курсу географії материків мають факти з історії географічних відкриттів, відомості про методи дослідження. Найглибше в цьому курсі учні знайомляться з картографічним методом.

Частина умінь, що входять в зміст курсу географії материків і океанів, переходить з 6 класу і отримує тут подальше поглиблення і розвиток. Разом з цим формуються і нові уміння, обумовлені необхідністю працювати з кількома видами карт одночасно. Це, головним чином, тематичні карти: кліматичні, будови земної кори, природних зон.

Учні по цих картах повинні уміти (використовуючи прийом накладення): складати характеристики окремих компонентів природи; пояснювати особливості природних умов окремих територій.

Сучасний курс 7 класу включає регіональну частину – фізико-географічні характеристики материків і загальні розділи, присвячені розгляду закономірностей провідних природних компонентів і загальногеографічних.

Наступні розділи: «**Материки тропічних широт**», «**Полярний материк планети**», «**Материки північної півкулі**». В них розглядають основні риси природи, етапи дослідження, населення, політичну карту та екологічні проблеми материків.

П'ятий розділ «Океани» розглядає характерні риси Світового океану в цілому і кожного з океанів та їх вплив на розвиток природних процесів.

Завершальний розділ «Вплив людини на природу материків та океанів» є важливим теоретичним і світоглядним узагальненням як самого курсу «Материки та океани», так і курсів природознавства і загальної географії.

Найпершим в шкільному курсі вивчається материк Африки, потім материки південної, а згодом, і північної півкулі. Останнім вивчається найскладніший за будовою і природними відмінностями і найбільший за площею материк – Євразія. Така послідовність вивчення материків сприяє успішнішому застосуванню основних дидактичних принципів, таких, як системність, науковість, доступність.

Природна зональна перекопливіше простежується на Африканському континенті, розташованому по обидві сторони від екватора; загальну циркуляцію атмосфери також легше зрозуміти, якщо вивчення її починається з материків південної півкулі, що мають великі площі в приекваторіальних широтах. Вивчення материка Євразія в кінці курсу сприяє здійсненню спадкоємності між географією материків і фізичною географією України.

Всі материки вивчаються приблизно за одним планом:

- географічне положення;
- компоненти природи (рельєф і корисна копалини);
- кліматичні особливості (кліматичні пояси і типи клімату);
- внутрішні води;
- природні зони (ґрунт, рослинність, тваринний світ);
- населення,
- політична карта.

Завершується вивчення кожного материка ознайомленням учнів з фізико-географічним розподілом його території на країни. Їх характеристика дається комплексна з елементами фізико- та економіко-географічного країнознавства.

Особливо багато нових землезнавчих знань вводиться при вивченні першого материка – Африки. Велика частина нових умінь вводиться

вперше в темі «Африка», а потім розширяється і закріплюється при розгляді наступних материків.

Програма розроблена із врахуванням міжпредметних зв'язків з фізикою, ботанікою, історією. Наприклад, для розуміння закономірностей розподілу земних оболонок важливі знання з фізики про масу тіла, густину речовини, явище тяжіння. Усвідомлення рушійних сил, що викликають циркуляційні процеси в атмосфері і гідросфері, опирається на знання з фізики про тиск рідин і газів.

Для курсу географії материків, який відзначається значним об'ємом і різноманітністю знань, особливо необхідний нерозривний зв'язок в системі **формування уявлень, загальних і окремих понять та умінь**.

Географічні уявлення, відтворені в свідомості учнів, образи про природні об'єкти і явища поділяються на образи пам'яті і образи уяви. Для даного курсу найбільш характерне формування образів уяви, оскільки більшість географічних об'єктів і явищ учень не може безпосередньо спостерігати в природі. Важливу роль при цьому виконують засоби наочності і живе слово вчителя: цікава розповідь, образна характеристика географічних об'єктів, залучення особистого досвіду учнів.

Проте з уявленнями пов'язані головним чином знання про зовнішні риси географічних об'єктів і явищ (образи природних компонентів, типових природних комплексів), про особливості їх взаємного розташування на карті (картографічні уявлення), в часі (часові уявлення), засвоєння ж істотних ознак, характерних рис досліджуваних об'єктів і явищ, оформлення їх у означення здійснюється в процесі формування понять.

Етапи у формуванні понять під час вивчення курсу «**Материки та океани**»:

Перший етап – введення нового поняття в навчальний процес і розкриття його істотних ознак. Так, істотні ознаки поняття «субтропічний кліматичний пояс» вперше розкриваються на початку вивчення курсу у першому розділі. Учні послідовно засвоюють причини утворення і зміни в сезонах року поясів атмосферного тиску, поширення основних типів повітряних мас, наявність кліматичних поясів. Істотні ознаки субтропічного поясу виражаються в сезонності погодних умов: жарке і сухе літо, порівняно тепла і волога зима. Учні повинні не лише засвоїти ці ознаки і створити в своїй уяві відповідні образи сезонів, але й усвідомити причини, що їх породжують – зміну тропічних і помірних повітряних мас, їх відмінні особливості.

На *другому етапі* відбувається розширення об'єму і поглиблення змісту поняття на прикладі вивчення клімату конкретних материків. Вже при вивченні Африки, знайомлячись з окремим поняттям «середземноморський клімат Африканського узбережжя», учні переконуються в правильності засвоєних ознак субтропічного кліматичного поясу, взявши з карти показники зимових і літніх температур, визначаючи за діаграмами у підручнику розподіл опадів за сезонами року. Характеристики південних субтропиків Африки розширюють знання учнів про цей кліматичний пояс.

Вони дізнаються, що бувають відхилення від засвоєної раніше схеми – опади можуть випадати весь рік (вологі субтропіки), оскільки до дії основних чинників підключаються додаткові: південно-східні пасати, наявність теплої течії і гірських систем вздовж східного узбережжя. А при вивченні Австралії учні знайомляться ще з одним типом клімату субтропічного поясу – континентальним. Подальше вивчення материків (Південної і Північної Америки і Євразії) підводить їх до узагальненого поняття про субтропічний пояс і типи клімату в ньому.

На *третьому етапі* в розділі «Земля – наш спільний дім» відбувається узагальнення і систематизація знань з метою засвоєння однієї з основних географічних закономірностей – проявів географічної зональної (наявність кліматичних поясів, у тому числі і субтропічного) і нерозривно пов'язаної з нею азональності (наявність різних типів клімату – кліматичних областей усередині поясу).

Етапи у формуванні умінь:

Перший етап – пояснення мети і показ зразка дій. В курсі географії материків цей етап припадає на перші розділи курсу. При цьому повідомляють учням перелік дій, що становлять уміння. При формуванні уміння читати і аналізувати кліматичні діаграми, вчитель повинен спочатку пояснити значення діаграм і поставити перед учнями мету – навчитися визначати за ними типи клімату. Потім вчитель повідомляє порядок дій і показує зразок їх виконання:

- визначити температуру січня і липня;
- по ходу температур за місяцями встановити, клімат якої півкулі (північної чи південної) відображений в даній діаграмі;
- обчислити амплітуду сезонних температур і за кліматичною картою знайти кліматичний пояс, де можуть спостерігатися подібні коливання;

- визначити загальну річну кількість опадів, їх розподіл за сезонами року і зробити висновок про режим опадів;
- на основі даних про хід температур і режим опадів встановити тип клімату і на кліматичній карті знайти відповідну територію.

На другому етапі формування уміння переважає репродуктивна діяльність учнів. Так, при вивченні клімату Австралії учням дається завдання провести аналіз кліматичних діаграм і визначити за ними типи клімату.

На третьому етапі до репродуктивної додається і творча діяльність. Учням доручається, наприклад, самостійно проаналізувавши діаграми, скласти докладну кількісну характеристику типу клімату, обґрунтувавши при цьому свою відповідь, а також провести порівняння декількох діаграм.

Враховуючи, що основний зміст курсу географії материків складають характеристики материків, їх областей, а також природних компонентів в межах цих територій, особлива увага звертається на оволодіння учнями планами характеристик географічних об'єктів. Більшого значення набувають самостійні роботи з картографічним матеріалом з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Часто застосовують метод евристичної бесіди.

Велике значення для ефективного вивчення курсу географії материків має включення в навчальний процес прийому порівняння. Він дозволяє активізувати мислення школярів і може входити у всі методи навчання, поєднуючись з різними прийомами – розповіддю вчителя, бесідою, самостійною роботою.

При використанні прийому порівняння необхідно пам'ятати про те, що об'єкти, вибрані для порівняння, мають бути однорідними, сумірними, схожими. Учням необхідно знати про цілі порівняння і доводити його до логічного висновку. Застосовувати порівняння в курсі географії материків можна з перших же тем Африки з метою усвідомлення учнями причинно-наслідкових зв'язків, зокрема при вивченні кліматичних особливостей.

Знання про загальні географічні закономірності і «географічну оболонку» складають ту ланку в системі знань фізичної географії, яка зв'язує воєдино всі її курси і сприяє реалізації спадковості між ними. Особливе навантаження при формуванні цих знань лягає на курс географії материків, де здійснюється комплексний підхід до вивчення природи материків з виявленням численних взаємозв'язків.

Вивчення загальних географічних закономірностей проводиться з опорою на індивідуальний шлях пізнання кожного школяра. Тому із самим терміном, а також з переліком відповідних закономірностей, учні знайомляться лише в завершальній темі курсу, хоча з численними прикладами прояви цих закономірностей зустрічаються впродовж вивчення всього курсу.

Велике значення для засвоєння учнями географічних закономірностей має *проведення першого, вступного уроку*. Враховуючи опорні знання, одержані школярами у 6 класі, необхідно на першому уроці перекинути «логічний місток» від 6 класу до змісту курсу географії материків. Для цього учням важливо пригадати, що таке природний комплекс, чому географічна оболонка є найбільшим комплексом Землі та з яких компонентів вона складається.

В процесі бесіди учні згадують про сфери, що становлять географічну оболонку, про їх взаємозв'язки і приходять до висновку про існування єдиного загальнопланетарного комплексу. Далі учням пропонується довести це на відомих їм прикладах і графічно зобразити на схемі систему взаємозв'язків компонентів географічної оболонки. Найчастіше, працюючи над схемою, учні намагаються розташувати оболонки вздовж вертикалі, але при цьому виникає трудність – біосфера не укладається між атмосферою, гідросферою і літосферою, хоча зв'язок її зі всіма сферами більш ніж очевидний. Тоді учням пропонується замінити вертикальну схему круговою, де біосфера поміщена в центрі.

В процесі роботи над схемою учнів згадують про: нагрівання атмосфери від земної поверхні; вміст повітря і води в земній корі; розчинення мінералів і гірських порід у воді; вміст водяної пари і пилу в атмосфері; присутність живих організмів у всіх сферах.

Наявні у них знання в основному містять докази взаємозв'язків оболонок через приклади взаємопроникнення речовин з однієї оболонки в іншу. Тому, щоб поглибити процес пізнання і здійснити перехід від вже засвоєного учнями поняття «природний комплекс» до поняття «природно-територіальний комплекс» (він є головним для курсів 6-7 класів), учням доцільно показати схематичний рисунок з частиною географічної оболонки і вказати на три типи контакту сфер її складових: атмосфери з літосферою на материках; атмосфери з гідросферою на поверхні океанів; гідросфери з літосферою на дні океанів.

Перед учнями ставляться проблемні запитання: «У яких частинах географічної оболонки найбільшого розвитку досягає біосфера?», «Де спостерігаються найскладніші взаємозв'язки між компонентами географічної оболонки?». Відповідь: «На поверхні материків».

Вчитель, доповнивши і обґрунтувавши відповіді учнів, вводить поняття «природно-територіальний комплекс», пояснюючи, які складові ПТК формуються на материках під дією двох визначальних чинників – кількості сонячної енергії, що надходить на дану територію, і особливостей її рельєфу. Корисно звернутися до прикладів, відомих школярам з життя і екскурсій.

Після такого вступу створюється логічна передумова до розмови про те, що вивчатимуть учні в курсі географії материків та які завдання стоять перед ними.

При послідовному вивченні материків учні знайомляться з природними відмінностями, що сформувалися в різних частинах географічної оболонки. Важливо, щоб фактичний матеріал вони заучували не механічно, а розуміючи, що різноманітність природних комплексів на Землі не хаотична, воно підлягає певним «правилам» – законам і закономірностям. Слова «закон» і «закономірність» часто звучать, починаючи з 6 класу, на уроках географії, фізики, біології та інших предметів. На перших уроках курсу географії материків необхідно роз'яснити учням їх значення, щоб вони усвідомлено засвоювали матеріал про природні закономірності.

Географія, вивчаючи природний комплекс нашої планети, має справу не із законами природи (одиначними зв'язками), а із комплексом взаємозв'язків, тобто закономірностями. Географічна закономірність – це зв'язки, що постійно повторюються в природі, коли в будь-якій її частині при певному комплексі однакових умов неминуче утворюються одні і ті ж наслідки.

Далі увага учнів звертається на те, що всі відомі їм закономірності торкалися окремих природних компонентів. Але в природі спостерігаються такі закономірності, які охоплюють всю географічну оболонку, і називаються вони загально-географічними. При цьому вчитель називає загальні географічні закономірності, пропонує учням пригадати факти, які підтверджують їх дії, і разом з учнями формулює їх визначення. Наприклад, «якщо на Землі відбувається зміна дня і ночі, то всі компоненти природи і весь природний комплекс розвиваються відповідно до добової ритміки». Дедуктивний підхід до вивчення загальних географічних закономірностей дозволяє максимально активізувати процес пізнання учнів.

Велике значення для підвищення ефективності засвоєння школярами загальних географічних закономірностей має методика узагальнення і систематизація знань в завершальних темах розділу «Природа материків та океанів і людина». Враховуючи, що знання про географічну оболонку і загальні географічні закономірності є основними у фізичній географії, доцільно і систематизацію всього навчального матеріалу у цьому розділі проводити навколо цих основних понять.

Щоб на цьому етапі навчання в учнів розвивалось вміння застосовувати знання в новій ситуації. Важливу роль в цьому процесі відіграють завдання для самостійного підбору фактичного матеріалу, який підтверджує ту чи іншу закономірність, залучення знань з фізики і біології, заповнення підсумкових таблиць та їх порівняльний аналіз.

Етапи формуванні знань про загальні географічні закономірності:

- формування пропедевтичних знань про географічні закономірності в початковому курсі загальної географії;
- введення знань про загальні географічні закономірності на початку курсу географії материків і океанів;
- конкретизація і розширення цих знань при вивченні природи материків;
- узагальнення і систематизація знань;
- обов'язковий розвиток і застосування цих знань в курсі 8 класу «Україна у світі: природа, населення».

Запитання для самоконтролю

1. *Визначте мету і завдання навчального курсу «Материки та океани».*
2. *Опишіть структуру і зміст навчального курсу географії у 7 класі.*
3. *Охарактеризуйте методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу.*

1.23. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ» (8 КЛАС)

Навчальний курс «Україна у світі: природа, населення» (8 клас) базується на знаннях, отриманих учнями у попередніх класах в курсах «Загальна географія» і «Материки та океани» та є початковим курсом шкільної соціально-економічної географії «Україна і світове господарство», яка вивчається у 9 класі.

Тому під час його вивчення значна увага приділяється поглибленню теоретичних знань з фізичної географії попередніх курсів та використанню вже набутих вмінь і навичок учнів в аналізі природних явищ, характеристиці об'єктів і територій за засвоєними раніше алгоритмами.

Вивчення географії у 8-му класі (рис. 1.22) спрямоване на формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її вивчення.

Важливим принципом побудови змісту курсу є інтеграція, яка реалізується через поєднання фізико-географічних та соціально-

економічних складових під час вивчення свого регіону та окремих природних комплексів і видів економічної діяльності України в цілому.

Особлива роль географії у 8-му класі визначається значним світоглядним потенціалом й тісними взаємозв'язками змісту з сучасністю та особистим досвідом учнів.

Для досягнення окресленої мети вивчення географії у 8-му класі спрямоване на розв'язання наступних завдань:

Рис. 1.22. Посібники для вивчення географії у 8 класі

- сформувати в учнів знання та уявлення про Україну як цілісну країну, в якій відбуваються різноманітні глобальні та регіональні природні, соціально-економічні та екологічні процеси;
- розкрити нові поняття і закономірності та поглибити й узагальнити вже сформовані теоретичні знання з фізичної географії;
- сформувати уявлення про окремі поняття соціально-економічного змісту;
- продовжити розвиток практичних умінь та навичок самостійної роботи, що сприятимуть активній соціально-відповідальній поведінці учнів у географічному просторі країни.

Навчальний курс «Україна у світі: природа і населення» передбачає й поглиблення вмінь і навичок учнів у користуванні картографічним матеріалом на рівні вмінь працювати з картами різної тематики, іншими джерелами географічної інформації.

Під час вивчення курсу реалізовується основна мету – формування громадянської позиції учнів, виховання патріотів своєї держави.

Програма курсу географії у 8 класі «Україна у світі: природа, населення» розрахована на 70 годин (2 години на тиждень), з яких 6 годин є резервними, й складається зі вступу і п'яти розділів: «Географічна карта та робота з нею»; «Географічний простір України»; «Природні умови і ресурси України»; «Населення України та світу»; «Природа та населення свого адміністративного регіону», які охоплюють основні особливості природи та населення нашої держави.

Вивчення географії у 8 класі («Україна у світі: природа, населення») спрямоване на формування науково-географічної картини своєї країни як складника світової спільноти держав на основі комплексного її вивчення. Цей курс допомагає учневі усвідомити себе громадянином України, сформувати знання про природу та населення країни, свого регіону, виховати повагу до українського народу, його культури.

Особлива роль географії у 8 класі полягає у її значному світоглядному потенціалі й тісних взаємозв'язках змісту із сучасністю та особистим досвідом учнів. Важливим принципом побудови змісту курсу є інтеграція, що реалізується в поєднанні фізико- та суспільно-географічних складників під час вивчення природних комплексів і населення України та свого регіону з урахуванням уже здобутих знань про природу материків і океанів, населення країн світу з курсу географії, що вивчався у 7 класі.

Спочатку характеризуються компоненти природи України в цілому, а потім – великі природні комплекси. При цьому особливості природи розглядаються, як умови життя та господарської діяльності людини. Велике значення в курсі приділяється вивченню соціальних, екологічних, проблем у суспільстві, що пов'язані з природними умовами окремих територій України.

У **вступі** учні ознайомляться з об'єктами і методами досліджень фізичної та суспільної географії України, сучасними географічними дослідженнями, джерелами географічних знань. Приділяється увага вивченню картографічних джерел інформації (навчальні карти та атласи України, електронні карти, геоінформаційні системи, Інтернет-джерела, навігаційні системи GPS). Учні знайомляться із способами зображення географічних об'єктів та явищ на фізичних та економічних картах, практичним використанням топографічних карт.

Учні також знайомляться із географічними відомостями про територію України в минулому, дослідженнями Геродота, Г. Боплана, С. Рудницького та сучасними географічними дослідженнями.

Перший розділ «Географічна карта та робота з нею» (6 год.) знайомить учнів із зображеннями України в картографічних творах, елементами карти, картографічними проекціями та видами спотворень на географічних картах. Також формуються поняття про способи зображення географічних об'єктів та явищ на картах, класифікацію карт, про Національний атлас України.

Розділ 2 «Географічний простір України» (5 год.), складається з тем: «Україна на карті Європи і світу», «Формування території України», «Україна на карті годинних поясів», які спрямовані на формування знань про територіальні зміни меж України упродовж ХХ ст. та їх географічне вивчення. Учні знайомляться із сучасним адміністративно-територіальним устроєм, географічним положенням України, державними кордонами, розмірами території, місцем України на політичній карті Європи і світу. Також у школярів формуються поняття про Міжнародну систему відліку часу, місцевий і поясний час, особливостями відліку часу в Україні у порівнянні з іншими країнами світу.

У цьому розділі в учнів формуються політико-економічні поняття: «державний лад», «адміністративно-територіальний устрій», «економіко-географічне положення», «політико-географічне положення», «геополітика», «державний кордон» тощо. Такі поняття для учнів є новими, тому доцільно їх пояснення супроводжувати показом на карті, демонструванням

малюнків, схем, наведенням прикладів. У цьому розділі восьмикласники знайомляться з картою годинних поясів, навчаються визначати місцевий і поясний час у різних містах і країнах світу. Серед основних завдань розділу: формування вмінь і навичок роботи із різними джерелами знань.

Розділ 3 «Природні умови і ресурси України» (34 год.). Значна увага приділена ознайомленню учнів з природними умовами і ресурсами країни. Знайомлячись із об'єктами природи, процесами та явищами, які характерні для України, необхідно використовувати ускладнені завдання, що мають творчу спрямованість (спроектувати, спланувати, спрогнозувати). Їх застосування розвиває позитивну навчальну мотивацію, сприяє глибшому знайомству із предметом.

Цей розділ складається із 8 тем: «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси», «Клімат і кліматичні ресурси», «Води сухо-долу і водні ресурси», «Ґрунти та ґрунтові ресурси», «Рослинність», «Тваринний світ України», «Ландшафти України» і «Природокористування».

У ньому характеризуються природні умови і природні ресурси за загальним планом характеристики окремих територій, який вже (на прикладі материків) був відпрацьований у 7 класі під час вивчення курсу «Географія материків і океанів».

Під час вивчення теми «Рельєф, тектонічна та геологічна будова, мінеральні ресурси» учні ознайомлюються із тектонічною і геологічною картами України, таки-ми поняттями як «щит», «западина», «складчаста споруда», «кристалічний масив», «плита». Вчитель повинен ознайомити учнів із загальною будовою поверхні України, з формами рельєфу на її території, пояснити закономірності його формування. Продовжується розвиток навичок роботи з фізичною та іншими картами.

Учні ознайомлюються з основними сейсмічними територіями, навчаються зіставляти фізичну, тектонічну та геологічну карти, знаходити взаємозв'язок між рельєфом, тектонічною та геологічною будовою України, ознайомлюються з поняттям «палеогеографічні умови». Також знайомляться із основними родовищами та басейнами окремих корисних копалин, показують залежність їх розміщення від залягання основних тектонічних структур, основних форм рельєфу, простежують як розміщення родовищ корисних копалин впливає на зосередження галузей промисловості.

Завдання теми «Клімат і кліматичні ресурси»:

а) навчити учнів характеризувати вплив кліматотвірних чинників на територію України, розподіл та річний хід кліматичних показників; кліматичні ресурси України;

б) на основі спостережень на географічному майданчику складати короткочасні прогнози погоди своєї місцевості, давати господарську оцінку кліматичних умов;

в) зрозуміти основні закономірності розподілу кліматичних показників на території України.

Також учні вивчають сезонні погодні умови і погодні явища, вплив погодно-кліматичних умов на здоров'я і господарську діяльність людини, поняття про метеорологічну службу.

Основне завдання теми «Води суходолу і водні ресурси» – ознайомити учнів з головними річками України, їх режимом, розподілом річкової сітки, залежністю від кліматичних умов території. Вивчаючи цю тему, учитель продовжує формувати в учнів уміння і навички користування картографічними матеріалами.

Серед двох практичних робіт актуальне значення має виконання роботи учнями «Аналіз забезпеченості водними ресурсами різних територій України».

У темі «*Ґрунти та ґрунтові ресурси*» розглядаються умови ґрунтоутворення, генетичні типи ґрунтів та закономірності їх поширення на території України. Дається характеристика фізичних і хімічних властивостей ґрунтів та оцінка їх господарського значення.

Під час вивчення тем «*Рослинність*» і «*Тваринний світ України*» учні вивчають закономірності поширення рослинного покриву та тваринного світу України, склад окремих біогеоценозів, види рослин і тварин, внесених до Червоної книги України, вплив господарської діяльності на рослинні та тваринні ресурси, заходи щодо відтворення рослинних і тваринних ресурсів та їх охорону.

Тема «*Ландшафти України*» знайомить школярів із ландшафтом як просторово-цілісною системою, ландшафтознавчими дослідженнями К.І. Геренчука. Учні також вивчають поняття про районування природних ландшафтів та їх відображення на картах.

Заключна тема розділу «*Природокористування*» знайомить учнів із природно-ресурсним потенціалом України та його використання, основними видами забруднень довкілля в Україні, впливом екологічної ситуації на життєдіяльність населення України. Також детально розглядаються природно-заповідний фонд України, Національна екологічна мережа, моніторинг навколишнього середовища, основні заходи щодо раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля.

Основні завдання теми – розкрити сучасну екологічну ситуацію в Україні, ознайомити учнів з картою екологічної ситуації в Україні, із видами природних ресурсів України, їх раціональним використанням і охороною, законодавчими актами України про природно-заповідний фонд; значенням моніторингу навколишнього середовища.

Четвертий розділ «Населення України та світу» складається із 5 тем: «Демографічні процеси та статевовіковий склад населення світу та України», «Розселення», «Етнічний склад населення», «Релігійний склад населення», «Зайнятість населення в світі й Україні».

Розділ дає відомості про кількість, розміщення, густоту населення, його національний та етнічний, віковий, статевий склад. Подаються загальні відомості про українську діаспору. Вивчається система розселення. Характеризуються трудові ресурси та структура їх зайнятості. Протягом вивчення розділу вводяться нові поняття: «природний рух населення», «приріст населення», «міграції», «діаспора», «урбанізація», «трудові ресурси», «економічно активне населення», «безробіття».

Практичні роботи до розділу мають на меті проаналізувати статистичні дані про населення України (динаміку його чисельності, національний склад), навчити учнів на основі аналізу цифр будувати графіки та діаграми. Виконуючи графічні роботи, учні роблять висновки та навчаються складати прогнози розвитку певних явищ.

У курсі 8 класу рекомендується широко використовувати міжпредметні зв'язки, що дозволить формувати цілісний образ регіону і вирішувати низку завдань:

- виховувати повагу і любов до малої Батьківщини як частини України через пізнання природи, культури, традицій рідного краю;
- формувати особистісне ставлення до нього, громадянську позицію, розуміння необхідності турботи і бережливого ставлення до культурної спадщини і природи; на прикладі свого регіону формувати розуміння територіальних аспектів соціально-економічних і геоекологічних проблем;
- розглядати особливості і закономірності географічних процесів на локальному, регіональному і глобальному рівнях, формувати уявлення про єдність і цілісність географічних процесів, пояснювати їх особливості і закономірності прояву.

Вивчення свого адміністративного регіону (області, району) має будуватися на основі активної самостійної роботи школярів, застосування

пошукових методів та дослідницької роботи. Ознайомлення школярів з географією свого краю сприяє реалізації компетентнісного підходу, який пов'язує рівень навченості зі здібністю розв'язувати проблеми різної складності на основі здобутих знань.

Особливістю вивчення курсу «Україна у світі: природа, населення» є те, що учні набули вже певних знань, умінь та навичок у попередніх класах з шкільної географії. Оскільки багато географічних термінів і географічних назв учням відомі, вчитель може більше уваги приділити вивченню нових.

Учні вже мають навички роботи з різними джерелами географічних знань, уміють створювати міні-географічні повідомлення та доповіді, володіють логікою доповіді. Нетрадиційні форми навчання поглиблюють та розширюють творчий потенціал учнів, сприяють кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Працювати зі структурно-логічними, опорно-інформаційними схемами та картосхемами учні навчилися у попередніх класах. Використання цих форм роботи під час вивчення навчального курсу 8 класу дасть змогу краще усвідомити причинно-наслідкові зв'язки у навчальному матеріалі.

Ефективність вивчення будь-якого шкільного курсу географії підвищується, якщо вчитель на уроці застосовує не лише традиційні форми роботи, а й нестандартні форми організації навчання. Навчання тоді стає більш цікавим, спрямованим на пошук самими учнями відповідей на багато різних запитань. Такими формами роботи можуть бути рольові ігри, конференції, слайд-клуби, навчальні диспути, практикуми.

Політико-правова оцінка подій в Україні, починаючи з 2014 р. подана в офіційних документах та нормативно-правових актах органів державної влади України. З ними можна ознайомитись, відвідавши офіційні веб-портали. Значна частина відповідних офіційних нормативно-правових актів містить важливу для вивчення економічної і соціальної географії інформацію.

Починаючи з кінця лютого 2014 року, Російська Федерація здійснює збройну агресію проти України, незаконну воєнну окупацію та анексію Республіки Крим, частини території України в Донецькій та Луганській областях, організацію озброєного сепаратизму і тероризму на території України, дестабілізацію політичної ситуації в Україні, то під час вивчення програмових тем про політико-географічне, геополітичне положення, населення, економіку України необхідно подати достовірну інформацію про реальний стан ситуації.

Розкриваючи суть поняття «геополітичне положення» України, слід указати на різке посилення негативних аспектів, зумовлених появою тимчасово окупованих територій. Утворення нового вогнища небезпеки та загрози стабільності в Європі на частині території на півдні та сході України, докорінно змінює геополітичну ситуацію в цій частині світу.

Необхідно вказати на те, що анексію Кримського півострова Російською Федерацією було засуджено резолюцією Генеральної асамблеї ООН «Про підтримку територіальної цілісності України» від 27.03.2014 р. Країни ЄС одностайно її підтримали. З 2014 р. почали діяти перші санкції з боку ЄС, США, Канади, Японії проти Російської Федерації.

Анексія Кримського півострова унеможливила розмежування територіальних вод і виключних економічних зон в акваторії Азовського і Чорного морів між РФ й Україною. Тим самим значно ускладнено ведення господарської діяльності у цих морях (промислового вилову риби, видобування з морських платформ нафти та природного газу, проведення геолого-пошукових робіт).

Під час розгляду адміністративно-територіального устрою України слід акцентувати увагу учнів на тих змінах, які відбулись, починаючи з 2014 р. на півдні та сході держави. Відповідно до положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15 квітня 2014 р. сучасний політико-адміністративний статус Автономної Республіки Крим та міста Севастополь – «тимчасово окупована територія України».

Окремі райони Донецької та Луганської областей, які непідконтрольні українській владі, контролюються так званими «ДНР» і «ЛНР», які 16.05.2014 року Генеральною прокуратурою України визнано терористичним організаціями. Відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» та Постанови Верховної Ради України «Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, у яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування» № 252-VIII від 17.03.2015 р.

Керуючись цими нормативно-правовими документами, вчитель має показати на карті України відповідні межі тимчасово окупованих територій і міста, у яких розміщені військово-цивільні обласні державні адміністрації, та роз'яснити специфіку їх адміністративного управління та режиму місцевого самоврядування.

Під час демонстрування на карті крайніх точок території України наголошують на тому, що крайня південна точка – мис Сарич – розташована на тимчасово окупованій території. На не окупованій частині території України крайньою південною точкою є острів Зміїний ([45°18'00" пн. ш. 30°12'15" сх. д.](#)), де розміщено селище Біле, а на материковій частині – місце впадіння р. Дунай у Чорне море.

Знайомство учнів із розділом «*Населення України*» має такі особливості, що виникли в останні роки:

- поява внутрішньо переміщених осіб;
- заборона в'їзду окупаційною владою на територію тимчасово окупованого Кримського півострова частині корінних кримчан – громадян України, які відстоюють громадянські права населення півострова;
- виразно негативний вплив ведення бойових дій на розміщення і людиність населення, умови та якість його життя на частині території Донецької і Луганської областей непідконтрольній Україні.

Особливо суттєво змінилось положення українців і кримських татар на Кримському півострові. В АР Крим фактично повністю ліквідовано освіту українською мовою. Якщо у 2012/2013 навчальному році в Криму українською мовою навчалось 1990 учнів, то вже у 2014/2015 навчальному році залишилось лише 17 класів з українською мовою навчання. Припинено набір учнів до перших класів з українською мовою навчання й не залишилось жодної школи з виключно українською мовою навчання. На території півострова нині є лише 15 шкіл із кримськотатарською мовою навчання.

Після проголошення незалежності курс географії України став вивчатися за двома варіантами. Перший передбачав вивчення географії своєї країни у 9 кл. протягом одного навчального року. Існуючі на той час програми А.Й. Сиротенка і П.О. Масляка та П.Г. Шищенка орієнтували на 68 год. (2 год. на тиждень) вивчення географії України.

Пробний підручник А.Й. Сиротенка, Б.О. Чернова, В.Я. Плахути «Географія України» складався з чотирьох розділів: «Становлення Української держави», «Природа України», «Населення України», «Господарство України». В цих розділах висвітлювалися матеріали фізичної, економічної та соціальної географії.

Програми другого варіанта були підготовлені колективами авторів у складі П.О. Масляка і П.Г. Шищенка та Б.І. Заставецького, О.В. За-

ставецької, І.М. Овчаренка і Б.Я. Федуніна. Вони передбачали вивчення географії своєї країни упродовж двох років у 8-9 класах. Викладання за 2 варіантом здійснювалося на основі пробного підручника П.О. Масляка і П.Г. Шищенка «Географія України», який містив розділи: «Україна незалежна держава», «Фізико-географічні умови. Природно-ресурсний потенціал», «Природні комплекси і фізико-географічне районування», «Населення України», «Топоніміка України», «Господарство України», «Економічні райони», «Раціональне використання природних умов і природних ресурсів та їх охорона».

Сьогодні курс географії України йде після курсів загальної географії (6 клас), географії материків і океанів (7 клас). Таке місце курсу дозволяє йому опертися на значний масив загальногеографічних знань, певні уміння і навички оцінки природно-ресурсного і людського потенціалу території.

У 8 класі, при вивченні географії України, практично повністю завершується фізико-географічна підготовка школярів. Вони вже мають поняття про основні фізико-географічні закономірності. На прикладі фізико-географічних умов України та її природних комплексів ці поняття поглиблюють, розширюють і конкретизують. Учні готуються до вивчення населення і господарства своєї країни. І тут дуже важливо їм усвідомити органічний взаємозв'язок природи і суспільства.

Актуальною проблемою викладання курсу географії України при вивченні економічної і соціальної географії є економічне районування країни. Назріла необхідність затвердження єдиної схеми економічного районування.

Навчальний курс «Україна у світі: природа, населення» покликаний вирішувати надзвичайно важливі завдання не лише географії, але й усієї системи навчання і виховання в сучасній українській школі. Це пов'язано із тим, що географія України покликана формувати в дітей сучасний, цілісний, реальний і комплексний образ своєї Батьківщини. Це, надзвичайно важливе і унікальне завдання курсу географії України.

Другим його актуальним завданням є виховання патріотизму і національної свідомості. Його важливість визначається тим, що від рівня патріотизму і національної свідомості прямо залежить не лише рівень розвитку економіки країни, її екологічний стан і обороноздатність, але й саме існування держави.

Крім цих завдань, курс географії України виконує ще й розвивальну роль. Його вивчення припадає на дуже важливий період у житті дитини,

коли відбувається становлення не лише фізичне, але й формується людська особистість. Тому раціонально побудована система навчання і виховання в цей час має найглибший вплив на особистість та її подальшу долю.

Не можна недооцінювати і надзвичайно важливе завдання курсу щодо просторової орієнтації особистості на своїй рідній землі. Ці прагматичні знання стануть у нагоді будь-якому громадянину країни, геологу і військовому, агроному і лісівнику, туристу і керівнику області чи району.

Курс 8 класу – єдиний курс, де у повному обсязі поєднуються фізико-географічні та економіко-географічні знання на одному об'єкті вивчення. Це дає можливість на практиці втілити в життя ідею органічної єдності географічної науки, взаємозалежності природи, людини і господарства. В цьому криється не лише світоглядне значення курсу, але і його потенціал екологічного виховання.

При вивченні курсу «Україна у світі: природа, населення» велике значення має правильне використання раніше набутих знань, передусім з фізичної географії. Учні вже мають значну загальногеографічну підготовку, ознайомлені з загальними закономірностями розвитку географічної оболонки, формування природних умов і ресурсів материків і океанів. Вони навчені користуватися картами різного масштабу. Є у них і навички найпростіших досліджень природного довкілля.

В процесі вивчення географії України учні будуть поглиблювати вже сформовані географічні поняття, вивчати географічні закономірності на конкретних, відомих фактах, формувати ряд нових загальногеографічних понять. Значно урізноманітниться, розшириться і поглибиться також робота з географічними картами. При засвоєнні курсу виникає потреба у використанні карт дуже відмінних за змістом, а також у порівнянні та аналізі карт природи, населення, господарства та екологічної ситуації.

Вивчення фізичної географії України базується на значному масиві знань, умінь і навичок, одержаних учнями при засвоєнні матеріалу попередніх курсів географії. Зовсім інша ситуація з економічною і соціальною географією України. Економічна і соціальна географія країни не має такої потужної бази попередніх знань, як фізична географія і геоекологія. Звідси і потреба як у специфічній методиці викладання з більшою увагою до теоретичної підготовки учнів, так і в збільшенні кількості годин на засвоєння економічної і соціальної географії.

Запитання для самоконтролю

1. *Визначте мета і завдання навчального курсу «Україна у світі: природа, населення».*
2. *Опишіть структуру і зміст курсу географії у 8 класі.*
3. *Опишіть методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна у світі: природа, населення».*
4. *Охарактеризуйте процес становлення навчального курсу географії для 8 класу, зміни, доповнення та методичні проблеми викладання.*

1.24. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО» (9 КЛАС)

Навчальний курс «Україна і світове господарство» є завершальним курсом вивчення географії у загальноосвітній школі, в якому узагальнюються знання учнів з основ географічної теорії. Навчальний курс ознайомлює учнів із особливостями господарства України та світу в цілому. Провідною метою є формування знань про тенденції розвитку національного та світового господарства й визначення місця України в сучасному світі. Зазначена мета передбачає реалізацію таких завдань:

- сформувати нові поняття й базові знання про суспільну географію та особливості розвитку сучасного господарства в Україні і світі;
- ознайомити із структурою світового господарства та її відображенням в економіці України, найважливішими глобальними проблемами людства;
- навчити виявляти та аналізувати економічні, соціальні й екологічні процеси та явища на глобальному, регіональному і локальному рівнях;
- показати роль міжнародного співробітництва у розв'язуванні глобальних проблем людства;
- розвивати в учнів пізнавальний інтерес, інтелектуальні та творчі здібності, самостійну навчальну діяльність шляхом пошуку та опрацювання географічної і статистичної інформації з різних джерел.

Важливим принципом побудови змісту географії у 9 класі (*рис. 1.23*) є інтеграція, яка реалізується через поєднання суспільно-географічних складових під час вивчення особливостей розвитку та розміщення господарства в світі, Україні та своєму регіоні.

Провідним завданням навчального курсу є привернути увагу школярів до закономірностей розвитку господарського комплексу, глобальних проблем людства, показати роль окремих регіонів і держав у світовій політиці та економіці.

Курс «Україна і світове господарство» має чітко визначену практичну спрямованість, яка реалізується в ході виконання практичних робіт,

аналітичних завдань та досліджень. Програмою передбачено виконання 8 практичних робіт, з яких 4 є обов'язковими для оцінювання. Вони спрямовані на розвиток умінь і навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації. Завдання творчого характеру учні виконують за бажанням, а вчитель оцінює їх за власним вибором.

Рис. 1.23. Посібники для вивчення географії у 9 класі

Навчальний курс «Україна і світове господарство» складається зі вступу і п'яти розділів: «Національна економіка та світове господарство», «Первинний сектор господарства», «Вторинний сектор господарства», «Третинний сектор господарства» та «Глобальні проблеми людства».

Вивченням географії у 9 класі завершується географічна освіта учнів в основній школі на базовому рівні. На цей курс відведено 52 години (1,5 години на тиждень).

Результатом шкільної географічної освіти є створення цілісних уявлень про географічні об'єкти та явища, що враховують географічні аспекти взаємодії суспільства і природи як єдиної системи. Основною метою курсу «Україна і світове господарство» є вивчення загальних закономірностей розвитку та розміщення населення і господарства на земній кулі, а також в Україні, окремих регіонах та країнах. Найважливішим завданням є пошук раціонального розселення і розміщення господарства та оптимізація відносин між розвитком суспільства та природи.

Навчальний курс 9 класу «Україна і світове господарство» розглядає суспільно-географічні особливості розвитку і розміщення господарства України, світового господарства та спрямований на формування наукового світогляду про геопросторову організацію економіки.

Структура та зміст курсу зорієнтовані, перш за все, на цілісне сприйняття світу, усвідомлення існуючих глобальних, регіональних та локальних проблем, що відбуваються в ньому. Також визначено місце України у сучасному світі та шляхи прискорення інтеграції України в європейський та світовий економічний, політичний, освітній та інформаційний простір.

Курс спрямований на формування важливих для майбутнього життя і діяльності учня компетентностей, серед яких професійна, комунікативна, інформаційна та безперервної освіти. Під час його вивчення формуються дослідницькі навички, спосіб поведінки у навколишньому світі, закладаються цінності соціально активної та свідомої особистості. Для досягнення мети і завдань економічна і соціальна географія комплексно використовує такі основні методи: картографічний, статистичний, порівняльно-географічний, історичний.

Картографічний метод передбачає складання та аналіз тематичних карт світу, окремих регіонів і країн.

Статистичний (математичний) метод полягає в аналізі цифрових даних та побудові на їх основі найрізноманітніших графіків, діаграм, таблиць, картосхем для всебічного аналізу сучасного стану та визначення тенденцій розвитку соціально-економічних процесів і явищ.

Порівняльно-географічний метод застосовують для складання прогнозів щодо ефективного розміщення нових галузей господарства на певній території. Для цього порівнюють різні регіони, країни, міста тощо.

Історичний метод використовують для вивчення історії формування територій держав, динаміки їх заселення та розвитку господарства, адже всі сучасні економіко-географічні процеси є результатом тривалого історичного розвитку.

Економічна географія детально вивчає і прогнозує вплив господарської діяльності населення на навколишнє середовище, виробляє певні рекомендації щодо розміщення різних галузей виробництва, аналізує використання природних ресурсів, а також дає обґрунтовані прогнози на перспективу розвитку людського суспільства. До основних принципів вивчення цього курсу належать: територіально-історичний підхід, системність та типологічність.

Перед економічною географією світу поставлено багато завдань наукового і практичного характеру. Це, насамперед, дослідження можливостей практичного використання природних умов і природних ресурсів світу, господарства і населення світу, регіонів та окремих країн, а також розв'язання глобальних проблем людства, перспектив розвитку міжнародної інтеграції.

Отже, курс «Україна і світове господарство» сприяє формуванню важливих соціально-економічних понять у системі географічних знань старшокласників.

У **вступі** учні знайомляться із об'єктами і методами досліджень економічної географії, із місцем економічної географії в системі географічних наук. Також формується поняття про взаємодію господарства і природи в географічному середовищі.

Перший розділ «Національна економіка та світове господарство» (9 год.) включає дві теми: *«Національна економіка»* і *«Світове господарство»*. Під час вивчення теми «Національна економіка» в учнів формуються поняття «економічний розвиток» та його показники, «валовий внутрішній продукт» (ВВП), «структура ВВП», «індекс людського розвитку» (ІЛР). Старшокласники також знайомляться із секторальною моделлю економіки країни, формами суспільної організації виробництва, чинниками розміщення виробництва та формами просторової організації національної економіки. У темі «Сучасне світове господарство» вивчаються поняття «міжнародний поділ праці (МПП)», «науково-технічна революція (НТР)», «міжнародна інтеграція», «типи економічних систем», «транснаціональна корпорація» (ТНК). Також учні знайомляться із сучасними тенденціями розвитку світового господарства, глобалізацією та регіональною економічною інтеграцією.

Другий розділ «Первинний сектор господарства» включає три теми: *«Сільське господарство»*, *«Лісове господарство»* і *«Видобувна промисловість»*. Тема «Сільське господарство» знайомить учнів із значенням сільського господарства у сучасному світі, аграрними суспільствами сучасного світі та роллю природних чинників у розвитку й розміщенні аграрного виробництва. Дев'ятикласники вивчають сільське господарство України, структуру сільськогосподарських угідь в Україні. Тема «Лісове господарство» формує поняття про «лісові пояси», «лісозабезпеченість» та «лісове господарство».

Однією із найважливіших тем у цьому розділі є «Видобувна промисловість». Учні знайомляться із класифікацією мінеральних ресурсів за використанням, показниками ресурсозабезпеченості країн мінеральними ресурсами. Значна увага приділяється вивченню основних закономірностей розміщення та видобутку корисних копалин в Україні і світі.

Третій розділ «Вторинний сектор господарства» є найбільшим за обсягом. Тема *«Виробництво та постачання електроенергії»* знайомить учнів зі значенням електроенергетики у розвитку господарства, типами електростанцій, основними чинниками їх розміщення. Під час ро-

згляду теми формуються поняття про «паливно-енергетичний баланс», «електроенергетику», «типи електростанцій», «відновлювані джерела енергії». Учні також вивчають найбільші підприємства електроенергетики свого регіону, України та світу.

Під час вивчення теми «*Металургійне виробництво*» учні знайомляться із значенням металургійного виробництва у господарстві, сучасними технологіями виробництва чавуну й сталі. Тема «Хімічне виробництво. Виробництво деревини, паперу» знайомить учнів із особливостями технологій хімічного виробництва, чинниками розміщення виробництв хімічної та фармацевтичної продукції в Україні і світі. Під час вивчення теми учні розглядають основні центри виробництва хімічної продукції, найбільші країни-виробники мінеральних добрив, полімерів, ліків, паперу.

Під час розгляду теми «*Виробництво машин та устаткування*» учні знайомляться із провідною роллю машинобудування в сучасному світі. різноманітністю підприємств. Учні детально вивчають розвиток і сучасний стан машинобудування в Україні і світі, найбільші центри виробництва транспортних засобів, промислового обладнання, сільськогосподарської техніки, побутової електротехнічної та електронної продукції, підприємства машинобудування України і свого регіону.

Тема «*Виробництво тканин, одягу, взуття*» дає можливість учням ознайомитись із особливостями виробничого процесу та розміщенням підприємств, що виробляють тканини, одяг, взуттєву продукцію, центрами розміщення текстильного, швейного, шкіряного, взуттєвого виробництва в Україні.

Під час вивчення теми «*Виробництво харчових продуктів, напоїв*» формуються поняття про «чинники розміщення підприємств», «харчові продукти», «харчова промисловість». Учні знайомляться із особливостями технологій підприємств буряко-цукрового, олійного, маслосироробного, плодоовочеконсервного, рибного, хлібопекарного, макаронного, борошномельного, круп'яного, кондитерського, мінеральних вод в Україні та виробництвом харчових продуктів у своєму регіоні.

Четвертий розділ «**Третинний сектор господарства**» складається із п'яти тем: «Транспорт», «Торгівля», «Туризм», «Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я», «Фінансова діяльність. Комп'ютерне програмування».

У темі «Транспорт» розкривається роль цієї галузі у національній економіці та формуванні світового господарства. Під час вивчення мате-

ріалу вводяться нові поняття: «транспортний вузол», «обсяг перевезень», «вантажобіг», «пасажиробіг». Висвітлюється роль різних видів транспорту в економіці країни, переваги та недоліки кожного з них.

Під час вивчення теми «*Торгівля*» учні розглядають торгівлю як важливий вид послуг, вивчають форми торгівлі, основні показники зовнішньої торгівлі, обсяги та структуру експорту й імпорту товарів та послуг. Значно ширше, ніж у попередніх курсах географії висвітлюється місце України у світовому господарстві, зовнішні економічні зв'язки України. Учні також формують поняття про світовий ринок товарів і послуг, основні напрями зовнішньоторговельних зв'язків, СОТ, Європейський Союз.

Тема «*Туризм*» розглядає туристичну галузь як складник національної економіки, його види, чинники розвитку туризму в регіоні, країні, туристичну інфраструктуру, об'єкти Світової спадщини ЮНЕСКО та туристичні райони в Україні. У Темі розкривається роль міжнародного туризму у Світовому господарстві, розглядаються основні туристичні регіони світу.

Під час розгляду теми «*Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я*» учні розкривають роль науки й освіти в суспільстві, вивчають особливості наукової й освітньої діяльності, джерела фінансування науки й освіти, форми просторової організації наукових досліджень та освіти: технополіси. Учні також розглядають найвідоміші наукові центри у світі та Україні, особливості розвитку охорони здоров'я в Україні та світі.

Шоста тема розділу під назвою «*Фінансова діяльність. Комп'ютерне програмування*» розглядає фінансові послуги, Світові центри банківсько-фінансової діяльності, вплив глобалізації на розміщення фінансових установ, країни-офшори та особливості розміщення фінансових установ в Україні.

Під час вивчення розділу «*Глобальні проблеми людства*» в учнів формується поняття про глобальні проблеми людства та причини їх виникнення. Учні встановлюють взаємозв'язок глобальних проблем, розкривають роль світової громадськості та міжнародних організацій у їх розв'язуванні та розглядають сталий розвиток як стратегію людства на ХХІ століття.

Більшість тем цих розділів передбачають виконання практичних та самостійних робіт, які продовжують формування навичок роботи з тематичними картами, довідниками, статистичними даними, географічними енциклопедіями тощо. У курсі також закріплюються навички роботи із контурними картами під час самостійного складання школярами різноманітних карт та картосхем.

Вивчення географії в основній школі завершується у 9 класі курсом «Україна і світове господарство». У процесі вивчення курсу необхідно вирішувати складні навчальні та виховні завдання. Завданням економічної географії є сформувати у свідомості учнів складну і розмаїту географічну картину буття нашої держави та планети в цілому. Шкільний курс економічної географії містить значний загально-географічний матеріал, який стосується як України так і всього світу.

Громадянин держави сьогодні отримує всезростаючу кількість інформації про міжнародне життя зі сторінок газет і часописів, з мережі Інтернет, передач радіо і телебачення. Без відповідної шкільної освітньої бази людям дуже важко зрозуміти сутність подій у світі і де вони відбуваються.

Навчальний курс «Україна і світове господарство» має значний виховний потенціал. Порівняння української дійсності з буттям інших країн вказує майбутнім громадянам нашої країни шлях можливого її раціонального й ефективного розвитку. Пізнаючи світ у всьому його розмаїтті, школярі вчаться з розумінням ставитися до проблем розвитку інших країн і народів, відчувати себе часткою великої родини народів нашої планети.

У процесі вивчення курсу необхідно вирішувати складні навчальні та виховні завдання. Завданням економічної географії світу є сформувати у свідомості учнів складну і розмаїту географічну картину буття нашої планети. Шкільний курс економічної географії світу містить значний загально-географічний матеріал по всій планеті.

Завданням курсу є розгляд соціально-економічних моделей розвитку окремих країн та цілих груп, визначення сильних і слабких сторін економіки й політики, вивчення кращого світового досвіду організації суспільства і раціональної взаємодії між країнами. Важливим завданням курсу є подальше вироблення і закріплення практичних навичок пошуку, обробки та подання матеріалу по Україні та регіонах світу. На вищому рівні повинна здійснюватися і постійно проводитися робота з картами різного масштабу і змісту, контурними картами, таблицями.

Вчитель повинен систематично формувати навички учнів з графічного і картографічного оформлення відповідних цифрових показників. Учні мають розвивати в собі здатність давати економічні характеристики України та країн світу, порівнювати їх.

Нині географія у 9-му класі викладається в обсязі одного 1,5 год. на тиждень протягом навчального року. Учні мають засвоїти основні поняття економічної географії. На прикладі України повинні одержати навички

комплексної економіко-географічної характеристики країни, вміти працювати з різними за масштабом та змістом картами.

Вчителеві дуже важливо озброїти учнів знаннями деяких основних положень сучасної економічної географії України та світу, звільнивши їх від стереотипів, міфів, пережитків минулого. Він повинен наголосити, що на зламі двох тисячоліть у світі відбуваються одночасно два, здавалося б, протилежних і взаємовиключаючих процесів – інтеграції та дезінтеграції країн.

На конкретних прикладах розпаду СРСР, Югославії, Чехословаччини, подій в Іспанії, Великої Британії, Росії та багатьох інших країн вчитель показує наростання відцентрових тенденцій, створення нових країн.

Водночас у світі створюється все більше міждержавних політичних, економічних, військових та інших об'єднань. Найяскравіший приклад – Європейський Союз. Учитель повинен звернути увагу учнів на об'єктивний характер цих процесів, їх економічне підґрунтя.

Складно це буде зробити і через стереотипи й міфи про близьке і далеке зарубіжжя, братні економічні зв'язки, братні слов'янські народи тощо. Абсолютно ненаукове, невідповідне реаліям і поняття про братні слов'янські народи, яке введено вже і в науковий обіг. Війна в колишній Югославії між найближчими слов'янськими народами наприкінці ХХ ст. ще раз це підтвердила. Яскравим проявом та доказом таких так званих «братських» відносин є анексія Криму та пряма військова агресія Росії на сході України протягом останніх років.

Те саме стосується поняття про братні економічні зв'язки. Їх взагалі в природі не існує. Економічні зв'язки бувають ефективні і неефективні, раціональні і нераціональні, вигідні й невигідні, але не братні.

Завданням учителя географії при вивченні географії у 9 класі є створення певного наукового підґрунтя, підвалин засвоєння матеріалу, відхід від побутово-газетного сприйняття нинішнього розмаїтого світу. Лише в такому разі вчителю вдасться сформувати в учнів не лише мозаїчно яскраву картину нашої держави і планети в цілому, але й розглянути її як певну систему, яка живе і розвивається за своїми законами. Тому для вирішення існуючих проблем людина повинна ці закони пізнати.

Методика вивчення економічної географії логічно базується на знаннях про сучасну картину світу. Значення його особливе. Без його ґрунтовного засвоєння важко собі уявити подальше вивчення економічної географії України та світу. Тому вчитель повинен приділити особливу увагу

роботі із настінними картами України та світу, відповідними картами атласу та контурними картами. Всі об'єкти, явища і процеси, відмічені в підручнику, обов'язково показуються учителем на стінній карті й відслідковуються учнями на картах атласу і підручника. Основні типи країн позначаються і на контурних картах.

Особливого значення набуває інтенсивне використання декількох карт, однакових за масштабом, але різних за змістом. Постійно порівнюючи і зіставляючи їх, учні не лише одержують знання про розміщення кожного з видів ресурсів в Україні та регіонах світу, але й повинні створити в своїй уяві комплексну картину забезпеченості України та окремих регіонів планети всіма основними видами ресурсів.

Доволі складним є поняття економіки України. Для його засвоєння необхідно використовувати графічні схеми, методи аналізу і синтезу. В найбільшій мірі це стосується міжнародного поділу праці, структури світового господарства в цілому і його окремих галузей зокрема.

При вивченні економічних понять вчитель спирається в значній мірі на попередні фізико-географічні знання. З одного боку, це спрощує завдання вчителя, але з іншого – вимагає залучення різних засобів навчання. Учитель не повинен підходити до пояснення зв'язків між рівнем економічного розвитку країн і наявності в ній значних і різноманітних природних ресурсів на основі існуючих стереотипів. Необхідно пояснити причини такого явища, що дедалі більше країн, не маючи практично ніяких природних ресурсів, стають високорозвиненими.

В цілому при вивченні господарства України та світу існують великі можливості для постійної роботи з цифровими статистичними матеріалами. Така робота буде ефективною, якщо спрямовуватиметься вчителем не на перетворення їх в гарно розфарбовані картограми і картодіаграми, а для розкриття чи підтвердження певних географічних закономірностей. Практичні роботи зі статистичними матеріалами повинні сприяти розумінню учнями чинників і принципів розміщення виробництва в Україні та світі.

Для перевірки знань і самоконтролю учнів при вивченні географії у 9 класі доцільно використовувати тести. Варіантів тестових завдань може бути безліч. Їх перевага в тому, що вони не дають можливості пропустити бодай найменший нюанс розглядуваних тем, випустити хоча б щось із поля зору. Тому необхідно привчати учнів не лише до тестового контролю з боку вчителя, але й, що важливо, до постійного тестового самоконтролю.

Запитання для самоконтролю

1. *Визначте мету і завдання курсу географії для 9 класу.*
2. *Опишіть структуру і зміст курсу «Україна і світове господарство».*
3. *Охарактеризуйте методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна і світове господарство».*
4. *Опишіть особливості методика вивчення економіки України та світу.*

Розділ 2

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

2.1. Практичне заняття «ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНИМИ ОСНОВАМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: проаналізувати мету та завдання вивчення географії у закладах освіти; охарактеризувати структуру навчання географії, функції навчальних курсів та особливості організації освітнього процесу з географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Мета, об'єкт та предмет методики навчання географії.
2. Завдання та функції методики навчання географії.
3. Використання міжпредметних зв'язків з іншими науками під час вивчення географії.
4. Структуру методики навчання географії.
5. Концепція навчання географії в школі.
6. Теоретичні і емпіричні методи розв'язання поставлених в дидактиці географії завдань.

Методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття:

«Наука рухається поштовхами залежно від успіхів зроблених методикою. З кожним кроком методики вперед, ми піднімаємося ступенем вище, з якого відкривається нам ширший горизонт з небаченими раніше предметами». І. П. Павлов

Із розвитком незалежності України, із зростанням національної свідомості перед педагогічною системою особливо гостро постала проблема вдосконалення роботи педагогічних вузів щодо навчання і виховання майбутніх учителів, які б мали високий рівень професіоналізму, творчої активності, відповідально ставилися до результатів своєї діяльності. Виникає необхідність перебудови і оновлення навчального процесу вищої педагогічної школи, його орієнтації на модель майбутньої професійної діяльності студентів у сучасних умовах розвитку загальноосвітньої школи, про перехід від школи засвоювання знань до школи творчого пошуку. Це вимагає попередньої розробки і впровадження ефективних технологій організації навчально-виховного процесу.

Навчання географії – це науково обґрунтований педагогічний процес, спрямований на засвоєння предметних знань, умінь, навичок, розвиток творчих сил і потенційних можливостей учнів, формування світоглядних цінностей і здібностей до самоосвіти. У дидактиці географії під **методикою** розуміють систему способів і методів навчання істині, яка вже відома. Реалізація зазначених наукових уявлень в дидактичній практиці здійснюється за допомогою *методики навчання географії* (див. рис. 2.1).

Методика географії, як і будь-яка інша наука, має власну *методологічну основу*. Методологічним підґрунтям методики географії є діалектичний підхід, з позицій якого будь-які явища і процеси розглядаються як реально існуючі, а також є динамічними (знаходяться в розвитку). До методологічних основ належать її об'єктно-предметна суть, завдання, структура, методи досліджень.

Педагогічна діяльність вчителя пов'язана з живим, динамічним та емоційним учнівським колективом. Тому до вчителя суспільством виставляється цілий ряд вимог.

Рис. 2.1. Методична система навчання географії в школі

Практичні заняття з методики викладання географії – найважливіша ланка у професійній орієнтації студентів. Вони повинні підготувати їх до викладання у школі, забезпечивши знання основної мети перебування географічної освіти, розуміння ролі кожного шкільного курсу в усій системі навчання, чіткість уявлення про ускладнення матеріалу від класу до класу. Заняття з методики повинні допомогти студенту набути навички самостійного вирішення питань методики навчання географії в різних класах на сучасному етапі розвитку школи. Готуючись до практичного заняття, ознайомтесь зі змістом лекцій «Теоретико-методологічні основи методики навчання географії», зверніть особливу увагу на специфіку цієї дисципліни, предмет і завдання у фаховій підготовці учителя географії. Глибокого осмислення потребують поняття «методика», «методологія», «метод» та ін. Важливо з першого заняття усвідомити мету і завдання курсу, його структуру і місце в системі інших наук, що забезпечують вашу фахову підготовку.

Виконання практичних робіт – це творча співпраця викладача і студента, це широкі можливості для особистісного зростання педагога та його вихованців. Наскільки злагодженою є робота, настільки високим буде рівень виконання практичних робіт. А визнання за практичною навчальною діяльністю першорядної ролі у процесі навчання дає можливість якісніше та ефективніше готувати студентів до здобуття знань та готовності до функціонування в сучасному життєвому просторі.

Сучасний вчитель географії повинен: досконало володіти педагогічною майстерністю, мовою; мати відмінні знання з предмету та загальну ерудицію; мати ґрунтовні знання з педагогіки, психології та методики географії; мати високу культуру спілкування та педагогічний такт; володіти традиційними та новими методами, прийомами, технологіями; володіти вміннями проводити різні форми організації навчання. На сьогодні вчитель повинен бути: винахідливим, вимогливим, доброзичливим, гуманним, справедливим, артистичним. Зрозуміло, що науково-методичні компетентності сучасного вчителя формуються поетапно.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.1 (розділ 1) охарактеризуйте зміст мету, об'єкт та предмет методики навчання географії.
2. Розкрийте сутність завдань методики навчання географії.
3. Опишіть процес використання міжпредметних зв'язків з іншими науками під час вивчення географії.
4. Охарактеризуйте структуру методики навчання географії.
5. Проаналізуйте функції методики навчання географії.
6. Розглянути теоретичні і емпіричні методи розв'язання поставлених в дидактиці географії завдань.

Завдання для самостійної роботи:

1. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, проаналізуйте Концепції навчання географії в школі.
2. За допомогою пояснювальної записки навчальної програми з географії виявити мету та освітньо-виховне значення шкільної географії в цілому та кожного окремого курсу географії.

2.2. Практичне заняття «ОЗНАЙОМЛЕННЯ З ІСТОРІЄЮ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ»

Мета заняття: оволодіти знаннями про історичний розвиток шкільної географії від давніх часів до методики навчання географії на сучасному етапі; навчитись давати загальну характеристику сучасної шкільної географії у зарубіжних країнах; аналізувати науково-методичну діяльність одного із вчених-методистів, які вклали значний внесок у розвиток методики навчання географії; розвивати вміння працювати із літературними джерелами.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розвиток географії в давні часи.
2. Шкільна географія у XVII-XVIII ст.
3. Розвиток шкільної географічної освіти та методичної думки у XIX ст.
4. Становлення шкільної географії в першій та другій половині XX ст.
5. Методика викладання географії на сучасному етапі. Особливості розвитку шкільної географії та методики її навчання в Україні.
6. Сучасна шкільна географія в зарубіжних країнах.

Методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття:

Готуючись до заняття, ознайомтесь зі змістом «Історією розвитку шкільної географії та методики її навчання». Для самоконтролю спробуйте дати відповіді на питання теоретичного блоку. Зверніть увагу на завдання для практичного заняття та завдання для самостійної роботи продумайте відповіді на них.

Слід звернути особливу увагу на основні події в розвитку МНГ та ШКГ протягом XX ст. та на початку XXI ст. Необхідно ознайомитись з

внеском провідних українських та закордонних методистів у розвиток МНГ.

На основі методичної преси підготувати реферативну роботу або повідомлення з питання педагогічної спадщини та основних методичних ідей одного з відомих методистів.

Ольга Володимирівна Заставецька – український вчений-географ, педагог, доктор географічних наук, професор, член Всеукраїнської спілки краєзнавців, член Українського географічного товариства. Займалася проблемами географії, комплексного економічного та соціального розвитку Західного регіону України, питаннями географічного краєзнавства і методики викладання географії.

Рис. 2.2. Заставецька О.В.

Авторка понад 100 наукових праць, у тому числі монографії «Тернопільська область: Географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку», «Географія населення України», навчальних посібників, серед яких «Географія Тернопільської області», «Рідний край. Тернопільщина», атласів, карт. Була головним редактором всеукраїнського часопису «Історія української географії», членом редколегії наукових видань «Наукові записки ТНПУ: Географія», «Регіональні аспекти розміщення продуктивних сил України». Була членом редакційної колегії 3-томного енциклопедичного видання «Тернопільщина. Історія міст і сіл».

Федір Дмитрович Заставний – географ, доктор географічних наук, професор, лауреат премії ім. О. Шліхтера. Завідувач кафедри економічної і соціальної географії, завідувач кафедри географії України. Наукові дослідження: теорія, методика і практика розміщення продуктивних сил України, формування і вдосконалення територіально-виробничих комплексів, економічного і соціального розвитку регіонів, автор підручника «Економічна і соціальна географія України».

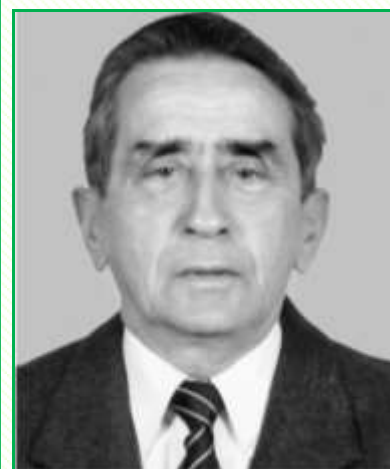

Рис. 2.3. Заставний Ф.Д.

Ярослав Богданович Олійник – вчитель географії, професор, завідувач кафедри економічної та соціальної географії. Фахівець у галузі теорії суспільної географії, регіональної політики і природокористування. Теоретик географічної науки, чл.-кор. АПН України, засл. діяч науки і техніки України, віце-президент УГТ, відзначений Премією ім. В.І. Вернадського; Почесною грамотою КМ України; Премією ім. Ярослава Мудрого; Почесною грамотою МОН України, нагороджений орденом “За заслуги” III ступеня. Автор бл. 460 наук. праць.

Рис. 2.4. Олійник Я.Б.

Микола Данилович Пістун – професор, зав. каф. економічної і соціальної географії Київського університету ім. Тараса Шевченка, провід. наук. співробітник Інституту географії НАН України. Фахівець у галузі теоретико-методологічних основ суспільної географії, суспільно-географічних аспектів регіональної політики України, методики організації навчального процесу у ЗВО, формування і розвитку української суспільно-географічної школи, акад. АН ВШ України, заслужений працівник освіти України. почесний член УГТ, лауреат нагороди Ярослава Мудрого, автор понад 290 наук. праць.

Рис. 2.5. Пістун М.Д.

Рис. 2.6. Топчієв О.Г.

Олександр Григорович Топчієв – оригінальний та багатогранний вчений, знаний далеко за межами України, невтомний освітянин та талановитий педагог, активний громадський діяч. Завідувач кафедри регіональної економіки, професор Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління; професор кафедри соціально-економічної географії Херсонського університету. Наукова діяльність: загальна теорія, методологія та методика географії, математична географія, просторова організація суспільст-

ва та геосистем, теоретичні засади суспільної географії, регіональна економіка. Доклав багато зусиль для розвитку географічної науки, утвердження її ролі в житті суспільства. Своїм авторитетом і невтомною працею він об'єднував навколо себе географів і фахівців інших галузей знань для вирішення актуальних питань сьогодення. Його численні праці є винятково важливим внеском у методологію сучасної географії.

Олег Іванович Шаблій – український географ, доктор географічних наук, професор кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка, провідний суспільний географ в Україні, доктор географічних наук, професор, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, Почесний член Українського Географічного Товариства, професор Українського Вільного Університету у Мюнхені. Ним опубліковано понад 350 наукових розвідок у вітчизняних та зарубіжних виданнях, що охоплюють такі теми і проблеми: загальні проблеми суспільної географії, теорії районування і суспільно-географічного комплексування; районування території України і окремих її регіонів; історія географії загалом та української зокрема.

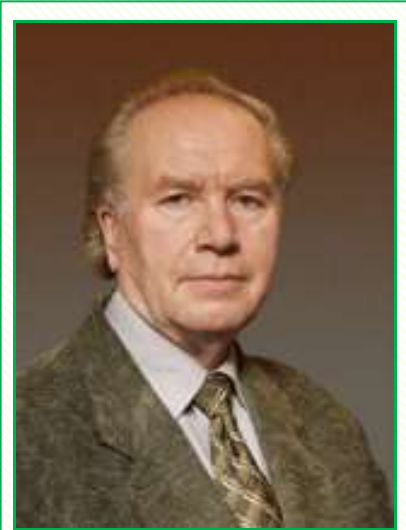

Рис. 2.7. Шаблій О.І.

Рис. 2.8. Шищенко П.Г.

Петро Григорович Шищенко – фахівець з питань теорії ландшафтогенезу, структури, динаміки та перетворення ландшафтів під впливом антропогенних факторів, фізико-географічного районування і ландшафтного картографування України, один з фундаторів української наукової школи еколого-географічного аналізу. Досліджував питання дидактики, методики та інноваційних технологій навчання, методист зі шкільної географії та МНГ у ЗВО, розробник концепції змісту і стандартів шкільної і базової вищої географічної освіти. Опублікував понад 500 наукових праць. Автор і співавтор 16 монографій, 18 підручників і навчальних посібників з прикладної фізичної географії, географії України для закладів середньої і вищої освіти, програм вузівських курсів та про-

грам профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах, ряду карт до Національного атласу України.

При вивченні питання про *сучасні тенденції розвитку ШКГ та МНГ за кордоном* слід з'ясувати основні підходи до організації системи географічної освіти та до створення навчальних програм з географії в різних країнах світу.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.2 (розділ 1) охарактеризуйте розвиток природничих наук і географії в давні часи.
2. Опишіть основні етапи становлення шкільної географії протягом ХХ ст.
3. Охарактеризуйте основні напрямки розвитку сучасної шкільної географії в зарубіжних країнах.
4. На основі довідкової літератури, скласти таблицю, в якій відобразити основні етапи розвитку методики навчання як науки, зазначивши імена відомих вчених, наукові напрацювання та історичний період діяльності вченого (давні часи, перша половина ХХ ст., друга половина ХХ ст., сучасний етап).
5. Розглянути особливості розвитку шкільної географії та методики її навчання в Україні.

Завдання для самостійної роботи:

1. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, назвати основних вчених-методистів, які вклали значний внесок у розвиток методики навчання географії на сучасному етапі.
2. Дати загальну характеристику сучасної шкільної географії у зарубіжних країнах.
3. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, проаналізуйте науково-методичну діяльність одного із вчених-методистів, які вклали значний внесок у розвиток методики навчання географії (О.В. Заставецька, Ф.Д. Заставний, Я.Б. Олійник, М.Д. Пістун, О.Г. Топчієв, О.І. Шаблій, П.Г. Шищенко та інші). Результати проведеного аналізу занесіть у *таблицю 2.1*.

Таблиця 2.1

№ з/п	ПІБ вченого	Роки діяльності	Наукові здобутки (галузь, підручники, посібники, монографії, напрям діяльності)
1.			
2.			
3.			
4.			
...			

2.3. Практичне заняття «ОПАНУВАННЯ ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГІЧНИМИ ОСНОВАМИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: оволодіти знаннями про психолого-педагогічні основи навчання географії; вивчити методи наукової організації особистої праці вчителя географії; навчитись використовувати принципи психології в навчанні географії; розвивати вміння працювати із літературними джерелами.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Принципи психології в навчанні географії.
2. Сфера педагогіки в навчанні географії.
3. Наукова організація особистої праці вчителя географії.

Методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття:

Готовність учителя загальноосвітнього навчального закладу до якісної професійної діяльності визначається сформованістю професійно визначених якостей та вмінь. Психолого-педагогічний цикл грає першорядну роль у формуванні особистості вчителя. Для успішного вирішення навчально-виховних завдань вчителю географії необхідно володіти основами як загальної, так і прикладної психології. Область психології в процесі навчання географії включає такі предметні напрямки, як пізнавальні психічні процеси та їх регулювання; мова і свідомість; емоції, їх форми і функції; особистість і особистісно-орієнтоване навчання; мотивація в структурі особистості; характер; діяльність і здібності особистості; спілкування. В цілому психологічна наука забезпечує вчителя різними теоретичними концепціями, які охоплюють всі сторони навчально-виховного процесу.

Розроблені педагогічною наукою закони, закономірності та принципи навчання служать теоретичною основою конструювання всієї дидактики

географії. Вони визначають зміст навчальної дисципліни, характер і технології навчальної діяльності вчителя, цільові завдання школярів. При цьому орієнтиром для тих чи інших видів навчання виступають систематичність, наочність, ініціативність і творчість викладача, активність і самостійність учнів.

Освітньо-професійний рівень вищої освіти передбачає здобуття майбутнім учителем теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності. Педагогічна професія вимагає наукової організації особистої праці вчителя. Під нею розуміється система науково обґрунтованих заходів і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення педагогічної праці з метою забезпечення його максимальної ефективності. Наукова організація особистої праці вчителя охоплює всі елементи педагогічної діяльності, включаючи питання раціонального використання часу, методики роботи з інформаційними джерелами, створення сприятливих умов праці і відпочинку, максимальної турботи про здоров'я і ін. Науковою організації особистої праці вчителя географії повинна приділятися значна увага.

У процесі навчально-виховної роботи вчитель здійснює різноманітну і трудомістку діяльність. Зокрема, професійні обов'язки педагога передбачають виконання ним таких взаємопов'язаних *функцій*, як *інформаційна, розвиваюча, організаторська, дослідницька та ін.*

Інформаційна функція вимагає від учителя володіння предметними географічними, а також психолого-педагогічними знаннями і вміннями. При цьому вчитель повинен швидко орієнтуватися в постійно зростаючому потоці інформації, відбирати з неї необхідні відомості і способи їх трансляції.

Розвиваюча функція виражається в умінні формувати у школяра пізнавальні здібності, спостережливість, пам'ять, мову, уяву, позитивні емоції та волю.

Організаторська функція педагогічної діяльності передбачає здійснення планомірної і цілеспрямованої педагогічної роботи на всіх її рівнях.

Науковий підхід до педагогічних явищ демонструє **дослідницьку функцію викладацької професії**.

Таким чином, **праця вчителя** – це творча і розумова діяльність, що вимагає великих витрат часу, людських сил, енергії, постійного самовдосконалення і безумовної відповідальності.

Для того щоб домогтися високої розумової працездатності та інших професійних якостей, необхідно дотримуватися певних **психолого-фізіологічних умов** в процесі розумової праці, а також володіти спеціальними навичками і вміннями.

Психолого-фізіологічні умови діляться на *внутрішні і зовнішні*. Внутрішні умови відносяться до психолого-фізіологічних факторів людини. Фізіолог Н.Е. Введенський вважав, що люди втомлюються і знемагають не стільки від того, що багато працюють, а від того, що роблять це погано і неправильно. Тому в розумову діяльність слід входити поступово, і ритм роботи повинен бути спокійним. Під **ритмом** розуміється повсякденне підтримання оптимального темпу, тобто швидкість роботи. Від швидкості в свою чергу залежать міра і обсяг виконуваної роботи. Визначаючи міру праці, учитель повинен виходити з найбільш сприятливого для себе темпу діяльності.

Робота вчителя також повинна бути послідовною і систематичною. Звичайно, уникнути втоми в процесі підготовки і проведення уроків неможливо. Тому педагогічна діяльність повинна супроводжуватися *правильним чергуванням праці та відпочинку*.

Зовнішні умови продуктивності педагогічної праці передбачають дотримання санітарно-гігієнічних умов робочого середовища, обладнання зручного робочого місця, а також використання стимулюючого впливу тих чи інших подразників (температурних, звукових, світлових, нюхових та ін.). За рахунок вмілого використання зовнішніх умов можна домогтися підвищення результативності навчально-виховної роботи на 15-20%.

Наукова організація особистої праці вчителя географії в кінцевому рахунку пов'язана з *питанням часу*. Основним організаційним напрямком тут є облік і оптимальний розподіл робочих і неробочих годин. При цьому необхідно володіти спеціальними навичками і вміннями, які дозволяють економити час. Зокрема, вчителю слід *завжди планувати свою особисту працю*, в тому числі складати поточний і перспективний графіки індивідуальної роботи.

Підготовка до уроку географії, як правило, супроводжується обробкою значної кількості різноманітної інформації. Для вчителя дуже важли-

во вміти працювати з тими чи іншими *інформаційними джерелами*, перш за все з книгами та іншими друкованими носіями. Тому педагог повинен впевнено володіти різними типами і видами читання.

Типами читання є *суцільне* (без пропусків) і *вибіркове* (з пропуском деяких ділянок тексту). Суцільне і вибіркове читання поділяються на види. Так, за глибиною і способу опрацювання тексту суцільне читання ділиться на *ознайомлювальне, аналітичне, критичне*. Вибіркове читання буває *орієнтовним, пошуковим, переглядовим*. Суцільне і вибіркове читання тісно пов'язані між собою і кожне з них вирішує свої завдання.

Суцільне читання підрозділяється на звичайне і прискорене. Від швидкості читання залежить кількість засвоєного матеріалу і продуктивність всього процесу. Слід підкреслити, що люди, які володіють вмінням правильно читати, мають чудову пам'ять, хорошу увагу і уміння швидко мислити. Головне завдання в процесі читання – сприйняття, розуміння і запам'ятовування прочитаного. Осмислення тексту підпорядковується певним правилам і алгоритмам. Одним з них є виділення ключових слів і фраз, які несуть основне смислове та емоційне навантаження змісту тексту. *Головне в читанні – навчитися мислити.*

Читання не буде протікати цілеспрямовано і продуктивно, якщо читач не зосередить своєї уваги на змісті прочитаного. *Увага* – це спрямованість і зосередженість свідомості на якомусь об'єкті. Увага як психічне явище займає в житті людини особливе місце. Яким би видом практичної або пізнавальної діяльністю людина не займалася, вона обов'язково повинна «включати» свою увагу. Якщо людина неуважна, її діяльність не може бути успішною.

Питання наукової організації особистої праці вчителя географії є важливими в процесі *формування професійної компетентності педагога*. Багато в чому тут може бути корисний обмін індивідуальним досвідом. Важливу роль в цьому напрямку відіграє *методичне об'єднання вчителів географії*.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.3 (розділ 1) охарактеризуйте основні принципи психології в навчанні географії.
2. Опишіть використання педагогічних закономірностей в навчанні географії.

3. Охарактеризуйте основні напрямки наукової організації особистої праці вчителя географії.

4. Планами наукової роботи кафедр закладу вищої освіти поряд з діяльністю викладачів передбачається і дослідницька робота студентів, метою якої є розвиток мотивації до наукового пошуку, здатності до застосування методів наукового дослідження у вирішенні завдань освіти, а також формування готовності до конкретної професійної діяльності.

5. Складіть таблицю заходів дослідницького характеру, що проводяться в вашому закладі вищої освіти. Для цього прочитайте інформацію про заходи дослідницького характеру (конференції, виставки, семінари і т.п.), розміщену на сайті вашого університету. Зверніть увагу, хто є учасниками кожного заходу; хто відповідальний за його проведення; як регулярно проводяться такі заходи. Виділіть заходи, учасниками яких можуть бути студенти. Визначте, які документи регламентують дослідницьку діяльність у ЗВО (в тому числі дослідницьку діяльність студентів). Результати проведеного аналізу занесіть у *таблицю 2.2*.

Таблиця 2.2

Захід дослідницького характеру	Форма участі	Регулярність

Завдання для самостійної роботи:

1. Визначте можливі форми і терміни вашої участі в педагогіко-методичних заходах науково-дослідницького характеру, що проводяться в вашому університеті.

2. У повсякденній практиці діяльності загальноосвітніх шкіл широко використовуються портфоліо як вчителів, так і учнів. Під **портфоліо** розуміється робоча папка, в якій представлені різноманітні досягнення, накопичений досвід.

Портфоліо учня є формою оцінювання освітніх результатів відносно продукту, створеному учням в ході навчальної, творчої, дослідницької та інших видів діяльності.

Основною метою **педагогічного портфоліо** є оцінювання роботи вчителя з теми самоосвіти, характеру його діяльності, відстежування творчого і професійного зростання вчителя, сприяння формуванню навичок самооцінки. Матеріали портфоліо широко використовуються при атестації вчителів на кваліфікаційну категорію і відповідність займаній посаді.

«Положення про портфоліо» є необхідним внутрішньо шкільним документом, тому розробляється і затверджується в кожному загальноосвітньому закладі.

Почніть оформлення та комплектування особистого *«Методичного портфоліо»*. Найчастіше в структурі портфоліо виділяють три основні розділи: «Портфоліо документів», «Портфоліо робіт», «Портфоліо відгуків». Структура портфоліо вчителя значно ширше. Безсумнівним плюсом «Методичного портфоліо» для вчителя є підбір матеріалів, які нададуть йому допомогу в практичній діяльності.

Для якісної підготовки своєї робочої папки використовуючи інтернет-джерела, вивчіть «Положення про портфоліо для основної школи», вивчіть рекомендації по комплектуванню «Педагогічного портфоліо», визначте приблизну структуру вашого «Методичного портфоліо» і намітьте перелік заходів, які будуть сприяти поповненню вашої робочої папки. Всі завдання, що виконуються в ході вивчення дисципліни «Методика навчання географії», розміщуйте в своєму «Методичний портфоліо».

2.4. Практичне заняття «ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ»

Мета заняття: ознайомитись з динамікою формування географічних знань, проаналізувати основні напрямки розвитку сучасної географічної науки, охарактеризувати поняття географічної культури і мови географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Динаміка формування географічних знань.
2. Історичний експурс представлення географічної картини світу.
3. Основні напрямки розвитку сучасної географічної науки.
4. Географічна культура і мова географії.
5. Пропаганда географічних знань.

Методичні рекомендації для практично заняття:

Географічні знання зародилися в глибокій історичній давнині. Існування первісних людей спочатку залежало від їх здібностей орієнтуватися в просторі, знаходити природні притулки, джерела води, місця для полювання, підсобні знаряддя. Головними питаннями, які задавали собі наші далекі предки, були ті, що відносилися до властивостей навколишнього середовища. Подібно до тварин, стародавні люди зобов'язані були знаходити певні ділянки земної поверхні як необхідні для життя території. Однак природна цікавість і інші обставини штовхали людини на постійні пошуки нових земель, породжували прагнення використовувати їх властивості.

Вже тоді люди знали про особливості різних місцевостей і намагалися пояснювати природні явища. Таке «виділення земель» та їх осмислення лягло в основу *географічного пізнання світу*. Іншими словами, історія географічних знань – це літопис людських зусиль, щоб отримати якомога більше відомостей про своє оточення і поширення людей на земній кулі. Це також спроби пояснювати спостережувані явища з достатнім ступенем вірогідності і з метою практичного використання.

У розвитку географічних знань можна виділити ряд *періодів*.

Перший пов'язаний з початком *формування географічної думки* і вважається класичним. Він асоціюється з античною (*греко-римською*) *наукою*, в якій географія займала чільне місце. «**Батьком географії**» тих історичних часів вважається **Гомер** (VIII ст. до н.е.) – легендарний давньогрецький поет-оповідач, творець великих епічних творів «Іліада» і «Одіссея».

Географічні знання в ті часи були потрібні для розвитку мореплавства і торгівлі. *Першими давньогрецькими вченими*, які зайнялися вимірюваннями і визначенням місця розташування об'єктів на поверхні Землі були **Фалес з Мілета і Анаксимандр** (VI ст. до н.е.). Вони стали основоположниками *математичного підходу в географії*.

Рис. 2.9: Гомер, Фалес з Мілета, Анаксимандр, Анаксимандр, Геродот

Потреба в знаннях про навколишній світ задовольняли так звані *логографи*, що складали описи територій. **Гекатей Милетский** (VI-V ст. до н.е.) склав перший в географії опис всіх країн («Об'їзд Землі»), відомих в ті часи древнім грекам. В античну епоху найвидатнішим представником *країнознавства* був **Геродот** (V ст. до н.е.). Однак країнознавство тоді носило суто довідково-описовий характер, в якому переважали номенклатурно-топографічні дані. З природних особливостей описуваних країн фіксувалися лише ті, які були найяскравішими.

Неоціненний внесок у розвиток наукових основ географії внесли також два знаменитих старогрецьких філософа – **Платон і Аристотель** (V-IV ст. до н.е.). Ім'я Платона пов'язане з переказом про Атлантиду. Йому також належить *гіпотеза про кулястість Землі* (можливо, він запозичив її у *Сократа*). Цю сміливу думку реально став розвивати вже Аристотель. Його праця «*Метеорологіка*» вважається прообразом *загального землезнавства*. У ній наводяться міркування про сферичність Землі, йдеться про полюси і про те, що «населена Земля ділиться на дві ча-

стини», наводиться опис земних оболонок, пояснюється походження річок, морських течій і багатьох інших природних явищ. Аристотель також твердо дотримувався *«істини факту»* і розумів *досвід* як спеціально задуманий і організований захід, що допомагає глибоко проникати у властивості досліджуваних об'єктів і процесів.

У Аристотеля було багато учнів, і всім він прищепив бажання *перевіряти теорію* безпосередніми *спостереженнями*. Самим знаменитим з них став Олександр Македонський. Шляхи його переможної армії завжди супроводжували переписувачі, які займалися описом земель, які він підкорював, і астрономи, щоб визначати географічну широту або відстань від екватора. В результаті вони збагатили грецький світ масою нових відомостей про землі та країни за його межами, розширивши тим самим горизонти географічних знань.

Рис. 2.10: Платон, Аристотель, Ератосфен, Страбон, Клавдій Птолемей

Докази кулястості Землі і досить точні її розрахунки представив грецький математик і географ **Ератосфен** (III-II ст. до н. е.), який першим вжив **термін «географія»**. Він написав книгу про Ойкумену (освоєну людством частина світу) і складена карта світу. Він також сприяв ідеї вивчення Землі, яку вважав «будинком людини». Розвиваючи основні положення Ератосфена, два інших великих мислителів давнини **Страбон** (I ст. до н.е. – I в. н.е.) і **Клавдій Птолемей** (I-II ст. н.е.), підвели підсумки *античної географії* і закріпили за нею значення самостійної науки.

В античні часи зародилися ідеї, які завбачили майбутні досягнення географічної науки. У цей період були закладені *основи землезнавства* та *виділені головні напрямки розвитку географічних знань*.

Наступний період розвитку географії відноситься до Середніх віків. З настанням епохи феодалізму розвиток науки сповільнився. Якщо відомий древнім грекам і римлянам мир простягався від Атлантики на заході до Інду на сході і від причорноморських степів на півночі до Ефіопії на півдні, то для жителів християнської Європи після V ст. він звузився до

найближчих околиць освоєних ними земель. Навіть слово «географія» в ті століття зникло зі звичайного лексикону людей. Незважаючи на це, розвиток географічних знань тривав. Цікавість і допитливість спонукали сміливих і відважних шукачів відправлятися в мандри і подорожі, що обіцяли гучні відкриття.

Хрестові походи залучали до своєї орбіти масу людей, що залишали звичні місця. Повертаючись, вони розповідали про все, що їм довелося побачити і пізнати. У XIII ст. шляхи, прокладені лицарями, місіонерами і купцями, стали настільки протяжними, що досягли Китаю. У ті ж часи нормани, які жили на півночі Європи, безстрашно плавали водами Атлантики і досягли Ісландії, Гренландії і навіть Північної Америки. Так як нормани не писали книг і не фіксували свої подорожі в офіційних звітах, їх відкриття довгий час були невідомі іншим мешканцям Землі.

Світ в Середні віки широко відкривався не тільки мешканцям християнської Європи, але також мусульманським народам. Цьому сприяли їх завойовницькі походи на суші і морські подорожі, а також досягнення видатних мусульманських вчених, які активно займалися перекладами творів античних авторів і висували власні ідеї.

Величезне значення в пізнанні світу мали досягнення Китаю. Китайськими місіонерами були «відкриті» не тільки Індія, але і Європа. Географічна наука в Китаї того часу досягла значних успіхів. Накопичені нею відомості помітно перевершували все те, що було тоді відомо в Європі.

В кінці середньовіччя горизонти географічної науки стали швидко розсуватися. У XV-XVII ст. настав **період Великих географічних відкриттів (Христофор Колумб, Америго Веспуччі, Васко да Гама, Фернандо Магеллан)**. Потік нових відомостей, які потекли в Європу, надав стимулюючий вплив на всі сторони суспільного життя того часу і породив хід подій, який триває донині. Людство в **Новий час** пережило географічну революцію і зробилося єдиним.

Рис. 2.11: Христофор Колумб, Америго Веспуччі, Васко да Гама, Фернандо Магеллан

Нова географія кардинальним чином змінила уявлення людей про вигляд Землі. Досить авторитетними тоді вважалися роботи **С. Мюнстера**, **Ф. Клювера** та інших географів. Істотний внесок в розвиток географічної думки в XVIII в. вніс **І. Кант**. Він читав лекції в тому числі з *фізичної географії*, в Кенігсбергському університеті. Фізична географія тоді містила в собі вивчення не тільки природних особливостей Землі, але також людських рас і змін об'язу Землі під впливом діяльності людей. Кант вважав, що концепція Землі як оселі людства є найважливішим загальнонауковим напрямком. При цьому географію він відносив до числа «законотворчих дисциплін».

Рис. 2.12: С. Мюнстер, Ф. Клювер, І. Кант, А. Гумбольдт, К. Ріттер

Новий період розвитку географії завершився в XIX в. Величезну роботу по синтезу всіх знань, накопичених першовідкривачами різних земель, здійснили видатні німецькі вчені-енциклопедисти **А. Гумбольдт** і **К. Ріттер**. Їм вдалося намалювати яскраву наукову картину світу як загального «будинку людей». Головним твором А. Гумбольдта, який був невтомним мандрівником є багатотомна науково-філософська праця, названа ним «Космос». Ця робота, призначена для широкої публіки, продемонструвала значимість наукових знань про світ. Найбільша фундаментальна праця К. Ріттера – «Землезнавство у ставленні до природи та історії людства». Ріттер вважається прихильником порівняльного методу в географії та ідеї географічного посібілізму (адаптації людського суспільства до природних умов). Праці цих класиків вплинули на динаміку подальших географічних досліджень.

Новою тенденцією в географічному пізнанні в ті роки став також науковий аналіз змін, зроблених людиною в природних умовах. Перший такий аналіз справив американський географ **Дж.П. Марш**. Він докладно розглянув наслідки знищення природних компонентів і намітив наукові основи охорони природи.

На межі XIX-XX ст. почався **сучасний період розвитку географії**. Накопичена наукова інформація дуже скоро почала вимагати *диференціацію географічних знань*. Стався їх «вертикальний» і «горизонтальний» поділ.

Вертикальний рівень стали представляти емпіричні, теоретичні та методологічні знання. Лідерство тут зайняла **теоретична географія**, формує наукові вчення, *теорії, концепції, гіпотези, поняття*. Теоретична географія зараз активно розвивається з багатьох напрямків, в тому числі в питаннях *історії науки*.

Горизонтальна диференціація привела до поділу географії на *фізичну* (природну) і *соціально-економічну* (суспільну), а також *картографію* і *країнознавство*. Вони стали представляти скелет географічної науки. В результаті подальшого поділу цих наук виникла велика кількість «галузевих» географічних дисциплін (*геоморфологія, кліматологія, гідрологія, океанологія, географія населення, географія промисловості, географія сільського господарства*).

Комплекс географічних наук представляють також прикордонні галузі знань – *історична, політична, військова географія*. Найбільш яскравими представниками сучасного періоду стали німецькі географи **Ф. Ратцель, А. Геттнер**, французький вчений **П.В. Блаш**, британський – **Х.Дж. Маккіндер**.

Рис. 2.13: Дж.П. Марш, Ф. Ратцель, А. Геттнер, П.В. Блаш, Х.Дж. Маккіндер

Звичайно, така могутня дисципліна як географія дає будь-якій людині невичерпне джерело для пізнання навколишнього світу, для вироблення широкого наукового світогляду, для практичних навичок. *Географічний чинник* – це авторитетна оболонка, в якій з часів давнини до останніх хвилин пережитого нами дня рухається все людство і окремі його частини. Осягнути цей елемент – це значить зрозуміти дуже багато.

Не пізнати цього – означає залишитися моральним і науковим невіглахом на все життя.

У поточних умовах *диференціація знань* одночасно поєднується з процесом їх *інтеграції*, при якому кожна з наукових дисциплін бере участь у вирішенні великих проблем. В такому аспекті власне географічними залишаються питання, пов'язані зі значенням місця розташування і просторові відносини досліджуваних об'єктів і явищ.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.4 (розділ 1) охарактеризуйте динаміку формування географічних знань.

2. Проведіть історичний екскурс представлення географічної картини світу.

3. Опишіть основні напрямки розвитку сучасної географічної науки.

4. Охарактеризуйте поняття «географічна культура» та «мова географії».

5. Проаналізуйте сутність і особливості географічного картини світу. Чим вона відрізняється від інших наукових картин світу?

6. Опишіть значення наукового факту в розвитку географічного знання. Наведіть приклади географічних фактів спостереження і фактів раціонального мислення.

7. Опишіть значення пропаганди географічних знань.

Завдання для самостійної роботи:

1. Деякі вчені визначають географію як науку «синтезуючу», «синтетичну», «інтегрально-синтетичну». Поясніть свою згоду або незгоду з цими поглядами.

2. Чому для подальшого розвитку системи географічних наук і підвищення її ролі в житті суспільства настільки велике значення мають інтеграційні процеси, синтез в географії?

3. Які «поля інтеграції» представляються вам найбільш цікавими і важливими для суспільної практики і, зокрема, для вирішення актуальних життєвих проблем сучасної України?

2.5. Практичне заняття «ОЗНАЙОМЛЕННЯ ІЗ ЗМІСТОМ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ШКОЛІ»

Мета заняття: проаналізувати структуру і цілі навчання географії в школі; охарактеризувати вимоги до результатів географічної освіти в школі, компоненти змісту шкільної географії та вимоги до підготовки сучасного вчителя.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Структура і цілі навчання географії в школі.
2. Вимоги до результатів географічної освіти в школі.
3. Модельні програми з географії.
4. Компоненти змісту шкільної географії.
5. Наскрізні змістові лінії шкільної географічної освіти.
6. Особливості навчання географії та вимоги до підготовки вчителя.

Методичні рекомендації для практично заняття:

Розглядаючи критерії оцінювання навчальних досягнень учнів з географії у системі загальної середньої освіти (*таблиця 2.3*), потрібно зауважити, що обов'язкові результати навчання описуються у Державному стандарті (Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів у природничій освітній галузі Додаток 10 до Державного стандарту ст. 225) через конкретні результати та відповідні орієнтири для оцінювання і мають бути досягнуті протягом двох років опанування навчального предмета чи інтегрованого курсу освітньої галузі. У обох модельних програмах визначені орієнтири для оцінювання очікуваних результатів навчання, запропоновано зміст кожного розділу/теми, окреслено види діяльності, які може використати вчитель на уроках або поза ними, щоб допомогти учнями досягти визначених програмою результатів. Види діяльності запропоно-

вані у модельних програмах є орієнтовні. Вчитель може їх змінювати, підбирати ті форми і методи навчання, якими добре володіє, є ефективними, та зрозумілими і цікавими для його учнів.

Таблиця 2.3

Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів з географії

Рівні навчальних досягнень	Бали	Характеристика навчальних досягнень учнів
Початковий	1	Учень (учениця) називає окремі географічні явища та об'єкти й за допомогою вчителя знаходить відмінності між ними.
	2	Учень (учениця) відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про географічні об'єкти та явища; з допомогою вчителя знаходить їх на карті.
	3	Учень (учениця) відтворює частину навчального матеріалу, з допомогою вчителя виконує елементарні географічні завдання використовуючи карту, самостійно називає окремі географічні поняття.
Середній	4	Учень (учениця) за допомогою вчителя відтворює основний навчальний матеріал. Називає, відповідно до теми конкретного уроку, компоненти географічної оболонки та складові господарської діяльності; виконує за зразком практичну роботу; під час відповіді користується картографічним матеріалом.
	5	Учень (учениця) відтворює основний навчальний матеріал, здатний описувати географічні об'єкти чи явища за типовим планом допускаючи помилки; знаходить на карті окремі географічні об'єкти та явища, що передбачені навчальною програмою.
	6	Учень виявляє знання і розуміння основних географічних положень, відтворює навчальний матеріал з незначними порушенням послідовності характеристик географічних об'єктів та явищ. Володіє географічною номенклатурою.
Достатній	7	Учень (учениця) в цілому правильно відтворює навчальний матеріал і має достатні географічні знання для вирішення нескладних завдань. Має чіткі уявлення про природні та суспільні явища; вміє спостерігати за навколишнім середовищем; достатньо володіє картографічним матеріалом.
	8	Учень (учениця) відтворює основні географічні поняття, встановлює найсуттєвіші географічні зв'язки і залежності між природними та суспільними процесами і явищами. Логічно відтворює засвоєний матеріал, допускаючи певні неточності. Робить прості висновки. Застосовує здобуті знання на практиці. Володіє обов'язковою географічною номенклатурою.

	9	Учень (учениця) добре володіє навчальним географічним матеріалом, вміє його аналізувати, може застосовувати його для виконання практичних робіт; має чіткі уявлення про компоненти природи і просторову організацію господарства; пояснює причинно-наслідкові зв'язки в природі і господарській діяльності; вміло використовує картографічний матеріал в ході роботи.
Високий	10	Учень усвідомлює сучасну географічну картину світу, здійснює оцінку природних і суспільних процесів та явищ, передбачених навчальною програмою; розуміє прикладний характер географічних знань, дає розгорнуту відповідь та робить узагальнені висновки; вільно відбирає і узагальнює географічну інформацію, оперує більшістю географічних понять; використовує різні картографічні джерела.
	11	Учень має глибокі знання про об'єкт вивчення, застосовує наукову термінологію, аргументує свої твердження і висновки, вміє працювати з різними додатковими джерелами географічної інформації; аналізує та використовує картографічний матеріал.
	12	Учень (учениця) володіє ґрунтовними географічними знаннями, використовує міжпредметні зв'язки, висловлює та аргументує власне ставлення до різних поглядів на об'єкт вивчення; самостійно аналізує природні та суспільні явища, робить відповідні висновки і узагальнення; здатний розв'язувати проблемні завдання; вільно володіє картографічною інформацією та творчо її використовує.

При оцінюванні навчальні досягнення учнів з географії враховується:

- правильність і науковість викладення матеріалу, повноту розкриття понять і закономірностей, точність вживання географічної та картографічної термінології;
- ступінь самостійності відповіді;
- логічність, доказовість у викладенні матеріалу;
- ступінь сформованості інтелектуальних, загальноосвітніх, специфічних умінь (робота з картографічними, статистичними та іншими додатковими матеріалами).

З усіх способів *підвищення рівня шкільного навчання* найважливішим і найдієвішим є підвищення інтелектуального рівня вчителів, ця істина настільки ясна, що оскаржувати її навряд чи хтось зважиться. У шкільній справі учитель – центральна фігура, і успішно вести навчання може лише той, хто володіє широкою ерудицією і постійно поповнює свої знання.

У педагогічного працівника, який здійснює навчально-виховний процес, повинні бути сформовані *основні компетентності*, необхідні

для забезпечення реалізації вимог освітніх стандартів і планованих результатів засвоєння освітньої програми.

Вміння:

- забезпечувати умови для успішної діяльності, для позитивної мотивації, а також самомотивування навчання;
- здійснювати самостійний пошук та аналіз інформації за допомогою сучасних інформаційно-пошукових технологій;
- розробляти програми навчальних предметів (курсів), методичні та дидактичні матеріали, вибирати підручники та навчально-методичну літературу та додаткові джерела інформації, в тому числі інтернет-ресурси;
- виявляти і відображати в освітній програмі специфіку особливих освітніх потреб (включаючи регіональні, національні, особистісні, потреби обдарованих дітей, дітей з обмеженими можливостями);
- організовувати та супроводжувати навчально-дослідну та проектну діяльність учнів, виконання ними індивідуальних проектів;
- реалізовувати педагогічне оцінювання діяльності учнів відповідно до вимог освітніх стандартів, включаючи: проведення стартової та проміжної діагностики, внутрішкільного моніторингу, здійснення комплексної оцінки здатності учнів вирішувати навчально-практичні та навчально-пізнавальні завдання, використання стандартизованих і нестандартизованих робіт, проведення інтерпретації результатів;
- використовувати можливості інформаційно-комунікаційних технологій (в тому числі при реалізації дистанційної освіти), працювати з текстовими редакторами, електронними таблицями, електронною поштою та браузером, мультимедійним обладнанням.

Трудові дії педагог здійснює одночасно з навчання, виховання і розвитком учнів. У кожній з цих дій вчитель спирається на необхідні знання та вміння.

Безперервний характер *професійного розвитку вчителя* передбачає різноманітні форми підвищення кваліфікації. Вони можуть мати одноразовий або поетапний характер, здійснюватися безпосередньо або на дистанційній основі. Найбільш поширеними формами є додаткові професійні програми та стажування на базі освітніх організацій. Вони здійснюються з метою формування і закріплення на практиці професійних знань, умінь і навичок педагогічних працівників, отриманих ними в ході теоретичної підготовки, вивчення передового досвіду, організаторських навичок для виконання

обов'язків для займаної або більш високої посади. Тривалість стажування встановлюється адміністрацією навчального закладу.

Умови для педагогічного зростання працівників освітнього закладу:

- для мережевої взаємодії з освітніми установами загальної, додаткової і професійної освіти, що забезпечує можливість заповнення відсутніх кадрових ресурсів (запрошення різних фахівців або вчених в школу);
- надання постійної науково-теоретичної, методичної та інформаційної підтримки педагогічних працівників з питань реалізації основної освітньої програми, використання інноваційного досвіду інших освітніх установ;
- стимулювання безперервного підвищення рівня кваліфікації педагогічних працівників, їх методологічної культури, особистісного професійного зростання, використання ними сучасних педагогічних технологій;
- підвищення ефективності та якості педагогічної праці;
- виявлення та розвиток потенційних можливостей педагогічних працівників;
- здійснення моніторингу результатів педагогічної праці.

Якісні характеристики сучасного вчителя географії:

- знати і любити свій край і свою Батьківщину, поважати культуру, національні традиції і самобутність інших народів;
- глибоко знати свій предмет, бути ерудованим, комунікабельним, ініціативним, відповідальним і виконавчим, соціально активним;
- бути екологічно грамотним, розуміти цілісність природи і суспільства, усвідомлювати актуальність глобальних проблем людства;
- володіти сучасними інформаційними комп'ютерними технологіями, вміти встановлювати міжпредметні зв'язки;
- володіти організаторськими здібностями, бути доброзичливим, готовим надавати допомогу і сприяння.

Зазначені особистісні та професійні якості вчителя повинні гарантувати реалізацію цілей і завдань загальної географічної освіти.

Інтернет-ресурси та онлайн-сервіси, які використовують під час проведення уроків географії. Ось кілька способів, які можна використовувати для інтеграції онлайн-сервісів на уроках географії:

1) Картографічні сервіси. Використання картографічних сервісів, таких як Google Maps або Google Earth, може допомогти учням розвивати

просторову уяву та краще розуміти географічні закономірності й розташування різноманітних географічних об'єктів. За допомогою цих сервісів можна також вивчати топографію, прокладати й відслідковувати маршрути, досліджувати різні країни і регіони світу.

2) Онлайн-джерела. Використання онлайн-джерел, таких як веб-сайти наукових журналів, географічні блоги, електронні карти, атласи та репозитарії географічних даних, дозволяють учням знайти актуальну та достовірну інформацію про географічні процеси і явища, окремі регіони і країни, природні умови і ресурси та інші аспекти географії. За допомогою цих ресурсів учні можуть проводити дослідження та представляти їх результати.

3) Віртуальні екскурсії географічного спрямування. Під час використання сервісів віртуальних екскурсій учні можуть відвідати віддалені місця, до яких складно або неможливо потрапити фізично. Наприклад, вони можуть досліджувати національні парки, географічні пам'ятки або культурні центри через веб-камери, відео або 360-градусні зображення.

4) Географічні ігри та інтерактивні онлайн-застосунки. Існують онлайн-ігри та онлайн-застосунки, які сприяють розвитку географічних знань. Наприклад, географічні вікторини, ребуси, хмари слів, ігри на відповідність, головоломки або ігри, у яких учні мають знайти місцезнаходження географічних об'єктів на карті. Це може бути захоплюючою формою вивчення й закріплення навчального матеріалу.

5) Онлайн-сервіси для командної роботи, такі як Google Документи, Google Диск, інтерактивні дошки. Вони допоможуть учням працювати над географічними проектами, збирати інформацію та обмінюватися даними, створювати презентації та звіти. Це сприятиме розвитку навичок командної роботи та доступу до матеріалів усіх учасників групи.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.5 (розділ 1) охарактеризуйте структуру і цілі навчання географії в школі.
2. Проаналізуйте вимоги до результатів географічної освіти в школі.
3. Розкрийте сутність модельних програм з географії.

4. Розгляньте та дослідіть компоненти змісту шкільної географії.
5. Охарактеризуйте наскрізні змістові лінії шкільної географічної освіти.
6. Опишіть особливості навчання географії та вимоги до підготовки сучасного вчителя.

Завдання для самостійної роботи:

1. Кожна епоха пред'являє до професії вчителя нові вимоги. В даний час в нашій країні сформована модель професійної компетентності вчителя, йод якою розуміється сукупність професійних і особистісних якостей, необхідних для успішної педагогічної діяльності. До основних складових компетентності вчителя відносять: професійну, інформаційну, комунікативну, правову компетентності.

Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, проаналізуйте: чи відображає такий підхід всю повноту і глибину діяльності вчителя? Якими якостями повинен володіти сучасний учитель? Який стиль спілкування вчителя з учнями (авторитарний, ліберальний, демократичний) вам ближче? Згадайте своїх шкільних вчителів. На кого б ви точно не хотіли бути схожі? Обґрунтуйте свою точку зору.

2. Для чіткої систематизації компонентів змісту шкільного курсу географії заповніть *таблицю 2.4*. Наведіть конкретні приклади на кожну групу компонентів змісту шкільної географії.

Таблиця 2.4

Компонент змісту	Визначення	Приклади зі шкільного курсу географії

2.6. Практичне заняття «ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: проаналізувати основні групи принципів навчання;

охарактеризувати принципи навчання, що враховують специфіку процесу вивчення географії та сучасні процесуальні принципи навчання географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Розкрити суть поняття «дидактичні принципи». Описати функції, які виконують принципи навчання.
2. Розкрити зміст різних підходів до класифікації принципів навчання.
3. Основні групи принципів навчання:
 - принципи, що стосуються усіх компонентів дидактичного процесу;
 - принципи, що стосуються діяльності суб'єктів викладання та їхньої методики;
 - принципи, що стосуються навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів учіння;
 - принципи, що стосується контрольно-оцінювальних функцій дидактичного процесу.
4. Принципи навчання, що враховують специфіку процесу вивчення географії (принципи прикладного рівня).
5. Сучасні процесуальні принципи навчання географії (краєзнавчий, екологічний та економічний принцип навчання географії).

Методичні рекомендації для практично заняття:

Принципи навчання, або дидактичні принципи – це спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм, що впливають із його закономірностей.

Принципи навчання – це основні вимоги, вихідні положення, які лежать в основі проєктучої і реалізуючої вчителем діяльності: намагатися будувати навчання таким чином, щоб воно було доступним, наочним, науковим, наочним; не забувати про вік дітей, їхні психологічні особливості.

Дидактичні принципи – це основа процесу навчання. Вони є основою для двох взаємопов'язаних процесів: викладання й учіння.

Коли йдеться про навчання, доцільно вживати термін «принципи навчання», або «дидактичні принципи». Коли ж йдеться про теоретичну систему знань, (про дидактику як науку, яка займається побудовою дидактичних теорій та досліджує їх), то доцільно вживати термін і поняття «принципи дидактики».

Принципи навчання, або дидактичні принципи, реалізують закони і закономірності навчання, з них випливають, а принципи дидактики, або наукові принципи, як вихідні положення описуються на етапі розробки теоретико-методологічних засад дослідження або виводяться з нього як результат.

У практичній роботі процес навчання організовується таким чином, щоб він був ефективним і якісним. Реалізації закономірностей і законів навчання сприяє знання принципів навчання, якими вчителі керуються все своє професійне життя.

Але мало знати принципи навчання, їхню сутність і дію на певні компоненти процесу навчання. Треба бути глибоко й всебічно обізнаним в галузі їхньої практичної реалізації, володіти традиційними й інноваційними засобами реалізації принципів навчання, досвід використання яких набувається у процесі практичної роботи постійної пошукової діяльності.

Кожний принцип навчання містить у собі певне положення чи ідею, яка має бути реалізованою у процесі навчання. Існують засоби, за допомогою яких вчитель, керуючись принципом, реалізує на практиці закладену в ньому ідею.

За умови реформування освітньої галузі, впровадження докорінних перетворень в загальноосвітніх закладах України, впровадження в навчальний процес нової Концепція навчання географії в основній та стар-

Рис. 2.14. Я.А. Коменський – здійснив першу спробу створення цілісної системи принципів навчання

шій школі основоположного значення для ефективної організації процесу вивчення географії набувають **сучасні процесуальні принципи навчання географії**:

1. *Національної спрямованості навчально-виховного процесу з географії* передбачає формування в учнів засобами шкільної географії національної свідомості, почуття любові до рідної землі, прищеплення шанобливого ставлення до національних традицій і звичаїв українського народу щодо вшанування й збереження природи, підтримання важливих рис української нації – чуйності, працелюбності та милосердя, що має знайти своє вираження в широкому й активному залученні в процес навчання здобутків усної народної творчості (прислів'їв, приказок, прикмет, загадок про природні об'єкти та явища), елементів календарної обрядовості, землеробської культури, використанні народних традицій поведінки в природі, шанобливого ставлення до неї.

2. *Краєзнавчий принцип навчання географії* висуває за необхідне формування в учнів знань про рідний край, його унікальність і своєрідність; вироблення в школярів умінь і навичок польових досліджень, умінь користуватися різноманітними джерелами інформації про рідний край, формувати власну думку та критичне ставлення до інформації; розвиток особистісної установки учнів на встановлення гармонійних стосунків з місцевою природою на основі системи поглядів, норм поведінки щодо неї як унікальної частини природи Землі; виховання особистості, яка усвідомлює власну відповідальність перед суспільством за збереження природи рідної місцевості. Реалізація краєзнавчого принципу в навчально-виховному процесі з географії сприяє внутрішньо предметній і міжпредметній координації й інтеграції знань, розвитку просторового мислення учнів, розумінню ними ролі краєзнавчих знань у забезпеченні раціонального використання природно-ресурсного потенціалу свого краю, вирішенні економічних і соціальних проблем.

Краєзнавчий принцип навчання географії реалізується шляхом: активного використання форм і методів краєзнавчої роботи; встановлення зв'язку між змістом будь-якого курсу географії й тими знаннями, які отримують учні в результаті безпосереднього дослідження рідного краю; конкретизації загальних теоретичних положень прикладами природи, господарства своєї місцевості; узагальнення результатів дослідження свого краю. Цей принцип передбачає вивчення своєї місцевості та застосування у навчанні краєзнавчого матеріалу.

3. *Екологічний принцип навчання географії* передбачає забезпечення розуміння учнями єдності, неподільності й цінності довкілля, необхідності оптимізації процесів взаємодії людського суспільства з природою, виявлення в процесі навчання результатів використання людиною природних умов і ресурсів, формування відповідального ставлення до навколишнього середовища. Здійснюється шляхом: ознайомлення школярів з екологічними проблемами всієї земної кулі, окремих материків, країн і регіонів, а також виявлення й аналізу причин цих проблем та визначення можливих шляхів їх подолання; ознайомлення школярів з методами та прийомами сучасних екологічних досліджень, залучення учнів до безпосередньої діяльності з вивчення, дослідження та охорони довкілля.

4. *Економічний принцип* припускає створення в процесі навчання географії можливостей для формування наукових і практичних економічних знань, навичок поведінки, емоційно-цілісного ставлення до світу, що забезпечують здатність до творчого вирішення життєво важливих проблем; оволодіння вміннями отримувати й критично осмислювати економічну інформацію, аналізувати, систематизувати отримані дані; підходити до подій суспільного та політичного життя з економічної точки зору; освоєння способів пізнавальної, комунікативної, практичної діяльності, необхідних для участі в економічному житті суспільства й держави.

Економічний принцип реалізується шляхом: розкриття особливостей динаміки та тенденцій розвитку економіки в сучасних умовах; визначення місця й ролі географії в сучасному економічному житті; висвітлення останніх практичних напрацювань в області географії; застосування отриманих географічних знань для визначення економічно раціональної поведінки в конкретних ситуаціях; рішення пізнавальних і практичних завдань, що відображають типові економічні ситуації.

Перелічені принципи є системою особливих вимог до організації навчання географії в школі, які відображають сутнісні характеристики цього процесу. Єдністю використання цілісної системи принципів організації навчання географії забезпечується зв'язок між цілями цього процесу та його результативністю.

Принципи сучасної дидактики утворюють струнку систему, цілісну єдність, що виявляється в їх тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Тому педагогові необхідно орієнтуватися у своїй діяльності не на окремі принципи навчання, а на їх систему, яка забезпечує оптимізацію процесуального і змістового боку навчального процесу. Творче використання принципів навчання відповідно до конкретних умов навчально-пізнавальної діяльності учнів забезпечує ефективність усього дидактичного процесу.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.6 (розділ 1) розкрити суть поняття «дидактичні принципи». Описати функції, які виконують принципи навчання.
2. Розкрити зміст різних підходів до класифікації принципів навчання.
3. Охарактеризуйте основні групи принципів навчання: принципи, що стосуються усіх компонентів дидактичного процесу; принципи, що стосуються діяльності суб'єктів викладання та їхньої методики; принципи, що стосуються навчально-пізнавальної діяльності суб'єктів учіння; принципи, що стосуються контрольно-оцінювальних функцій дидактичного процесу.
4. Проаналізуйте принципи навчання, що враховують специфіку процесу вивчення географії (принципи прикладного рівня).
5. Опишіть Сучасні процесуальні принципи навчання географії (краєзнавчий, екологічний та економічний принцип навчання географії).

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризувати суть та основні шляхи реалізації наступних принципів навчання: принцип науковості; принцип доступності; принцип систематичності і послідовності навчання; принцип свідомості та активності учнів у навчанні; принцип індивідуального підходу у навчанні; принцип зв'язку навчання з життям; принцип наочності; принцип виховуючого навчання; принцип емоційності навчання.
2. На конкретних прикладах довести актуальність принципів науковості, доступності, систематичності і послідовності, свідомості та активності учнів у навчанні, зв'язку навчання з життям, виховуючого навчання, наочності і емоційності при вивченні шкільних курсів географії. Відповідь підтвердити висловами відомих географів і методистів про значення цих принципів в навчанні географії.
3. Розробити текст розповіді-пояснення вчителя до однієї з тем курсу «Загальна географія» з дотриманням принципів науковості, доступності викладу матеріалу та зв'язку навчання з життям.
4. Підготуйте повідомлення до однієї з тем (за вибором): «Шляхи активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках географії», «Виховний потенціал шкільних курсів географії», «Принципи навчання як основні дидактичні вимоги до організації навчання географії».

2.7. Практичне заняття «ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ТА ПРИЙОМІВ ПРИ НАВЧАННІ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: систематизувати знання про методи навчання географії та методичні особливості їх застосування; формувати

уміння добирати методи навчання у відповідності до теми, мети та змісту уроку, вікових та індивідуальних особливостей учнів; розвивати уміння застосовувати різні методи в процесі навчання географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Методи та прийоми навчання географії.
2. Класифікація методів навчання географії.
3. Словесні, наочні і практичні методи навчання.
4. Пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький методи навчання.
5. Методи навчання, які використовуються на відповідних етапах навчання для управління навчальною діяльністю, відповідні логіці протікання навчального процесу.
6. Фактори від яких залежить вибір методи та прийомів навчання географії.

Методичні рекомендації для практично заняття:

Методи навчання географії – це впорядковані способи взаємообумовленої діяльності вчителя і учнів, спрямовані на досягнення цілей освіти. В процесі навчання метод реалізується за допомогою прийомів у формі конкретної організації освітньої діяльності учнів (рис. 2.15). Всі методичні прийоми діляться на логічні (відображають закономірності мис-

лення), організаційні (спрямовані на координацію навчального процесу) і технічні (пов'язані з умінням володіти сучасними засобами навчання).

Рис. 2.15. Критерії вибору методів навчання

Класифікація методів навчання (рис. 2.16) будується на основі врахування цілісного характеру всього освітнього процесу. Вибір методів навчання залежить від об'єктивних і суб'єктивних умов. Реалізація методів навчання здійснюється за допомогою методичних прийомів. Чим багатший арсенал прийомів у структурі методу, тим метод повноцінніший та ефективніший.

за джерелами передачі й характером сприйняття інформації (Е. Галант, С. Петровський);	• словесні • наочні • практичні
за основними дидактичними завданнями, які необхідно вирішувати на конкретному етапі навчання (М. Данилов, Б. Єсіпов);	• методи оволодіння знаннями • формування умінь і навичок • застосування отриманих знань, умінь і навичок
за характером пізнавальної діяльності (І. Лернер, М. Скаткін);	• пояснювально-ілюстративні • репродуктивні • проблемного викладу • частково-пошукові • дослідницькі
на основі внутрішнього логічного шляху засвоєння знань	• індуктивний, дедуктивний, традиційний, • аналітичний, синтетичний • порівняння, узагальнення, конкретизації

Рис. 2.16. Класифікація методів навчання

У практиці навчання географії **методичні прийоми** розглядають як конкретні способи організації навчальних дій школярів на основі застосування різноманітного сполучення засобів та форм навчання з метою реалізації навчального методу, спрямованого на розвиток пізнавальної діяльності учнів. Їх визначають як складники методу навчання. Методичні прийоми ґрунтуються на різноманітному поєднанні навчальних засобів, способів викладення навчального матеріалу, форм організації навчання учнів, різних логічних шляхів та видів пізнавальної діяльності. Відповідно до цього здійснюють класифікацію методичних прийомів. Якщо методи розрізняють за характером пізнавальної діяльності учнів, то прийоми розглядають як дії з різноманітними джерелами отримання знань або використаними засобами навчання.

Оскільки сучасна географічна освіта спрямована перш за все на формування навичок самостійної пізнавальної діяльності учнів і, відповідно до цього, логічно систематизувати навчальні методи саме *за характером пізнавальної діяльності* учнів, у методиці й практиці навчання географії провідною стала така *класифікація*: пояснювально-ілюстративний метод, репродуктивний метод, проблемного викладення матеріалу, частково-пошуковий метод, дослідницький метод. Відповідно до цього методичні прийоми доцільно поділяти таким чином: словесні, наочні та практичні методичні прийоми.

В методах, що відрізняються за джерелами знань (словесні, наочні, практичні), методичні прийоми розрізняють за рівнями самостійності учнів у навчальній діяльності: керування вчителем навчальною діяльністю учнів; спрямовування вчителем дій учнів та нагадування їм раніше відомих способів дій; постановка вчителем завдання та контроль його виконання учнями. Від оволодіння такими категоріями як «метод» і «методичний прийом» залежить педагогічна грамотність вчителів географії, яка визначає їхній професіоналізм.

Застосування **словесних методичних прийомів** дозволяє формувати у школярів вміння міркувати, висловлювати свою думку, розповідати про природні явища, які вони спостерігали. До словесних методичних прийомів належать: розповідь, пояснення, інструктаж, читання вчителем уголос, робота з текстом підручника, бесіда, дискусія, навчальна лекція. Група словесних методичних прийомів є основною в навчанні географії, оскільки слово є засобом переведення матеріального світу в його ідеальне відображення у свідомості дитини. Тому слово можна розглядати як провідний засіб збереження й передавання інформації, як джерело знань.

Представлення навчального матеріалу може мати як описову форму (розповідь), так і доказову (пояснення). Розповідь застосовується в географії, коли потрібно надати учням мальовничий опис географічних об'єктів, явищ і процесів й відповідно створити про них уявлення та відношення до них.

Пояснення займає важливе місце у процесі навчання, особливо в момент засвоєння нових знань. Учитель пояснює новий навчальний матеріал, структурує його у логічній послідовності. Разом з тим, він розробляє логічний поетапний план впровадження наступної порції навчального матеріалу, який закінчується мотивованим висновком.

Пояснення – це доказове викладення теоретичного навчального матеріалу. Підґрунтям пояснення є словесне тлумачення теоретичних положень про сутність географічних понять, причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, гіпотез і теорій, а також термінів. Основою доказового викладення навчального матеріалу є застосування логічно пов'язаних умовиводів. Пояснення супроводжується різними засобами унаочнення. Його ефективність залежить від логічності, чіткості та образності мовлення.

При організації та проведенні самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів, виконання ними практичних завдань, використання незнайомих раніше засобів навчання, застосування вчителем нетрадиційних форм організації навчання доцільно використовувати інструктаж. *Інструктаж* – це методичний прийом, що складається з коротких, лаконічних і чітких вказівок щодо виконання певної дії учнями. Він передбачає поетапне викладення вчителем алгоритму навчальної дії з застереженнями стосовно можливих помилок, яких можуть припуститися учні. Інструктаж буває вступний, поточний і заключний.

До словесних методичних прийомів навчання належить *робота з текстом підручника* (коментоване читання тексту, вибіркове читання, переказування тексту, формулювання висновків, складання тез і конспектів).

Бесіда – це діалогічний методичний прийом, що ґрунтується на запитаннях і відповідях вчителя й учнів. Цей прийом передбачає запитально-розмовну форму навчальної діяльності, під час якої відбувається обмін думками.

Дискусія – це публічне обговорення якогось проблемного питання. Вона може бути важливим засобом пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання, значною мірою сприяє розвитку критичного мислення, дає

змогу визначити власну позицію та поглибити знання з обговорюваної проблеми.

Під *навчальною дискусією* розуміють колективне обговорення суперечливого питання, що стосується географічного об'єкту чи процесу, з метою їхнього глибшого вивчення та розуміння проблем, які їх стосуються. Дискусія надає можливість школярам розглянути предмет навчального дослідження з різних точок зору та визначити власне ставлення стосовно нього.

У шкільній практиці навчання географії дискусія залишається нетрадиційним методичним прийомом. При її проведенні вчитель має пам'ятати, що її застосування спрямоване на реалізацію обраного методу навчання та досягнення дидактичної мети уроку. Деякі вчителі вважають, що застосовувати цей прийом потрібно у старших класах, проте його елементи необхідно вводити у методичний апарат навчання географії починаючи з 6-го класу та продовжувати це робити у 7-му й 8-му класах.

Слово «лекція» у перекладі з латинської мови означає «читання». Проте під *сучасною лекцією* розуміють не читання раніше підготовленого тексту, а специфічний прийом, коли вчитель упродовж значного проміжку часу в усній формі викладає об'ємний навчальний матеріал, з метою забезпечення цілісності його сприйняття учнями. *Навчальна лекція* – усне розгорнуте інформаційно-доказове викладення великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу із застосуванням прийомів активізації пізнавальної діяльності учнів тривалістю не менш як 20-25 хвилин. Шкільна лекція передбачає використання різноманітних засобів навчання (карт, демонстраційних таблиць, графічно-статистичних матеріалів, комп'ютерних моделей та презентацій).

Наочні методичні прийоми ґрунтуються на безпосередньому візуальному сприйманні школярами географічних об'єктів, процесів чи явищ, їхніх моделей, або динамічних чи статичних зображень. До таких методичних прийомів належать: ілюстрування, демонстрування та навчальний дослід. Основною функцією наочних методичних прийомів є створення географічних образів, уявлень і формування теоретичних знань.

Прийом *ілюстрування* спрямований на увиразнення думки вчителя й передбачає супроводження викладу навчального матеріалу різноманітними засобами наочності, де головним джерелом знань переважно є зображення географічних об'єктів чи процесів.

Прийом *демонстрування* спрямований на аналіз об'єктів чи процесів, які вивчаються на уроці географії, визначення їхньої сутті, причинно-наслідкових зв'язків, основних ознак.

Навчальний дослід (*експеримент*) – це вивчення у штучних умовах процесів, які відбуваються у докiплі. Він дає змогу відтворити явище або процес у спеціально створених умовах, простежити за його ходом, побачити ті ознаки, які в природі сприйняти безпосередньо неможливо. Досліди, що проводяться на уроках географії ґрунтуються на навчальному моделюванні. Вчитель разом з дітьми моделює географічні процеси (вивітрювання, конденсація водяної пари, утворення кристалічних щитів у межах платформи, утворення складчастих і складчасто-брилевих гір).

Практичні методичні прийоми навчання застосовуються для безпосереднього самостійного пізнання дійсності, поглиблення знань, формування вмінь і навичок. Головним джерелом знань при застосуванні цього прийому є географічна дійсність або її моделі у вигляді спеціально розроблених засобів навчання (карти, картосхеми, профілі, діаграми, графіки тощо).

До основних практичних прийомів навчання належать: спостереження, вправи, вирішення задач, експерименти, практичні завдання. Спостереження, як прийом наукового пізнання доволі часто застосовується у природничих науках.

Спостереження – це збір фактів у процесі якого потрібно знайти спосіб розв'язання проблеми, а для учня – наочні та практичні висновки.

Вправи – це організоване, цілеспрямоване, багаторазове повторення учнями певних дій та операцій з метою формування й закріплення вмінь і навичок учнів. За навчальною метою вправи поділяють на вступні, пробні, тренувальні, творчі й контрольні.

Географічні задачі мають посідати важливе у практичній діяльності учнів. Вирішування учнями різноманітних задач дозволяє не лише закріпити теоретичні знання, що формувались на уроці, а й здобути вміння, необхідні у подальшому житті і діяльності дітей. Будь яка задача полягає у тому, що поставлена в певних умовах мета діяльності, має бути досягнута перетворенням цих умов згідно з певною процедурою.

Експеримент базується на дослідницькому підході до навчання: передбачається постановка проблеми, висунення та обґрунтування гіпотез; проведення експерименту учнями та наступне уточнення його результа-

тів; формулювання висновків (розкриття сутті явищ чи процесів, що вивчаються).

Відмінність експерименту від демонстраційного дослідів визначається тим, що діти беруть безпосередню участь у його проведенні та отримують нові знання внаслідок дослідницької діяльності.

Практичні завдання спрямовані на формування вміння учнів застосовувати теоретичні знання на практиці, організацію їхньої самостійної пізнавальної діяльності, формування вмінь і навичок, необхідних для життя й самоосвіти.

Загальним для усіх практичних завдань є те, що вчитель ретельно інструктує учнів, демонструє прийоми і порядок роботи, вказує на засоби, якими потрібно користуватися, слідкує за процесом виконання. Практичне завдання на певному етапі навчання при наявності відповідних умінь і навичок в учнів значною мірою спирається на їхню самостійну роботу. Урізноманітнення методичних прийомів, які застосовує вчитель, сприятиме вдосконаленню його педагогічної техніки та формуванню прийомів навчально-пізнавальної діяльності учнів, що забезпечить їхню плідну взаємодію на уроках географії.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.7 (розділ 1) розкрити суть понять «Методи» та «Прийоми навчання географії».

2. Розкрити зміст різних підходів до класифікації методів навчання географії.

3. Охарактеризуйте словесні, наочні і практичні методи навчання.

4. Проаналізуйте пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний, репродуктивний, проблемного викладу, частково-пошуковий, дослідницький методи навчання.

5. Опишіть методи навчання, які використовуються на відповідних етапах навчання для управління навчальною діяльністю, відповідні логіці протікання навчального процесу.

6. Перерахуйте фактори від яких залежить вибір методи та прийомів навчання географії.

7. Підготувати і змодельовати фрагмент уроку, в якому за допомогою пояснювально-ілюстративного методу (розповідь-опис) можна сформу-

вати в учнів уявлення про природні явища та об'єкти (наприклад, про виверження вулкану (6 клас); про рослинний і тваринний світ певної природної зони, 7 клас; про галузь виробництва, 9 клас).

8. За допомогою пояснювально-ілюстративного методу розкрити зміст способів діяльності при формуванні вміння визначати азимут, знаходити географічні координати точки на карті та ін.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити фрагмент уроку з використанням пояснювально-ілюстративного методу навчання (проблемного викладу матеріалу, частково-пошукового методу навчання).

2. На уроці формуються уявлення учнів про такі грізні явища, як виверження вулкану та землетрус. Запропонуйте методи навчання для розгляду цих явищ. Обґрунтуйте свій вибір.

3. Розробіть фрагмент уроку, на якому вивчається фізико-географічне положення Південної Америки. Який метод слід обрати, якщо до цього учні вже вивчили декілька материків?

4. Скласти тексти для розповіді-опису, розповіді-пояснення, які можна використовувати на уроках географії. Чим відрізняються різні види розповіді?

5. Розробити питання для репродуктивної та евристичної бесіди до однієї з тем курсу загальної географії.

6. Розробити інструктаж для учнів 6-го класу з правил нанесення різних об'єктів на контурну карту.

7. Наведіть приклади використання ілюстрації та демонстрації на уроках географії в 6 класі.

8. Наведіть приклади використання практичних методів навчання на уроках географії.

9. Розробити завдання дослідницького характеру для учнів та запропонуйте методику їх розв'язування.

2.8. Практичне заняття «ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ ПРИ НАВЧАННІ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: проаналізувати основні педагогічні технології, що застосовуються в освітньому процесі з географії; навчити аргументовано вибирати педагогічні технології в процесі навчання географії, що враховують специфіку процесу вивчення географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Освітні, педагогічні, навчальні технології.
2. Традиційні технології навчання.
3. Нові (інноваційні) технології навчання.
4. Рекомендації щодо використання різних технологій навчання.
5. Технології програмованого та дистанційного навчання.
6. Технології формування творчої особистості. Значення застосування імітаційних та ігрових технологій на уроках географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Технологією навчання називається алгоритмічна послідовність дидактичних процедур, гарантовано ведуть до певної освітньої мети. Технологія відрізняється високим ступенем інструментальності, що означає рівень опрацювання конкретних дій, що забезпечують ефективність їх використання. Головним атрибутом навчальної технології є вимірність і відтворюваність планованих педагогічних результатів. Широко застосовуються технології модульного, проектного, ігрового навчання та ін. (див. *рис. 2.17*).

Рис. 2.17. Сучасні технології навчання

Сутність **модульно-рейтингової технології навчання** полягає у послідовному засвоєнні навчального матеріалу певними цілісними, логічно впорядкованими частинами (*модулями*), результати якого є підставою для визначення місця (*рейтингу*) учня серед однокласників. Така технологія навчання є різновидом програмованого навчання, при цьому зміст навчального матеріалу структурується з метою його максимально повного засвоєння, супроводжуючись обов'язковими блоками вправ і контролю за кожним фрагментом. Зміст та обсяг модулів можуть змінюватися в залежності від диференціації здобувачів освіти і від дидактичних цілей.

Модулі – це автономні організаційно-методичні блоки щодо кожного фрагменту структурованого навчального матеріалу. Ключовий момент – організація матеріалу в найбільш стислому і зрозумілому для учнів вигляді.

Рейтинг – позиція учня в класі за результатами навчання з предмета, яка визначається рейтинговим показником (відсотковим відношенням суми опорних оцінок з усіх модулів до суми максимально можливих).

Сутність модульного навчання полягає в тому, що учень досягає конкретних цілей освітньої діяльності в процесі роботи з модулем. Саме модуль виступає як програма навчання, індивідуалізована за змістом, методами навчання, рівнем самостійності, темпом пізнавальної діяльності учня.

У межах навчальної дисципліни кожний модуль змістовно пов'язаний з попереднім і наступним. Для кожного модуля вказують конкретну мету його вивчення та дають відповідні методичні рекомендації. Організаційно кожен модуль є самостійною й автономною частиною навчального процесу.

Залежно від навчального предмета кожен модуль передбачає певний обсяг знань, умінь і навичок, якими повинен оволодіти учень, перелік теоретичних і практичних завдань, які він має виконати. Він повинен також знати вимоги до змісту кожного навчального елемента на конкретному рівні. Виконуючи завдання учень опрацьовує рекомендовану літературу, пише творчу роботу, реферат, резюме-роздум або виготовляє прилади.

Кожен модуль передбачає кілька видів контролю: усне опитування, тестування, семінар, реферат. Результати кожного виду контролю виражаються певною кількістю балів – залежно від значущості навчального матеріалу, який він охоплює, і особливостей виду контролю. Модульно-рейтингова оцінка складається із суми показників успішності за види контролю, що передбачені цим модулем. По закінченні певного модуля виводять у балах рейтинг кожного учня.

Зміст та обсяг модулів можуть змінюватися в залежності від рівневої диференціації здобувачів освіти і від дидактичних цілей. Технологія забезпечує обов'язкове опрацювання кожного компонента дидактичної системи, чітку послідовність викладу навчального матеріалу і систему контролю засвоєних знань, адаптацію навчального процесу до індивідуальних можливостей і запитів учнів.

У основі **імітаційної технології навчання** лежить моделювання в навчальних умовах процесів, що відбуваються в реальних системах. На уроках географії – це використання, глобусів, телурія, різних профілів. При такому навчанні перевага віддається різноманітним практикам. Імітаційне навчання – це форма навчання і практики, яка може бути застосована на уроках географії. Таке навчання використовується для того, щоб замінити і посилити реальний досвід, тобто усі ситуації, які відображаються, мають суттєві аспекти реального світу у віртуальному режимі.

Сьогодні в навчальному процесі поширені **ігрові технології**. Географічні ігри є засобом стимулювання навчальної діяльності під час вивчення географії. *Географічна дидактична гра* надає навчальній діяльності учнів творчого характеру. Значення гри неможливо переоцінити, у тому і є її феномен. Будучи розвагою, відпочинком, вона здатна перерости у навчання, творчість, у модель типу людських відносин і їх проявів у праці.

Поняття «ігрові педагогічні технології» включає групу прийомів організації педагогічного процесу. *Ігрова форма занять* створюється на уроках за допомогою ігрових прийомів, що виступають як засіб стимулювання до навчальної діяльності. Практика застосування технології навчаль-

но-ігрової діяльності показала, що вона сприяє формуванню географічної компетентності, підвищує інтерес учнів до вивчення географії.

Технологія формування творчої особистості. Творчою особистістю є індивід, який має високий рівень знань, потяг до нового, оригінального, вміє відкинути звичайне, шаблонне. Їй притаманні творчі здібності, які є умовою творчої діяльності. Технологія формування творчої особистості вимагає дотримання вчителем таких принципів: принцип розвитку, який передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів; принцип самодіяльності, за якого учні відчують себе співучасниками навчального процесу; принцип самоорганізації, який передбачає самостійну зосередженість учня на вирішенні навчального завдання.

Під час реалізації цієї технології важливо впроваджувати в процес навчання елементи творчості (комбінування, аналогію, універсалізацію, видозміни). Інтерес учнів до творчої діяльності можна викликати шляхом підбору творчих завдань та використання ігрових моментів. Для виконання навчально-творчого завдання необхідно проаналізувати суть завдання, з'ясувати, які дані потрібні для його розв'язання, спланувати алгоритм цього процесу, реалізувати запланований шлях розв'язання, перевірити результат.

Використання технології формування творчої особистості дає змогу кожному учневі працювати самостійно, опановувати узагальнені прийоми розумової діяльності, розвивати свої творчі здібності.

У процесі навчання використовуються багато методів і технологій, що утворюють методичні системи. Основними методичними системами є репродуктивна і продуктивна. У сучасній школі найбільш активно застосовується система проблемного (пошукового) навчання, що відповідає всім новим педагогічним вимогам.

У системах навчання використовуються різні підходи. Методичний підхід – це теоретичне підґрунтя, чітко виражає спрямованість і характер процесу навчання з урахуванням різноманітних коштів його здійснення. Провідними є системний, сценарієвий, діяльнісний, інноваційний та компетентнісний підходи.

Методичні підходи знаходять своє практичне втілення в принципах навчання. Методичний принцип – це процесуальне вираження концепції і типу навчання, що дозволяє застосовувати педагогічні задуми в практичних умовах. Провідними принципами навчання є: принцип розвиваючого і виховує навчання, науковості, комплексності, доступності, позитивності і ін.

Органічне взаємодія всіх структурних елементів навчально-виховного процесу утворює систему навчання. Система навчання може мати традиційний або інноваційний характер. Залежно від цього визначаються типи навчання. Вони відображають лінії поведінки вчителя, що стимулюють пізнавальні і творчі здібності учнів, їх ціннісно-сміслове сприйняття навчальної інформації.

Вдосконаленню навчально-виховного процесу сприяють інновації, що створюються за допомогою оригінальних ідей, засобів, форм і методів навчання. Інновації в світовому і вітчизняній освіті мають багатий досвід.

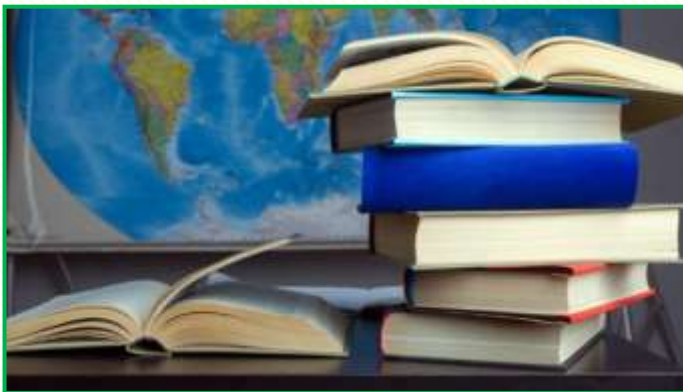
Пріоритетним напрямком розвитку вітчизняного географічної освіти є взаємодія з реальними проблемами сьогодення і практичними завданнями. Навчання географії повинно бути направлено на підготовку учнів до вирішення життєвих питань і успішну інтеграцію в соціальну дійсність.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.8 (розділ 1), розглянути розкрити суть понять: «освітні технології», «педагогічні технології». «Навчальні технології».
2. Описати функції, які виконують технології навчання.
3. Охарактеризуйте основні групи традиційних технологій навчання.
4. Проаналізуйте процес використання інноваційних технологій навчання.
5. Визначити переваги та недоліки технологій програмованого та дистанційного навчання.
6. Розробіть рекомендації щодо використання різних технологій навчання.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрити зміст різних підходів до класифікації технологій навчання.
2. На конкретних прикладах довести актуальність використання інноваційних технологій на уроках географії.
3. Розробити рекомендації щодо використання технології формування творчої особистості.
4. Підготуйте повідомлення значення застосування імітаційних та ігрових технологій на уроках географії.

2.9. Практичне заняття «МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА ЗАНЯТТЯХ З ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: проаналізувати основні засоби навчання географії, їх класифікацію та функції; засвоїти загальні вимоги до методики використання засобів наочності на уроках географії; набути навичок роботі з різними засобами навчання.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Принцип наочності у процесі навчання географії.
2. Система засобів навчання географії. Класифікаційні групи засобів наочності.
3. Підручник географії, навчальна географічна карта, технічні засоби навчання.
4. Сучасний кабінет географії. Шкільна геоінформаційна система.
5. Методичні особливості використання засобів наочності у процесі навчання географії в школі.
6. Загальні вимоги до методики використання засобів наочності на уроках географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Успішність процесу навчання географії й ефективність використання навчальних методів істотно залежить від технічно-технологічного забезпечення цього процесу, тобто від засобів навчання.

Засобами навчання географії є джерела знань, а також прилади та інструменти, які безпосередньо використовуються в навчальному процесі з метою ефективного вирішення освітніх завдань. До таких джерел знань відносяться навчальна і програмно-методична література, посібники різного призначення, в тому числі сучасні електронні освітні ресурси. Засоби навчання географії відіграють важливу освітню, розвиваючу і виховну роль.

Спираючись на теорію пізнання, дидактика географії розробляє способи навчання, спрямовані на засвоєння змісту шкільної географічної освіти, формування в учнів географічного бачення світу й розвиток їхньої особистості. Для цього використовують і різноманітні засоби навчання географії, які не тільки збагачують чуттєвий досвід школярів і сприяють конкретизації їхніх уявлень, але й дають змогу вирішувати спеціальні дидактичні завдання – розкривати географічні закономірності, проводити узагальнення, робити висновки.

Система засобів навчання географії формувалася поступово, відображаючи як нові психо-дидактичні досягнення, так і вплив технічно-технологічного прогресу на дидактику географії.

Класифікація засобів навчання географії (за змістом і спрямуванням) подана у вигляді таблиці 2.5:

Таблиця 2.5

Диференціація засобів навчання географії

<i>Групи засобів навчання</i>						
<i>Об'єктно-натуральні</i>	<i>Об'єктно-замінювальні</i>	<i>Приладно-природничі</i>	<i>Програмно-забезпечувальні</i>	<i>Апаратно-забезпечувальні</i>	<i>Організаційно-технологічні</i>	<i>Інтегровані інформаційні</i>
<i>Типи / види засобів навчання</i>						
1) реально-географічні; 2) фрагментарно-географічні	1) вербальні; 2) ілюстративно-зображувальні; 3) аудіовізуальні; 4) графічно-знакові; 5) картографічні; 6) прототипні: а) генералізовані; б) ідеалізовані; 7) стереоголографічні; 8) комбіновані об'єктно-замінювальні	1) геодезично-топографічні; 2) метеорологічні; 3) гідрологічні; 4) геометричні; 5) астрономічні; 6) інші приладно-природничі	1) програмно-загальні; 2) програмно-загально-прикладні; 3) програмно-спеціалізовані: а) навчально-тренінгові; б) просторово-аналітичні; в) інші програмно-спеціалізовані	1) власне комп'ютерні: а) персональні комп'ютери; б) більш потужні комп'ютери; 2) автономні аудіовізуалізаційні; 3) інформаційно-накопичувальні; 4) позиційно-навігаційні; 5) інші апаратно-забезпечувальні	1) інформаційно-мережні: а) локально-мережні; б) глобально-мережні; 2) організаційно-забезпечувальні: а) шкільне індивідуальне спеціалізоване навчальне місце; б) шкільне колективне спеціалізоване навчальне місце; в) загальноосвітній навчальний клас; г) тематичний навчальний клас (кабінет); д) навчально-дослідний полігон, метеорологічний майданчик чи куточок, туристська чи екологічна стежка або маршрут; е) інші організаційно-забезпечувальні засоби, в т.ч. комбіновані; 3) системно-позиційно-навігаційні; 4) інші організаційно-технологічні	1) багатооб'єктні умовно інтерактивні; 2) мультимедійні

Навчальні засоби мають певні *дидактичні властивості та функції*.

Дидактичними властивостями того чи іншого навчального засобу вважаються його якості, які можна використовувати в педагогічному процесі.

Дидактичні функції – це зовнішні прояви властивостей навчального засобу. Провідними дидактичними функціями навчальних засобів є освітня, розвиваюча, виховна.

Освітня функція спрямована на стимулювання та активізацію пізнавальної діяльності, на розвиток мислення та інших якостей школяра. Особливо важливу роль тут відіграє функція наочності, що забезпечує доступність навчання та міцність засвоєння навчального матеріалу. Проблема наочності ніде не набуває такого важливого значення, як в методиці географії, жоден з інших предметів в такій мірі не потребує наочності, як географія.

Не менш відповідальною є функція забезпечення операційної діяльності учнів, яка яскраво проявляється в процесі формування практичних умінь і навичок. Поряд із зазначеними навчальні засоби виконують також функцію управління пізнавальною діяльністю школярів і всім навчально-виховним процесом.

Розвиваюча функція засобів навчання передбачає сприяння насамперед розумовому розвитку учнів. Ця функція проявляється через поступове ускладнення роботи із засобами навчання, що впливає на мислення школярів, стимулює активізацію все більш високих його форм. Реалізується розвиваюча функція засобів навчання через рівні пізнавальної діяльності і передбачає поступовий перехід учнів з рецептивного на репродуктивний і дослідницький стиль пізнання.

Виховна функція засобів навчання пов'язана з їх властивістю глибокої виразності та емоційності, які здатні впливати на почуття учнів (наочні посібники та друковані інформаційні засоби). Підбираючи і включаючи в навчальний процес засоби навчання відповідної тематики, учитель з їх допомогою може вирішувати завдання виховного та світоглядного характеру.

Нормативний перелік навчального обладнання з географії для загальноосвітніх установ включає засоби навчання, що забезпечують базовий рівень оволодіння предметом відповідно до обов'язкового мінімуму змісту географічної освіти. При відборі засобів навчання враховують-

ся стратегія розвитку загальної освіти, специфіка предмета, досягнення новітніх інформаційних технологій.

Перелік містить наступні види засобів навчання географії: *натуральні об'єкти (демонстраційні та роздаткові), моделі, прилади, інструменти, обладнання, карти, портрети, демонстраційні таблиці, транспаранти, слайд-альбоми, відео-фрагменти, відеофільми, програмно-методичні комплекси та електронні посібники.*

Провідним засобом навчання географії є підручник, в якому систематично викладаються основи географічних знань на сучасному рівні досягнень науки.

Важливим засобом навчання географії є карта. Географічна карта має потрійне призначення: вона служить об'єктом вивчення, засобом наочності та джерелом знань про досліджувані явища.

Сучасний кабінет географії є частиною інформаційно-освітньої системи школи. Його обладнання та оснащення повинні відповідати санітарно-гігієнічним нормам і вимогам техніки безпеки.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.9 (розділ 1), розкрити суть принципу наочності у процесі навчання географії.
2. Описати систему засобів навчання географії та провести класифікацію засобів наочності.
3. Охарактеризуйте підручник географії, як провідний засіб навчання географії.
4. Оцініть навчальну географічну карту як важливий засіб навчання географії. Проаналізуйте процес використання сучасних картографічних засобів навчання.
5. Розробіть рекомендації щодо використання сучасного кабінету для реалізації можливостей засобів навчання на уроках географії.
6. Опишіть методичні особливості використання засобів наочності у процесі навчання географії в школі.

Завдання для самостійної роботи:

1. Самостійно виготовити наочний посібник до однієї з тем шкільного курсу географії. Пояснити на якому етапі уроку посібник можливо засто-

совувати, якими методами і прийомами слід користуватися при застосування засобу.

2. Розробити методику використання глобуса при поясненні одного з питань шкільного курсу географії.

3. Перерахуйте загальні вимоги до методики використання засобів наочності на уроках географії.

4. Проаналізувати один з підручників з географії за планом:

- Структура підручника, основні розділи, взаємозв'язок між розділами, між підручником і програмою.
- Текст підручника, його логічна структура. Співвідношення теоретичного і описового матеріалу в параграфах підручника; переважання індуктивного (дедуктивного) шляху подання матеріалу. Повнота розкриття підручником понять програми.
- Питання і завдання, їх призначення, переважаючі типи.
- Ілюстративний матеріал, його кількість, призначення, зв'язок з текстом, якість виконання.
- Апарат орієнтування підручника, його методичне значення.
- Завдання, додатки, їх значення, оцінка.
- Словник термінів, його призначення.
- Виховна і розвивальна спрямованість підручника, можливості активізації пізнавальної діяльності учнів засобами підручника.
- Доступність для учнів даного віку тексту і позатекстових компонентів підручника.

5. Розробити фрагмент уроку з використанням декількох прийомів роботи з підручником.

2.10 Практичне заняття «МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: ознайомитись із класифікацією ТЗН; розвивати практичні навички готувати слайдову відео-презентацію, готувати і моделювати фрагмент уроку із використанням мультимедійної дошки; уміти аналізувати фрагмент уроку студентів відповідно до його методичних особливостей та специфіки уроків географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Класифікація технічних засобів навчання, їх складові компоненти.
2. Психолого-педагогічні передумови застосування ТЗН.
3. Обґрунтування необхідності впровадження в навчальний процес ТЗН.
4. Використання технічних засобів в освітньому процесі з географії.
5. Мультимедіа в системі технічних засобів навчання на уроках географії.
6. Використання вчителем на уроках географії інтерактивної (мультимедійної) дошки, шкільної геоінформаційної система та комп'ютерної мережі Інтернет.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Технічні засоби навчання (ТЗН) мають яскраво виражений інтерактивний характер. Він полягає в тому, що ТЗН дозволяють поєднувати і комбінувати навчальні інформаційні ресурси в необхідних пропорціях і варіантах. Функціонально ТЗН можуть використовуватися для передачі навчальної інформації, управління і контролю освітнім процесом, тренінгу і в інших цілях. В освітньому процесі з географії використовуються як традиційні (аудіовізуальні і екранно-звукові), так і сучасні (інформаційно-

комунікаційні) технічні засоби (рис. 2.18). Головне методичний правило тут – попередня адаптація наявних ресурсів до цілей і завдань навчального процесу. При цьому слід також враховувати існуючі жорсткі нормативи часу роботи школярів з такими засобами.

Рис. 2.18. Технічні засоби навчання

Найбільш продуктивним напрямком використання сучасних інформаційно-комунікаційних засобів є впровадження в процес навчання географії *навчальних електронних карт*. Навчальна електронна карта – це спеціальна цифрова картографічна модель, підготовлена до візуалізації на екрані з метою навчання.

Використання навчальних електронних карт вимагає наявності в класному приміщенні *інтерактивної дошки*. Вона має вигляд екрану, що працює як частина системи, в яку також входять комп'ютер і проектор. За допомогою проектора зображення робочого столу комп'ютера проектується на поверхню інтерактивної дошки. Зображення проектується на дошку зображенням можна працювати, вносити зміни та позначки.

Електронні навчальні засоби та цифрові освітні ресурси здатні генерувати створення шкільної геоінформаційної системи. *Шкільна геоінформаційна система* (ГІС) – це навчально-методичний комплекс, що включає програмну оболонку і інструментарій для роботи з інформацією, комплекти цифрових карт, набір космічних знімків і методичні рекомендації для вчителя. Програмна оболонка має засоби створення та редагування циф-

рових карт, виконання вимірювань і розрахунків відстаней і площ, побудови тривимірних моделей, обробки даних дистанційного зондування, зокрема цифрових космічних знімків, а також інструментальні засоби для роботи зі статистичними даними. Цифрові карти крім загальногеографічної довідкової інформації містять відомості про рельєф і внутрішню будову надр, кліматі, внутрішніх водах, рослинність і тваринний світ, ґрунтах, населенні і господарської діяльності. Цифрові карти також дозволяють відслідковувати динаміку процесів суспільного розвитку.

Шкільна ГІС може використовуватися як в демонстраційному режимі при вивченні нового матеріалу, повторенні та узагальненні пройденого, так і для виконання практичних робіт учнями в комп'ютерному класі. ГІС дозволяє реалізувати такі види діяльності учнів і вчителя, як інтерактивний аналіз карт, створення власних творів з описом об'єктів, процесів, явищ та ін. Одним з ефективних напрямків навчальної діяльності при цьому є робота з контурними картами. Контурні карти, побудовані в шкільній ГІС, можна заповнювати в електронному вигляді за допомогою вбудованого редактора карт, але також можна заповнювати традиційним способом.

Розвиток інформаційної сфери в даний час тісно пов'язане з функціонуванням всесвітньої системи об'єднаних комп'ютерних мереж Інтернет. Зараз ця система дає можливість здійснення масового та індивідуального прямого і дистанційного навчання, а також самонавчання. Глобальна мережа надає вихід у зовнішній світ і породжує сильну мотивацію до самостійної пізнавальної діяльності, сприяє розвитку комунікативних навичок та інших гуманітарних атрибутів особистості. Окремо необхідно відзначити роль Інтернету в системі комплексного використання електронних навчальних засобів. Освітні ресурси Інтернету в навчанні географії забезпечують інформаційне насичення навчального процесу, але також розширюють його комунікативні можливості.

Популярним напрямом використання мережі Інтернет в навчанні географії є застосування освітніх веб-квестів. Освітній веб-квест є сайтом в Інтернеті, який присвячений певній темі і складається з декількох пов'язаних єдиною сюжетною лінією розділів, насичених посиланнями на інші ресурси. Веб-квести, як і навчальні проекти, можуть охоплювати навчальний предмет, тему, окрему проблему, але також бути міжпредметними.

Сучасні електронні засоби навчання забезпечують прямий доступ до багатофункціональних інформаційних ресурсів, збільшують комунікаційні

можливості навчального процесу, стимулюють пізнавальну діяльність учнів, роблять навчання більш динамічним і ефективним. Використання можливостей сучасних ТСО в процесі навчання географії вимагає від вчителя спеціальної технічної і методичної підготовки.

***Вимоги до процесу підготовки та проведення уроку
з використанням ТЗН:***

- визначити методи і прийоми забезпечення активної пізнавальної діяльності учнів, міцного засвоєння ними знань, набуття умінь і навичок;
- визначити обсяг і особливості знань, які повинні засвоїти учні (уявлення, факти, закони, гіпотези), необхідність демонстрування предмета, явища або їх зображення;
- використовувати наочність та елементи навчальної гри;
- використовувати схеми, слайди, графіки, фотографії для кращого засвоєння учням матеріалу;
- відібрати і проаналізувати аудіовізуальні та інші дидактичні засоби, встановити їх відповідність змістові та меті уроку, можливе дидактичне призначення як окремих посібників, так і комплексу загалом;
- враховувати автономність подачі та пояснення нового навчального матеріалу;
- враховувати відповідність змісту навчально-виховним завданням уроку;
- враховувати зв'язок із раніше вивченим матеріалом і досвідом набутим учнем;
- врахування можливості застосування різних методичних прийомів, спрямованих на розвиток пізнавальних інтересів учнів і забезпечення міцності засвоєння знань;
- врахування пізнавальних закономірностей навчальної діяльності учнів, їх підготовленість до засвоєння навчального змісту аудіовізуальними засобами;
- встановити, на якому попередньому пізнавальному досвіді здійснюватиметься вивчення кожного питання теми;
- детально проаналізувати зміст і мету уроку, логіку вивчення навчального матеріалу;
- забезпечити органічне поєднання використання ТЗН зі словами вчителя, а також з іншими засобами навчання;
- індивідуалізація навчання;

- інтенсифікація процесу подачі навчальної інформації;
- комп'ютерні технології також повинні використовуватись з урахуванням вікових особливостей учнів;
- повторення, узагальнення та систематизація знань;
- раціональне використання часу;
- реалізація на уроці всіх дидактичних принципів;
- створювати проблемні ситуації по поясненні теми для прикладу;
- формувати естетичні, моральні правила норм поведінки і діяльності учнів взагалі;
- широко використовувати методи, прийоми та способи активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів та їхнього творчого розвитку.

Комплексне використання аудіовізуальних засобів навчання на уроках повинно відповідати таким вимогам:

- врахування пізнавальних закономірностей навчальної діяльності учнів, їх підготовленість до сприймання і засвоєння навчального змісту аудіовізуальними засобами;
- забезпечення органічного поєднання їх зі словами вчителя, а також з іншими засобами навчання;
- відповідність змісту і навчально-виховним завданням уроку;
- врахування можливості застосування різних методичних прийомів, спрямованих на розвиток пізнавальних інтересів учнів і забезпечення міцності засвоєння знань.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.10 (розділ 1) провести класифікацію технічних засобів навчання та їх складових компонентів.

2. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, ознайомитись з психолого-педагогічними передумовами застосування ТЗН.

3. Обґрунтувати необхідність впровадження в навчальний процес ТЗН.

4. Описати процедуру використання технічних засобів в освітньому процесі з географії.

5. Проаналізувати переваги та недоліки використання мультимедіа в системі технічних засобів навчання на уроках географії.

6. Прокоментувати перспективи використання вчителем на уроках географії інтерактивної (мультимедійної) дошки, шкільної геоінформаційної система та комп'ютерної мережі Інтернет.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити слайдову відео- (фото)- презентацію (12-15 слайдів) у форматі Microsoft PowerPoint до комбінованого уроку з географії (навчальний курс і тема уроку на вибір студента) із усіма необхідними елементами. При підготовці відео- (фото)-презентації слід звернути увагу на: якість фотоматеріалів, читабельність тексту, шрифт і розмір тексту, порядок подачі слайдів.

2. Підготувати і змодельовати фрагмент уроку із використанням мультимедійної дошки, відео- (фото)-презентації на різних етапах уроку.

3. Розробити фрагмент уроку з комплексним використанням аудіо-візуальних засобів навчання.

2.11. Практичне заняття «ВИКОРИСТАННЯ КАРТОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ЗНАНЬ НА УРОКАХ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: навчитись складати поширений поурочний план-конспект уроку із включенням усіх методів і прийомів, дотримуючись послідовності етапів макроструктури комбінованого уроку, та вибору ефективних методів, прийомів та засобів формування географічних знань, умінь і навичок; розвивати вміння

використовувати сформовані знання на практиці, вміння працювати з навчальними програмами, підручниками та атласами.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Класифікація навчальних географічних карт за функцією.
2. Навчально-виховні функції та дидактичне значення карти.
3. Цілі вивчення географічних карт. Робота з ними в шкільному курсі географії.
4. Зміст і прийоми навчання розумінню і читанню географічних карт.
5. Методика використання глобуса на уроках географії.
6. Електронні карти та шкільна геоінформаційна система.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Навченість школяра роботі з географічною картою визначається трьома ознаками: здатністю читати, розуміти і знати карту.

Для досягнення зазначеної ступеня навченості необхідно сформува-ти такі **картографічні уміння**:

- при вивченні курсу «Загальна географія» (6 клас) – уміння орієнтуватися на місцевості за допомогою топографічної карти і самостійно рухатися за азимутом, вимірювати на місцевості відстані, визначати географічні координати, читати по карті рельєф; уміння оцінювати окремі компоненти природи Землі, аналізувати, порівнювати і пояснювати їх значення;

- при вивченні курсів географії у 6-7 класах: складати характеристики природно-територіальних комплексів, характеризувати клімат або інший компонент природи, порівнювати особливості цих компонентів в двох природних регіонах, складати комплексний опис природи за декількома картами, розрізняти карти загально географічні і тематичні;

- встановлювати відмінності масштабів в різних місцях карт (світових, півкуль і материків) і визначати види спотворень, що дають карти, аналізувати карти природи, встановлювати за картами залежність особливостей одних компонентів природи від інших, читати топографічні карти і проводити по них вимірювання координат точок, істинних і магнітних азимутів, абсолютних і відносних висот, крутизну схилів, будувати профілі за дрібномасштабною картою і на місцевості.

- при вивченні питань економічної географії: аналізувати і читати соціально-економічні карти, встановлювати залежність в розміщенні господарства від природних умов, давати за картами економіко-географічну характеристику країни, району, промислового вузла або міста, складати картограми і картодіаграми на контурних картах;

- при вивченні географії у 8-9 класах формуються уміння читати і аналізувати політичні та соціально-економічні карти, встановлювати зв'язки природно-соціального характеру, складати комплексні глобальні, регіональні і країнознавчі географічні характеристики.

При роботі з географічною картою використовуються різноманітні *прийоми*, диференційоване (просте, складне або творче) читання, подорожі за допомогою карти, картографічні диктанти, самостійні роботи, вивчення номенклатури та ін. Необхідно при цьому дотримуватися постійного поєднання практичних і розумових дій.

Електронна карта є картографічним зображенням, яке отримане на основі даних цифрових карт і візуалізоване на моніторі комп'ютера,

відеоекрані або іншому технічному пристрої. Навчальна електронна карта – це спеціальна цифрова картографічна модель, підготовлена до візуалізації на екрані для цілей навчання.

На відміну від звичайних електронні карти мають багатошаровий зміст і різноманітні навчальні функції. Наприклад, фізична карта може включати рельєфний шар, гідрологічний, кліматичний; економічна карта – природно-ресурсний, галузевої. При цьому електронні карти забезпечуються функціями редагування, виправлення, порівняння. Важливою характеристикою електронної карти є наявність в ній додаткового інформаційного блоку. Він відображає специфіку карти, акцентуючи увагу на найбільш значимих особливості географічних об'єктів і територій.

Більшість додаткових інформаційних матеріалів забезпечена ілюстраціями. Тому демонстраційний потенціал електронних карт істотно вищий, ніж друкованих. Це дозволяють робити навчальні заняття більш ефективними і захоплюючими. Так, при роботі з електронною картою можна наближати вибрані ділянки земної поверхні для більш детального розгляду; знімати частину позначень, спрощуючи карту; робити ілюстрації; наносити написи, наповнювати карту новим ілюстративним або текстовим матеріалом, поєднувати та комбінувати структурні рівні. Таким чином, можливості електронної карти дозволяють застосовувати різні форми і прийоми навчальної роботи, активізувати пізнавальну діяльність учнів і вирішувати інші педагогічні завдання.

Шкільна геоінформаційна система (рис. 2.19) – це навчально-методичний комплекс, що включає програмну оболонку і інструментарій для роботи з інформацією, комплекти цифрових карт, набір космічних знімків і методичні реко-

Рис. 2.19. Використання ГІС та GPS технології

ментації для вчителя. Програмна оболонка має засоби створення та редагування цифрових карт, виконання вимірювань і розрахунків відстаней і площ, побудови тривимірних моделей, обробки даних дистанційного зондування, зокрема цифрових космічних знімків, а також інструментальні засоби для роботи зі статистичними даними.

Інструментарій оболонки дозволяє читати цифрову карту, отримуючи інформацію про природні, техногенні, соціальні об'єкти. Цифрові карти крім загально географічної довідкової інформації містять відомості про рельєф і внутрішню будову надр, клімату, внутрішніх вод, рослинність і тваринний світ, ґрунтах, населенні і господарської діяльності. Цифрові карти також дозволяють відслідковувати динаміку процесів суспільного розвитку.

Шкільна ГІС може використовуватися як в демонстраційному режимі при вивченні нового матеріалу, повторенні та узагальненні пройденого, так і для виконання практичних робіт учнями в комп'ютерному класі. ГІС дозволяє реалізувати такі види діяльності учнів і вчителя, як інтерактивний аналіз карт, створення власних досліджень з описом об'єктів, процесів, явищ.

Одним з ефективних напрямків навчальної діяльності при цьому є робота з контурними картами. Контурні карти, які побудовані в шкільній ГІС, можна заповнювати в електронному вигляді за допомогою вбудованого редактора карт, але також можна роздруковувати та заповнювати традиційним способом.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.11 (розділ 1) провести класифікацію географічних карт.
2. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, ознайомитись з сучасними картографічними засобами навчання.
3. Охарактеризувати цілі вивчення географічних карт. Розкрити сутність понять «розуміти карту», «читати карту», «знати карту».
4. Обґрунтувати необхідність впровадження в навчальний процес географічних карт як засобу навчання.
5. Описати методичні прийоми роботи з картами на уроках географії.
6. Розкрити сутність організації роботи з глобусом та проаналізувати переваги та недоліки використання глобуса як засобу навчання на уроках географії.

7. Прокоментувати перспективи використання вчителем на уроках географії електронних карт та шкільної геоінформаційної системи.

8. Розкрити навчальні функції географічних карт. Описати групи географічних карт за функціями в навчальному процесі.

9. Охарактеризувати зміст і прийоми навчання розумінню карти.

10. Пояснити, як ви будете навчати учнів читати карти на основі типових планів, які є в програмах і підручниках: *план характеристики географічного положення океану, план вивчення материків, план характеристики географічного положення материка, план характеристики річки, план характеристики природної зони, план характеристики природної країни (7 клас); план характеристики своєї області (8-9 класи).*

Завдання для самостійної роботи:

1. Сформулювати запитання і завдання на використання масштабу карти.

2. Сформулювати пізнавальні завдання по градусній сітці. Такі завдання можуть бути: а) на визначення сторін горизонту; б) на визначення координат точок; в) на визначення відстаней по меридіанах і паралелях.

3. Сформулювати запитання і завдання на розуміння умовності картографічного відображення на плані місцевості і на топографічній карті.

4. Підготуватися до першого показу учням однієї з карт, дотримуючись наступної послідовності: визначення масштабу, ознайомлення з легендою, проекцією; підготовка прикладів, які розкривають особливості побудови карти: особливості градусної сітки, шкали висот та глибин; складання питань для учнів на визначення таких особливостей. Для цього використовувати такі карти для показу: фізична карта світу, кліматична карта світу, політична карта світу, тектонічна карта світу, карта ґрунтів України, економічна карта України.

5. Розробити і змоделювати фрагмент уроку «використання географічних карт» (при підготовці фрагменту уроку слід використовувати різноманітні прийоми, методи і засоби навчання).

6. Розробити систему завдань з читання і накладання тематичних карт. Вказати клас, тему, обладнання, питання для бесіди з учнями. Зміст завдань може бути наступним: провести аналіз меж поширення

ґрунтово-рослинних зон методом накладання кліматичних, фізичних карт, карт ґрунтів та рослинності; співставити фізичну і кліматичну карти з метою визначення впливу рельєфу на розподіл опадів.

7. Проаналізувати систему практичних робіт одного з курсів географії. Визначити практичні роботи з використанням географічних карт, виявити картографічні знання та вміння, які формуються у учнів при їх виконанні.

8. Розробити завдання для роботи з топографічними картами учнів 6 класу (читання топографічної карти за умовними знаками) та 8 класу (читання рельєфу за горизонталями, визначення координат, відстаней, напрямків).

9. Розробити методику використання глобуса при поясненні одного з питань шкільного курсу географії.

2.12. Практичне заняття «ВИКОРИСТАННЯ РІЗНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ З ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: вивчити форми організації навчання географії, особливості сучасного уроку географії в умовах реалізації сучасних стандартів освіти, особливості проведення уроків різних типів, географічних екскурсій, набуті навичок конструювання уроків, аналізу і оцінювання уроків, розробки робочої документації вчителя географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література

Питання та проблеми для обговорення:

1. Форми організації навчальної роботи з географії. Класифікації форм організації навчального процесу.
2. Види організації навчальної роботи з географії.
3. Сучасний урок географії. Вимоги до уроку географії.
4. Типи та структура уроків географії.
5. Методика проведення етапів макроструктури уроку: організація класу до уроку; перевірка домашнього завдання; актуалізація опорних знань, умінь і навичок; мотивація навчальної діяльності та повідомлення теми уроку; формування нових знань, умінь і навичок; узагальнення і систематизація засвоєних знань, умінь і навичок; підсумки уроку; організація домашньої роботи.
6. Підготовка вчителя до уроку географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Форми організації навчальної роботи з географії (рис. 2.20) – це способи здійснення предметного навчання, що виражають внутрішню структуру і зовнішні зв'язки цього процесу. Виділяються кількісні (фронтальна, групова, індивідуальна), комунікативні (індивідуально-опосередкована, парна, групова, колективна) та базові (загальні) форми навчання.

Рис. 2.20. Використання різних форм навчання в освітньому процесі з географії

В даний час основна організація навчальної роботи з географії здійснюється в рамках **класно-урочних занять** наступних видів: урок, спостереження за природою, практична робота на місцевості, навчальна екскурсія, домашня робота учнів, консультації вчителя, додаткове заняття, підсумкова атестація. *Основною одиницею навчального процесу є урок.* Існують також різні форми позакласного і позаурочного навчання географії.

Основна мета сучасного уроку – розвиток особистості учнів. Його головною ознакою є самостійна діяльність учнів, розв’язування навчальних завдань. Сучасний урок характеризується атмосферою педагогічного співробітництва і співтворчості, його структура відрізняється композиційною свободою. В умовах впровадження сучасних стандартів особлива увага приділяється формуванню універсальних навчальних дій як на уроці, так і в позаурочній діяльності.

Підготовка до уроку – складний і багатоаспектний напрямок професійної діяльності вчителя. Педагогічний задум знаходить свою реалізацію в робочій програмі і конспекті (технологічній карті) уроку. Підготовка вчителя до уроку є трудовою функцією педагога, що входить в професійний стандарт педагогічного працівника.

Форми добровільних навчальних занять поза рамками предметного розкладу називаються *позакласними, або позаурочними*. Вони покликані задовольняти різноманітні пізнавальні, творчі та профорієнтаційні запити учнів, можуть носити масовий (олімпіада, предметний тиждень), груповий (факультативне заняття, гурток) або індивідуальний (підготовка доповіді, виготовлення посібника, моделі) характер.

Найважливішою педагогічною вимогою до уроку з кожного навчального предмету є його єдність в дидактичному, логічному і психологічному відношеннях, що має забезпечити єдність навчання, виховання та розвитку учня.

До уроку географії ставляться вимоги: організаційні, дидактичні, психологічні, етичні, гігієнічні.

Організаційні вимоги: раціональне використання відведеного часу; чіткість визначення та постановки навчальної мети і завдань уроку; добре продумане тематичне і поурочне планування.

Дидактичні вимоги: конкретно поставлені завдання на уроці, які визначають обсяг знань, умінь і навичок учнів, а також розвиток їхнього наукового світогляду; доступність навчального матеріалу, виділення головного у змісті та його зв'язок з попередньо отриманими знаннями; науковість змісту уроку; генералізація навчального матеріалу; кожен урок має спонукати учнів до самостійної творчої діяльності, активізувати процес пізнання; поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм роботи учнів, диференціація навчання; стовідсоткове навантаження учнів упродовж усього уроку; основний навчальний матеріал має бути засвоєний учнями за час, відведений на вивчення теми на уроці.

Психологічні вимоги: врахування вікових та індивідуальних особливостей учня: його мислення, пам'яті, уваги, уяви, волі; врахування психологічного стану вчителя.

Етичні вимоги: педагогічний такт учителя у стосунках з учнями та гуманне ставлення до них під час навчального процесу.

Гігієнічні вимоги: утримання приміщення в належному санітарному стані, забезпечення температурного режиму, норм освітлення; запобігання перевтоми учнів.

Готуючись до проведення уроку вчитель повинен: здійснити відбір змісту навчального матеріалу з урахуванням мети і завдань даного уроку; виділити труднощі, що можуть виникнути у процесі вивчення

нового матеріалу; вибрати найдоступніші форми і способи пояснення нових понять, закономірностей; визначити систему найефективніших методів та прийомів навчання; спланувати взаємодію з учнями на різних етапах навчального пізнання в межах уроку; підібрати необхідні засоби наочності до даного уроку. Кінцевим результатом підготовчої роботи вчителя до уроку є **поурочний план**.

Комбінований урок, як і будь-який інший вид уроку, має свою макроструктуру (етапи). Зокрема, для ефективного проходження **організаційного етапу уроку** необхідно: систематично удосконалювати організаційні вміння; перед кожним уроком психологічно налаштовувати школярів на роботу, відволікати від попередніх вражень; постійно виховувати зібраність, прагнення до порядку та дисципліни у навчанні, до самоорганізованості. Вчитель різними методами і прийомами може впливати на організацію класу до уроку: розв'язування кросворду на перерві, пов'язаного з темою уроку; відшукування об'єктів на карті, які будуть вивчатися на уроці; зачитування уривку оповідання на тему майбутнього уроку. Організація учнів до уроку не повинна забирати багато часу, але повинна характеризуватися певним динамізмом, давати учням заряд психічної енергії і працездатності.

Перевірка домашнього завдання. Цей етап, як правило, є невід'ємною складовою комбінованого уроку. Перевірка домашнього завдання є значним мотивуючим і стимулюючим фактором. Цей процес має бути організований так, щоб в учнів сформувалась стійка думка про неможливість не виконати домашнього завдання й розуміння того, що результати навчання безпосередньо пов'язані із систематичним виконанням домашньої роботи.

Перевірка – це обов'язковий компонент процесу навчання, який забезпечує зворотний зв'язок між учителем і учнями. Оцінювання знань, умінь і навичок є органічною частиною процесу навчання. Вона здійснюється на всіх його етапах. Об'єктивна необхідність цієї діяльності вимагають від учителя чіткого продумування форм і методів перевірки. Наприклад, доречним є використання тестових завдань, програмованого опитування. Форми перевірки знань можуть бути: усна, письмова; індивідуальна, групова і фронтальна. Виставлені оцінки вимагають об'єктивності і мотивації.

Актуалізація опорних знань. Це етап уроку, на якому відтворюються знання, вміння або життєвий досвід учнів, необхідні для опанування

нового матеріалу. Це дає вчителю можливість оцінити, на якому рівні перебувають учні, наскільки вони готові до сприйняття нової інформації. Цей етап можна назвати підготовчим. Актуалізувати опорні знання може й сам учитель, або можна звернутися до тексту підручника, схеми. Вчителі широко використовують бесіду, методи «Мозковий штурм», «Асоціювання», диктанти, короткі самостійні роботи.

Мотивація навчальної діяльності. Метою цього етапу є збудження інтересу учнів до розглядуваної теми, підготовка до свідомого сприйняття нового матеріалу. Мотивація стимулює процеси навчання, допомагає створити спрямованість на навчальну роботу і перетворює учнів з об'єкта навчання на його суб'єкт. Основними мотиваційними аспектами, до яких звертається вчитель, є пізнавальний інтерес, проблемність і практична значимість.

До прийомів, які найчастіше використовуються для мотивації, належать: зв'язок навчального матеріалу з реаліями життя, показ його практичного значення; створення проблемної ситуації, для розв'язання якої потрібно засвоїти нове; вплив на емоційну сферу; використання яскравих афоризмів, порівнянь, образів; рольові ігри та ін.

Залучення учнів до активної пізнавальної діяльності об'єктивно вимагає розуміння мети і завдань уроку. Щоб учні активно включилися в роботу, їм необхідно усвідомити заради чого вони будуть вчитися – мотив своєї діяльності. При цьому створюються умови для розуміння змісту теми уроку, усвідомлення вагомості і послідовності шляхів її вивчення, спонукання до зацікавленості предметним змістом і діяльністю його засвоєння.

Формування нових знань, умінь і навичок. Цей етап має самостійне значення. Його мета – опанування учнями нових знань і способів дії. На більшості уроків шкільного курсу географії – це основна й найбільш тривала за часом частина уроку. Сьогодні життя вимагає активніше звертатися до продуктивних методів та прийомів, що дають можливість активізувати розумову діяльність учнів, можливість свідомого опанування учнями матеріалу під керівництвом учителя, навчати школярів вчитися.

У змісті кожної теми можна знайти матеріал для цікавої емоційної розповіді вчителя, що пробудить інтерес учня до предмета. Географія також має невичерпні можливості для використання наочності – це і карти, і фото, й відео, й моделі. Кожна тема дає можливість показати взаємозв'язок із реальним життям, практичну значущість предмета.

Осмислення нових знань, їх систематизація та узагальнення, закріплення вивченого – важливий етап, який забезпечує ґрунтовність навчання. Досягається шляхом репродуктивного відтворення вивченого, виконанням завдань для визначення головного в новій інформації, а потім виконання проблемних і творчих завдань на основі вивченого. Необхідно використовувати практичні завдання, різноманітні питання, які потребують активної розумової діяльності, доречним буде поєднання індивідуальної та групової роботи. Дидактична мета цього етапу – це узагальнення і систематизація результатів попередніх етапів процесу навчання. Узагальнення будь – якого рівня тісно пов'язане із систематизацією. *Систематизація* – це розумова діяльність, у процесі якої знання про об'єкти і явища навколишнього світу організовуються в системи, які відображають реально існуючі, природні. Наслідки систематизації матеріалізуються у вигляді заповнення текстових таблиць, виконання схематичних рисунків, побудови образно-символічних схем, складання планів.

На **підсумковому етапі** встановлюється відповідність між поставленими завданнями уроку та його результатами, вносяться корективи, визначаються перспективи, складається план подальшої роботи. Цю роботу можна назвати контрольнo-коригувальною.

Порівняння результатів навчання з поставленими завданнями дає вчителю можливість виявити типові помилки й утруднення учнів і з'ясувати їх причини та визначити шляхи їх усунення. Для цього необхідно використовувати різноманітні форми й методи роботи. Цей етап стосується не тільки результатів оволодіння змістом теми, а й оцінки діяльності класу чи окремих учнів. Обов'язково оцінюється робота класу в цілому на уроці.

Мета етапу організації домашньої роботи – пояснити учням особливості виконання домашньої роботи, провести інструктаж, мотивувати необхідність її виконання. Домашня робота сприяє міцному засвоєнню матеріалу, розвиває пам'ять та автоматизує навички. До того ж ця діяльність має значне виховне значення. Учитель повинен докладно провести інструктаж щодо домашньої роботи, рекомендувати джерела інформації, оголосити критерії оцінювання.

Домашня робота – це вид *позаурочної навчально-пізнавальної діяльності школярів*, нерозривно зв'язаної зі змістом процесу навчання, який здійснюється на уроці і є його логічним продовженням. Її зміст, тобто елементи знань про об'єкти і явища природи, зв'язки між ними, способи діяльності складають зміст домашніх завдань.

Види домашніх завдань: спостереження за об'єктами природи з метою розширення, поглиблення змісту сформованих уявлень, понять, закономірностей; виконання практичної роботи для закріплення засвоєних знань і умінь; робота з підручником з метою усвідомлення й осмислення змісту теми уроку; робота з додатковою літературою для розширення, поглиблення і конкретизації засвоєних знань; завдання із використанням засобів наочності – карти, таблиці, схеми, діаграми, графіки.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи методичну літературу та інтернет-джерела, ознайомитись з сучасними формами організації навчальної роботи з географії.
2. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.12 (розділ 1) провести класифікацію форм організації навчального процесу.
3. Охарактеризувати сучасний урок географії та вимоги до нього.
4. Описати типи та структуру уроків географії.
5. Прокоментувати методику проведення основних етапів макроструктури комбінованого уроку: організація класу до уроку; перевірка домашнього завдання; актуалізація опорних знань, умінь і навичок; мотивація навчальної діяльності та повідомлення теми уроку; формування нових знань, умінь і навичок; узагальнення і систематизація засвоєних знань, умінь і навичок; підсумки уроку; організація домашньої роботи.
6. Описати процес підготовки вчителя до проведення уроків географії.

Завдання для самостійної роботи:

1. Поміркуйте над проблемами уроку географії в сучасній школі. Які переваги уроку як форми організації навчальної діяльності і в чому його істотні недоліки? Яка роль вчителя на уроці? Які критерії сучасного уроку географії?
 2. Розробіть кілька сценаріїв початку уроку.
 3. Вивчіть алгоритм розробки тематичного планування. Складіть планування за однією з тем курсу географії для 5-6-х класів.
- У структурі тематичного плану виділяють такі пункти: тема уроку, його тип, форма проведення, терміни проведення; цілі і завдання уроку;

основний зміст уроку; опорні знання; міжпредметні зв'язки; методи, форми, прийоми, технології навчання; засоби навчання; практичні, в тому числі самостійні, роботи; способи контролю за засвоєнням навчального матеріалу; домашнє завдання.

4. Розробіть план-конспект уроку (фрагмента уроку).

Алгоритм розробки уроку: знаходження уроку в тематичному плані; знайомство з його змістом згідно плану; знайомство зі змістом матеріалу з теми заняття в програмі і підручнику (відбір змісту); поділ змісту матеріалу, призначеного для засвоєння, на смислові блоки; відбір складових предметної компетентності безпосередньо для кожного смислового блоку; постановка цілей до змісту матеріалу; відбір засобів навчання для кожного смислового блоку; вибір методів навчання; визначення форм організації діяльності учнів на навчальному занятті; визначення способів перевірки результатів пізнавальної діяльності учнів; планування етапів уроку.

Єдиної форми плану-конспекту немає, так як учитель розробляє їх для конкретних умов навчання з урахуванням власних уподобань в структуруванні матеріалу.

5. Під час педагогічної практики проаналізуйте урок вчителя-наставника, урок свого товариша, проведіть самоаналіз власного уроку.

Приблизний план для самоаналізу власного уроку: клас; тема уроку; тип уроку і його структура; місце даного уроку в темі (як цей урок пов'язаний з попереднім та наступними уроками); коротка психолого-педагогічна характеристика класу (які особливості учнів були враховані при плануванні уроку); триєдина дидактична мета уроку (дати оцінку успішності в досягненні цілей уроку); відбір змісту, форм і методів навчання відповідно до мети уроку (виділити головний етап і дати його повний аналіз, ґрунтуючись на результатах навчання на уроці); раціональність розподілу часу; оцінка логічних зв'язків між етапами уроку; оцінка відбору дидактичних матеріалів, ТЗН та наочних посібників відповідно до мети уроку; організація контролю засвоєння знань, умінь і навичок учнів; організація регулювання і корекції знань; психологічна атмосфера на уроці і спілкування учнів і вчителя; оцінювання результатів уроку; реалізація поставлених завдань уроку; перспективи подальшої діяльності.

2.13. Практичне заняття «ЗАСТОСОВУВАННЯ ПОЗАУРОЧНИХ І ПОЗАКЛАСНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ З ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: формувати поняття про цілі і завдання позаурочної і позакласної роботи з географії; про позаурочні і позакласні форми організації навчання з географії; ознайомитись із методичними особливостями діяльності факультативів, географічних товариств, клубів, гуртків; методикою підготовки і проведення географічних вечорів.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Цілі і завдання позаурочної і позакласної роботи з географії.
2. Основні види позаурочної і позакласної роботи.
3. Основні форми позаурочної і позакласної роботи.
4. Методика організації і проведення географічного гуртка в школі.
5. Факультативні форми організації навчально-виховної роботи. Олімпіади.
6. Тижні та шкільні вечори з географічною тематикою.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Форми добровільних навчальних занять поза рамками предметного розкладу називаються **позакласними**, або **позаурочними**. Вони покликані задовольняти різноманітні пізнавальні, творчі та профорієнтаційні запити учнів, можуть носити масовий (олімпіада, предметний тиждень), груповий (факультативне заняття, гурток) або індивідуальний (підготовка доповіді, виготовлення посібники, моделі) характер.

В позаурочній діяльності є доцільним використання загальних методів навчання і виховання дітей з урахуванням вікових можливостей учнів, специфіки і особливостей роботи для формування географічної компетентності. Форми позаурочної роботи можна розглядати, як засоби прак-

тичного здійснення цілей, завдань і змісту роботи з формування у школярів цілісної системи географічних уявлень і понять відповідно до принципів творчої діяльності, гуманізму, з врахуванням вікових і індивідуальних особливостей дітей.

Позаурочна робота з географії відрізняється від урочної метою, змістом, організаційними формами і особливостями методики проведення. Щодо навчальної мети, то вона полягає в розширенні світогляду і поглибленні знань в галузі географічної науки, удосконаленні загально навчальних і спеціальних вмінь учнів.

Позашкільна освіта – цілеспрямований процес і результат навчання, виховання, розвитку та соціалізації особистості *у вільний час* у позашкільних навчальних закладах та інших соціальних інституціях. Цей процес має безперервний характер, він не має фіксованих термінів завершення і послідовно переходить із однієї стадії в іншу від створення умов, сприятливих для творчої діяльності дітей та підлітків, до забезпечення їх співробітництва у творчому процесі та самостійної творчості, яка і формує потребу особистості у подальшому творчому сприйнятті світу. Позашкільні заклади належать до тих закладів, які проводять роботу у вільний від шкільних занять час.

Важливою позаурочною формою в школах вважаються численні товариства та клуби. Вони мають найрізноманітніші назви: «Глобус», «Порідній Україні», «Цікава географія», «Наш край», «Цікава географія».

Товариство – самодіяльна організація учнів, захоплених поглибленим, вивченням географічної науки. Товариство є важливою ланкою профорієнтаційної роботи в школі.

Як заняття в гуртках, так і в товариствах мають одні і ті ж завдання: поглиблення і поширення географічних знань, формування і розвиток пізнавальних інтересів до предмету, вибір професії у майбутньому. Кількість учнів у гуртках нараховується від 3-х до 25, а в товариствах від 30 до 60.

Об'єднані не менш, як три гуртки (метеорологічний, краєзнавчий, гурток цікавої географії), становлять **клуб**. Роботою клубу керує рада.

Товариство (клуб) мають 3-5 секцій з різними назвами: екологічна, гідрологічна, економічна, краєзнавча, фізико-географічна, історична та ін.

Секція – найменша складова частина самодіяльних об'єднань – окремих гуртків, товариств і клубів.

Значення таких видів позакласної роботи надзвичайно велике. Це – поповнення нових географічних знань, додаткове одержання вмінь і навичок, формування і розвиток пізнавальних інтересів до географії.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.13 (розділ 1), опишіть основні цілі і завдання позаурочної і позакласної роботи з географії у сучасній школі.

2. Перерахуйте основні форми позаурочної та і позакласної роботи з географії. Опишіть методику їх проведення.

3. Опишіть методичні особливості організації і проведення географічних вечорів. Як поділяють географічні вечори за формою і змістом?

4. Використовуючи методичну і довідкову літературу, ознайомтесь та охарактеризуйте методичні особливості діяльності географічних гуртків, факультативів, географічних товариств і клубів. Для виконання завдання використовуйте *таблицю 2.6*.

Таблиця 2.6

№ з/п	Форми позаурочної і позакласної роботи	Орієнтовні назви	Основні методичні особливості діяльності
1.	Факультативи		
2.	Товариства, клуби		
3.	Гуртки		

5. Використовуючи методичну і довідкову літературу, розробити план роботи географічного гуртка на навчальний рік певного напрямку діяльності (гурток: геологічний, метеорологічний, картографічний, краєзнавчий, туристичний, гідрологічний). Для виконання завдання використовуйте *таблицю 2.7*.

Таблиця 2.7

№ з/п	Тема заняття	Дата проведення	Виконавці
1.			
2.			
3.			

6. Використовуючи методичну і довідкову літературу, розробити сценарій географічного вечора для учнів 6-11 класів (на вибір студента).

Завдання для самостійної роботи:

1. Під час педагогічної практики познайомтеся з організацією позакласної роботи з географії в школі. Візьміть участь в організації та проведенні позакласного заходу.

2. Ознайомтеся з планом проведення тижня географії (таблиці 2.8 та 2.9). Розробіть свій варіант плану проведення тижня географії та краєзнавства.

Таблиця 2.8

Витяги з плану роботи гуртка цікавої географії та краєзнавства для учнів 5-7-х класів

Форми роботи і їх зміст	Дата	Відповідальні
• Вступна бесіда керівника гуртка про цілі і завдання гуртка. Вибори старости, секретаря, редколегії; • ознайомлення членів гуртка з цікавою літературою з географії; • оформлення альбомів, фотоальбомів і розподіл доручень для створення фотоальбому «Географи-мандрівники»; • вечір цікавої географії; • підготовка програми і плану вечора, затвердження складу журі та ведучого, • репетиції майбутнього вечора, • проведення вечора; • випуск газети «В світі цікавого»; • бесіда «Цікаве навколо нас». Перегляд відеофрагментів; • екскурсія в краєзнавчий музей; • ігри (кросворди, лото); • засідання гуртка; • звіт редколегії про оформлення фотоальбому, • повідомлення на тему «Цікаво знати»; • вечір уявного подорожі на тему «Слідами великих мандрівників»; • підготовка програми і плану вечора, розробка передбачуваних маршрутів, • оформлення зали та інші підготовчі роботи, затвердження складу журі та ведучого вечора. Репетиції до вечора, • проведення вечора; • перегляд фільму «З глибини крижаного континенту» і його обговорення; • спеціальний випуск географічного бюлетеня, присвячений підсумкам роботи гуртка; • засідання гуртка з підведення підсумків роботи і попереднє обговорення плану на наступний навчальний рік; • екскурсія на природу (турпохід)		

Приклад планування тижня географії та краєзнавства

Програма тижня географії та краєзнавства	
Дата / день	Заходи
<i>понеділок</i>	• відкриття тижня, ознайомлення з планом заходів; • прес-конференція «Екологічні проблеми Подільського краю»; • екологічний суботник, побілка дерев на пришкольній ділянці під девізом «Збережемо рідну природу»; • фотоконкурс на тему «Є в природі чудеса»; • екскурсія в мінералогічний музей університету;
<i>вівторок</i>	• годину цікавої географії (6-й клас); • музична гра (8-й клас); • конкурс розкладних книжок на тему «На нашій планеті»; • екскурсія в одне з міст Хмельницької області «Край рідний, навек улюблений» (9-й клас)
<i>середа</i>	• «Зірковий час», гра (7-й клас); • конкурс еколого-географічних казок на тему «Подорож у природу»; • проведення бесід старшокласників з молодшими школярами про охорону тваринного світу; • «Поклик джунглів», гра (6-й клас)
<i>четвер</i>	• «Що? Де? Коли? », Інтелектуальна гра (9-й клас); • конкурс кросвордів на тему «Вгадай, якщо розумний»; • «Подорож по карті в пошуках скарбу», гра (6-й клас); • вивчення традицій і звичаїв народів світу (10-й клас); • конкурс ерудитів «Ми на карті світу»
<i>п'ятниця</i>	• вікторина «Чи знаєш ти свій край?» (8-й клас); • географічна гра (7-й клас); • конкурс малюнків на тему «Люблю тебе, мій рідний край»; • конкурс газет на тему «Навколо світу»
<i>субота</i>	• КВК «Будинок, в якому ми живемо» (10-й клас); • «Щасливий випадок», гра (8-9-й класи); • конкурс виробів і аплікацій з природного матеріалу на тему «Природа і фантазія»; • підведення підсумків

3. Складіть розгорнутий план організації та проведення навчальної географічної конференції з обраної теми.

2.14. Практичне заняття «ЗДІЙСНЕННЯ МІЖПРЕДМЕТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ В ШКОЛІ»

Мета заняття: навчитись формувати поняття «міжпредметні і внутрішньопредметні зв'язки»; ознайомитись із типами міжпредметних зв'язків; навчитись встановлювати міжпредметні зв'язки в процесі формування географічних знань, умінь і навичок; розвивати вміння виділяти істотні ознаки понять.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Сутність поняття «міжпредметні зв'язки» та їх роль у формуванні географічних понять.
2. Класифікація міжпредметних зв'язків у географії.
3. Зв'язок географії з іншими науками.
4. Методичні особливості використання міжпредметних зв'язків на уроках географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

У загальноосвітній школі питання реалізації можливостей міжпредметних зв'язків обумовлено певними об'єктивними причинами, однією з яких є необхідність ознайомлення учнів з науковими основами знань про природу і методами наукового пізнання, розвитку діалектичного мислення учнів і створення умов для широкого переносу знань у нові нестандартні ситуації.

Проблема вивчення можливостей міжпредметних зв'язків з метою використання їх в навчальному процесі продовжує привертати увагу дидактиків і методистів і сьогодні. Педагоги-дослідники намагаються осми-

слити суть міжпредметних зв'язків і дати їм наукове обґрунтування. Так, наприклад, деякі із сучасних методистів розглядають міжпредметні зв'язки, як специфічну конструкцію навчання, як один із дидактичних засобів інтегрування знань і як самостійний принцип навчання. Вони, відображаючи в навчальному процесі зв'язки реальної дійсності, є закономірностями об'єктивного світу і в силу свого філософського і дидактичного значення визначають зміст, методи і форми навчання.

Відомі методисти В.Н. Максимова та І.Д. Зверев, розглянули міжпредметні зв'язки (рис. 2.21) з загальнопедагогічних позицій, як один із засобів комплексного підходу до навчання і виховання. Автори дослідили проблему міжпредметних зв'язків з точки зору цілісності процесу навчання, розкриття внутрішніх зв'язків і залежностей відповідно до кожного рівня і вважають неможливим удосконалення змісту навчання без врахування міжпредметних зв'язків – одного з важливих критеріїв відбору і координації навчального матеріалу в програмах і підручниках з окремих навчальних предметів. Дослідники визначили міжпредметні зв'язки «як дидактичний еквівалент не лише міжнаукових зв'язків, але й зв'язку науки з іншими формами суспільної свідомості і видами людської діяльності».

Деякі дослідники трактують міжпредметні зв'язки, як дидактичну умову. Таке розуміння базується на тому, що міжпредметні зв'язки розглядаються як атрибутивний компонент і прояв дидактичних принципів систематичності і послідовності навчання. У дослідженнях Г.В. Усової, яка аналізує проблему реалізації міжпредметних зв'язків у системі предметів природничо-математичного циклу, вказується на необхідність вдосконалення методики формування в учнів єдиного комплексу знань, які є загальними для цих предметів.

Розглядаючи міжпредметні зв'язки як дидактичну умову, Н.М. Черкес-Заде підкреслює, що вони сприяють систематизації навчального процесу, підвищують міцність знань учнів, які стають не лише конкрет-

ними, але й узагальненими. В результаті чого учні мають можливість переносити знання у нові пізнавальні ситуації.

Причину багатогранного трактування поняття міжпредметних зв'язків вбачається в об'єктивно існуючому багатофункціональному їх характері. У предметній системі навчання можна виділити такі функції міжпредметних зв'язків: методологічну, формувальну, виховну, навчальну, розвивальну, конструктивну, системно-навчальну.

***Напрямки впроваджувати міжпредметні зв'язки
в практику навчання:***

1. Визначати раціональну послідовність вивчення матеріалу. Це доцільно розв'язувати на рівні навчальних програм.

2. Узгоджувати час вивчення навчальних дисциплін: вивчення одного предмету має готувати необхідну понятійну базу і забезпечувати формування вмінь для інших предметів. За таких обставин логіка і структура вивчення матеріалу цього предмету не порушується. Це реалізується на рівні навчального плану загальноосвітньої школи.

3. Формувати наступність у понять. Здійснення цього напрямку в практиці навчання загальноосвітньої школи вимагає від вчителів природничого циклу уважного вивчення програми і методичних посібників з суміжних предметів для встановлення об'єму знань, що вносяться кожним з предметів у формування в учнів необхідних знань та вмінь. Ігнорування цієї вимоги приводить до нераціональної витрати часу, ускладнює засвоєння понять і формування вмінь.

4. Забезпечувати єдність в інтерпретації загальних понять, законів і теорій. Порушення цієї вимоги приводить до явища, яке дістало назву «розщеплення понять»: у свідомості учня наукове поняття розщеплюється на два і більше незалежних одне від одного понять.

5. Розкривати перед учнями загальні методи наукових досліджень, що використовуються різними галузями і вивчаються навчальними дисциплінами. До таких методів відносять спостереження, розумове моделювання та експеримент. Враховуючи це, існує необхідність здійснення єдиного підходу до формування предметних компетентностей і реалізації загальних вимог до оволодіння ними. Таким чином, необхідне виконання послідовності операцій у процесі їх формування.

6. Запропонувавши єдиний підхід до процесу формування узагальнених способів діяльності, Г.В. Усова довела, що при вивченні предметів природничого циклу більш високих результатів можна досягти за допо-

могою формування узагальнених пізнавальних умінь школярів. Такі вміння допомагають більш швидкому засвоєнню системи природничих знань. До них автор віднесла уміння самостійно працювати з навчальною літературою, графічні вміння, вміння спостерігати і ставити досліди.

Застосовування міжпредметних зв'язків (рис. 2.22) на основі методів наукового пізнання дозволяє сформувати в учнів систему цілісних поглядів на природу з позиції пізнавально-методологічного підходу. Ці ж методи вони будуть використовувати і в подальшому вивченні географії, фізики, хімії, біології, астрономії. Такі ж підходи використовуються і в інших науках, як у природничих, так і у гуманітарних. Планування міжпредметних зв'язків – визначальна умова їх ефективного використання в ході формування предметних компетентностей школярів. Це дозволяє врахувати ключові вимоги навчальних програм, компенсувати прогалини підручників, сприяти розширенню та поглибленню знань учнів, активізувати їх навчально-пізнавальну діяльність.

Рис. 2.22. Значення міжпредметних зв'язків

Встановлення зв'язків між навчальними дисциплінами є необхідною умовою формування в учнів предметних компетентностей. У *табли-*

ці 2.10 наведено складові предметних компетентностей, що використовуються на уроках з інших природничо-математичних предметів.

Таблиця 2.10

Складові предметних компетентностей, які формуються при вивченні природничо-математичних дисциплін

	Географія	Фізика	Природознавство	Математика	Біологія	Хімія
Спостереження	За змінами погоди, клімату, природними явищами, типами ґрунтів (6-9 кл.)	За природними явищами та виробничими процесами (7-9 кл.)	За природою, спосіб пізнання природи та змін, що в ній відбуваються (1-5 кл.)	Таблиці для оформлення результатів спостережень (2-11 кл.)	За будовою і ростом рослин (7 кл.), за поведінкою тварин (8 кл.), за будовою тканин і органів людини (9 кл.), взаємозв'язками в природі (7-11 кл.)	За перебігом хімічних реакцій і явищ (7-11 кл.)
Вимірювання	Температури повітря, атмосферного тиску, вологості, відстані на картах, швидкості вітру (6 кл.)	Температури повітря, атмосферного тиску, вологості, відстаней, розмірів та маси тіл для дослідів (7-9 кл.)	Довжини відрізків, час, температура тіла, повітря, води (1-5 кл.). Вимірювання розмірів тіл, відстані між ними (5 кл.)	Довжини відрізків, розміри тіла, величини кута (1-9 кл.)	Розмірів рослин (7 кл.), маси тварин (8 кл.), маси тіла людини, частоти серцевих скорочень, артеріального тиску, температури тіла (9 кл.)	Маси речовин для дослідів (7-9 кл.)
Експеримент	Дослідження змін температури, тиску, швидкості вітру (6-9 кл.)	Проведення дослідів. Дослідження змін температури, тиску, побудова графіків (7-9 кл.)	Розчинення, властивості води, повітря (3 кл.), Вплив на тіла та речовини, розчинність речовин, розділення сумішей (5 кл.)	Функції, побудова графіків (6, 8 кл.)	Умови проростання рослин, роль бактерій (скисання молока (7 кл.), дія ферментів слини на крохмаль (9 кл.)	Проведення хімічних дослідів (7-9 кл.)

Прилади та обладнання	Барометр—анероїд, термо-метр, компас, лінійка (6-9 кл.)	Баро-метр—анероїд, термо-метр, компас, лінійка, секундо-мір, го-динник, динамо-метр (7-9 кл.)	Лінійка, секу-ндомір, го-динник, тер-мометр (3-6 кл.), ком-пас (4 кл.), Терези, ба-рометр-ане-роїд, флюгер, термометр (5 кл.), дина-мометр (6 кл.)	Лінійка (1–9 кл.), годинник (2-6 кл.), транспортер (5-9 кл.)	Термометр, те-резини, лупа, мік-роскоп (7-9 кл.)	Термометр, терезини (7–9 кл.)

Для реалізації вчителем міжпредметних зв'язків потрібен раціональний взаємний розподіл у часі вивчення навчального матеріалу. Це зумовило класифікацію міжпредметних зв'язків за часовою ознакою:

- **попередні зв'язки**, коли в процесі навчання використовують матеріал, уже відомий учням із попередніх уроків;
- **супутні зв'язки**, коли розглядаючи певне поняття, використовують матеріал суміжного предмета, що вивчається в той самий час;
- **перспективні зв'язки**, коли для пояснення певного положення чи факту необхідні знання, яких учні набудуть пізніше, вивчаючи певні предмети.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.14 (розділ 1), розробити етап уроку «Формування нових знань, умінь і навичок» з навчального курсу «Загальна географія» (6 клас) із використанням міжпредметних зв'язків.

2. Розробити та змодельовати фрагмент уроку (етап «Формування нових знань, умінь і навичок») з навчального курсу «Материки та океани» (7 клас) або «Україна і світове господарство» (9 клас) із використанням різноманітних міжпредметних зв'язків (за вибором студента).

3. Використовуючи літературні джерела, замалювати у зошит та вивчити напрями забезпечення міжпредметними зв'язками шкільної географії.

4. Використовуючи шкільні програми і підручники, заповнити таблицю «Міжпредметні зв'язки географічних понять» по 5-8 понять з навча-

льних курсів «Загальна географія» (6 клас) та «Україна у світі: природа, населення» (8 клас).

5. Наведіть приклади використання міжпредметні зв'язки із: біологією, фізикою, математикою, історією, українською літературою під час пояснення нового матеріалу на уроках географії.

Завдання для самостійної роботи:

1. Опишіть відмінності понять «міжпредметні зв'язки» і «внутрішньопредметні зв'язки».

2. Розкрити типи міжпредметних зв'язків у курсі вивчення географії.

3. Розкрийте суть поняття «внутрішньопредметні зв'язки». Навести приклади їх використання під час формування географічних географічної компетентності.

4. Опишіть реалізацію дидактичні принципи навчання за допомогою внутріпредметних і міжпредметних зв'язків.

2.15. Практичне заняття «МЕТОДИКА РОБОТИ З ШКІЛЬНИМ ПІДРУЧНИКОМ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: закріпити знання про підручник як основний засіб навчання географії, про його функції та структуру; ознайомитися з вимогами до сучасних підручників географії, з прийомами роботи з підручником на уроці; формувати вміння аналізувати шкільні підручники, працювати з підручником, використовуючи різні прийоми роботи; розвивати вміння формулювати запитання для аналізу тексту, вміння складати простий і складний плани, аналізувати текстові схеми, малюнки, таблиці.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Підручників географії та його характеристики.
2. Прийоми використання підручника на уроках географії.
3. Організація роботи з підручником географії.
4. Особливості використання підручника в різних шкільних курсах географії.
5. Загальні методичні вимоги до роботи з підручником. Опанування вмінням працювати з навчальною літературою.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Сучасні підручники географії відрізняє високий науковий рівень і педагогічно обґрунтований методичний апарат, побудова якого направлена на вирішення важливого завдання – навчити учня вчитися. Підручник географії – це засіб навчання комплексного характеру. При роботі з ним поєднуються прийоми роботи зі словом (текст підручника), картографічними і статистичними матеріалами, зі схемами, малюнками, фотографіями і т.д.

Успішна організація роботи з підручником можлива лише при умові, якщо вчитель добре знайомий із його змістом, особливостями побудови і володіє прийомами роботи з цим засобом навчання. У підручниках виділяються два структурні «блоки»: навчальний текст і позатекстові компо-

ненти. Кожний з них складається з декількох елементів, що виконують певну функцію.

Основу підручника складає текст, який органічно пов'язаний з позатекстовими компонентами (рис. 2.23), які у багатьох випадках несуть нову для учнів інформацію.

Тексти підручників географії близькі до тексту наукового пояснення і включають теорію, пояснення, описи, методологію. Теорія представлена формулюваннями наукових понять, законів, принципів, світоглядних ідей, узагальнюючих висновків.

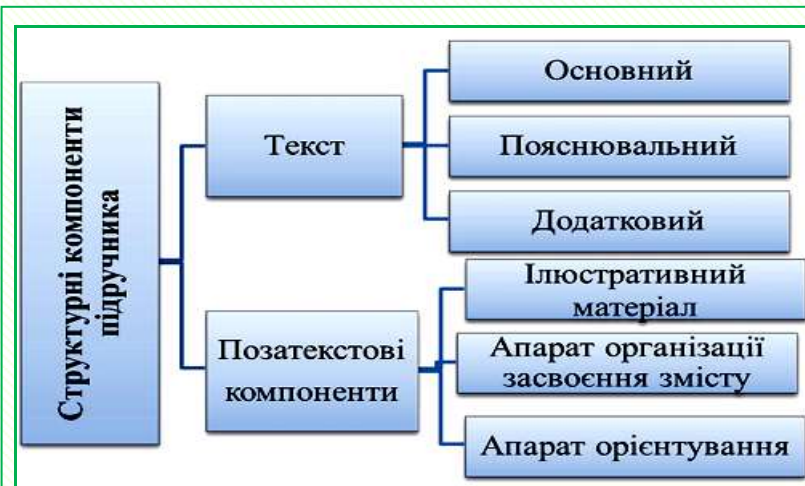

Рис. 2.23. Структурні компоненти підручника

Більшість термінів, що позначають поняття, виділена шрифтом, дані визначення багатьох понять, тобто названі їх істотні ознаки.

Пояснювальний матеріал покликаний розкрити географічні зв'язки (наприклад, між окремими компонентами усередині природних і територіально-виробничих комплексів), пояснити принципи розміщення галузей виробництва, причини виникнення тих або інших природних явищ або процесів. Нерідко пояснення в тексті носить проблемний характер, що сприяє розвитку творчого мислення школярів, служить засобом активізації їх пізнавальної діяльності. Традиційними для географічних текстів залишаються описи і характеристики об'єктів і явищ.

Вміння працювати з навчальною літературою – це здатність до самостійній роботі з підручниками, навчальними посібниками, словниками, енциклопедіями, науково-популярною та художньою літературою. **Уміння працювати з підручником** – найбільш важливе загальнонаукове вміння, що визначає підсумкову успішність освітньої діяльності.

Опанування вмінням працювати з навчальною літературою сприяє:

- забезпеченню зв'язку між класною та домашньою роботою;
- розвитку пам'яті, уваги, формуванню навичок свідомого, зосередженого читання, відтворення прочитаного та його осмислення;
- формуванню досвіду творчої діяльності, бо при відтворенні змісту підручника в процесі відповіді на питання, вирішенні конструктивних та

проблемних завдань учні переосмислюють текст параграфу, змінюють логіку викладу матеріалу, використовують нові факти з додаткових джерел інформації та власного життєвого досвіду;

- розвитку умінь формувати своє ставлення до прочитаного, висловлювати свою думку щодо засвоєного змісту географічного матеріалу, ділитися враженнями, обґрунтовувати свої міркування щодо вирішення означених у тексті проблем та дискусійних питань;
- активізації пізнавального інтересу учнів до географії, бажанні знайти більше цікавої інформації з досліджуваного питання, зіставити її з наявною і поділитися висновками.

Попри всю різноманітність прийомів роботи з підручником існують загальні правила. Починати доцільно з попереднього знайомства з підручником. Навчання конкретним прийомам необхідно вести з урахуванням попередньої підготовки учнів. Робота з підручником повинна бути поступовою (етапною) від введення прийому за зразком до його засвоєння і самостійного використання. Нарешті, навчати роботі потрібно як з окремими компонентами підручника, так і в їх поєднанні.

Вихідні *прийоми роботи з підручником* представлені трьома рівнями: пізнавальним, метою якого є засвоєння знань; аналітичним, орієнтованим на розвиток розумових здібностей учнів; творчим, націленим на формування творчих функцій особистості.

У практиці роботи з підручником географії найбільш поширеними є такі **прийоми**: пояснювальне читання, переказ, відповіді на питання за текстом; складання смислового плану прочитаного тексту, виділення в ньому головної думки, вибіркове читання, відповіді на питання за текстом, словникова робота, розробка порівняльних характеристик досліджуваних об'єктів і причинно-наслідкових зв'язків, співставлення текстової і позатекстової компонент підручника. Використання запитань і завдань підручника: під час перевірки знань, під час вивчення нового матеріалу, як домашнє завдання.

Важливими в методичному відношенні є питання *організації самостійної роботи* з підручником. Успіх тут забезпечується правильною постановкою завдання і застосуванням прийомів організації активної розумової діяльності учнів. Практично всі прийоми роботи з текстом підручника є універсальними і використовуються в навчанні іншими шкільними дисциплінами. Спеціального уваги потребують питання використання програмно-методичного супроводу підручників.

Завдання для практичного заняття:

1. На основі методичних рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріалів теми 1.15 (розділ 1), ознайомтеся з функціями, структурою підручника, з системою методичних вимог до сучасних підручників географії.

2. Ознайомтеся зі змістом, структурою та методичним апаратом відповідного підручника та проаналізуйте його за планом. На практичне заняття візьміть з собою підручник, який ви аналізували та презентуйте його іншим студентам. У висновках обов'язково вкажіть позитивні риси та недоліки даного підручника, а також вкажіть ступінь відповідності його сучасним вимогам. Запропонуйте фрагменти уроків з використанням різних прийомів роботи з підручником.

3. Використовуючи текст шкільного підручника, показати на прикладі конкретних тем з географії для 6-го класу (на прикладі тем «Основні форми рельєфу суходолу – гори і рівнини», «Озера, їх різноманітність за площею, походженням озерних улоговини, солоністю») окремі прийоми роботи з текстом підручника (пояснювальне читання, відповіді на запитання до тексту, складання плану тексту, виділення в ньому головної думки).

4. Сформулювати завдання для учнів 6-го класу (наприклад, теми: «Зовнішні процеси, що зумовлюють зміну земної кори», «Вітер: причини виникнення, напрям, сила, швидкість, їх визначення за допомогою сучасних приладів та на око») та учнів 7-го класу (на прикладі теми «Кліматичні пояси та типи клімату Африки»), які вимагають поєднання роботи із текстом та ілюстраціями підручника.

5. На прикладі однієї із тем (наприклад, «Євразія», «Північна Америка») начального курсу «Материки та океани» (7 клас), ознайомитись із запитаннями і завданнями шкільного підручника. Визначити і обґрунтувати, коли доцільно їх використовувати.

6. Сформулювати завдання для учнів 8 і 9 класів щодо аналізу текстових карт, які несуть додаткову до тексту інформацію про компоненти природного комплексу (тектонічна будова, рельєф, клімат, внутрішні води) або соціально-економічні компоненти (певне явище, процес, галузь виробництва).

7. Розробити і змодельювати фрагмент уроку «використання шкільного підручника» (при підготовці фрагменту уроку слід використовувати різноманітні прийоми, методи і засоби навчання).

8. Проаналізувати підручник з географії для учнів 6-10 класів (за вказівкою викладача) за планом:

План аналізу підручника

- структура підручника, основні розділи, взаємозв'язок між розділами, між підручником і програмою;
- текст підручника, його логічна структура (співвідношення теоретичного і описового матеріалу в параграфах підручника; переважання індуктивного (дедуктивного) шляху викладу; повнота розкриття підручником понять програми;
- питання і завдання, їх призначення, переважаючі типи;
- ілюстративний матеріал, його кількість, призначення, зв'язок з текстом, якість виконання;
- апарат орієнтування підручника, його методичне значення;
- завдання, додатки, їх значення, оцінка;
- словник термінів, його призначення;
- виховна і розвивальна спрямованість підручника, можливості активізації пізнавальної діяльності учнів засобами підручника;
- доступність для учнів даного віку тексту і позатекстових компонентів підручника;
- висновки.

9. Розробити завдання для роботи з тестом підручника для учнів 6 та 10 класів.

10. Розробити методику використання одного з позатекстових компонентів підручника для 7 класу.

11. Розробити фрагмент уроку з використанням декількох прийомів роботи з підручником.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрийте сутність організації роботи з підручником географії.
2. Охарактеризуйте основні прийоми роботи з підручником географії у класах середньої ланки (6-9 класи).
3. Опишіть загальні методичні вимоги до роботи з підручником. Наведіть приклади.
3. Перерахуйте функції, які виконує підручник в процесі навчання географії.
4. Сформулюйте вимоги, які ставляться до сучасних підручників географії.
5. Опишіть структуру підручника географії.

2.16. Практичне заняття «МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ»

Мета заняття: розкрити сутність понять: «компетентнісний підхід в освіті», «реалізація компетентісного підходу», «компетентний учень»; визначити цілі шкільної освіти з позиції компетентного підходу; уміти проаналізувати переваги компетентісного підходу над традиційним; уміти аналізувати наскрізні змістові лінії навчального предмета; навчити розробляти та моделювати фрагмент уроку із формуванням певного компонента компетентісного потенціалу предмета.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Ретроспективний аналіз міжнародних та вітчизняних освітніх документів щодо поняття географічної компетентності.
2. Компетентнісний підхід до навчання.
3. Особливості формування ключових компетентностей.
4. Міжпредметні (інтегральні) компетентності географічного спрямування.
5. Предметна географічна компетентність учнів, її основні компоненти та елементарні складові.
6. Алгоритм дій з упровадження компетентісно орієнтованого підходу до вивчення географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Компоненти компетентісного потенціалу навчального предмету «географія»: спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами, спілкування іноземними мовами, математична компетентність, основні компетентності у природничих науках і технологіях, інформаційно-цифрова компетентність, уміння вчитися впродовж життя, ініціативність і підпри-

ємливість, соціальна та громадянська компетентності, обізнаність та самовираження у сфері культури, екологічна грамотність і здорове життя.

Наскрізнi змістові лінії навчального предмета, на основі яких формуються: екологічна безпека та сталий розвиток, громадянська відповідальність, здоров'я і безпека, підприємливість і фінансова грамотність.

Географічна компетентність – одна з освітніх предметних компетентностей, яка формується на уроках географії, демонструє обізнаність у географічних закономірностях та глибину знань з географії, передбачає наявність уміння знаходити правильні рішення та самостійно вирішувати конкретні географічні проблеми, використання географічної інформації та географічних знань, умінь і навичок у практичній діяльності і в повсякденному житті та бути творчою особистістю.

Перелік елементарних **складових предметної географічної компетентності**, які розвиваються в учнів для кожного класу, різний. Зокрема до них відносять: уявлення про просторово-часову єдність й взаємозв'язок природних та антропогенних процесів, що відбуваються в природі, уміння користуватися географічними картами, орієнтуватися на місцевості, уміння визначати поясний час та інші географічні одиниці, уміння працювати з числовою інформацією, уміння застосовувати знання і навички під час суб'єкт-об'єктної діяльності (у тому числі з питань природокористування), уміння розв'язувати комплексні завдання; уміння самостійно оцінювати рівень безпеки в навколишньому середовищі, толерантне ставлення до культурних особливостей народів і регіонів, володіння навичками організації та проведення індивідуальної та колективної діяльності, уміння проводити самопрезентацію та здатність до самовираження, застосовувати різноманітні знання і вміння у побуті та в процесі підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Знання – це знайомство, обізнаність чи розуміння когось або чогось, наприклад, фактів, інформації, описів. Іншими словами, знання – це теоретично узагальнений суспільно-історичний досвід, результат оволодіння людиною дійсності, її пізнання. Знання отримується через досвід або освіту шляхом спостереження, дослідження чи навчання. Знання підіймають діяльність на вищий рівень усвідомленості, підвищують впевненість людини в правильності її виконання. Виконання діяльності неможливе без знань.

Уміння – це такий рівень володіння знаннями, який потребує незначного контролю свідомістю, характеризується здатністю належно викону-

вати певні дії, засновані на доцільному використанні людиною набутих знань. Передбачає використання раніше набутого досвіду та певних знань. Утворення умінь є складним процесом аналітико-синтетичної діяльності головного мозку, в ході якого створюються й закріплюються асоціації між завданням, необхідними для його виконання знаннями та застосуванням знань на практиці. Уміння формується у процесі виконання учнями різноманітних завдань.

Навички розглядають як дію, доведену внаслідок багаторазових вправ до досконалості виконання (автоматизму). Ознакою сформованості навички є якість дії.

Формування умінь та навичок на основі знань реалізується шляхом застосування у освітньому процесі різних технологій і методичних прийомів (проблемне навчання, програмоване навчання, практична підготовка).

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 16 (розділ 1), проаналізуйте сутність поняття «компетентнісний підхід в освіті», з'ясуйте основні ідеї, на яких базується компетентнісний підхід та «цілі шкільної освіти з позиції компетентного підходу».

2. Порівняти ключові компетентності «Державного стандарту» (2011 р.) та «Нової української школи» (2016 р.).

3. Ознайомитись із основними спільними уміннями компетентностей та розкрити сутність поняття «компетентнісний урок».

4. Використовуючи шкільну програму з географії, у вигляді таблиці виписати у зошит та вивчити компоненти компетентнісного потенціалу навчального предмету «географія».

5. Проаналізувати переваги компетентнісного підходу над традиційним за певними чинниками (мета, суть, орієнтація, принцип утворення).

Завдання для самостійної роботи:

1. Розкрийте особливості компонентів компетентнісного потенціалу навчального предмету «географія».

2. Проаналізувати наскрізні змістові лінії навчального предмета, на основі яких формуються головні компетенції.

3. Розробити фрагмент уроку із формуванням певного компоненту компетентнісного потенціалу предмета (індивідуально, за власним вибором) за вимогами методики компетентнісного підходу.

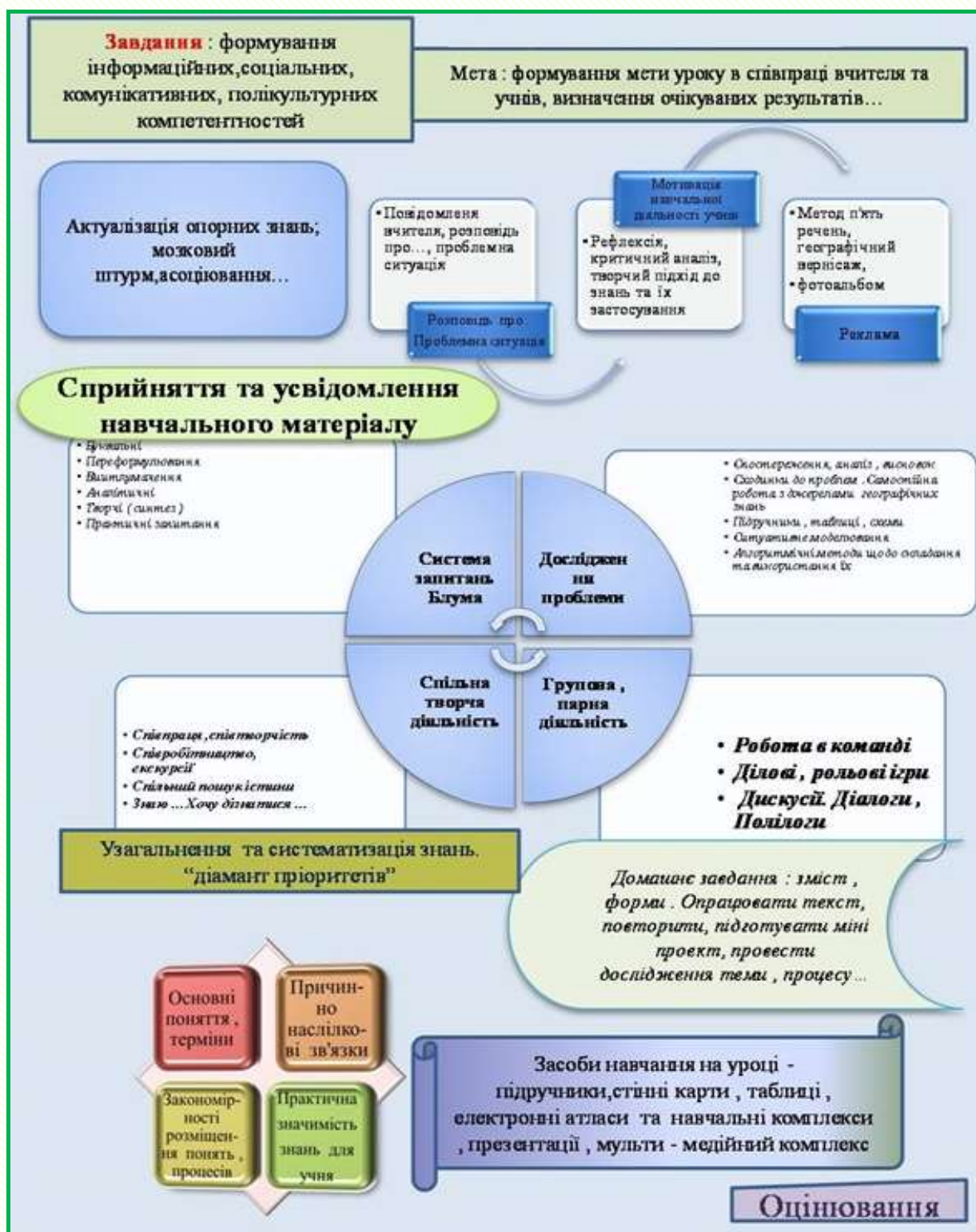

Рис. 2.24. Конструктор компетентнісно-орієнтованого уроку географії

2.17. Практичне заняття «ДІАГНОСТИКА ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: проаналізувати форми та види контролю

засвоєння змісту географічної освіти; критерії оцінки та диференційованого підходу до учнів при перевірці результатів навчання; навчити розробляти, аналізувати та інтерпретувати перевірочні питання і завдання зі шкільного курсу географії; опанувати прийомами формулювання питань і завдань для перевірки і контролю в процесі навчання географії.

Матеріали та обладнання: методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Види і функції діагностики процесу навчання.
2. Оцінювальна діяльність в процесі вивчення географії.
3. Тестовий і рейтинговий контроль знань здобувачів освіти.
4. Якість шкільної географічної освіти і її оцінювання.
5. Державна підсумкова атестація з географії.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Якість шкільної географічної освіти – головний показник стану всієї гео-навчальної системи. Оцінка якості географічної освіти відіграє визначальну роль в конструюванні змісту географічної освіти, засобів, форм і методів навчання.

Проблема оцінки якості шкільної географічної освіти – одна з найбільш гострих і дискусійних. При всій актуальності цього питання знайти ефективні способи оцінки якості освітнього процесу, що відповідає вимогам сьогодення і завтрашнього дня, дуже складно. Потрібна серйозна і тривала перевірка практикою.

У сучасній методиці навчання географії інноваційною є модель оцінки якості географічної освіти на основі базового та проблемного моніторингу, що супроводжується комплексом оригінальних методичних матеріалів. Останні мають вигляд рівневої системи критеріїв досягнень учнів.

Рис. 2.25. Показники якості шкільної географічної освіти

Діагностика навчання є процесом виявлення, оцінки та зіставлення результатів навчальної діяльності із заданими нормами. Діагностика процесу навчання здійснюється у вигляді **перевірки, оцінки, відмітки, контролю та обліку**. Діагностика процесу навчання виконує навчальну, розвиваючу, виховну та коригувальну функції. Реалізація зазначених функцій базується на виконанні принципів об'єктивності, систематичності і гласності.

Тому процедура діагностики повинна включати перевірку результатів навчання в когнітивній (оволодіння знаннями і способами їх досягнення), психологічній (розвиток особистості) і соціальній (громадська адаптація) сферах.

В *когнітивній сфері* рівень оволодіння знаннями представлений декількома ступенями: учень знає, розуміє, застосовує в типових або творчих діях, аналізує, узагальнює і оцінює навчальний матеріал. В *психологічній сфері* перевіряється розвиток пізнавальних процесів, уміння діяти в стандартних і нестандартних умовах. В *соціальній сфері* діагностуються ступінь оволодіння соціальними нормами, моральна і правова самосвідомість, громадська активність, адаптованість в колективі і здатність діяти в змінному соціальному середовищі.

В даний час в педагогічній науці актуальним стає також питання *діагностики навченості*. Основними показниками розвитку цієї якості особистості служить: фонд накопичених знань (тезаурус), темп просування в освоєнні навчального матеріалу, потенційні можливості здобувача освіти.

Невисокий рівень знань, який поєднується з низьким рівнем *навченості*, при діагностиці визначається як неуспішність. Вона буває епізодичною, короткочасною (пов'язаної з поточними несприятливими обставинами) і стійкою. Особливої уваги потребує стійка неуспішність, яка веде до дезадаптації особистості в колективі, до відсіву зі школи, педагогічної занедбаності і правопорушень. Зрозуміло, будь-яка неуспішність відображає наявні загально педагогічні, психологічні або соціальні проблеми розвитку учня, що вимагають свого вирішення.

З дидактичної точки зору важливим залишається також питання ефективної *діагностики поведінки учнів*. Тут добре себе показав метод виховних ситуацій. Він дозволяє діагностувати не тільки рівень розвитку необхідних якостей, але одночасно виховувати ці якості. Виховна ситуація – це природні або навмисно створені обставини, в яких школяр змушений діяти і тим самим виявити рівень сформованості певних особистісних властивостей. Передова педагогічна теорія і практика зараз займається розробкою проблемних виховних ситуацій. Штучно створюються диспозиції, в умовах яких школярі змушені оперативно реагувати на нову ситуацію і вирішувати поставлені проблеми. При цьому вчитель може оцінити, в якому стані знаходиться клас і окремі учні на даному етапі, і правильно вибудовувати навчально-виховний процес.

Важливу роль в процесі навчання відіграє *оціночна діяльність*. Дидактичним підставою оціночної діяльності є система вимірників, відповідна цілям контролю. Вимірювачами виступають навчальні завдання і вправи, оцінка виконання яких виражається у вигляді позначки. Головне завдання оцінки – визначити характер особистих зусиль школяра, встановити глибину і обсяг індивідуальних знань, сприятиме коригуванню і розвитку мотиваційно-потребової сфери учня.

Негативна сторона існуючої оцінювальної системи полягає також в тому, що в школах іноді допускається фетишизація оцінок. Вони стають головним, в ряді випадків навіть єдиним показником успішності навчання. Однак оцінки, як правило, констатують досягнутий рівень знань і слабо відображають світоглядну сферу школяра, його творчі здібності, самостійність, активність і інші позитивні якості, що формуються в процесі навчання і виховання особистості. Тому прагнення до високих оцінок в таких умовах виявляється спрямованим головним чином на збереження і зміцнення престижу учня і школи.

В даний час вдосконалення шкільної оціночної системи направлено на розгляд оцінки в якості продукту навчання, відповідного вимогам освітнього

стандарту і встановлює рівень компетентності учнів. Дуже важливим питанням діагностики навчання є уявлення про загальну успішність навчально-виховного процесу. Критеріями тут виступають не тільки досягнутий рівень знань, умінь і навичок, але також показники особистісного розвитку.

Системи оцінювання, періодичність і правила проведення атестацій здобувачів освіти в загальноосвітніх установах нашої країни визначаються і закріплюються в статуті організацій, що здійснюють навчально-виховну діяльність. Форма і порядок поточного контролю успішності учнів визначаються педагогічними працівниками самостійно. Типовими загальними критеріями виставлення оцінок за усну відповідь є повнота і послідовність розкриття навчального матеріалу, володіння термінологією, використання різних умінь, самостійність відповіді. Учні мають право на апеляцію отриманих оцінок за результатами поточної, проміжної і підсумкової атестації.

Тестовий контроль навчання (тестування) – це стандартизована процедура оцінки рівня досягнень учнів (включаючи обробку та аналіз одержані результатів), що виробляється з використанням спеціально розроблених матеріалів – тестів. Дидактичний (педагогічний) тест являє собою систему завдань стандартної форми, що дозволяє надійно і ефективно оцінити рівень засвоєння знань, сформованості умінь і навичок випробовуваних, висловлюючи результат у вигляді числа.

Дидактичне тестування – це сукупність організаційних і методичних заходів, що забезпечують розробку педагогічних тестів, підготовку і проведення формалізованої процедури вимірювання рівня підготовленості учнів з конкретних розділів галузі знань, а також обробку і аналіз результатів. Тестування забезпечує максимальне охоплення навчального матеріалу і об'єктивність оцінки результатів. Тестовий контроль ефективний і демократичний, надає можливість здійснювати моніторинг якості освіти. Необхідно активно використовувати переваги тестової форми контролю, але також враховувати її недоліки.

Рейтинг – це індивідуальний числовий показник оцінки навчальних досягнень школяра. Використання рейтингового контролю інтенсифікує навчальну діяльність і підвищує ефективність навчання і виховання.

Державна підсумкова атестація (ДПА) школярів з географії є формою державного контролю освоєння випускниками основних освітніх програм відповідно до вимог Федерального державного освітнього стандарту.

Організацію і проведення ДПА регламентують такі основні *нормативні правові документи*: Закон України "Про освіту" (2017, 2023); Наказ

Міністерства освіти і науки України № 1431 від 24.12.2021 «Про затвердження Порядку проведення державної підсумкової атестації».

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 17 (розділ 1) розкрити сутність оцінювальної діяльності в процесі вивчення географії.
2. Ознайомитись з основними видами і функціями діагностики процесу навчання на уроках географії.
3. Проаналізувати переваги та недоліки тестового і рейтингового контролю знань здобувачів освіти з географії.
4. Поміркуйте про якість шкільної географічної освіти та методи і способи її оцінювання.
5. Розкрийте особливості здійснення державної підсумкової атестації з географії.

Завдання для самостійної роботи:

1. Ознайомтесь з перевірочними завданнями, які наведені в підручнику географії для учнів 6-го класу. На перевірку засвоєння яких компонентів змісту географічної освіти вони спрямовані? Чи забезпечують перевірочні завдання реалізацію диференційованого підходу до учнів? Чи можливо виконання завдань в зручному для учнів темпі?
2. Знання мають три рівні засвоєння (наведіть приклади, заповнивши графу в *таблиці 2.11*).

Таблиця 2.11

Рівні засвоєння знань

Рівень	Вид діяльності	Приклади завдань
I	Сприйняття, запам'ятовування, відтворення інформації	
II	Застосування знань в знайомій ситуації	
III	Застосування знань в новій, незнайомій ситуації	

3. У засвоєнні вмінь виділяється два рівні: здійснення дій але алгоритму, певною ситуації; перенесення дій в нову ситуацію. Наведіть приклади завдань на перевірку засвоєння умінь.

2.18. Практичне заняття «ВЕДЕННЯ ШКІЛЬНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ З ГЕОГРАФІЇ»

Мета заняття: ознайомитись із програмою з географії, навчитись її аналізувати, складати календарно-тематичний план з географії, логічну схему змісту теми уроку, формулювати поширену триєдину мету уроку; розвивати аналітичне мислення, вміння виділяти істотне, складати схеми, працювати за аналогією.

Матеріали та обладнання: шкільні програми з географії, шкільні підручники (6-11 класи), зразки конспектів уроків з географії, географічні атласи (6-11 класи), настінні карти, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Планування процесу навчання географії. Види планування.
2. Календарне планування освітнього процесу з географії.
3. Поурочне планування уроків з географії.
4. Правила ведення класних журналів. Облік навчальних досягнень учнів у класному журналі.
5. Вимоги щодо призначення та ведення учнівських зошитів.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Календарно-тематичне планування має вигляд переліку уроків з географії за темами навчальної програми. Теми уроків розміщені в послідовному порядку відповідно до навчальної програми.

При складанні календарно-тематичного плану (рис. 2.26) вчитель повинен взяти до уваги: програму з географії для середньої школи в цілому й програму курсу даного року навчання для конкретизації внутрішньопредметних зв'язків; підготовку учнів з географії, а також загальний рівень їх здатності до навчання та вікові особливості школярів; перспективи роботи (як на кожному з наступних уроків, так і в наступному навчальному році).

№ з/п	Тема	Дата	Практичні роботи	Домашнє завдання	Примітки

Рис. 2.26. Зразок оформлення календарно-тематичного плану

Ступінь розробки календарно-тематичного планування вважався критерієм професіоналізму вчителя.

Складання календарно-тематичного плану вимагає наступних дій учителя: фундаментальний аналіз навчальної програми з певного курсу географії; порівняння змісту положень програми за окремими темами з відповідними главами та параграфами підручника; опрацювання балансу часу, необхідного для засвоєння матеріалу теми (розділу) навчальної програми; розподілення матеріалу кожної теми на окремі уроки відповідно до кількості годин, виділених у програмі на засвоєння даної теми, з забезпеченням логіки навчального процесу протягом вивчення; визначення тем практичних робіт (розподіл завдань практичної роботи на окремі уроки); визначення дати проведення кожного уроку; визначення змісту та обсягу домашнього завдання за кожним уроком.

В більшості шкіл ще донедавна були розроблені «Положення про календарно-тематичне планування». В якому вимагалось, щоб календарно-тематичне планування вчитель розробляв на кожний клас відповідно до навчальної програми з дисципліни та вимог Державного освітнього стандарту.

Календарно-тематичне планування мало оформлятися у друкованій формі, обов'язково зазначався номер і дату проведення уроку, тема уроку. Графа «Тема уроку» включає: загальні назви теми; кількість годин, відведених на вивчення даної теми; теми кожного уроку; контроль по завершенню вивчення даної теми; назву практичних, лабораторних, теоретичних робіт. Зміст плану навчального курсу мав відповідати змісту програми, за якою організовано навчання. Відмінність від змісту програми допускалася не більше ніж на 10%. Усі зміни необхідно вказати в плані й обґрунтувати.

Календарно-тематичне планування, після розробки вчителем, мало розглядатись на засіданні предметних кафедр, обговорюватись на засіданні педагогічної ради, узгоджуватись із заступником директора з нау-

ково-методичної роботи та затверджуватись директором навчального закладу не пізніше ніж 30 серпня.

Організаційне забезпечення виконання календарно-тематичного плану учитель здійснює під час *поурочного планування*.

Визначення методики роботи на уроці включає в себе: оптимальний добір засобів, методів і прийомів навчання, послідовності їх використання; конкретизація внутрішньопредметних та міжпредметних зв'язків та можливостей їх реалізації на уроці; розробка системи завдань і способів їх виконання; з'ясування шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання; визначення видів та форм поточного контролю та обліку засвоєння навчального матеріалу на уроці; складання рекомендацій щодо виконання домашнього завдання.

Виділені види планування навчально-виховної роботи з географії та їх кінцеві результати, представлені у формі планів, дозволяють здійснити дозування навчального матеріалу та його розподілення в хронологічній послідовності, визначити необхідну сукупність географічних знань, умінь та навичок у їх послідовності та розвитку, передбачити й урахувати результати навчальної роботи. Чітке планування надає можливість через перевірку й оцінку результатів навчання визначити можливості ліквідації або принаймні скорочення недоліків, виявлених у навчально-виховному процесі.

Учителям, які лише розпочали професійну діяльність, доцільно планувати тривалість роботи над завданнями, щоб забезпечити раціональність використання навчального часу на уроці.

Класний журнал (рис. 2.27) є державним документом, який відображає стан та якість навчально-виховного процесу в класі.

Список учнів (прізвище та ім'я повністю) відповідно до свідоцтв про народження у всіх розділах і на предметних сторінках на початок навчального року записується класним керівником у чіткій відповідності до алфавіту. За умови однаковості прізвища та імені запис проводиться по батькові. Кожен учень, який навчається за індивідуальною формою навчання заноситься в списки учнів класу, до якого він зарахований.

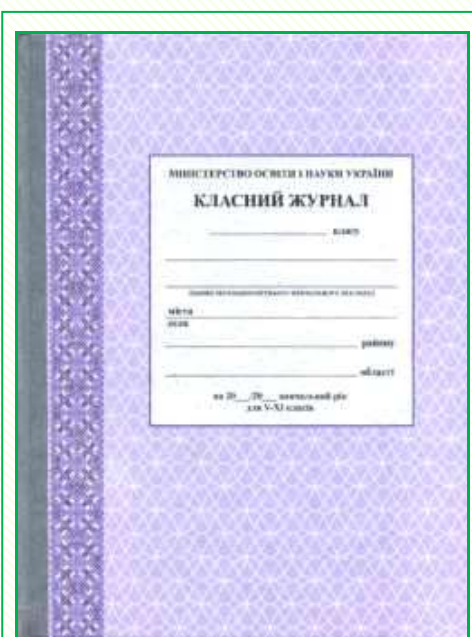

Рис. 2.27. Класний журнал

Учень, який прибув у клас упродовж навчального року, записується в кінці списку на поточній сторінці, а на подальших сторінках класного журналу в алфавітному порядку. Якщо учень вибув із класу, то навпроти його прізвища в списках обліку робиться запис «вибув» («вибула»). На наступних сторінках учень у список не записується. Якщо цей учень знову прибув у цей клас, то він записується в кінці списку.

На предметних сторінках назви предметів записуються у відповідності з назвою у навчальному плані з прописної літери (*рис. 2.28*). Прізвище, ім'я та по батькові вчителя вказується повністю (без скорочень).

Рис. 2.28. Зразки заповнення сторінок класного журналу

Класний журнал – документ фінансової звітності. Записи в журналі повинні бути зроблені в день проведення уроку, відповідно до календарного планування. Категорично забороняється робити записи тем та дат проведення уроків наперед.

Контроль за збереженням класних журналів як архівних документів покладається на керівника навчального закладу.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал

теми 1.18 (розділ 1), літературні та додаткові інтернет-джерела, розкрити сутність планування процесу навчання географії. Назвіть види планування.

2. Проаналізувати пояснювальну записку до шкільної програми з географії за типовим планом.

Типовий план характеристики пояснювальної записки шкільної програми з географії:

- а) мета базової загальної середньої освіти,
- б) компетентнісний потенціал предмета,
- в) основні завдання географічної освіти,
- в) структура і зміст навчальної програми,
- г) основні завдання кожного навчального курсу та кількість практичних робіт,
- д) наскрізні змістові лінії.

3. Проаналізувати програму одного з курсів шкільної географії за типовим планом.

Типовий план характеристики програми з географії:

а) науковий рівень програми, її відповідність сучасному рівню розвитку географічної науки; розкриття програмою основних ідей методичної і педагогічної науки: реалізація лінійно-ступеневого принципу побудови, краєзнавчого, екологічного, політехнічного, економічного принципів навчання географії; реалізація ідей внутріпредметних і міжпредметних зв'язків, розумового розвитку учнів і активізація їх пізнавальної діяльності;

б) аналіз рубрики «Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів» за наступним алгоритмом:

- Знаннєвий компонент (учень називає, пояснює).
- Діяльнісний компонент (учень добирає географічну інформацію, виконує, складає, визначає, вимірює, розв'язує, порівнює, позначає на контурній карті).
- Ціннісний компонент (використовує, обґрунтовує, оцінює, робить висновки, визначає роль, пояснює, аналізує, висловлює судження).

в) аналіз рубрики «**Наскрізні змістові лінії**» за наступним алгоритмом:

- Екологічна безпека та сталий розвиток.
- Здоров'я та безпека.

- Громадянська відповідальність.
 - Підприємливість та фінансова грамотність.
4. Скласти календарно-тематичне планування одного із навчальних курсів (6-11 класи) з географії у вигляді таблиці.
 5. Ознайомитись з правилами ведення записів у класному журналі.
 6. Проаналізуйте вимоги щодо призначення та ведення учнівських зошитів.

Завдання для самостійної роботи:

1. Охарактеризуйте призначення, зміст і методична побудова шкільної програми з географії.
2. Розкрийте сутність календарно-тематичного планування з географії (рис. 2.29). З яких основних розділів вона складається?

№ з/п	Розділ, тема уроку	К-ть год.	Дата	Прим.
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				

Рис. 2.29. Календарно-тематичне планування з географії

3. Охарактеризуйте цілі навчання географії. Що передбачають навчальні, розвивальні та виховні цілі?
4. Вкажіть основні компоненти рубрики «Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів».
5. Вкажіть основні компоненти рубрики «Наскрізнi змістові лінії».

2.19. Практичне заняття «ПРИРОДНИЧО- ГЕОГРАФІЧНА ПІДГОТОВКА В 5-6 КЛАСАХ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»

Мета заняття: ознайомитись з метою, варіантами структури та змісту природничо-географічної підготовки в 5-6 класах та методичними особливості вивчення основних тем курсів; навчитись відбирати засоби, методи і форми навчання, що відповідають початковому курсу природничої освіти; навчитись розробляти прийоми формування емпіричних і теоретичних знань.

Матеріали та обладнання: типові освітні програми для 5-6 класів ЗЗСО, Природничі науки: підручники для 5-6 класів ЗЗСО, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Організація освітнього процесу в 5-6 класах ЗЗСО за природничою освітньою галуззю.
2. Вивчення інтегрованого курсу «Природничі науки» у 5-6 класах ЗЗСО за модельною навчальною програмою колективу авторів: Білик Ж.І., Засєкіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С.).
3. Вивчення інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» в 6 класі за модельною навчальною програмою Коршевніук Т. В.
4. Навчання за модельною навчальною програмою «Довкілля» у 5-6 класах.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Освітня реформа «Нова українська школа» у 2022-2023 навчальному році стартувала у базовій школі за новим Державним стандартом базової середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. На основі Державного стандарту ро-

зроблена Типова освітня програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (наказ МОН України 19.02. 2021 р. № 235).

Відповідно до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти загальний обсяг навантаження для вивчення інтегрованих курсів природничої освітньої галузі становить: на тиждень: рекомендована – 2 год.; на рік: рекомендована – 70 год.; мінімальна – 1,5 год.; мінімальна – 52,5 год.; максимальна – 3 год., максимальна – 105 год.

Заклад освіти самостійно визначає навчальне навантаження в межах діапазону від «мінімального» до «максимального».

У типових навчальних планах навантаження орієнтоване на рекомендований навчальний час. Природнича освітня галузь реалізується через інтегровані курси для 5-6 класів:

- «Пізнаємо природу»;
- «Природничі науки»;
- «Довкілля».

До кожного курсу створено модельні навчальні програми. Модельна навчальна програма – документ, що визначає орієнтовну послідовність досягнення очікуваних результатів навчання учнів, зміст інтегрованого курсу (навчального предмета) та види навчальної діяльності учнів. Всі модельні навчальні програми природничої освітньої галузі розроблені на основі Державного стандарту базової середньої освіти.

Інтегровані курси для 5-6 класів природничої освітньої галузі представлені такими програмами:

- модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Біда Д.Д., Гільберг Т.Г., Колісник Я.І.);
- модельна навчальна програма «Пізнаємо природу». 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Коршевнюк Т.В.);

Рис. 2.30. Зразки підручників для природничо-наукової підготовки учнів для 5-6 класів

- модельна навчальна програма «Пізнаємо природу. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Шаламов Р.В., Каліберда М.С., Григорович О.В., Фіцайло С.С.);
- модельна навчальна програма «Пізнаємо природу. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бобкова О.С.);
- модельна навчальна програма «Природничі науки. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Білик Ж.І., Засекіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С.);
- модельна навчальна програма «Довкілля. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (авт. Григорович О.В.).

До кожної з модельних навчальних програм авторськими колективами та авторами створено підручники, зміст яких відповідає потребам сучасного учнівства. Електронні версії підручників є у вільному доступі на сайті Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» за покликаннями: <https://lib.imzo.gov.ua/vibr-pdruchnikv-5-klas-2021---2022-roki/> або Природнича освітня галузь (imzo.gov.ua).

Метою природничої освітньої галузі є формування особистості учня, який знає та розуміє основні закономірності живої і неживої природи, володіє певними вміннями її дослідження, виявляє допитливість, на основі здобутих знань і пізнавального досвіду усвідомлює цілісність природничо-наукової картини світу, здатен оцінити вплив природничих наук, техніки і технологій на сталий розвиток суспільства та можливі наслідки людської діяльності у природі, відповідально взаємодіє з навколишнім природним середовищем.

Вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів з природничої освітньої галузі передбачають, що учень:

- пізнає світ природи засобами наукового дослідження;
- опрацьовує, систематизує та представляє інформацію природничого змісту;
- усвідомлює закономірності природи, роль природничих наук і техніки в житті людини;
- відповідально поводить для забезпечення сталого розвитку суспільства;
- розвиває власне наукове мислення, набуває досвіду розв'язання проблем природничого змісту.

Основними видами оцінювання результатів навчання учнів, що проводяться закладом, є формувальне, поточне та підсумкове: тематичне, семестрове, річне. За вибором закладу оцінювання може здійснюватися за системою оцінювання, визначеною законодавством, або за власною шкалою. За умови використання власної шкали заклад має визначити правила переведення загальної оцінки результатів навчання семестрового та річного оцінювання до системи, визначеної законодавством, для виставлення у Свідоцтві досягнень.

Для реалізації формувального оцінювання, необхідно використовувати аналітичні інструменти й прийоми, що вимірюють рівень засвоєння знань і прогрес учнів у процесі пізнання. Орієнтовний перелік інструментів формувального оцінювання наведено в методичних рекомендаціях щодо особливостей організації освітнього процесу у першому (адаптивному) циклі/5 класах закладів загальної середньої освіти за Державним стандартом базової середньої освіти в умовах реалізації концепції «Нова українська школа».

В Новій українській школі розширюються функції та можливості вчителя. Сучасний учитель – це фасилітатор, консультант, тьютор, коуч, модератор освітнього процесу. Нові соціально-професійні ролі педагога мотивують його бути проактивною, професійно гнучкою особистістю, що володіє новітніми технологіями, методиками гуманної педагогіки та стратегіями психологічного супроводу освітнього процесу.

Сьогодні учні більш, ніж будь-коли раніше, потребують підтримки і допомоги. Для забезпечення психологічної стійкості, достовірного інформування учасників освітнього процесу Міністерством освіти і науки України та партнерськими організаціями створено ресурси, матеріали яких можуть використовуватись як самими педагогами, так і рекомендуватись для використання батьками і школярами.

Нова українська школа – це школа, в якій панує співпраця та взаєморозуміння, де вчать критично мислити, не боятись висловлювати власну думку, де багато творчості, експериментів, досліджень, моделювання та навчальних ігор.

З метою підготовки вчителів природничої освітньої галузі до роботи в Новій українській школі Хмельницьким ОІППО проведено тренінги, навчальні семінари, круглий стіл, консультації.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.19 (розділ 1), розкрити процедуру організації освітнього процесу в 5-6 класах ЗЗСО за природничою освітньою галуззю.
2. Проаналізувати процес вивчення інтегрованого курсу «Природничі науки» у 5-6 класах ЗЗСО за модельною навчальною програмою колективу авторів: Білик Ж.І., Засєкіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С.).
3. Описати вивчення інтегрованого курсу «Пізнаємо природу» в 6 класі за модельною навчальною програмою Коршевніук Т. В.
4. Ознайомитись з організацією навчання за модельною навчальною програмою «Довкілля» у 5-6 класах.

Завдання для самостійної роботи:

1. Використовуючи матеріали літературні та додаткові інтернет-джерела, розкрийте суть педагогічних підходів до організації освітнього процесу в Новій українській школі.
2. Опишіть вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів під час формування предметної компетентності.
3. Охарактеризуйте програмно-методичне забезпечення природничої освітньої галузі на адаптаційному циклі навчання.

2.20. Практичне заняття «ПРОГРАМНІ ВИМОГИ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТА “ГЕОГРАФІЯ” У 6-9 КЛАСАХ»

Мета заняття: ознайомитись з метою, варіантами структури та змісту географічної підготовки в 6-9 класах та методичними особливості вивчення основних тем курсів; навчитись відбирати засоби, методи і форми навчання, що відповідають початковому курсу географічної освіти.

Матеріали та обладнання: освітні програми для 6-9 класів ЗЗСО, підручники географії для 6-9 класів ЗЗСО, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Орієнтири реформування географічної освіти на сучасному етапі.
2. Особливості організації географічної підготовки в 6 класі. Модельні навчальні програми з географії для 6-9 класів. Цілі і структура курсів.
3. Вимоги до оцінювання результатів навчальних досягнень здобувачів освіти у 6 класі.
4. Особливості організації освітнього процесу з географії у 7-9 класах.
5. Особливості побудови навчальних планів та програм.
6. Використання картографічних сервісів, онлайн-джерел, географічних онлайн-ігр, інтерактивних онлайн-застосунків, проведення віртуальних екскурсій.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

В умовах подолання наслідків російської агресії та відбудови України шкільна природнича освіта стає одним із ключових чинників формування особистості з активною громадянською позицією, яка володіє ключовими компетентностями, необхідними для вибудовування успішної життєвої

траєкторії, і спроможна реалізувати їх на практиці. Відтак, одним із актуальних напрямів сучасної шкільної природничої освіти є якісне оновлення її змісту з урахуванням тенденцій європейського освітнього простору.

Для підвищення ефективності оволодіння учнів теоретичними знаннями використовуються структурно-логічні схеми, опорні конспекти, таблиці та картографічні матеріали, відеофільми (рис. 2.31). Для набуття практичних умінь і навичок варто пропонувати школярам різноманітні практичні роботи навчального, тренувального, підсумкового характеру. Виконання аналітичних завдань та досліджень, спрямованих на розвиток навичок роботи з географічними картами та іншими джерелами інформації, розв'язання географічних, екологічних й соціально-економічних задач є важливим засобом перевірки та оцінювання обов'язкових результатів навчання учнів.

Під час проведення уроків географії є необхідним використання інтернет-ресурсів та онлайн-сервісів:

Використання **картографічних сервісів**, таких як Google Maps або Google Earth, допомагає учням розвивати просторову уяву та краще розуміти географічні закономірності й розташування різноманітних географічних об'єктів. За допомогою цих сервісів можна також вивчати топог-

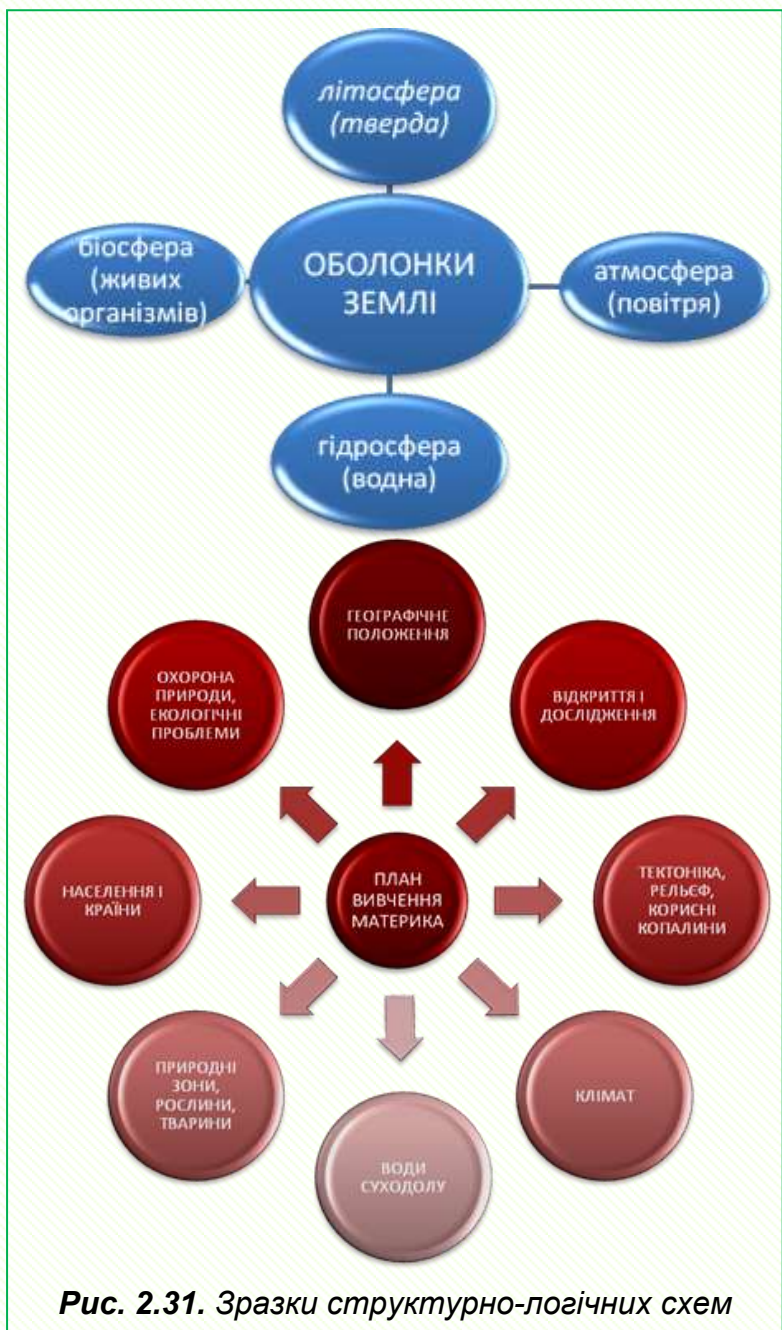

Рис. 2.31. Зразки структурно-логічних схем

рафію, прокладати й відслідковувати маршрути, досліджувати різні країни і регіони світу.

Використання **онлайн-джерел**, таких як веб-сайти наукових журналів, географічні блоги, електронні карти, атласи та репозитарії географічних даних, дозволяють учням знайти актуальну інформацію про географічні процеси й явища, окремі регіони і країни, природні умови і ресурси, інші аспекти географії. За допомогою цих ресурсів учні можуть проводити дослідження та представляти їх результати.

Приклади таких навчальних ресурсів:

- Цікава наука: <https://www.youtube.com/channel/UCMIVE71tHEUDkuw8tPxtzSQ>;
- Експедиція Ukraïner: <https://ukraïner.net/>;
- Колекція карт світу: <https://worldmapper.org/>;
- Карти корисних копалин, сільського господарства, економіки, населення: <https://www.bouncymaps.com/>;
- Світова мапа часу: https://24timezones.com/map_uk.php#/map;
- України: <http://www.ua-maps.com/>;
- Карти National Geographic: <https://www.nationalgeographic.com/maps/>.

Під час використанням сервісів **віртуальних екскурсій** учні можуть відвідати віддалені місця, до яких складно або неможливо потрапити фізично. Наприклад, вони можуть досліджувати національні парки, географічні пам'ятки або культурні центри через веб-камери, відео або 360-градусні зображення.

- Прикладами таких ресурсів є: EarthCam – <https://www.earthcam.com/>;
- Віртуальні тури Україною: <https://discover.ua/virtual-tours>;
- 45 віртуальних подорожей Україною: <https://life.pravda.com.ua/travel/2021/01/29/243805/>;
- Віртуальні подорожі національними природними парками України: <https://lowcost.ua/nationalparks-ua/>;
- Занурення в океан, старовинні замки та Ватикан: підбірка віртуальних турів світу: <https://bit.ua/2020/11/virtual-tours/>.

Існують **географічні онлайн-ігри та інтерактивні онлайн-застосунки**, які сприяють розвитку географічних знань. Наприклад, географічні вікторини, ребуси, хмари слів, ігри на відповідність, головоломки або ігри, у яких учні мають знайти місцезнаходження географічних об'єк-

тів на карті. Це може бути захоплюючою формою вивчення й закріплення навчального матеріалу. До таких ресурсів належать:

- Seterra: <https://www.geoguessr.com/seterra/>;
- Wordwall: <https://wordwall.net/uk>;
- Ребуси українською: <http://rebus1.com/ua/>;
- Kahoot: <https://kahoot.com/>;
- Learningapps: <https://learningapps.org/> та ін.

Також у цій групі сайти і онлайн-платформи, за допомогою яких можна створювати найрізноманітніші тестові завдання для перевірки результатів навчання учнів з предмета. Це сайти На урок: <https://naurok.com.ua/> і Всеосвіта: <https://vseosvita.ua/>; платформа Classtime: <https://www.classtime.com/> та ін.

Важливою складовою навчання школярів є **робота з комп'ютерними симуляціями та імітаційними параметризованими моделями**. За допомогою геосервісів Wikimapia, Google Maps, Google Earth можна ознайомлюватися з різними країнами світу і навіть віртуально подорожувати, шукати різні об'єкти на карті Землі, переглядати, коментувати, доповнювати світлинами. Онлайн-сервіси, такі як Google Документи, Google Диск, Google Keep, інтерактивні дошки Google Jamboard, Miro та Padlet допоможуть учням працювати над географічними проектами, збирати інформацію та обмінюватися даними, створювати презентації та звіти.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.20 (розділ 1), визначити орієнтири реформування географічної освіти на сучасному етапі.
2. Проаналізувати особливості організації географічної підготовки в 6-7 кл. ЗЗСО.
3. Описати модельні навчальні програми з географії для 6-9 класів.
4. Ознайомитись з особливостями організації освітнього процесу з географії у 7-9 класах.
5. Проаналізувати використання картографічних сервісів, онлайн-джерел, географічних онлайн-ігр, інтерактивних онлайн-застосунків, проведення віртуальних екскурсій в 6-9 класах.

6. Охарактеризуйте особливості побудови навчальних планів та програм з географії для 6-9 клас.

Завдання для самостійної роботи:

1. Використовуючи матеріали літературні та додаткові інтернет-джерела визначити цілі і структуру курсів географії 6-9 класів в структурі Нової української школи.

2. Опишіть вимоги до обов'язкових результатів навчання учнів під час формування предметної компетентності в 6-9 класах.

3. Охарактеризуйте програмно-методичне забезпечення географічної освітньої галузі в 6-9 класах Нової української школи.

2.21. Практичне заняття «МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «ЗАГАЛЬНА ГЕОГРАФІЯ» (6 КЛАС)»

Мета заняття: ознайомитись із основними завданнями і структурою навчального курсу «Загальна географія», навчитись складати тематичні плани і плани-конспекти уроків з початкового курсу фізичної географії, формувати вміння здійснювати творчий підхід до моделювання уроку; ознайомитись із тематикою практичних робіт, передбачених програмою курсу, розвивати вміння застосовувати під час формування географічних знань методику формування уявлень, понять; розвивати розумові якості особистості.

Матеріали та обладнання: навчальні програми з географії для курсу «Загальна географія», шкільні підручники географії для 6 класу, географічні атласи, робочі зошити, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Загальна географія».
4. Навчання за підручником географії для 6 класу (автори: О.М. Топузов, В.Д. Грома, І.М. Ільницький, Д.В. Полтавченко).
5. Навчання за підручником географії для 6 класу (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. та ін.).

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Підручник «Географія» для 6-го класу закладів загальної середньої освіти (автори: О.М. Топузов, В.Д. Грома І.М. Ільницький, Д.В. Полтавченко) розроблено за модельною програмою (автори: С.П. Запотоцький, Г.І. Карпюк, Р.В. Гладковський, А.І. Довгань, В.В. Со-

венко, Л.М. Даценко, Т.Г. Назаренко, Т.Г. Гільберг, І.Г. Савчук, А.В. Ні-
китчук, В.С. Яценко, Г.Д. Довгань, В.Д. Грома, О.В. Горовий).

Підручник
складається з двох
частин: паперової і
цифрової (віртуа-
льної). Його автори
розробили просту і
зрозумілу як для
вчителів, так і для
дітей, структуру. У
параграфах виді-
лені окремі його
частини: рубрики і
типи завдань
(рис. 2.32). Вони
позначені піктогра-
мами.

Зміст підруч-
ника насичений
практичними і твор-
чими завданнями.

Важливе місце
у ньому відведено
візуалізації у ви-
гляді використання численних карт і карто-схем, ілюстрацій, інфогра-
фічних та графічних зображень, відео (фрагменти, симулятори, імітація
експериментів, анімації, цифрові метеорологічні додатки) тощо. У робо-
чих аркушах, розміщених у віртуальному додатку, відображені завдання
практичних робіт згідно модельної програми та інші завдання діяльнісно-
го характеру.

Підручник містить: 257 ілюстрацій, з яких 38 карт і картосхем,
14 схем, 11 графічних зображень, 36 таблиць, 30 відеозображень, 13 ін-
фографічних зображень, 12 робочих аркушів, 8 блоків тестових завдань,
4 квести, 2 мультимедійні презентації «Мої географічні дослідження» і
«Карти в історії людства», кросворд «Гірські породи і мінерали», комікс
«Подорож піщинки», словник географічних термінів.

Рис. 2.32. Зразок рубрики та типів завдань у підручнику
географії

Увесь цей методичний арсенал дозволяє якісно забезпечити практичність, наочність і компетентність навчання. Він супроводжується коментарями авторів підручника, наочно використовуються дітьми під час виконання практичних і творчих завдань, пошуку й обробки ними географічної інформації.

Для прикладу розглянемо структуру §-12 «Землетруси». Цей параграф розпочинається з демонстрації картосхеми «Місця зародження сильних землетрусів у світі впродовж 1900–2017 років» (рис. 2.33).

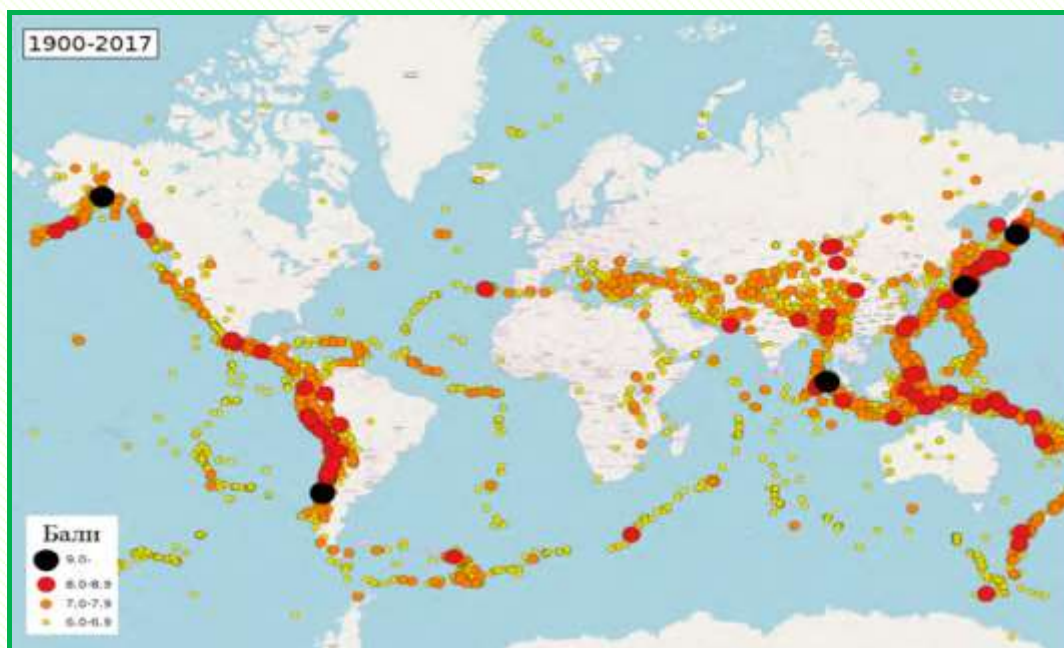

Рис. 2.33. Місця зародження сильних землетрусів у світі

Дітям пропонується зіставити її з картосхемою літосферних плит, яка розміщена у попередньому параграфі. Такий вид завдання забезпечує головний посил у темі параграфу: з'ясувати закономірності поширення сильних землетрусів.

Далі йде теоретичний блок, у якому відображено механізм утворення землетрусів, терміни фокус (гіпоцентр), епіцентр, сейсмічні хвилі, сейсмологія, сейсмограф. Пояснення цих термінів супроводжується двома ілюстраціями.

Перед розглядом питання «Показники сили та інтенсивності землетрусів» діти скачують на смартфон у Google Play програму Vibration Meter. З її допомогою визначається рівень вібрацій під час рухів смартфоном. Така дія дозволяє оцінити степінь коливань цифровим пристроєм й наочно з'ясувати графічне зображення сейсмічних хвиль (сейсмограми).

Наступний етап уроку передбачає ознайомлення з видами сейсмографів від історично першого, винайденого китайським науковцем Чжаном Хеном ще у II ст. до сучасного електромагнітного.

Після цього діти працюють з наведеною картосхемою поширення сильних землетрусів. Вони визначають місця найбільш потужних землетрусів, зафіксованих сейсмографами.

Далі розглядається питання утворення цунамі, яке пов'язане із землетрусами на межах океанічних ділянок літосферних плит. Діти переглядають відео про цунамі й з'ясовують особливості його «поведінки» під час виходу на узбережжя.

На наступному етапі уроку діти самостійно працюють у мережі інтернет. Вони підбирають інформацію про правила поведінки під час землетрусу.

Завершується параграф переліком завдань. Серед них, зокрема, є таке, що вимагає проведення обчислення часу проходження реального цунамі через весь Тихий океан.

У рубриці «Спростуй твердження» діти критично осмислюють інформацію про відсутність випадків цунамі на чорноморському узбережжі України.

Окрім того, у параграфі розміщені ще два завдання діяльнісного спрямування. У першому діти з'ясовують, чому у Кривому Розі міг статися землетрус з магнітудою 4,5. До другого завдання поданий малюнок «Додаткові конструкції для будинку на територіях з високою сейсмічною небезпекою». Учитель разом із дітьми обговорює значення цих конструкцій у здатності протидіяти небезпеці руйнування споруд під час землетрусу. Така структура параграфів дає змогу представити різноманітні форми навчальної діяльності, змушує дітей бути в епіцентрі уваги тем, що розглядаються.

Під час написання підручника використано різноманітні високофахові джерела. Серед них: National Geographic, Енциклопедія Britannica, Геологічна служба США, Геологічне товариство Великої Британії, Національне управління океанічних і атмосферних досліджень, Агентство уряду США для досліджень у галузі аеронавтики і космічних польотів, Всесвітня метеорологічна організація, які мають спеціальні освітні розділи для дітей шкільного віку, роботи науковців Орегонського і Гавайського університетів, університету Ванкувера, центр наукової освіти UCAR штату Луїзіана США, освітній ресурс 3D Geography, Укргідрометцентр, ЦГО ім. Срезневського тощо. Їх використано у якості ідей, окремих текстових матеріалів, ілюстрацій, посилань на розміщених на їх ресурсах ігор-симуляторів тощо. Так у нашому підручнику одночасно забезпечується

науковість викладеного матеріалу й різноманітне методичне забезпечення для роботи з ним.

Також для проведення якісної навчальної діяльності підготовлено робочий зошит для учнів. У ньому розміщені дев'ять письмових діагностувальних робіт у двох варіантах і завдання шести практичних робіт. Діагностувальні роботи передбачають поточне оцінювання рівня опанування учнями навчальної теми. За потреби вчитель/ка можуть їх об'єднати для проведення тематичного оцінювання. Під час складання завдань враховано методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів/иць 5–6 класів, які здобувають освіту відповідно до нового Державного стандарту базової середньої освіти.

Особливість підручника "Географія 6 клас (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. та ін.) полягає в тому, що вивчення кожного розділу або великої теми у розпочинається з його анонсування, яке містить інформацію про основні здобутки учнів в процесі опанування його змісту, а також стислий опис-уведення. Рубрика «Пригадайте» містить запитання та завдання про те, що вже відомо школярам з попередніх років навчання або з раніше вивчених тем чи власного досвіду. Це потрібно відновити в пам'яті, щоб краще зрозуміти новий матеріал. Назва рубрики «Нові терміни та назви до скарбнички знань» говорить сама за себе. Усі нові для вас слова в тексті виділені шрифтом або фоном. Автори звертають увагу на їхній наголос та написання. Нові географічні терміни пропонують запам'ятати, а їхні визначення не повторювати дослівно, а передавати своїми словами.

У рубриці «Коротко про головне» подано найважливішу для учнів інформацію з теми. Пропонують уважно аналізувати подані рисунки (схеми, карти, таблиці, ілюстрації) та виконувати запропоновані до них завдання. Це допомагає краще усвідомити й запам'ятати матеріал. У рубриці «Працюємо разом (у групі, у парі, аналізуємо, досліджуємо)», яку розміщено в електронному додатку до підручника, запропоновані завдання для здійснення спільних спостережень і дій, які допоможуть здобувачам освіти стати справжніми дослідниками. У підручнику також є теми для виконання практичних завдань. Вони допоможуть набуті знання одразу застосовувати на практиці. Це спостереження за природними явищами, розв'язування географічних задач, роботи на контурних картах, з атласом.

Для дослідження своєї місцевості пропонується рубрика «Проект для краєзнавця». Для тих, хто любить таємничі, загадкові й незвичайні факти про природу або життя людей, у підручнику є рубрика «Вірю – не

вірю», у якій наведені факти, які слід підтвердити або спростувати, скориставшись різними інформаційними джерелами.

Щоб перевірити рівень засвоєних знань пропонуються використовувати запитання й завдання з рубрики «Оцінюємо свої досягнення» після кожного параграфа. У ній запропоновані 6 питань, які поділені на три рівні складності по 2 запитання в кожному. Правильні відповіді на 1 й 2 питання приносять по 1 балу, на 3–4 – по 2 бали, на 5–6 – по 3 бали. Разом 12 балів. Запитання першого рівня вимагають лише відтворення та розуміння інформації, другого – її творчого осмислення через роздуми та міркування, третього – її практичного використання, оцінки, пропозицій та складання прогнозів.

Після вивчення кожного розділу або великої теми створена рубрика «Експрес-оцінювання власних досягнень» із тестовими завданнями. Вони мають різні рівні складності. Перший рівень подано у формі тестів з однією правильною відповіддю із 4 варіантів. Другий рівень – три правильні відповіді із 7 запропонованих. Третій рівень спрямований на встановлення відповідності – 4 «логічні пари».

Практичні роботи є обов'язковою складовою вивчення географії в школі. У процесі їх виконання формуються необхідні географічні уміння і навички та реалізується зв'язок теорії з практикою. Тому автори підручника створили посібник для учнів 6 класу, який призначений для виконання практичних завдань відповідно до модельної програми «Географія. 6-9 кл.» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г. та ін.) з курсу «Планета Земля».

Зміст практикуму спрямований на забезпечення компетентнісного підходу в географічній освіті. Більшість запропонованих завдань мають частково-пошуковий і проблемний характер й розвивають дослідницьку та інформаційну компетентність школярів. Цим навчальним посібником можна користуватись на уроках: під час виконання практичних робіт (передбачено навчання правильно заповнювати таблиці, будувати діаграми та графіки, робити висновки та узагальнення). Усі практичні роботи – обов'язкові для виконання кожним учнем. Наявність у посібнику контурних карт полегшить роботу із засвоєння географічної номенклатури карт.

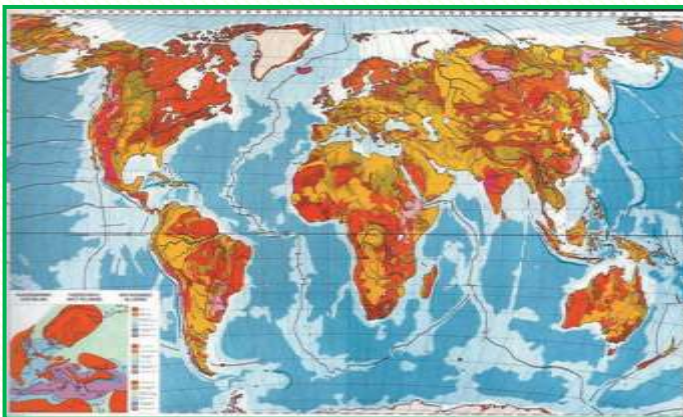
Окрім підручника, автори пропонують використовувати атлас з географії для 6 класу та робочий зошит з друкованою основою для виконання та оформлення результатів досліджень, проєктів, практичних робіт.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи літературні джерела, інтернет-ресурси, методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.20 (розділ 1), ознайомитися з метою і завданнями курсу географії 6 класу.
2. Дослідити структуру та зміст програми навчального курсу «Загальна географія» (розділи, теми, кількість годин).
3. Охарактеризувати методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Загальна географія».
4. Проаналізувати особливості навчання за підручником географії для 6 класу (автори: О.М. Топузов, В.Д. Грома, І.М. Ільницький, Д.В. Полтавченко).
5. Описати вивчення географії у 6 класі згідно Модельної навчальної програми «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.).
6. Ознайомитись та проаналізувати шкільний підручник географії для 6 класу (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.).
7. Вивчити тематику практичних робіт і досліджень у навчальному курсі «Загальна географія».

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити та змоделювати фрагмент уроку з навчального курсу «Загальна географія», дотримуючись при цьому поетапності формування географічних понять.
2. Розробити на аркушах А-4 поширений план-конспект комбінованого уроку з курсу «Загальна географія» (з Розділу II. «Земля на плані та карті» або Розділу III «Оболонки Землі», тема уроку за вибором студента).
3. Опишіть особливості формування знань, умінь і навичок у 6 класі.
4. Коротко опишіть методичні особливості вивчення окремих розділів.

2.22. Практичне заняття «МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «МАТЕРИКИ ТА ОКЕАНИ» (7 КЛАС)»

Мета заняття: ознайомитись із основними завданнями і структурою навчального курсу «Материки та океани», навчитись складати тематичні плани і плани-конспекти уроків, формувати вміння здійснювати творчий підхід до моделювання уроку; ознайомитись із тематикою практичних робіт, передбачених програмою курсу, розвивати вміння застосовувати під час формування географічних знань методику формування уявлень, понять; розвивати розумові якості особистості.

Матеріали та обладнання: навчальна програма з географії з курсу «Материки та океани», шкільні підручники «Материки та океани» (7 клас), географічні атласи, робочі зошити, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Мета і завдання навчального курсу «Материки та океани».
2. Структура і зміст навчального курсу географії у 7 класі.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу.
4. Модельні навчальні програми для вивчення географії у 7 класі.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Сучасна географічна освіта має викликати в учнів цікавість і захоплення світом та його людьми і ці почуття мають залишитися з ними на все життя. Навчання має надати учням знання про різноманітні місця, людей, ресурси, природне і людське середовище, а також глибоке розуміння основних фізичних і суспільних процесів на Землі. Географічні компетентності забезпечують формування в учнів просторової уяви та мислення, пояснюють, як природні та суспільні об'єкти, явища і процеси на Землі в різних масштабах формуються, взаємопов'язані та змінюються з часом.

У ст. 12 Закону України «Про освіту» задекларовано завдання формування ключових компетентностей, одна з яких – компетентність у галузі природничих наук. Вона передбачає формування наукового світогляду, здатність і готовність застосовувати відповідний комплекс наукових знань і навичок для пояснення світу природи, набуття досвіду дослідження навколишнього середовища та формулювання достовірних висновків на основі отриманої інформації, розуміння змін, зумовлених людською діяльністю та відповідальність за наслідки такої діяльності.

Учні сьомого класу вивчають курс «Географія материків і океанів», який є логічним продовженням шостого класу. Курс направлений на формування географічних знань про природу материків та океанів, їхню цілісність і диференціацію, про населення та його життєдіяльність у різних природних умовах. Також збільшується уявлення про географічну оболонку та її компоненти. Більшість практичних робіт виконуються з використанням різноманітних тематичних карт атласу та контурних карт. Уміння працювати з різними за змістом картами є одним із найважливіших показників в якості.

Шкільний курс географії сьомого класу (рис. 2.34) направлений на поглиблення знань про закономірності розвитку географічної оболонки та взаємодію природи й суспільства. Школярі вивчають материки, частини світу та навчаються працювати з картами материків та океанів. Географія сьомого класу досить інформативна, учні під час вивчення курсу отримують уявлення про природу материків і океанів, їхню цілісність і неоднорідність; знайомляться з історією заселення та освоєння земного простору, особливостями культури й господарства різних народів світу.

Рис. 2.34. Зразок картосхеми, яка використовується в курсі географії 7 класу

Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.) сприяє формуванню в учнів як ключових і предметної (географічної) компетентностей так і наскрізних умінь, які передбачені Державним стандартом базової середньої освіти з урахуванням вікових, загальнонавчальних і психологічних особливостей учнів.

Зміст навчальних занять, методи роботи спрямовані на формування в учнів предметної географічної компетентності, відповідальності за власні вчинки, виховання почуття обов'язку, толерантності, прагнення до пізнання й істини, наполегливості, ощадливості, працьовитості, екологічної свідомості. Вони також сприяють усвідомленню значення набутих компетентностей для успішної самореалізації, опануванню здобутками сучасної науки і техніки, обстоюванню важливості раціонального використання ресурсів.

Завдання освітнього процесу з географії у 7 класі:

- ✓ засвоєння знань про основні географічні поняття, закономірності розвитку, взаємозв'язки між природними компонентами, природокористування та навколишнє середовище;
- ✓ формування умінь використовувати різні джерела географічної інформації – картографічні, статистичні, геоінформаційні ресурси – для пошуку, інтерпретації і демонстрації різноманітних географічних даних;
- ✓ застосування географічних знань для пояснення та оцінювання процесів і явищ у природі;
- ✓ розвиток пізнавального інтересу, інтелектуальних, пізнавальних, дослідницьких, творчих, комунікативних та підприємницьких здібностей учнів у процесі географічних спостережень, вирішення проблемних завдань, самостійного здобуття нових знань із географії;
- ✓ формування здатності й готовності до використання географічних знань і умінь у повсякденному житті для соціально відповідальної поведінки у навколишньому середовищі, його збереження, адаптації до умов проживання на певній території; самостійного оцінювання рівня впливу людини на природу, безпеки довкілля як сфери життєдіяльності людини; вирішення конкретних практичних завдань;
- ✓ виховання екологічної культури, національної свідомості та почуття патріотизму, толерантного ставлення до інших народів, поваги до природних і культурних цінностей різних регіонів і країн світу;

- ✓ формування навичок отримання і застосування інформації у процесі ухвалення життєво важливих рішень;
- ✓ набуття досвіду різноманітних форм діяльності (індивідуальної і колективної), досвіду пізнання й самопізнання;
- ✓ формування системи цінностей, обачливої екологічної поведінки, культури, здорового способу життя.

Цей курс реалізує діяльнісний, компетентнісний, особистісно орієнтований, дослідницький, рефлексивний, проблемно-ситуативний та інші підходи до навчання.

Реалізація завдань навчальної програми сприяє формуванню в учнів **ключових компетентностей**:

- ✓ вільне володіння державною мовою (використовувати україномовні джерела для здобуття географічної інформації; описувати в усній чи письмовій формі та аналізувати дослідження мовою географічної науки, ефективно комунікувати в групі у процесі обговорення навчальних проблем; пояснювати інформацію, подану на географічних картах, картосхемах, таблицях, діаграмах, графіках; поповнювати свій словник науковою термінологією українською мовою; цінувати здобутки учених-географів; виявляти зацікавленість у популяризації географічної науки рідною мовою; сприймати географічні поняття і терміни в текстах іноземними мовами; використовувати навчальні іншомовні джерела для здобуття географічної інформації);
- ✓ математична компетентність: (оперувати математичними поняттями і величинами під час характеристики природних об'єктів, явищ та процесів; розв'язувати проблеми географічного змісту за допомогою математичних методів та моделей; оцінювати доцільність математичних методів у розв'язанні навчальних і життєвих ситуацій);
- ✓ компетентності в галузі природничих наук, техніки і технологій (досліджувати природу самостійно чи в групі та презентувати результати досліджень; проводити та фіксувати результати спостережень; здійснювати вимірювання та оцінювати їх точність; установлювати причинно-наслідкові зв'язки; цивілізовано взаємодіяти з природою);
- ✓ інноваційність (описувати тенденції розвитку природничих наук, техніки і технологій, генеруючи та втілюючи нові ідеї в географічних моделях, розробках проектах; підтримувати конструктивні ідеї інших осіб, сприяти їх реалізації);

✓ екологічна компетентність: (визначати й аналізувати проблеми довкілля в географічному аспекті; відповідально та ощадно використовувати природні ресурси; усвідомлювати наслідки, пов'язані зі станом довкілля; оцінювати власні дії у природі з позицій безпеки життєдіяльності на принципах сталого розвитку суспільства);

✓ інформаційно-комунікаційна компетентність (знаходити, обробляти, зберігати інформацію географічного змісту та створювати цифровий контент; перетворювати цю інформацію з одного виду на інший з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; досліджувати довкілля за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій; критично оцінювати інформацію географічного змісту, отриманої з різних джерел; дотримуватися принципів академічної доброчесності);

✓ навчання впродовж життя (бажання вдосконалювати свої здібності та поповнювати знання; формувати розуміння необхідності географічної компетентності для вибору професії та досягнення успіху в житті; розвивати особистісний потенціал у процесі дослідницької і творчої діяльності; усвідомлення значення самоосвіти для особистісного розвитку);

✓ громадянські та соціальні компетентності (поширювати важливу інформацію географічного змісту; брати участь у розв'язанні локальних проблем довкілля і залучати до цього громаду, обстоювати власну позицію щодо прийняття рішень у справі збереження та охорони довкілля; визнання альтернативності думок і поглядів на проблеми, дотримання принципів демократії під час їх розв'язання; співпрацювати в групі під час розв'язання проблем, досліджень природи; усвідомлювати і переконувати інших у пріоритетності збереження здоров'я; оцінювати вплив досягнень географічної науки на добробут і здоров'я людини);

✓ культурна компетентність: (застосовувати досягнення географічної науки для втілення мистецьких ідей; пояснювати природничо-наукове підґрунтя різних видів мистецтва; усвідомлення значення географічної науки як складника світової культури);

✓ підприємливість та фінансова грамотність: (генерувати, презентувати та реалізовувати ініціативи географічного характеру, спроможність використовувати можливості та реалізовувати ідеї у процесі виконання проєктів і корисних для громади ініціатив; готовність брати відповідальність за прийняті рішення; пояснювати ефективність заощадження природних ресурсів та інвестування в природоохоронну діяльність; обчислювати економічний ефект ініціатив і діяльності, пов'язаних з реалізацією прикладних географічних завдань).

Реалізація навчальної програми курсу «Географія 7 клас) сприятиме формуванню в учнів **наскрізних умінь**: читати з розумінням, висловлювати припущення, підкріплюючи власні висновки фактами та цитатами з тексту, висловлювати ідеї, пов'язані з розумінням тексту; висловлювати власну думку в усній і письмовій формі; критично і системно мислити, визначаючи характерні ознаки фінансових явищ, подій їх взаємозв'язків; уміння аналізувати та оцінювати доказовість і вагомість аргументів у судженнях, розпізнавати спроби маніпулювання економічними даними, оцінювати надійність джерел достовірності інформації; логічно обґрунтовувати власні судження і висновки; діяти творчо, ініціативно, креативно, продукувати нові ідеї, уміти їх випробовувати; конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики, приймати рішення, що дозволяють розв'язувати проблеми на основі розуміння причин та обставин, досягнення поставлених цілей з урахуванням можливих ризиків та наслідків; співпрацювати з іншими, планувати власну та групову роботу.

Зміст програми курсу «Географія 7 клас» представлений взаємопов'язаними розділами, які об'єднують теми, очікуваними результатами та видами навчальної діяльності, що є засобом формування в учнів географічної компетентності.

Структура курсу підпорядкована певній логіці, яка спирається на основні принципи пізнання, а саме: науковості; доступності навчання; зв'язку з життям; свідомості й активності учнів у навчанні; навчанні через діяльність.

У 7 класі курс «Географія» охоплює 4 розділи.

Розділ I. «Картографічне зображення Землі» знайомить учнів з темами «Карти материків та океанів», «Географічні координати» та «Відстані на карті», які спрямовано на формування умінь користування картографічними джерелами інформації про природу материків і океанів.

Розділ II. «Головні закономірності формування природи материків та океанів» передбачає ознайомлення з темами: «Тектонічна будова, рельєф, корисні копалини», «Клімат», «Природні комплекси Землі», «Розселення людей на материках».

Розділ III. «Природа материків» охоплює теми: «Африка», «Австралія», «Південна Америка», «Антарктида», «Північна Америка» та «Євразія».

Розділ IV. «Природа океанів» знайомить учнів з темами: «Океани полярних широт», «Тихий океан, Атлантичний океан, Індійський океан».

Географія у 7 класі є логічним продовженням курсу географії, що вивчався у 6 класі. Головною метою вивчення географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їхню ціліс-

ність і диференціацію природних умов. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти. Зміст курсу створює необхідну основу для розуміння учнями ролі географічної оболонки в житті людей і впливу суспільства на природні умови.

Особливістю шкільного курсу «Географія 7 клас» є те, що він передбачає формування компетентностей, які зазначені у природничій освітній галузі Державного стандарту базової середньої освіти, а саме: громадянській та історичній, математичній; інформатичній, технологічній, соціальній і здоров'язбережувальній. Він має чітку практичну спрямованість, що реалізується під час проведення досліджень, виконання практичних робіт і вправ, створення моделей, розв'язання ситуативних, проблемних, аналітичних завдань, організацію екскурсій, роботу з навчальною й науково-популярною літературою, цифровими ресурсами. Це спрямовано на розвиток *наскрізних умінь*: критично і системно мислити, висловлювати та логічно обґрунтовувати власну думку, творчо діяти, виявляти ініціативу, оцінювати ризики, приймати рішення, розв'язувати проблеми самостійно та у співпраці з іншими.

У частині програми «Види навчальної діяльності» запропоновано орієнтовні методи, прийоми, ідеї, форми роботи. Тематика досліджень, проєктів, практичних та інших робіт може бути змінена вчителем у межах вивчення відповідної теми, враховуючи матеріально-технічне забезпечення, наявність власних дидактичних розробок, рівень підготовленості класу, інтереси дітей, регіональні особливості рідного краю. Результати дослідження учнів учитель оцінює під час презентацій.

Вчитель має право самостійно розподіляти навчальний час для формування очікуваних результатів навчання. Так з урахуванням здібностей і навчальних можливостей учнів, їх інтересів, для тематичного оцінювання, уроків систематизації та узагальнення, уроків-екскурсій, реалізації проєктної діяльності.

Вивчення курсу «Географія» в базовій школі передбачає такі види оцінювання:

- поточне (формувальне) – під час вивчення теми (усне опитування, тестування, самостійні, практичні роботи, творчі роботи, дослідження, захист проєктів і власних (групових) досліджень тощо);
- підсумкове – наприкінці вивчення розділу або теми (усні та письмові роботи, тести, бесіди тощо).

Об'єктами оцінювання є очікувані результати навчання, критеріями оцінювання – визначені Державним стандартом базової загальної сере-

дньої освіти орієнтири для оцінювання. Додатковими засобами стимулювання пізнавальної активності учнів є само- і взаємооцінювання. Оцінюючи результати навчальної діяльності учнів, необхідно враховувати рівень засвоєння теоретичних знань, сформованості практичних умінь, навичок та цінностей, досвід дослідницької і творчої діяльності.

У програмі не зазначено розподіл годин за темами. Учитель самостійно визначає час, необхідний для вивчення тем, зважаючи на умови функціонування навчального закладу і навчальні можливості учнів. Учитель також може обґрунтовано змінювати порядок вивчення окремих питань у межах одного класу. Це зроблено для того, щоб підтримати творчу ініціативу вчителів у відборі та розподілі навчального матеріалу відповідно до потреб, психолого-фізіологічного розвитку й досвіду учнів, сприяти розвитку педагогічної майстерності.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.22 (розділ 1), вивчити структуру програми навчального курсу географії 7 клас «Материки та океани» (розділи, теми, кількість годин).
2. Визначити основні цілі і основні завдання навчального курсу «Материки та океани» (7 клас).
3. Ознайомитись та проаналізувати шкільні підручники 7 класу «Материки та океани».
4. Вивчити тематику практичних робіт і досліджень у навчальному курсі «Материки та океани».
5. Опишіть особливості формування знань, умінь і навичок у 7 класі.
6. Дослідити особливості модельних навчальних програм, які можна використовувати для вивчення географії у 7 класі.

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити та змодельювати фрагмент уроку з навчального курсу «Материки та океани», дотримуючись при цьому поетапності формування географічних понять.
2. Проаналізуйте структуру і зміст навчального курсу «Материки та океани».
3. Опишіть методичні особливості вивчення окремих розділів курсу «Материки та океани».

2.23. Практичне заняття «МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА У СВІТІ: ПРИРОДА, НАСЕЛЕННЯ» (8 КЛАС)»

Мета заняття: ознайомитись із основними завданнями і структурою навчального курсу «Україна у світі: природа, населення», навчитись складати те-

матичні плани і плани-конспекти уроків з початкового курсу фізичної географії, формувати вміння здійснювати творчий підхід до моделювання уроку; ознайомитись із тематикою практичних робіт, передбачених програмою курсу, розвивати вміння застосовувати під час формування географічних знань методику формування уявлень, понять; розвивати розумові якості особистості.

Матеріали та обладнання: навчальна програма з географії з курсу «Україна у світі: природа, населення», шкільні підручники «Україна у світі: природа, населення» (8 клас), географічні атласи, робочі зошити, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Мета і завдання навчального курсу.
2. Структура і зміст курсу.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна у світі: природа, населення».
4. Методичні особливості викладання курсу у світлі останніх воєнно-політичних подій.
5. Становлення навчального курсу, зміни, доповнення та методичні проблеми викладання.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Географія 8 клас, 2021. Масляк П.О., Даценко Л.М., Капіруліна С.Л., Курач Т.М., Бродовська О.Г. Автори підручника (рис. 2.35) пропонують вивчати географію країни в курсі «Україна у світі: природа та населення», використовуючи знання, які ви вже здобули в курсах «Загальна географія» (6 клас) та «Материки та океани» (7 клас). Підручник є основним, але не єдиним джерелом знань про географію України. Сучасна наука постійно розвивається, особливо в інформаційному суспільстві, де кожен день відбуваються нові відкриття та факти.

Рис. 2.35. Підручник географія 8 клас, авт. П.О. Масляк та ін.

Працюючи над змістом підручника, автори, мали на меті створити на його сторінках цілісну картину України, її природи та населення. Підручник не може охопити всієї наукової інформації, а є лише орієнтиром у неосяжному полі географічної та суміжних із нею наук. Він допоможе формувати критичне мислення, бажання встановити істину, висловити власну точку зору, знайти додаткову сучасну, корисну й цікаву інформацію, замислитися над процесами, що відбуваються в природі та суспільстві, їхніми причинами та наслідками.

Початок будь-якої нової справи потребує опанування основних вимог, способів та алгоритмів виконання, без яких неможлива продуктивна праця, тому автори пропонують вам правила роботи з підручником. Він складається зі вступу та п'яти розділів. Розділи, у свою чергу, містять окремі теми. Для більш простого орієнтування ці теми у змісті підручника розбито на параграфи, кожен із яких починається із запитання (завдання) на повторення того, що ви вже знаєте та вмієте. Найголовніші поняття і терміни винесено в окрему рубрику «Словник». В основному тексті параграфів присутні позначки: скористайтесь картою, виконайте завдання або дайте відповідь, історичний факт, актуально сьогодні.

Кожен параграф закінчується висновками, підсумковими запитаннями й завданнями. Вони допомагають визначити провідні думки змісту параграфа. До підручника також розроблено електронний освітній ресурс, який містить тестові завдання для підготовки до контрольних та само-

стійних робіт, які можна виконати в режимі онлайн. Стежити за перетвореннями в сучасному світі учні мають змогу за допомогою рубрики «Джерела Інтернету» (із посиланнями на електронні ресурси).

Географія 8 кл., 2021 р. Бойко В.М., Дітчук І.Л., Заставецька Л.Б. За допомогою цього підручника (рис. 2.36) продовжується вивчення географії у восьмому класі в курсі «Україна у світі; природа, населення», де досліджується простір рідної країни як частини світової спільноти держав. Знання про природу материків і океанів, а також про населення країн світу, набуті у 8 класі, стануть основою для вивчення географії України. Учні ознайомлюються з фізико-географічними особливостями держави, такими як географічне положення, геологічна будова, рельєф,

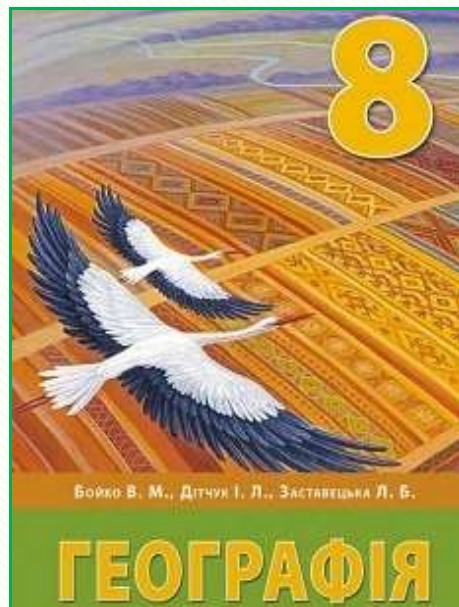

Рис. 2.36. Підручник географія 8 клас, авт. В. М. Бойко та ін.

корисні копалини, клімат, внутрішні води, ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Досліджується, як природні компоненти взаємодіють на різних територіях, включаючи регіони проживання школярів, і який вплив на них має людина. Здобувачі освіти дізнаються про глобальні та регіональні природні, суспільно-географічні й екологічні процеси, що відбуваються в Україні, і мають зрозуміти науково-географічну картину нашої держави. Вивчення географії України дозволить з'ясувати, чим землі нашої Батьківщини відрізняються на тлі загальноєвропейського та світового простору, а також що єднає нас зі світом. Курс географії є важливим українознавчим предметом, так само як українська мова, література та історія України.

Рис. 2.37. Підручник географія 8 клас, авт. Г.Д. Довгань та ін.

Географія 8 кл., 2021 р. Довгань Г.Д., Стадник О.Г. Підручник з географії восьмого класу авторів Довгань Г.Д., Стадник О.Г. (рис. 2.37) допо-

може школярам краще пізнати свою рідну землю. Вони дізнаються про багату та різноманітну природу України та рідного краю. Щоб успішно використовувати цей підручник, потрібно знати, як він структурований. Навчальний матеріал складається з п'яти великих частин, які називаються розділами. Кожен розділ містить декілька тем та підрозділів. Кожен підрозділ розпочинається з вступних рубрик "Ви дізнаєтесь про" та "Пригадайте собі", які допоможуть зрозуміти мету та завдання навчального матеріалу та залучити до роботи знання, які учні вже мають.

Географія 8 клас, 2021 р. Гільберг Т.Г., Паламарчук Л.Б., Сovenко В.В. (рис. 2.38). У 8 класі учні мають детально вивчити географію України, яка є однією з головних дисциплін, пов'язаних з країною. Предмет «Україна у світі: природа, населення» належить до групи українознавчих дисциплін, як і історія України, українська мова та література. Щоб стати справжнім патріотом та відповідальним господарем на своїй землі, необхідно мати глибокі та міцні знання про державу Україну. Підручник містить важливий навчальний матеріал про природні умови та ресурси Украї-

Рис. 2.38. Підручник географія 8 клас, авт. Т.Г. Гільберга та ін.

Рис. 2.39. Підручник географія 8 клас, авт. С.Г. Кобернік та ін.

ни, а також про її населення. Запитання, які ставляться перед кожним розділом, допоможуть школярам підготуватися до вивчення нового матеріалу та легше засвоїти тему. Ілюстративний матеріал, такий як малюнки, фото, таблиці, схеми, діаграми та карти, доповнює основний текст. Навчитися географії Батьківщини не можна лише за допомогою підручника. Здобувачам освіти стануть у пригоді географічні карти та атласи.

Географія 8 клас, 2021 р. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. (рис. 2.39). У 8 класі в курсі географії; «Україна у світі: природа, населення» розпочинається вивчення нашої держави. Пропонований під-

ручник є надійним помічником школярів у цьому. Кожен розділ або тема розпочинається з анонсування, яке містить інформацію про очікувані результати засвоєння матеріалу та налаштовує на опанування нових знань. Перед кожним параграфом є рубрика "Пригадайте", яка допомагає повторити теоретичний матеріал з попередніх курсів географії або раніше вивчених тем. Це допоможе краще зрозуміти новий матеріал. Під час читання параграфа пропонується учням не намагатися запам'ятати його механічно. Необхідно зосереджувати увагу на найважливіших положеннях і нових поняттях. Для кращого розуміння навчального матеріалу необхідно використовувати завдання, наведені в тексті. Деякі з них потребують творчих думок і оригінальних рішень. Учні пропонується аргументовано відстоюйте свої позиції щодо проблемних питань.

Географія 8 клас, 2021 р. Пестушко В.Ю., Уварова Г.Ш., Довгань А.І.
(рис. 2.40).

Перед початком опанування курсу географії 8 класу школярі успішно пройшли курси «Загальна географія» та «Материки та океани». На перших з них вони познайомилися з нашою землею, яка виявилася одягненою в різноманітне вбрання – окремі природні оболонки. Вони дізналися про складні взаємозв'язки між ними та про те, як вони впливають на життя нашої планети. Тепер учням належить згадати про роль людини в цих зв'язках і про те, як бажані та неочікувані зміни природи можуть вплинути на нашу дійсність. Курс «Материки та океани» допоміг вам розширити та поглибити географічні знання та озброїв новими фактами. Школярі мали можливість вивчати екзотичні куточки планети та здивуватися різноманіттю їх природи. Однак, порівняно з цим, природа рідної країни – також світ сам по собі, надзвичайно цікавий та захоплюючий. Для того, щоб побачити його в усій красі, потрібно не просто дивитися, а й бачити. І цього допоможе наступний курс географії – «Україна у світі: природа, населення», який вивчається у 8 класі.

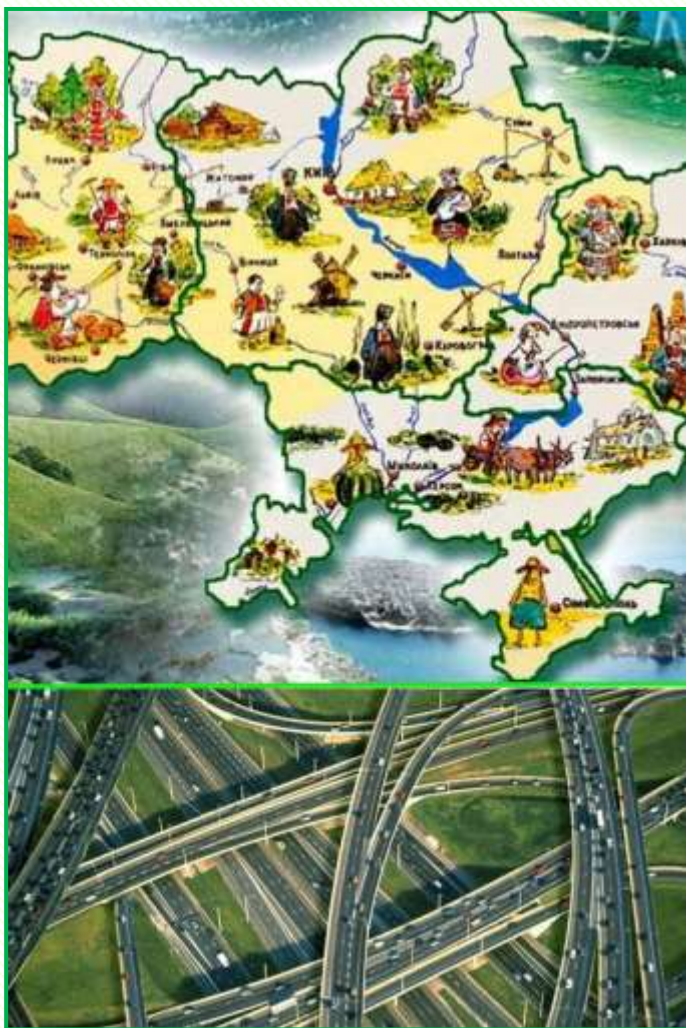
Рис. 2.40. Підручник географія 8 клас, авт. В.Ю. Пестушко та ін.

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.23 (розділ 1) ознайомитись і вивчити структуру програми навчального курсу географії 8 клас «Україна у світі: природа, населення» (розділи, теми, кількість годин).
2. Визначити основні цілі і основні завдання навчального курсу «Україна у світі: природа, населення» (8 клас).
3. Ознайомитись та проаналізувати шкільні підручники 8 класу «Україна у світі: природа, населення».
4. Вивчити тематику практичних робіт і досліджень у навчальному курсі «Україна у світі: природа, населення».
5. Опишіть особливості формування знань, умінь і навичок у 8 класі. На що слід звернути при формування практичних умінь і навичок під час вивчення навчального курсу?

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити та змоделювати фрагмент уроку з навчального курсу «Україна у світі: природа, населення», дотримуючись при цьому поетапності формування географічних понять.
2. Розробити поширений план-конспект комбінованого уроку з курсу «Україна у світі: природа, населення» (з Розділу II. «Географічний простір України» або Розділу IV «Населення України та світу», тема уроку за вибором студента).
2. Проаналізуйте структуру і зміст навчального курсу «Україна у світі: природа, населення».
4. Опишіть методичні особливості вивчення окремих розділів курсу «Україна у світі: природа, населення».

2.24. Практичне заняття «МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «УКРАЇНА І СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО» (9 КЛАС)»

Мета заняття: ознайомитись із основними завданнями і структурою навчального курсу «Україна і світове господарство», навчитись складати тематичні плани і плани-конспекти уроків, формувати вміння здійснювати творчий підхід до моделювання уроку; ознайомитись із тематикою практичних робіт,

передбачених програмою курсу, розвивати вміння застосовувати під час формування географічних знань.

Матеріали та обладнання: навчальна програма з географії з курсу «Україна у світі: природа, населення», шкільні підручники «Україна і світове господарство» (9 клас), географічні атласи, робочі зошити, методична і довідкова література.

Питання та проблеми для обговорення:

1. Мета і завдання курсу географії 9 класу.
2. Структура і зміст курсу географії у 9 класі.
3. Методичні особливості формування нових знань, умінь і навичок при вивченні навчального курсу «Україна і світове господарство».
4. Методика вивчення економіки України та світу.

Методичні рекомендації до практичного заняття:

Підручник для 9 класу ЗЗСО, Бойко В.М., Дітчук І.Л., Гринюк Т.А., Смаль І.В., Харенко І.М. 2022 р. (рис. 2.41). В попередніх класах вивчалися географічні особливості Землі, географія розкрила перед школярами таємниці материків і океанів, відомості про природу й населення України.

У 9 класі вивчається курс «Україна і світове господарство», який озброїть учнів сучасним баченням національної економіки нашої держави й водночас багатогранного та багатоликого, але цілісного світу. Вони отримають уявлення про природні ресурси країн, первинний, вторинний, третинний сектори світового господарства й напрями їх розвитку в умовах інформаційної революції. Здобувачі освіти дізнаються, які країни і завдяки яким чинникам стали світовими лідерами, чому Африка залишається найбільш бідним регіоном світу, чому рішення, що їх ухвалюють у Брюсселі чи Вашингтоні, впливають на сільське господарство, наприклад, у Камбоджі, розширюють свої знання про актуальні проблеми сучасності та шляхи їх розв'язання. Наш земляк Микола Гоголь, який був не байдужим до географії, закликав до якомога ширшого ознайомлення зі світом, його незліченним різноманіттям, щоб він «уявлявся світло намальованою картиною» («Думки про географію», 1829 р.). Тому потрібно разом скласти географічну картину світу в її розмаїтті й різнобарв'ї.

Географія 9 клас, 2022, Довгань Г.Д., Стадник О.Г. (рис. 2.42). В 6 класі у шкільному розкладі з'явився новий предмет – географія. Із того часу кожного року для учнів розкривалися таємниці природи Землі, вони досліджували нові материки, вивчали різноманітні природні умови та ресурси нашої Батьківщини. Завдяки географії змогли відвідати найвіддаленіші куточки нашої планети. У 9 класі настав час дістатися ще однієї «вершини» – опанувати складові економічної географії України та світу. У курсі географії «Україна і світове господарство» школярі дізнаються про закономірності розміщення господарства в нашій країні та інших країнах і регіонах світу, ознайомлюються з питаннями міжнародних відно-

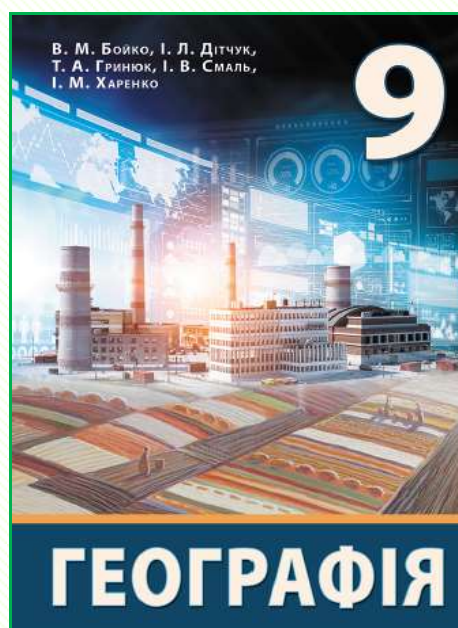

Рис. 2.41. Підручник географія 9 клас, авт. В.М. Бойко та ін.

син, стану навколишнього середовища, глобальних проблем людства. Навчаються розуміти географічні проблеми, які загрожують різним територіям, та шукати шляхи їх розв'язання.

Для того щоб успішно працювати з підручником, потрібно знати, як він побудований. Навчальний матеріал у ньому складається із п'яти великих частин – розділів. У межах розділу виділені теми та параграфи. Кожен параграф розпочинається вступними рубриками: «Ви дізнаєтесь» і «Пригадайте». Вони налаштовують учнів на правильне розуміння навчальних завдань і допоможуть залучити до роботи знання та вміння, набуті раніше. Параграфи містять додаткові тексти. Це цікаві факти та відомості про наукові досягнення, господарські підприємства, типові приклади соціально-економічних процесів. Така інформація подається іншим, більш дрібним шрифтом у межах основного тексту або як розширений підпис до частини ілюстрацій. Географічні терміни, поняття та назви, на які слід звернути особливу увагу, виділені напівжирним шрифтом або курсивом. До кожної навчальної теми спеціально підібрані географічні карти, графіки та діаграми, статистичні таблиці, схеми й фотоілюстрації. Вони унаочнюють та доповнюють зміст параграфів.

Параграф завершують рубрики, кожна з яких має своє призначення.

Головне – тут коротко та змістовно викладені основні думки тексту параграфа.

Запитання для самоперевірки та колективного обговорення – у цій рубриці вміщено запитання за змістом параграфа.

Поміркуйте – такі завдання вимагають висловлення вашої власної думки, обґрунтованої позиції, залучення творчого мислення.

Практичні завдання – ці завдання навчають застосовувати отримані знання та вміння, працювати з текстовою та картографічною інформацією.

Набуваємо практичних навичок – ці завдання навчають застосовувати набуті знання в різних життєвих ситуаціях.

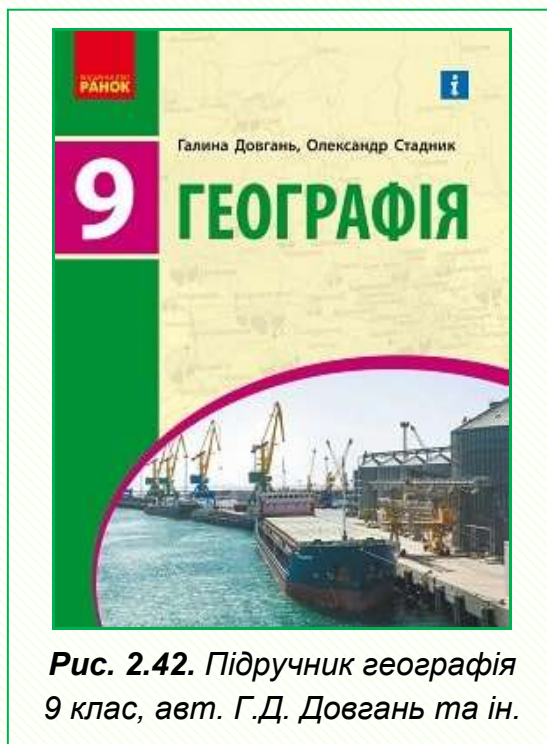

Рис. 2.42. Підручник географія 9 клас, авт. Г.Д. Довгань та ін.

Працюємо в групах – ця рубрика допоможе розв’язати будь-яке географічне завдання у співпраці з однокласниками.

Вправи для саморозвитку – метою цих завдань є навчити самостійно обирати та застосовувати різноманітні методи досліджень, презентувати результати своєї роботи.

Практична робота – ця рубрика навчає розв’язувати географічні задачі, виконувати завдання за географічними картами, полегшить запам’ятовування географічних назв, розуміння географічних понять і термінів.

Дослідження – рубрика під такою назвою спонукає до власних відкриттів та наукової роботи.

До деяких тем пропонуються *посилання на інтернет-джерела*, до яких учні можуть звернутися. Вони допоможуть поглибити свої знання, підготувати *реферат, повідомлення, презентацію* до уроку. До підручника був розроблений електронний освітній ресурс interactive.ranok.com.ua. За *QR-кодами*, розміщеними на сторінках підручника, можна в режимі онлайн виконати *тестові завдання для підготовки до контрольних та самостійних робіт*.

Географія. 9 клас. Пестушко В.Ю., Уварова Г.Ш., Довгань А.І. 2022 р. Підручник (рис. 2.43) містить повний обсяг обов’язкового навчального матеріалу, передбаченого програмою з географії для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. У доступній і цікавій формі в підручнику розкриваються особливості просторового розміщення господарських об’єктів і різні форми їх територіального об’єднання як в Україні, так і в різних країнах світу. Підручник яскраво ілюстрований, містить багато таблиць картосхем, діаграм, графіків, довідкових даних. У підручнику міститься: вступ та 5 розділів (Національна економіка та світове господарство, Первинний сектор господарства, Вторинний сектор господарства, Третинний сектор господарства, Глобальні проблеми людства). Кожний розділ містить теми, які складаються з окремих параграфів).

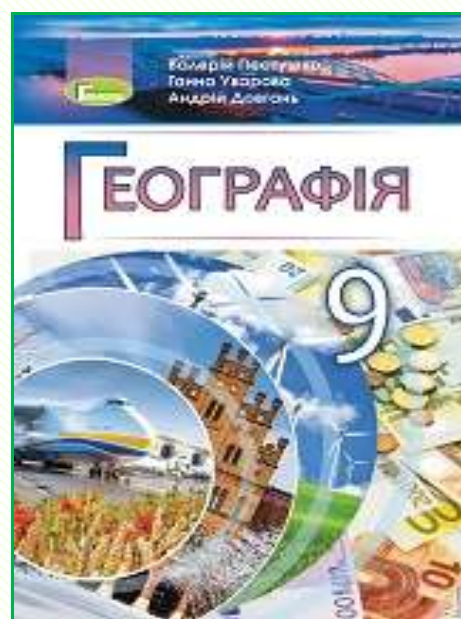

Рис. 2.43. Підручник географія 9 клас, авт. В.Ю. Пестушко та ін.

Географія 9 клас, 2022 р. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р. (рис. 2.44). У попередні роки здобувачі освіти знайомились з оболонками Землі, природою материків та океанів, природою та населенням України, населенням світу, прийомами роботи з географічними картами. Курс «Україна і світове господарство» продовжує ознайомлення з нашою державою та визначить місце її економіки серед інших країн світу. Підручник містить вступ та передбачені програмою 5 розділів. В першому розділі вивчаються теми: Національна економіка та Світове господарство. Розділ II: Сільське господарство, Лісове господарство, Видобувна промисловість. Розділ III: Виробництво та постачання електроенергії, Металургійне виробництво, Хімічне виробництво, Виробництво деревини, паперу, Виробництво машин та устаткування, Виробництво тканин, одягу, взуття, Виробництво харчових продуктів, напоїв. Розділ IV: Транспорт, Торгівля, Туризм, Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я, Фінансова діяльність. Комп'ютерне програмування. У розділі V розглянуті параграфи: Поняття про глобальні проблеми людства. Проблема війни і миру. Проблема тероризму; Екологічна проблема. Сировинна й енергетична проблеми. Демографічна та продовольча проблеми; Проблема освоєння світового океану. Проблема подолання відсталості країн, що розвиваються. Глобальні прогнози.

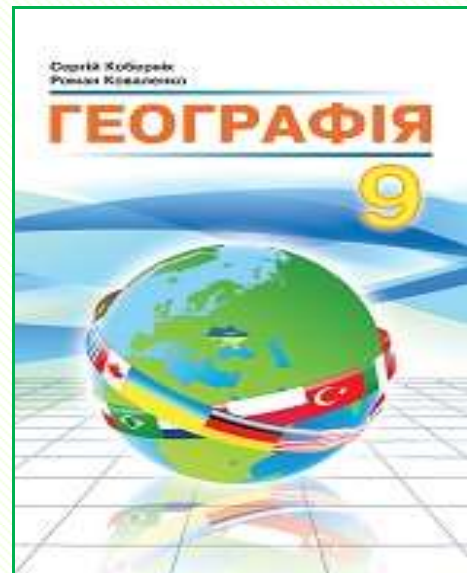

Рис. 2.44. Підручник географія 9 клас, авт. С.Г. Кобернік та ін.

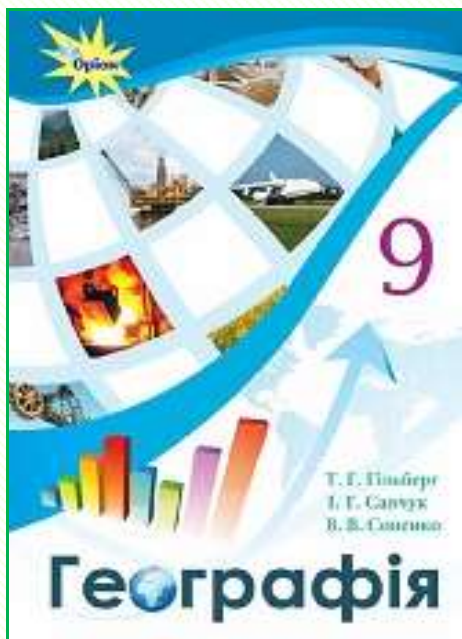

Рис. 2.45. Підручник географія 9 клас, авт. Т.Г. Гільберг та ін.

Географія 9 клас, 2022 р. Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Совенко В.В. (рис. 2.45). Курс географії «Україна і світове господарство», який ви вивчатимете протягом цього року, дасть змогу зрозуміти економіку України та оцінити її значення й роль у світогосподарських процесах. Він є логічним продовженням курсу, який ви опановували у 8 класі. Торік ви вже чимало дізнались про географіч-

ний простір, природні умови й ресурси, населення України та який взаємозв'язок усе це має зі світом. Нині починаєте відкривати для себе сучасну економічну географію Батьківщини. Ви дізнаєтесь, як організовано виробництво, як виявляють закономірності, принципи й чинники формування структури економіки країн і регіонів світу. Знання з цього курсу дозволять зрозуміти, як функціонує економіка держави. Ви зможете свідомо обрати свою майбутню професію. У підручнику міститься: вступ та передбачені діючою програмою 5 розділів. В кінці кожного розділу виділені ключові компетентності, які необхідно сформулювати під час вивчення цього розділу. В кінці підручника розміщені додатки.

Географія 9 клас, 2022. Масляк П.О., Капіруліна С.Л. Цей підручник (рис. 2.46)

передбачає поглиблене вивчення шкільного географічного курсу: «Україна і світове господарство». Метою курсу географії 9 класу є формування цілісного уявлення про навколишній світ, глибокий взаємозв'язок природи й населення, раціональне використання природних багатств і особливості ведення господарства в Україні та різних країнах світу. В основному змісті підручника показано, наскільки раціонально ми та населення інших країн світу використовуємо ресурси планети, якого рівня роз-

Рис. 2.46. Підручник географія 9 клас, авт. П.О. Масляк та ін.

витку досягла Україна порівняно з іншими країнами та економіками світу і що треба зробити для його підвищення. Значення курсу «Україна і світове господарство» для розвитку загальної географічної культури сучасної особистості зростає й через посилення в ньому культурно-гуманістичної спрямованості предмета, вивчення інтеграційних процесів, проблем взаємодії суспільства і природного середовища, природоохоронної свідомості, розкриття глобальних та регіональних явищ, процесів і проблем.

У підручнику є вступ та 5 розділів, в яких поглиблено розкривається зміст програмних питань для курсу географії 9 класу. Автори підручника у кожному розділі розмістили детальні інструкції для виконання практичних робіт. У першому розділі: Практична робота 1: «Аналіз секторальної моделі економіки». Практична робота 2: «Позначення на контурній карті країн «Великої двадцятки» (G-20) і визначення їх місця в сучасній типіза-

ції країн за рівнем економічного розвитку». Практична робота 3: «Аналіз статистичних даних економічної діяльності найбільших промислових ТНК світу». Під час вивчення розділу передбачено виконання *дослідження*: «Світові ТНК в Україні».

У другому розділі передбачені такі роботи: Практична робота 4: «Визначення основних зернових і технічних культур, що вирощуються у помірно й тропічному кліматичних поясах, та обґрунтування встановлених відмінностей», Практична робота 5: «Позначення на контурній карті найбільших басейнів видобування кам'яного вугілля, нафти і природного газу в Україні та світі», Практична робота 6: «Позначення на контурній карті світу районів видобування мінеральних ресурсів на шельфі Світового океану», Практична робота 7: «Складання картосхеми з нанесенням найбільших країн-експортерів та імпортерів мінеральної сировини світу».

Під час вивчення розділу передбачено виконання досліджень: (на вибір): «Проблеми й перспективи освоєння родовищ нафти й природного газу на шельфі Чорного та Азовського морів»; «Екологічні проблеми видобування природних ресурсів в Україні та в світі».

У третьому розділі передбачені такі роботи: Практична робота 8. «Позначення на контурній карті України найбільших електростанцій та пояснення чинників їх розміщення»; Практична робота 9. «Побудова та аналіз діаграм виробництва електроенергії на електростанціях різних типів в Україні, країнах Європи та світу»; Практична робота 10: «Позначення на контурній карті сировинної бази та основних центрів виробництва чорних металів в Україні»; Практична робота 11: «Складання картосхеми з нанесенням найбільших у світі країн-експортерів та імпортерів продукції чорної та кольорової металургії»; Практична робота 12: «Позначення на контурній карті України (із поясненням чинників їхнього розміщення) центрів виробництва транспортних засобів і підприємств сільськогосподарського машинобудування»; Практична робота 13: «Нанесення на карту України основних центрів розвитку традиційних ремесел».

Під час вивчення розділу передбачено виконання досліджень: «Світовий ринок фармацевтичної продукції: географія виробництва і споживання»; «Малі та середні міста України – центри швейного (взуттєвого) виробництва»; «Українські та імпортні продукти в споживчому кошику вашої родини (порівняння ціни, поживності, якості та доступності)»; «Традиційні продукти харчування в Україні та країнах-сусідах».

У четвертому розділі передбачені такі роботи: Практична робота 14. «Нанесення на контурну карту основних транспортних вузлів, морських

портів та аеропортів міжнародного значення, міжнародних транспортних коридорів»; Практична робота 15. «Нанесення на карту світу країн з найбільшою кількістю та окремих об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО».

Під час вивчення розділу передбачено виконання досліджень: «Міські види транспорту свого обласного центру»; «Роль транспортного комплексу України в міжнародних перевезеннях; Малі та середні міста України – центри швейного (взуттєвого) виробництва»; «Українські та імпортовані продукти в споживчому кошику вашої родини (порівняння ціни, поживності, якості та доступності)»; «Традиційні продукти харчування в Україні та країнах-сусідах»; «Інтернет торгівля як специфічний вид діяльності».

Під час вивчення п'ятого розділу передбачено виконання дослідження: «Прояв глобальних проблем у своєму регіоні».

Завдання для практичного заняття:

1. Використовуючи методичні рекомендації з підготовки до практичного заняття та матеріал теми 1.24 (розділ 1) ознайомитись і вивчити структуру та зміст програми навчального курсу «Україна і світове господарство» (розділи, теми, кількість годин).

2. Визначити основні цілі і основні завдання навчального курсу «Україна і світове господарство» (9 клас).

3. Ознайомитись та проаналізувати шкільні підручники 9 класу «Україна і світове господарство» за наступним планом.

4. Опишіть методичні особливості вивчення окремих розділів курсу «Україна і світове господарство» (9 клас).

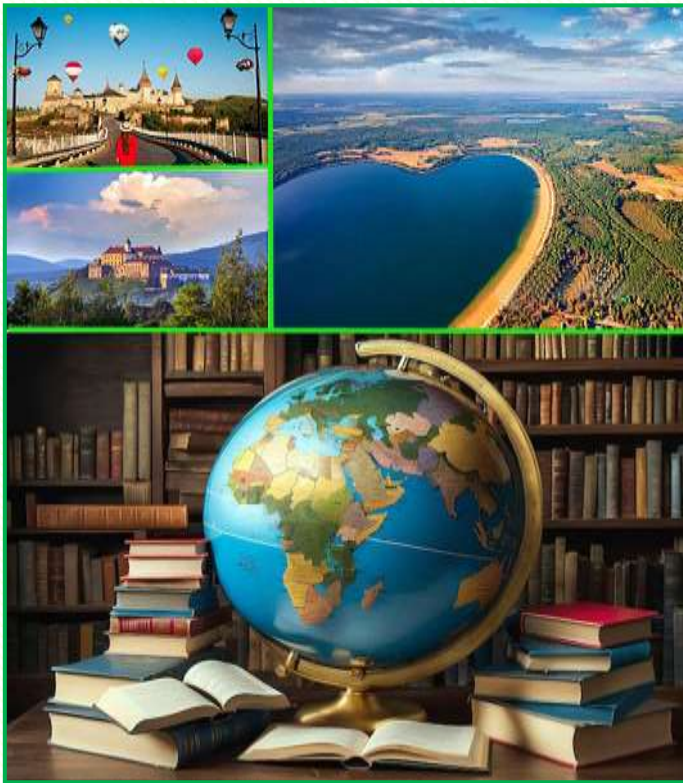
5. Вкажіть основні особливості формування знань, умінь і навичок у 9 класі. На що слід звернути при формуванні практичних умінь і навичок під час вивчення навчального курсу?

6. Вивчити тематику практичних робіт і досліджень у навчальному курсі «Україна і світове господарство».

Завдання для самостійної роботи:

1. Розробити та змодельовати фрагмент уроку з навчального курсу «Україна і світове господарство», дотримуючись при цьому поетапності формування географічних понять.

2. Розробити поширений план-конспект комбінованого уроку з курсу «Україна і світове господарство» (з Розд. II. «Первинний сектор господарства»).

РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Активні та інтерактивні методи навчання / [укладач О. С. Кравчина]. Київ: ЦІППО України, 2003. 32 с.
2. Багров М. В. Географія в інформаційному світі. Київ: Либідь, 2005. 184 с.
3. Баранов А. Про можливість використання засобів MS Office в навчанні географії. *Географія в школі*. 2003. № 7. С. 64-65.
4. Безуглий В. В. Методика навчання фізичної географії України засобами комп'ютерних технологій / Укр. інженерно-пед. акад. Харків, 2003. 19 с.
5. Андреева В. М. Урок географії в сучасних технологіях. Харків: Вид. група «Основа», 2006. 176 с.
6. Берлянт А. М. Створення та використання картографічних презентацій у навчальному процесі. Модернізація та реформування географічної та картографічної освіти: Досвід, проблеми, перспективи. Харків-Вінниця, 2003. 238 с.
7. Виговська Т. О. Критерії оцінювання навчально-матеріальної бази кабінету географії. *Географія*. 2008. № 15/16. С. 38-39.
8. Вірченко П. А. Використання інформаційних та мультимедійних технологій на уроках географії. *Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій і післядипломній освіті*: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. Полтава: ПОІППО, 2006. С. 45-48.
9. Вішнікіна Л. П. Ретроспектива розвитку компетентнісної географічної освіти. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IV (43), Issue: 88, 2016. С. 37-40.
10. Вішнікіна Л. П., Топузов О. М. Структура предметної географічної компетентності учнів (рекомендації для вчителів географії). *Українська професійна освіта*. 2017. № 1. С. 103-112.

11. Географія: підруч. для 6 кл. закладів загальної середньої освіти / В. М. Бойко, С. В. Міхелі. Харків: СИЦІЯ, 2020. 256 с.
12. Географія: підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / Бойко В. М., Міхелі С. В. Київ; Ірпінь: ТОВ «Видавництво «Перун», 2020. 272 с.
13. Географія: підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти / В. М. Бойко, І. Л. Дітчук, Л. Б. Заставецька. Київ: Перун, 2021. 295 с.
14. Географія: підруч. для 9 кл. закладів загальної середньої освіти / Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2017. 288 с.
15. Гриньова М. В. Педагогічні технології: теорія та практика: навчально-методичний посібник. Полтава: Видавництво ППУ, 2012. 231 с.
16. Гудима В. М. Використання засобів інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання географії: навчально-методичний посібник. Біла Церква: КОІПОПК, 2009. 110 с.
17. Географічний кабінет: учора, сьогодні і завжди / В. Шипівдич. *Все для вчителя. Географія*. 2006. Трав. (№ 9-10). С. 25-28.
18. Географія 6-9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL:
<https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>
19. Даценко Л. М. Навчальна картографія в умовах інформатизації суспільства: теорія і практика. Київ: ДНВП «Картографія», 2011. 228 с.
20. Дем'янюк Т. Д. Нові технології позашкільної освіти і виховання: навч.-метод. посібник / Наук.-метод. центр середньої освіти. Кб]d, 2001. 325 с.
21. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: затв. пост. Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. *Урядовий кур'єр*. 2012. № 5. С. 9–16.
22. Довгань Г. Д. Використання методу телекомунікаційного проектування на уроках географії. *Географія*. 2007. № 1 (77), січень. С. 14-15.
23. Загальна методика навчання географії: підручник [з грифом МОНМС України] / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. 512 с.
24. Закон України «Про позашкільну освіту» від 22.06.2000 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 46. С. 393.
25. Засекіна Т. М. Інтеграція в шкільній природничій освіті: теорія і практика: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2020. 400 с.
26. Засекіна Т. М., Рудич М. В. Організація освітнього процесу в 5-6 класах за природничою освітньою галуззю. *Загальна середня освіта України в умовах воєнного стану та відбудови: реалії, досвід, перспективи*: методичний поради́ник науковців Інституту педагогіки НАПН України до початку нового 2023–2024 навчального року. URL:
https://znayshov.com/News/Details/instytut_pedagogiky_napn_ukrainy_pidhotuvav_m_etodychni_rekomendatsii_dlia_vchyteliv-predmetnykiv

27. Збірник календарно-тематичних планувань з географії. *Шкільне життя*. URL: <https://www.schoollife.org.ua/zbirnyk-kalendarno-tematychnyh-planuvan-z-geografiyi/>
28. Інновації на уроках географії / [упорядн. Є. І. Науменко, В. М. Андрєєва]. Харків: вид. група «Основа», 2007. 160 с.
29. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році. Природнича освітня галузь. (Додаток до листа МОН від 30.08.2024 1.1/15776-24). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf>
30. Ісаєва Г., Застосування комп'ютерних технологій на уроках географії. *Географія та основи економіки в школі*. 2008. № 10. С. 4-7.
31. Касіяник І. П., Мендерецький В. В., Мисько В. З. Методика навчання географії (теоретичний аспект): навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і доп. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 234 с.
32. Капіруліна С. Л. Використання інформаційних технологій у практиці проєктивного навчання учнів. *Географія та основи економіки в школі*. 2009. № 3. С. 15-17.
33. Кобернік С. Г. Сучасний стан і перспективи комп'ютерного навчання географії. *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 3. С. 10-13.
34. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р. Скуратович О. Я. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: посіб. для вчителя. Київ: Навчальна книга, 2005. 319 с.
35. Ковальова К. І. Методика використання комп'ютерно орієнтованих засобів у процесі вивчення фізичної географії у загальноосвітній школі / АПН України, Інститут педагогіки. Київ, 2005. 292 с.
36. Ковчин Н. А. Психолого-педагогічні основи навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах. *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України*. Київ: Педагогічна думка, 2014. 260 с.
37. Козловська І. М., Собко Я. М. Принципи дидактики в контексті інтегративного навчання. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 4. С. 48-51.
38. Концепція географічної освіти в основній школі / Інститут педагогіки НАПН України / за заг. ред.: О. М. Топузова та ін. Київ: Педагогічна думка, 2014. 30 с.
39. Корнєєв В. П. Технології в навчанні географії. Харків: Основа, 2004. 111 с.
40. Корнєєв В. П. Форми навчання географії в школі: посібник для вчителя. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. 224 с.
41. Лаврук М. М. Методика навчання географії: практична і самостійна робота студентів: навчально-методичний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 136 с.
42. Ламекіна Г. О. Самостійна робота учнів під час вивчення географії. *Рідна школа*. 2003. № 1. С. 40-42.

43. Мельник Н. П. Інтеграція навчального процесу як сучасна освітня технологія. *Завуч*. 2010. № 22. С. 11-14.
44. Мендерецький В. В., Лісовський А. С., Придеткевич С. С., Матуз О. В. Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи з дисципліни «Методика навчання географії в закладах освіти». Кам'янець-Подільський: ТОВ «Апостроф», 2022. 44 с.
45. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: [навчально-метод. посібник] / за редакцією С. Г. Коберніка. Київ: Навч. книга, 2005. 319 с.
46. Методичні рекомендації щодо викладання предмета «Географія» у 2023/2024 навчальному році. URL:
https://znayshov.com/News/Details/metodychni_rekomendatsii_shchodo_vykkladannia_predmeta_heohrafiia_u_2023_2024_navchalnomu_rotsi
47. Модельна навчальна програма «Природничі науки» 5-6 класи (інтегрований курс) для закладів загальної середньої освіти, рекомендованою Міністерством освіти і науки України (наказ МОН України від 12.07.2021 № 795). *Сайт МОН України*. URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pryrod.nauky.5-6-kl.Bilyk.ta.in.14.07.pdf>
48. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти / авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р. Р., Гільберг Т. Г., Даценко Л. М.). URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Heohrafiya/Heohrafiya.6-9%20kl.Kobernik.ta.in.06.05.22.pdf>
49. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти / авт. Запотоцький С. П., Карпюк Г. І., Гладковський Р. В., Довгань А. І., Совенко В. В., Даценко Л. М., Назаренко Т. Г., Гільберг Т. Г., Савчук І. Г., Нікитчук А. В., Яценко В. С., Довгань Г. Д., Грома В. Д., Горовий О. В.). URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Heohrafiya/Heohrafiya.6-9-kl.Zapototskyi.ta.in.06.05.2022.pdf>
50. Назаренко Т. Г. Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання). Харків: Основа, 2016. 112 с.
51. Наказ МОН України від 10.05.2011 № 423 «Про затвердження єдиних зразків обов'язкової ділової документації у ЗНЗ усіх типів і форм власності». URL:
https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/84659/
52. Наказ МОН від 03.06.2008 № 496 «Про затвердження Інструкції з ведення класного журналу учнів 5-11 класів ЗНЗ». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0496290-08#Text>

53. Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347. *Освіта України*. 2002. № 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
54. Нікуліна Ф. Інтегральна технологія: основні ідеї та структура. *Завуч (Перше вересня)*. 2000. № 23-24. С.10.
55. Онлайн-ресурси для вивчення географії. URL: <https://naurok.com.ua/post/internet-na-korist-onlayn-resursi-dlya-vivchennya-geografi>
56. Паламарчук Л. Б. Соціокультурна складова змісту шкільних курсів географії: теорія і практика: монографія. Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. 412 с.
57. Пастирська І. Досвід інтеграції змісту дисциплін природничого циклу ХХ – початок ХХІ століття). *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2011. Ч. 2. С. 240-247.
58. Пометун О. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / за заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.
59. Природничі науки: підручник для 5-го класу закладів загальної середньої освіти / автори: Т. Засєкіна, Ж. Білик, Г. Лашевська. Київ: Освіта, 2022. 240 с.
60. Природничі науки: підручник для 6-го класу закладів загальної середньої освіти / автори: Т. Засєкіна, Ж. Білик, В. Грома, Г. Лашевська. Київ: Освіта, 2023. 259 с.
61. Про стан і перспективи розвитку позашкільної освіти. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2009. № 1-2-3.
62. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта та виховання крізь призму сьогодення. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 28-32.
63. Самойленко В. М., Топузов О. М., Вішнікіна Л. П., Діброва І. О. Дидактика географії: монографія. Київ: Ніка-Центр, 2013. 570 с.
64. Самойленко В. М. Викладання дидактики географії: навчальний посібник. Київ: ДП "Прінт Сервіс", 2016. 240 с.
65. Сиротенко А. Й. Виховний потенціал шкільної географічної освіти. *Географія та основи економіки в школі*. Київ, 2004. № 4. С. 8-11.
66. Слюта А. М. Методика навчання географії. Навчально-методичний посібник для студентів ЗВО спеціальності 014 Середня освіта (Географія). Чернігів: Десна Поліграф, 2021. 248 с.
67. Стаднік О. Г., Сиротенко А. Й. Країнознавство. Харків, 2008. 44 с.
68. Степанюк А. В., Гадюк Т. В. Інтеграція природничих дисциплін у школі. *Педагогіка і психологія*. 1996. №1. С.18-24
69. Тімець О. В. Професійна компетентність вчителя географії: навч. посіб. Умань: СПД Сочинський, 2008. 320 с.
70. Типова освітньої програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти, затверджена наказом МОН України від 19.02.2021 № 235. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-tipovoyi-osvitnoyi-programi-dlya-5-9-klasiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti>

71. Топузов О. М. та ін. Загальна методика навчання географії. Київ: ДНВП «Картографія», 2012. 512 с.
72. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії. Одеса, 2001. 560 с.
73. Трегубенко О. М. Методика викладання географії: навч. посіб. Луганськ: Вид-во «ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 340 с.
74. Хуторської А. Ключові освітні компетентності [Електронний ресурс]. 2009. URL: <http://www.osvita.ua/school/theory>
75. Чернов Б. О. Загальна характеристика розвитку уявлень про методи навчання географії в західних зарубіжних країнах. *Географія і сучасність*. 2009. Серія 4. Вип. 22. С. 209-214.
76. Шевченко В. О. Сучасна картографія: уроки дійсності. *Вісн. геодез. та картогр.* 2008. № 3. С. 45-47.
77. Шоробура І., Чубрей О. Психолого-педагогічні умови підготовки майбутніх вчителів географії до професійної діяльності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. № 2. С. 87-94.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Навчальне електронне видання

МЕНДЕРЕЦЬКИЙ Вадим Владиславович,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

КАСІЯНИК Ігор Петрович,

кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ГАРБАР Владислав Васильович,

кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

МАТУЗ Ольга Володимирівна,

асистент кафедри географії та методики її викладання Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

Підписано 17.06.2025. Гарнітура «Arial».
Об'єм даних 6,6 Мб. Обл.-вид. арк. 25,5. Зам. № 1187.

Видавець і виготовлювач Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.